

નિહ્નવવાદ

લેખક - પૂ.આ.શ્રી ધર્મધુરંધર સૂરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રી વૃદ્ધિ-નેમિ-અમૃત-ગ્રન્થમાલા-ગ્રંથાંક-૧૦

ત્રિહૂનવવાદ

(શિવભૂતિ-નયવાદ-આત્મવાદ અને
વિચાર સૌરભ સહિત)

● શુભાશીર્વાદ ●

પરમ પૂજ્ય સૌમ્યમૂર્તિ આચાર્ય
શ્રીમદ્ વિજય દેવસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબ

● પુનઃપ્રકાશન પ્રેરણા ●

વિદ્વાન પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.
પ્રવચનકાર પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મ. સા.

● લેખક ●

સમર્થ વિદ્વાન પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રીમદ્ વિજય
ધર્મધુરન્ધરસૂરીશ્વરજી મ. સા.

શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસરની પેઢી

દોલતનગર, બોરીવલી (પૂર્વ) મુંબઈ-૪૦૦૦૬૬

●

શાખા : કેસરીયાજીનગર, પાલીતાણા-૩૬૪૨૭૦

વીર સંવત : ૨૫૨૩

વિક્રમ સંવત-૨૦૫૩

મૂલ્ય : રૂ. ૪૦-૦૦

પ્રાપ્તિસ્થાન

૧. શ્રી શંભેશ્વર પાર્શ્વનાથ જૈન દેરાસર પેઢી
દોલતનગર, બોરીવલી (પૂર્વ)
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૬૬
૨. સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
રતનપોળ, હાથીખાના,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૧
૩. સેવંતીલાલ વી. જૈન
૧૦, મહાજન ગલી, ઝવેરી બજાર,
મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨
૪. શરદકુમાર ઈશ્વરલાલ શાહ
બી/૧, વી. ટી. એપાર્ટમેન્ટ
કાળાનાળા, ભાવનગર-૩૬૪ ૦૦૧.
૫. મહેશકુમાર શાંતિલાલ ભગત
દર્શન ટ્રેડર્સ
૬૦૮, રેલ્વેપુરા, જુના રેલ્વે સ્ટેશન સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૨.

મુદ્રક :

એમ. બાબુલાલ પ્રિન્ટરી

રતનપોળ, ફતેહભાઈની હવેલી, અમદાવાદ.

ફોન નં. ૫૩૫૭૫૭૭

નિહ્નવ વાદ

● લેખક ●

શ્રીમન્નેમ્યમૃત પુણ્યપાદ પદ્મ
પરાગ રાગલીનાદીનમનો દિરેક્ટો
મુનિ ધુરન્ધર વિજય :

(સ્વ. પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય ધર્મધુરન્ધરસૂરીશ્વરજી મ.સા.)

પૂર્વ આવૃત્તિનું પ્રકાશકનું નિવેદન

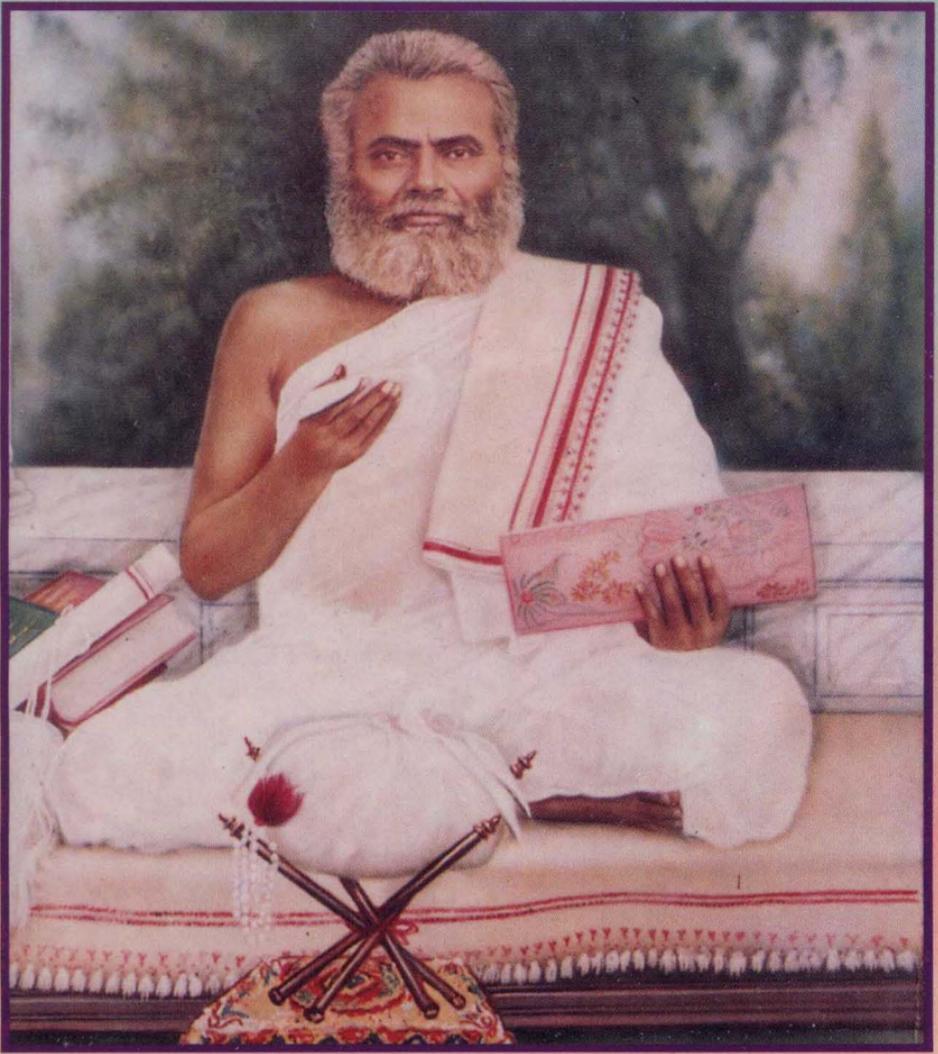
શ્રી જૈન સત્યપ્રકાશ માસિકમાં અનુક્રમે પાંચમા વર્ષથી દશમા વર્ષ સુધી આ નિહ્નવવાદ લેખ રૂપે લખાએલ-પ્રગટ થયેલ તે આજે પુસ્તક રૂપે પ્રગટ થાય છે. નિહ્નવોની વાત સાધારણ રીતે સ્વચ્છન્દતાપોષક હોય છે. નિહ્નવોને માટે આપણે એક રીતે કહી શકીએ કે તેઓ જૈન સામ્રાજ્યના ધાડપાડુઓ છે. એટલે ધાડપાડુઓ જેવી તેમની કરણી અને હકીકત હોય છે. ધાડપાડુઓના કરુણ અંજમો સાંભળીને તેના જેવું આચરણ કરવાનું પસંદ કોઈ સુજ્ઞ તો ન જ કરે. આ પુસ્તક વાંચી-વિચારીને સમજુ આત્મા પોતામાં નિહ્નવતાને પ્રવેશવા નહીં દે અને હશે તો દૂર કરશે. એટલું થશે તો આ પુસ્તકનું પ્રકાશન સફળ થયું લેખીશું.

પુસ્તકમાં લેખક પૂજ્ય મુનિશ્રી ધુરન્ધરવિજયજી મહારાજનો આભાર યા ઉપકાર માનવો એ એક સાધારણ વાત છે. સ્વ-પર-ઝલ્યાણ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરતા પૂજ્ય પુરુષોના ઉપકાર યા આભાર શબ્દ માત્રથી માની સંતોષ માનવો એ વાસ્તવિક કૃતજ્ઞતા નથી. તે માનનીયોના ખરા આભાર યા ઉપકાર માનવાની રીત તેમના આદેશ ને ઉપદેશ પ્રમાણે જીવનને ઘડવું-કેળવવું એ છે.

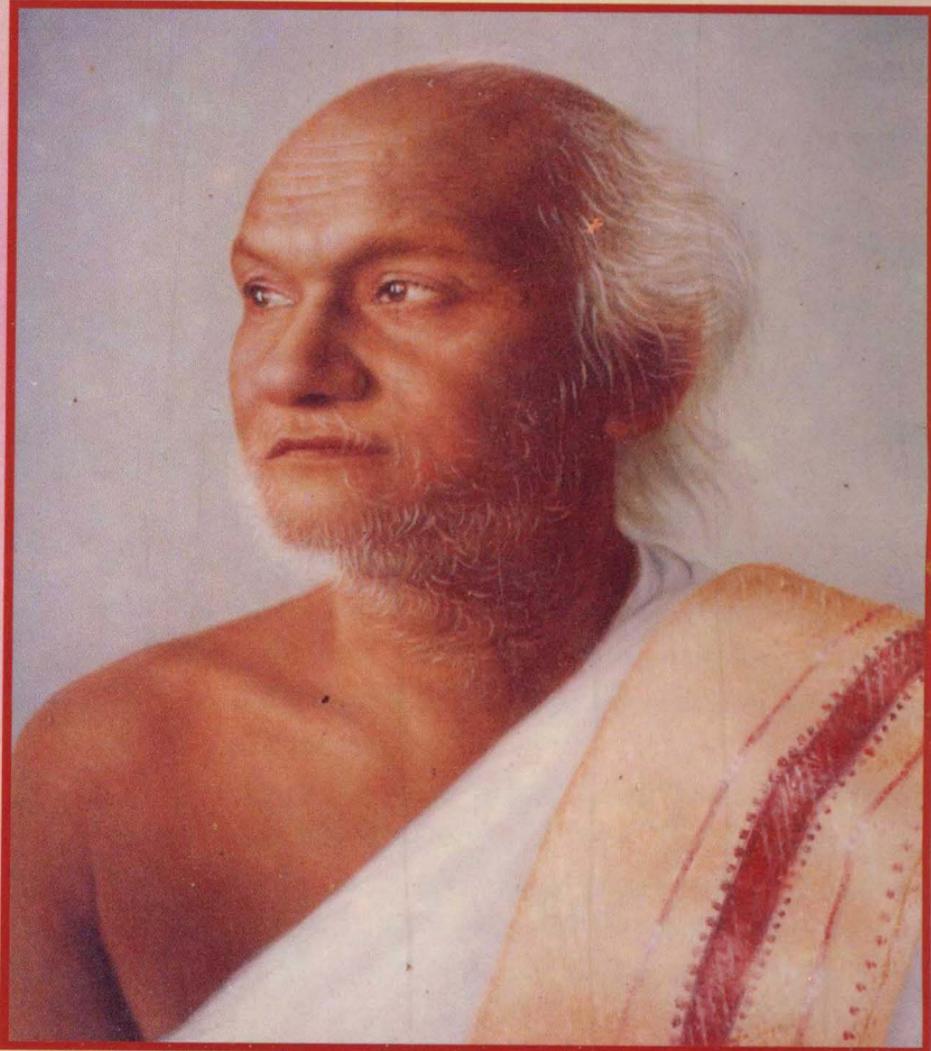
અમે ખાસ આભારી છીએ ભાઈ સુશીલના કે જેમણે આ પુસ્તકને પ્રસ્તાવનાની સુગંધિત પુષ્પમાળા પહેરાવી છે. એ માળાની સુગન્ધથી આકર્ષાઈને પણ કેટલાએક ભ્રમરો આ પુસ્તક પુષ્પના સૌરભ અને પરાગને આસ્વાદશે.

આ પ્રકાશનમાં અમને અન્ય જે કોઈ સજ્જનોએ મદદ કરી છે તે સર્વના આભાર સાથે વિરમીએ છીએ.

- પ્રકાશક

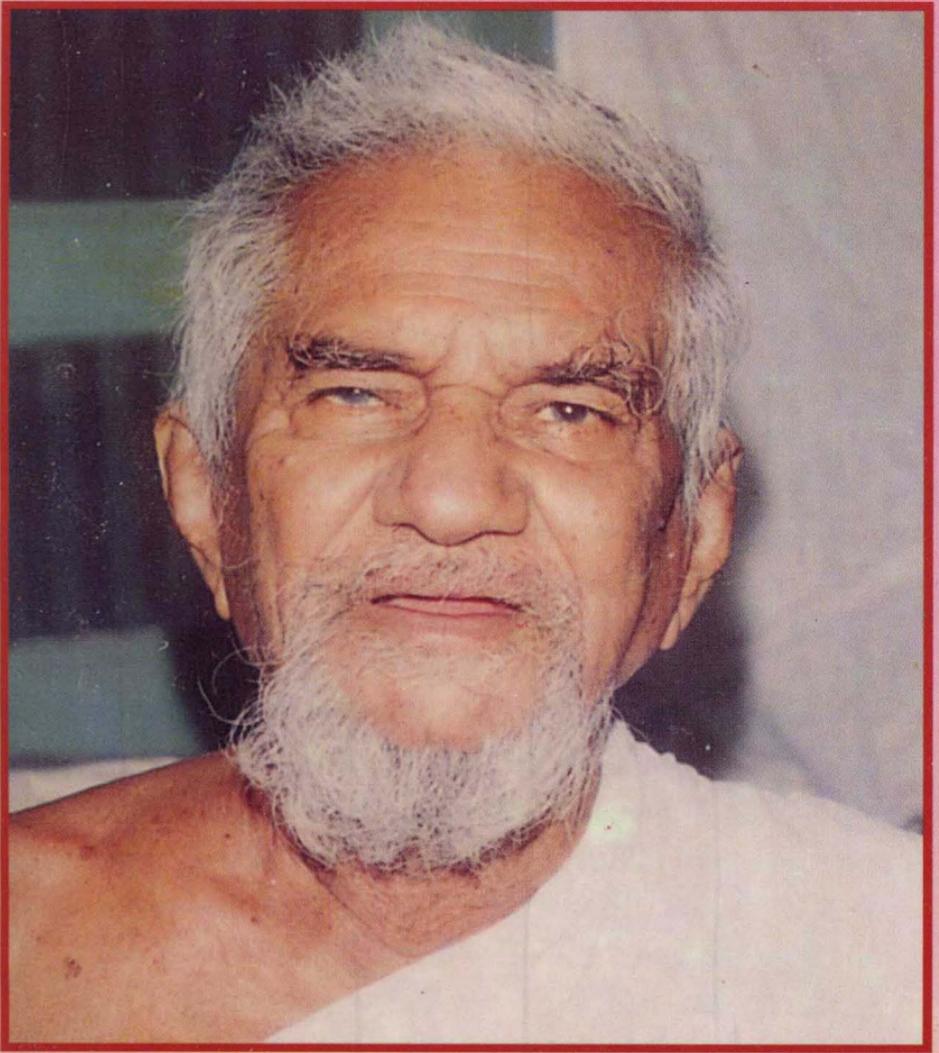
શાસનસમ્રાટ પ.પૂ. આચાર્યદેવ
 શ્રી વિજય ભે.મિ.સૂરીશ્વરજી મ.સા.
 જેનો પૂર્ણ પ્રતાપ પાપ હરતો,
 ચૈતન્ય સંચારતો,
 ભવ્યોના હૃદયે પ્રકાશ પૂરતો,
 અન્ધાર સંહારતો
 મિથ્યા નિહનવ આદિ દુષ્ટ ઘૂવડો
 જેથી ધૂપાતા ફરે,
 તેથી નેમિસૂરીશ સૂર્ય ચરણે,
 સદ્વચનના વિસ્તારે ॥૧૧॥ (શાર્દૂલ).

શાસ્ત્ર વિશારદ કવિરત્ન પૂ. પાદ સ્વ. આચાર્યશ્રી
વિજય અમૃતસૂરીશ્વરજી મ.સા.

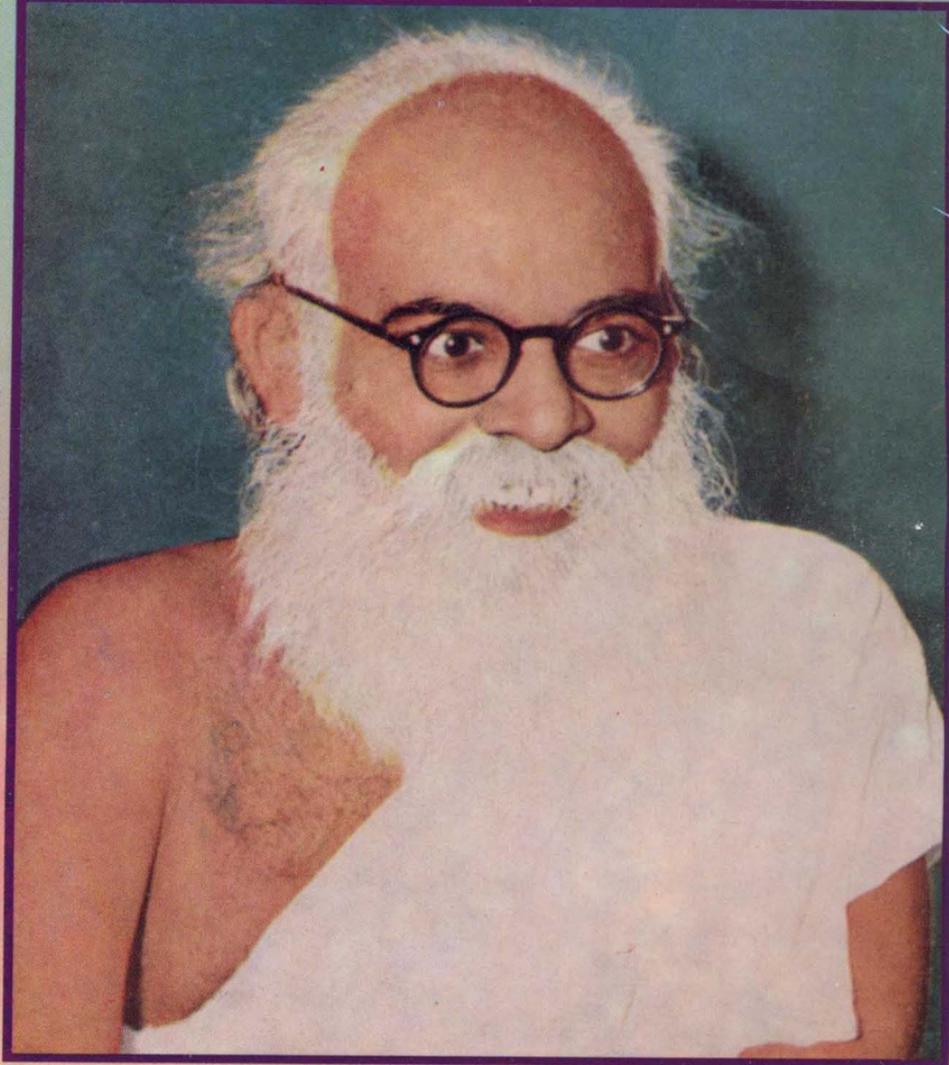
જેનો સચોટ ઉપદેશ સુબોધ આપે,
પીયૂષ પૂર્ણ જસવાણી સુશાન્તિ સ્થાપે,
જે બાલ્યથી પરમ સંયમી બ્રહ્મચારી,
હો વન્દના અમૃતસૂરિજીને અમારી ॥૧॥

(વસંતલિકા)

સૌમ્યમૂર્તિ વાલ્સલ્યવારિધિ પ. પૂ.
આચાર્ય મ. શ્રી દેવશૂરીશ્વરજી મ.સા.

જેના હૈયામાંથી નિશદિન વાલ્સલ્યતાનો ધોધ વહે,
નિર્મળ સંયમ સાધન તત્પર જે નિજ પરનું શ્રેય કરે,
સૌમ્યમૂર્તિને દીર્ઘ સંયમી જે શાસનનો ઉઘોત કરે,
ગુરુવર દેવશૂરીશ્વરજી ચરણે મુજ શિર કોટિવાર નમે.

સમર્થ વિદ્વાન્ સમતાસાગર

સ્વ. પૂજ્ય આચાર્ય

શ્રી વિજય ધર્મ દુરબ્ધશ્ચૂહીશ્ચરણ મ.સા.

શાસ્ત્રોમાંહી જેની મનીષા વગર વિરોધે પેસી જાય
નિત નિત નવલા ગ્રંથની રચના જેને ક્રીડામાત્ર ગણાય
સ્પૃહણીય ચરિત નિજાનંદ ભોગી કવિકુલ માનસ હંસ સમાન
ધર્મદુરબ્ધર સૂરિવર ચરણે પંદન મારા વાર હજાર

પ્રસ્તાવના

કુટુંબના વડીલો કુશળ અને ગંભીર પ્રકૃતિના હોય, પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ વિનયી, સંયમી અને આજ્ઞાનુસારી હોય, વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા જેને વારસામાં મળ્યાં હોય એવાં કુટુંબમાં પણ કોઈ એક કમનસીબ પળે વૈમનસ્યની વાદળી ચડી આવે—અશાંતિ કે કલેશને પ્રવેશવાનો જ્યાં કોઈ માર્ગ જ ન હોય ત્યાં અચાનક મોટું ઘર્ષણ ઊભું થાય ત્યારે એમ કહેવું પડે કે સંસાર ગણિતના દાખલા જેવો નથી. ગણિતમાં જેમ એક ને એક બે જ થાય, તેમ સંસારમાં પિતા જેવા પુત્ર કે ગુરુ જેવા શિષ્ય થવા જ જોઈએ, એવો નિયમ નથી. કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકૂરે એક ઠેકાણે આવા એક પ્રસંગના અનુસંધાનમાં બહુ વિનોદી-મર્માળું વાક્ય ઉચ્ચાર્યું છે. તેઓ એક સુખી, સમૃદ્ધ અને શાંતિપ્રિય કુટુંબમાં કલેશના બીજ વવાતાં જોઈને કહે છે કે, ‘સર્જનહાર વિશ્વનિયંતા બીજુ બધી રીતે શક્તિસંપન્ન હશે, પણ તેને ગણિત આવડતું હોય એમ નથી લાગતું.’ નહિતર બધા જ શાંતિપ્રિય હોય ત્યાં અશાંતિ પ્રવેશી જ કેમ શકે? જ્યાં કોઈ પરસ્પરના સદ્ભાવ તથા સમાધાન માટે ઉત્સુક રહેતાં હોય ત્યાં કડવાશ કે વિખવાદ આવી જ કેમ શકે? વિચિત્ર વાત તો એ છે કે જ્યાં શાંતિ કે સમાધાન માટે વધુ ખબરદારી રાખવામાં આવતી હોય છે ત્યાં કલેશ તેમજ મનદુઃખના રોગાણુ વાવાઝોડાની જેમ અચાનક ચડી આવે છે. એ રીતે અથવા તો અહીંથી જ ઇતિહાસનો આરંભ થાય છે.

નિહ્નવ એટલે સત્યનો અપલાપ કરનાર—સત્યને છુપાવનાર. આવા નિહ્નવોને બીજા સંપ્રદાયમાં સ્થાન હોય તો પણ જેન શાસનમાં તો એને લવલેશ અવકાશ નથી. ત્રણસો કરતાં પણ વધુ સંખ્યાવાળા પાખંડીઓની સાથે જે ઝઝૂમી શકે અને સન્માર્ગે દોરી

શકે-એકાંતવાદીઓના અરસપરસના ઝગડા, અનેકાંતવાદનું આંજણ આંજી જોતજોતામાં જે નિવારી શકે, સત્યના દર્શન અને અનુસરણમાં કદી અંતરાય ન આવવા પામે એટલા સારુ, ભાષાના વ્યાકરણ જેવું વિચારનું વ્યાકરણ નય સંગ્રહને નામે વિશ્વને જે દર્શન આપી શકે છે-સમગ્ર સત્યને નિહાળવા અને સમજવા સંશયવાદનો આરોપ આવે તો તે માથે ચડાવીને પણ અપેક્ષા નક્કી કરવા ઝીણામાં ઝીણી વિગતમાં ઉતરતાં જે જેન દર્શન જાણે કે કદિ થાકતું કે કંટાળતું જ નથી તે દર્શનમાં નિહ્નવો દેખાવ દે એ સંભવિત નથી લાગતું, છતાં એમ બનવા પામ્યું છે એ હકકીત છે. જેન ગ્રંથોમાં-પ્રામાણિક સાહિત્યમાં એની નોંધ લેવાઈ છે.

રાજાઓ સાથે કોઈ બાબતમાં વાંધો પડતા, એના ભાયાતો અથવા ક્ષત્રિયો બહારપટે નીકળતા-લોકોને રંજાડતા: આખરે બળ કે કળથી સમાધાન થતાં મૂળ સત્તાના આશ્રયે પાછા આવી જતા. નિહ્નવો દર્શન-જગતના સામાન્ય બારવટીયા જેવા જણાય છે. આ નિહ્નવો લોકોને રંજાડતા તો નથી પણ સત્ય અને સમન્વયના નિર્મલ ઝરણા ડોળી તાપી ધૂપો માનસિક રોગચાળો ફેલાવવા મથતા દેખાય છે. નિહ્નવોને પોતાનાં સ્વતંત્ર શસ્ત્ર-અસ્ત્ર હોય એમ નથી લાગતું. જે ચક્રવર્તી જેવી સત્તા સામે તેઓ બહાર પડે છે એ ચક્રવર્તીની સત્તા કે શસ્ત્ર સરંજામ એ જ તેઓની તાકાત છે એ વાતનું એમને વિસ્મરણ થઈ જાય છે. વસ્તુતઃ બહારપટે નીકળેલા આ નિહ્નવોને માથે અનેકાંત કે સ્થાદવાદનો જ ધ્વજ લહેરાતો હોય છે પણ જાણે કે એમનો અભિનિવેશ એમને પોતાની પરિસ્થિતિ સમજવા દેતો નથી. આખરે આ બીજા સાર્વભૌમ જેવા હોવાનો દેખાવ કરનારા નિહ્નવોમાંના કેટલાકો 'તો એક સામાન્ય સૈનિક-શ્રાવકના હાથથી પરાભૂત બની અભિનિવેશને ઓગાળી દઈ સંઘનું શરણ સ્વીકારી લે છે.

કોઈ કહેશે કે નિહ્નવ જેવા બારવટીયાના ઈતિહાસ કે પ્રબંધમાંથી લોકોને નવો શું પ્રકાશ મળવાનો હતો ? બારવટાના એ

સંક્ષોભ-એ ડોળાણ તળીયે ઠરેલા જ રહે એ વધુ ઈચ્છવા યોગ્ય નથી ?

અનેકાંતની ઉદારતાનાં ગીત આ સ્થાને ન શોભે. પશ્ચિમના સ્વાતંત્ર્યના પુરસ્કર્તાઓ કહે છે કે-માનવીના મૂળભૂત અધિકારોમાં ભૂલ કરવાનો અધિકાર પણ સમાઈ જાય છે-શરત માત્ર એટલી કે એ બીજા કોઈને નડતરરૂપ ન હોવી જોઈએ. અનેકાંત દર્શન એટલું ઉદાર છે કે એ અખંડ સત્યના અંશગ્રાહીઓને પણ અન્યાય કરવા નથી માગતું. સત્યનું દર્શન કઠણ છે નિષ્ઠાયુક્ત સાધના માગે છે, પણ દષ્ટિકોણને પૂરતો અવકાશ મળી રહે એવી સાપેક્ષ શૈલીએ રજૂ કરવું એ વધુ કઠણ કાર્ય છે. સત્યનો ઉપાસક જાગૃત કે સાવધ ન હોય તો તે નિહનવતાની ગર્તામાં ગબડી પડે.

વળી નિહનવો જો પૂરતી સાવધાનતાના અભાવે મૂળ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થયા હોય અને ઉન્માર્ગે થોડું ઘણું ભ્રમ્યા હોય તો પણ એક અપેક્ષાએ એમણે સન્માર્ગે ઝંખતા પ્રવાસીઓ ઉપર ઓછો ઉપકાર નથી કર્યો. માર્ગ ભૂલેલાઓ જ માર્ગમાં આવતી ભૂલભૂલામણીનું વર્ણન કરી, પાછળ આવતી પ્રજાને નવું માર્ગદર્શન કરાવે છે-માર્ગના અનુભવને વધુ સમૃદ્ધ બનાવે છે. નિહનવવાદ રસ્તાનાં ભયસ્થાનો બતાવે છે. એક એક નિહનવ જાણે કે સત્યના શોધક સામે ભયની લાલ બતી ધરી રાખી કહે છે : "આ વળાંક ભયંકર છે. અંતરના પ્રકાશને એટલે કે અનેકાંત દર્શન સંબંધી શ્રદ્ધાને વધુ સચેત કરજો; નહિતર જેવી અમારી દશા થઈ તેવી કદાચ તેથી વધારે ભયંકર દશા તમારી પણ થશે."

નિહનવોની આ ઐતિહાસિક કથાને, દુર્બલ કે દયાપાત્ર માનવીની કરુણ કહાણી કોઈ રખે માની લે. બુદ્ધિમાં બૃહસ્પતિ જેવા અને સંયમ-તપમાં કોઈ યુગંધરની સાથે સ્પર્ધા ખેલે એવા આ શક્તિશાળી પુરુષો હતા. કોઈ કમનસીબ પળે એ શક્તિશાળીના

શીરે અહંતા-આગ્રહનું ભૂત ચડી બેઠું. બહુ બહુ તો આપણે એટલું તો કહી શકીએ કે જે જ્ઞાન, જે શક્તિ અને જે લાગવગ પોતે ધરાવતા હતા તે જોતાં એમણે ખૂબ જ જાગ્રત રહેવાની જરૂર હતી. મનને ઉન્મુક્ત-ખુલ્લું રાખ્યું હોત તો આવા કરુણ અકસ્માતો બનવા ન પામત.

જમાલિ મુનિની વાત લઈએ, પોતે ક્ષત્રિય કુમાર હતા. ભ. મહાવીરની બહેનના પુત્ર અને જમાઈ પણ હતા. અગીયાર અંગના જ્ઞાતા અને પાંચસો સાધુના શિરતાજ હતા. એક દિવસે એમને તાવ આવ્યો. સાધુઓને પથારી કરતા જરા વાર લાગી. પછી તો “કરાતું હોય તે કરાયું” એ પ્રકારના ભ. મહાવીરના સિદ્ધાંત સૂત્ર સામે એમણે બંડ ઉઠાવ્યું. જપરને લીધે જમાલીનું માથું ભમી ગયું. એ વાત ખરી છે. પણ તે સિવાય મહત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ભ. મહાવીરના સમકક્ષ બનવાની તાલાવેલી જમાલીના અંતરમાં લાવારસની જેમ ઉભરાતી હતી. એટલે જ જમાલિની દશા, ડોલતા ડુંગર જેવી ભવ્ય છતાં કરુણ લાગે છે. પતિપ્રેમને લીધે જમાલિ મુનિના જૂથમાં જોડાયેલી પ્રિયદર્શના (ભ. મહાવીરની પુત્રી) તો એક કુંભારની સાદી-સીધી ચુક્તિના પ્રભાવે પોતાની ભૂલ સુધારે છે. પણ જમાલિના અંતરના બારણાં તો બીડાયેલાં જ રહે છે. દેવલોકનું આયુષ્ય પૂરું કરી, એ પણ મુક્તિનો પંથ પામશે એમ કહેવાયું છે.

તિષ્ઠગુપ્તાચાર્ય, ચૌદ પૂર્વના જ્ઞાતા એવા શ્રુતકેવળી વસુ મહારાજના શિષ્ય હતા. નવ પૂર્વનો અભ્યાસ તો તિષ્ઠગુપ્ત પણ કરી ચૂક્યા હતા. દશમા પૂર્વના અધ્યયન ટાણે આત્માનો છેલ્લો પ્રદેશ એ જ આત્મસર્વસ્વ છે એવી ભ્રાંતિ એમને જાગી. હજાર તંતુવાળા પટમાં ૯૯૯ તાણાવાણા મળ્યા હોય-એક જ તાંતણો બાકી હોય ત્યાં સુધી એ સંપૂર્ણ પટ ન કહેવાય. છેલ્લા એક જ તાંતણામાં કંઈક એવો ચમત્કાર છે-કંઈક એવી સિદ્ધિ છે કે તે પટને સંપૂર્ણતા આપે છે.

ગુરુએ એમની ભ્રાંતિનું નિરસન કરવા ઘણી ઘણી યુક્તિઓ આપી. પણ તિષ્ઠગુપ્ત પોતાના આગ્રહને વળગી રહ્યા. આખરે જ્યારે એક શ્રાવકે ખાધ પદાર્થના થાળમાંથી માત્ર એક એક કણ વહોરાવ્યું-એ કણમાં જ સંપૂર્ણતા આવી જાય છે એમ કહ્યું ત્યારે તિષ્ઠગુપ્તની વિચાર શૈલીએ આંચકો અનુભવ્યો, પોતાની ભૂલનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી સન્માર્ગમાં સ્થિર થયાં.

સાતે સાત કે આઠ નિહનવોની વિગતમાં ઉત્તરું તો પ્રસ્તુત પુસ્તકનાં પાનાંની જ મારે પુનરુક્તિ કરવી પડે. મુનિશ્રી ધુરંધરવિજયજીને આ પુસ્તક લખવા બદલ ધન્યવાદ આપવો એ તો એ ઔપચારિક પ્રથા જ ગણાય. નિહનવ એ જેન સમાજમાં બહુમાન કે આદરને યોગ્ય નહિ, પણ દૃણા અથવા તિરસ્કારને યોગ્ય મનાય છે. નિહનવનું ચિંતન કરતાં-નિહનવની કથાનું પુનરાલેખન કે સંકલન કરતાં થોડે ઘણે અંશે પણ નિહનવ બનવું પડે. એ સિવાય નિહનવો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કે સંવેદન શી રીતે સંભવે ? મુનિશ્રીએ એક જમાનાના આ નિહનવોનું ફરી મૂલ્યાંકન કર્યું છે. શાસ્ત્રીય ઉલ્લેખોને વફાદાર રહી, પૂરેપૂરી મધ્યસ્થતા સાથે એમણે આ ચરિત્રો આલેખ્યા છે. નિહનવો પણ એક દિવસે અનેકાંતના ધ્વજદારીઓ હતા. ચાર જેટલા તો પાછા મૂળ માર્ગ ઉપર આવીને સ્થિર થયા છે. આપણી પોતાની વિચારશ્રેણીનું પૃથક્કરણ કરીએ, આપણા આચારોમાં રહેલા દંભ કે આડંબર નીહાળીએ તો આપણી નિહનવતાનું આપણને પોતાને જ દર્શન થયા વિના રહે ખરું? ‘નિહનવ’ના નામ માત્રથી સૂગાયા વગર, મુનિશ્રી ધુરંધર વિજયજીએ એમને એમના ચથાર્થ સ્વરૂપમાં રજૂ કર્યા છે. નિહનવો આજસુધી અપમાનિત ગણાયા છે એટલે મુનિશ્રીએ એમને અન્યાય ન થાય એટલા માટે પૂરી સાવચેતી રાખી છે. આ તો હજી આરંભ છે-મુનિશ્રીનો અભ્યાસ અને અધ્યવસાય જોતાં ગુજરાતી જેન સાહિત્યમાં આવા બીજાં મૂલ્યવાન પુસ્તકો ઉમેરાય એવી આશા બંધાય છે.

નિહ્નવ તરીકે આજે કોઈ આપણું કાંડું પકડીને બહાર કાઢી શકે તેમ નથી. પણ એથી કરીને જૈન ધર્મના બધા અનુયાયીઓ વીતરાગના પ્રરૂપેલા માર્ગે જ ચાલી રહ્યા છે એમ થોડું જ કહી શકાય ? સમાજનો મોટો ભાગ મૂળ માર્ગ છાંડી જાય. પોતે જે માર્ગે જતો હોય તેની ઉપર "અસલનો ધોરી માર્ગ" એવું પાટિયું મારે તેથી કરીને ઉત્તમાર્ગ સન્માર્ગ ન બને. નિહ્નવો તો એક રીતે સુભાગી ગણાય: એમની ખુટીઓ બહાર આવી અને એ ખુટીઓ સુધારવાની તક સાંપડી. આજે આપણા સમાજમાં બાહ્ય વિધિ, આચાર કે પરંપરા તરફ જેટલું જોવાય છે તેટલું વિચારશૈલી, દર્શનશુદ્ધિ કે આત્મહિત તરફ જોવામાં આવતું નથી. દિનરાત ધર્મ કે શાસનને નામે ગાંઠો તો વાળીએ છીએ, પણ અંદરનું કલ્યાણકારી સત્ય ક્યાં અને કેવી રીતે સરી જાય છે તે આપણને દેખાતું નથી. એટલે તો નિહ્નવોને છાજે એવા આપણા અભિનિવેશ અને અહંતા ઘણેખરે અંશે દબાએલા કે છુપા રહી જાય છે. નિહ્નવો જો બારવટીયા ગણાય તો આ પ્રચ્છન્ન નિહ્નવોને ચોર-લુંટારા કેમ ન કહેવાય ? નિહ્નવોના જીવનપ્રસંગો સાથે આપણા આચાર-વિચાર, શ્રદ્ધા તથા આરાધકવૃત્તિની સરખામણી કરીએ-મુક્ત મને અંતરનું સંશોધન કરવાની ભાવના સેવીએ તો આ નિહ્નવવાદની કથા સાર્થક થઈ ગણાશે. ખુટીઓ અને સ્ખલનાઓનું સંશોધન કરવા સિવાય આવા ચરિત્રનો બીજો કયો આશય હોઈ શકે ?

- સુશીલ

એક આદરણીય પ્રયાસ

આજ કાલ કરતાં જેને પચાસ વર્ષનાં વ્હાણાં વાઈ ગયાં,

સ્વ. પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વિજય ધર્મધુરન્ધરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીએ પોતાના મુનિ જીવનમાં 'જૈન સત્ય પ્રકાશ' નામના માસિકમાં સતત પાંચ વર્ષ સુધી આલેખેલ લેખમાળા વિ.સં. ૨૦૦૩ની સાલમાં 'નિદ્નવવાદ' નામે પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવેલ, ઘણા ઉમળકાથી સૌએ એને વધાવ્યું. વર્ષોથી અપાપ્ય એ પુસ્તક સૌના સદ્ભાગ્યે આજે વાચકોના કરકમલમાં આવી રહ્યું છે.

એમાં દિવ્ય આશીર્વાદ છે - પૂજ્યપાદ શાસન સમ્રાટ શ્રી વિજયનેમિસૂરીશ્વરજી મ.શ્રીના પટ્ટધર શાસ્ત્ર વિશારદ કવિરત્ન પૂજ્યપાદ સ્વ. આચાર્ય શ્રી વિજય અમૃતસૂરીશ્વરજી મહારાજ શ્રી તથા સમર્થ વિદ્વાન સમતાસાગર પૂજ્યપાદ સ્વ. આચાર્ય મ. શ્રી વિજય ધર્મધુરન્ધરસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના.

તથા શુભાશીર્વાદ સાંપડયા છે - સૌમ્યમૂર્તિ વાત્સલ્યવારિદિ પૂજ્યપાદ આચાર્ય મ.શ્રી વિજય દેવસૂરીશ્વરજી મહારાજશ્રીના.

વળી પાવન પ્રેરણા પ્રાપ્ત થઈ છે - વિદ્વાન્ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ્રવચનકાર પૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરીશ્વરજી મહારાજની. અમે એને અમારું સદ્ભાગ્ય સમજીએ છીએ કે - આવા ઉત્તમ ગ્રંથને વાચકોના કરકમલમાં મૂકવામાં

અમે નિમિત્ત ભૂત બની શકયા છીએ. શ્રી જૈન સાહિત્ય વર્ધક સભાએ 'શ્રી વૃદ્ધિ-નેમિ-અમૃત ગ્રંથમાલા' ના ૧૦માં ગ્રંથાંક તરીકે પ્રગટ કરેલ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના પ્રસિદ્ધ લેખક શ્રી સુશીલે લખી હતી. તે આ વખતે જેમની તેમ મૂકવામાં આવી છે. એમાં તેમણે આ ગ્રંથ માટે તથા નિહ્નવો માટેની હકીકત મનનીય રીતે રજૂ કરી છે. એમ. બાબુલાલ પ્રિન્ટરીવાળા કીર્તિભાઈ મફતલાલ ગાંધીએ આ પુસ્તક કાળજીપૂર્વક છાપી આપ્યું તે બદલ તેમનો આભાર.

સૌ કોઈ આના વાચન/મનન દ્વારા જૈન દર્શનના મૌલિક તત્ત્વોને યથાર્થ રીતે સમજી પોતાની શ્રદ્ધાને દટ રાખી આત્મહિત સાધે એજ અભિલાષા.-

પ્રકાશક.

शासनपति-श्रीवीरस्वामिने नमः ।

श्रीगौतमस्वामिने नमः ।

श्रीअर्हत्प्रवचनं विजयतेतराम् ।

णमोऽस्थु णं गुरुसिरिनेमिसूरीणं ॥

निह्नववाद.

निह्नववाद=जैनदर्शनना सूक्ष्म तत्त्वोभां व्याभोड-
असद्गुणो निरास करी, ते ते तत्त्वोने विशद
रीते सभजवती विद्वानोनी तद्वस्पर्शि विचारणा०

जैन साहित्यभां अनेक तत्त्वज्ञानना अरणाओ वडे छे, કે
જ્યાં તત્ત્વજ્ઞાનપિપાસુઓ આવીને પોતાની પિપાસા શાન્ત
કરે છે. એવા અनेક અરણાઓમાં ગણુધરવાદ અને નિહ્નવવાદ
એ એ મહાન્ અરણાઓ છે. તેમાં ગણુધરવાદનો પ્રવાહ ચાહુ
માર્ગમાં વહેતો હોવાથી તેનો લાભ અનેક આત્માઓને મળે છે,
પરંતુ નિહ્નવવાદનો પ્રવાહ ગહન-ગંભીર ને ગુપ્ત હોવાથી
ધણા જીવો તેથી વંચિત રહે છે. અહિં તે નિહ્નવવાદનું વિવરણ
કરીને જનતાને તે વાદથી પરિચિત કરાવવાનો પ્રયાસ
કરવામાં આવે છે.

તેમાં પ્રથમ ગણુધરવાદ અને નિહ્નવવાદની વિશેષતાઓ
જાણવી જરૂરી છે.

ગણુધરવાદની વિશેષતાઓ—

(૧) શ્રીમહાવીર પ્રભુને કેવલજ્ઞાન થયા બાદ અપાપાપુરી— (પાવાપુરી)માં પ્રભુ સમવસર્યા. તે સમયે ત્યાં ઇન્દ્રભૂતિ વગેરે વિપ્રો યજ્ઞ કરાવતા હતા. તેઓ શ્રી વીર પ્રભુની સાથે વાદ કરવા માટે આવ્યા. ચર્ચા—સમાધાન થતાં તેઓ સમજ્યા. દીક્ષા લઈ ગણુધર બન્યા. તે વાદ તે ગણુધરવાદ.

(૨) ગણુધરવાદમાં નાસ્તિકતાનો નિરાસ કરવામાં આવેલ છે.

(૩) ગણુધરવાદની ઉત્પત્તિ વેદ વાક્યોના અર્થને અવલમ્બીને થઈ છે.

(૪) ગણુધરવાદમાં આત્મા, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક વગેરે મૂલભૂત વિષયોની ચર્ચા છે.

(૫) ગણુધરવાદ જૈનેતરો(બ્રાહ્મણો)ની સાથે થયેલ છે.

(૬) ગણુધરવાદમાં ઇન્દ્રભૂતિ વગેરેને પોતાની જાત માટે સર્વજ્ઞપણાનું અભિમાન હતું, તે કારણે તેઓ પોતાના શંકાત્મક વિચારો બીજા કોઈને પણ જણાવતા નહિ, એટલે અન્ય જીવો ભ્રમમાં પડતા ન હતા.

નિહ્વવાદની વિશેષતાઓ—

(૧) શ્રી વીરપ્રભુના શાસનમાં થયેલ મિથ્યા—આગ્રહી મુનિઓએ સ્વમતિકલ્પનાએ માનેલ જૈન દર્શનને અસંમત એવા સૂક્ષ્મ વિચારોની ચર્ચા તે નિહ્વવાદ.

(૨) નિહ્વવાદ જૈનેતરો વિષયક સૂક્ષ્મ વિચારોમાં અન્યથા મતિનો નિરાસ કરી, મિથ્યાત્વને હઠાવી, સમ્યક્ત્વને નિર્મલ કરે છે.

(૩) નિહ્વવાદની ઉત્પત્તિ જૈન (આગમ) સૂત્રોને અવલમ્બી થયેલ છે.

(૪) નિહ્વવાદમાં કિયમાણં કહં (કરાતું-કરાયું), સ્વપ્પણસજીવ (સર્વ પ્રદેશમાં જીવ છે) વગેરે ગહન વિષયોને સ્કેટ કરવામાં આવ્યા છે.

(૫) નિહ્વવાદ પોતાની જ સાથેનો એટલે કે સ્વદર્શનમાં ઉત્પન્ન થયેલ મુનિઓની સાથેનો જ છે.

(૬) નિહ્વવાદમાં નિહ્વ થયેલ સાધુઓને સ્વમત સ્થાપવાની તીવ્ર મનોવૃત્તિ હતી, તે કારણે તેઓ પોતાના વિચારો અનેક જીવોને સમજાવતા, તે તે મતના અનેક અનુયાયીઓ વધવાથી અનેક જીવો વિભ્રમમાં પડતા અને જુદા જુદા મત-સમ્પ્રદાય-જૂથ જામતાં.

એ પ્રમાણે ગણુધરવાદ અને નિહ્વવાદમાં છ પ્રકારની વિશેષતાઓ છે.

નિહ્વવાદ શબ્દનો અર્થ—હું-અંબનયને-એ ખીજા ગણુના ' નિ ' ઉપસર્ગપૂર્વક ' હુ ' ધાતુથી કર્તા અર્થમાં ' અ ' પ્રત્યય લાવવાથી નિહ્વેતે इति 'નિહ્વ: એ પ્રમાણે નિહ્વ શબ્દ બને છે. તેનો અર્થ અપલાપ કરનાર-હૂપાવનાર એવો થાય છે. અર્થાત્ મિથ્યા-આગ્રહથી સત્ય વસ્તુને હૂપાવનાર-ઓળવનાર ' નિહ્વ ' કહેવાય છે.

વાદ એટલે કથા, તત્ત્વનિર્ણયફલિકા વાદિપ્રતિવાદિનો: કથા વાદ: । જેથી તત્ત્વનિર્ણય થાય એવી વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચે થયેલ કથા તે વાદ કહેવાય, એટલે નિહ્વોની સાથે તત્ત્વવિષયક નિર્ણય કરવાને માટે થયેલ વાર્તાલાપ તે નિહ્વવાદ.

૧. ' નિહ્વ ' નો સમાનાર્થક શબ્દ ' અપહ્વ ' છે. તે અપહ્વથી બનેલ છે. તેનું ભાવવાચક રૂપ અપહ્વતિ છે. સાહિત્યમાં અપહ્વતિ અલંકાર અતિશય પ્રસિદ્ધ છે. તેનો અર્થ પણ હૂપાવવું એવો થાય છે.

નિહવોની સંખ્યા અને ટૂંક પરિચય—

શ્રી આવશ્યક નિર્યુક્તિ, સ્થાનાંગ સૂત્ર વગેરે ગ્રન્થોમાં નિહવોની સંખ્યા સાતની બતાવેલ છે, તે આ પ્રમાણે—

બહુરય-પૈસ-અવ્વત્ત-સમુચ્છ-દુગ-તિગ-અબદ્ધિઆણં ચ ।
 ણ્ણસિં નિગ્ગમણં, વોચ્છામિ જહાણુપુવ્વીણ ॥

(૧) બહુરય-જમાલિ—ઘણે લાભ્યે કાળે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે એવા વાદના સ્થાપક, (બહુરય) જમાલિ નામના પ્રથમ નિહવ શ્રી મહાવીરસ્વામી પ્રભુના કેવલજ્ઞાન પછી ચૌદ (૧૪) વર્ષે શ્રાવસ્તિ નગરીમાં થયા.

(૨) પ્રદેશ-તિબ્યગુપ્તાચાર્ય—આત્માના સર્વ પ્રદેશમાં જીવત્વ નહિ માનતા, છેલ્લા પ્રદેશમાં જ જીવત્વ છે એમ માનનાર (પ્રદેશવાદી) તિબ્યગુપ્તાચાર્ય નામના બીજા નિહવ શ્રી મહાવીર પ્રભુના કેવલજ્ઞાન પછી સોળ વર્ષે ઋષભપુરનગરમાં થયા.

(૩) અવ્યક્ત-આષાઢાચાર્ય (થી)—આ સાધુ છે કે દેવ ? એમ સંદિગ્ધ મતિવાળા (અવ્યક્ત) આષાઢાચાર્ય (થી) શ્રી વીરનિર્વાણુ પછી બસે ને ચૌદ (૨૧૪) વર્ષે શ્વેતિકા નગરીમાં થયા.

(૪) સામુરુછેદિક-અશ્વમિત્રાચાર્ય-દરેક વસ્તુઓ ક્ષણે ક્ષણે નાશ પામે છે, એમ પ્રરૂપનાર (સામુરુછેદિક) અશ્વમિત્રાચાર્ય નામના ચોથા નિહવ શ્રી વીરનિર્વાણુ પછી બસે ને વીશ (૨૨૦) વર્ષે મિથિલા નગરીમાં થયા.

(૫) દ્વિક્રિય-ગંગાચાર્ય—એક જ સમયે એક આત્મા ઉપયોગવાળી બે ક્રિયા કરી શકે છે એમ માનનાર (દ્વિક્રિય)

ગંગાચાર્ય નામના પાંચમા નિહ્નવ શ્રી વીરનિર્વાણુ બાદ બસે, ને અઠ્ઠાવીશ (૨૨૮) વર્ષે ઉદ્દલુકાતીર નગરમાં થયા.

(૬) ત્રિરાશિક-પડુલુકાચાર્ય-જીવ, અજીવ અને નોજીવ એમ સર્વ વસ્તુમાં ત્રણ ત્રણ રાશિ છે, એવા વાદના સ્થાપક (ત્રિરાશિક) પડુલુકાચાર્ય નામના છઠ્ઠા નિહ્નવ શ્રી વીરનિર્વાણુ પછી પાંચ સો ને ચાર (૫૦૪) વર્ષે અંતરંજિકા નગરીમાં થયા.

(૭) અબદ્ધિક-ગોષ્ઠામાહિલ-સર્પ અને કાંચળીની જેમ જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ છે એમ પ્રરૂપનાર (અબદ્ધિક) સ્થવિર-ગોષ્ઠામાહિલ નામના સાતમા નિહ્નવ શ્રી વીરનિર્વાણુ પછી પાંચસો ને ચોરાશી (૫૮૪) વર્ષે દશપુરનગરમાં થયા.

પ્રથમ નિહ્નવ : જમાલિ-બહુરત

(૧)

જમાલિની દીક્ષા-ક્ષત્રિયકુંડ નામના નગરમાં જમાલિ નામના ક્ષત્રિય હતા. તે પરમાત્મા મહાવીરસ્વામિની બહેન સુદર્શનાના પુત્ર હતા. શ્રી વીર પ્રભુની પુત્રી પ્રિયદર્શના તેમની પત્ની હતી. એકદા શ્રીવીર વિભુ વિચરતા વિચરતા ક્ષત્રિયકુંડ નગરમાં પધાર્યા (સમવસર્યા). તેમને વન્દન કરવા માટે પરિવાર સાથે જમાલિ ત્યાં ગયા. પ્રભુની દેશના સાંભળી તેમને વૈરાગ્ય થયો, સંયમ લેવાની ભાવના બળી. ઘેર આવી માતાપિતાની અનુમતિ માંગી. બધા સહમત થયાં. દીક્ષાને માટે વિશ્વ-પ્રશંસનીય મહોત્સવ કર્યો, અપૂર્વ આડમ્બરપૂર્વક વરઘોડો ચડાવ્યો. જમાલિની સાથે ખીબા ૫૦૦ ક્ષત્રિયો દીક્ષા લેવાને તૈયાર થયાં. શ્રીમહાવીર પ્રભુએ સર્વેને ચારિત્ર આપ્યું. પ્રભુના પુત્રી ને જમાલિના પત્ની પ્રિયદર્શનાએ પણ તે જ સમયે એક હબ્બર સ્ત્રીઓ સાથે સંયમ ગ્રહણ કર્યું.

જમાલિનો શ્રી વીર પ્રભુથી બુદો વિહાર—

શ્રી વીરવિભુની સાથે જમાલિ મુનિ વિચરતા હતા. વિવિધ તપશ્ચર્યા કરતાં, ક્રિયાકાણ્ડમાં, વિધિવિધાનમાં અપ્રમત્ત રહેતા, અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરતાં ને કરાવતાં, જ્ઞાનધ્યાનમાં આ-સક્ત જમાલિ મુનિ અનુક્રમે અગિયાર અંગના બહુકાર થયા. શ્રી વીરભગવાને તેમને પાંચસો સાધુ અને એક હબ્બર સાધ્વીના

અધિપતિ બનાવ્યાં. એક વખત તેમણે પ્રભુને વન્દન કરી બે હાથ ભેડી પોતાના પરિવાર સાથે જુદો વિહાર કરવાની આજ્ઞા માંગી. પ્રભુએ તેમાં લાલ ન દેખ્યો. પ્રભુ મૌન રહ્યા. કંઈ પણ ઉત્તર ન આપ્યો. જમાલિને જુદા વિચરવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા હતી, તેથી પ્રભુના મૌનને ‘ અનિષિદ્ધમ્ અનુમતમ્ ’ (ના નથી માટે અનુમતિ છે) એ ન્યાયે અનુમતિ છે એમ સમજી પ્રભુ પાસેથી પોતાના સર્વ પરિવાર સહિત અન્ય સ્થળે વિચરવાને માટે વિહાર કર્યો.

જમાલિને જ્વર અને શંકા—

એક ગામથી બીજે ગામ એમ વિચરતાં વિચરતાં અનુક્રમે જમાલિ મુનિ શ્રાવસ્તિનગરીમાં પહોંચ્યાં. ત્યાં તેમણે કોપ્પુક ઉદ્યાનમાં સ્થિરતા કરી. એકદા તેમને અન્તપ્રાન્તાશન-વિશેષ આહાર કરવાને કારણે (ઊષ્ણજ્વર) ગરમ તાવ આવ્યો. તાવ વધવા લાગ્યો. તેનું જોર એટલું વધ્યું કે તે બેસવાને માટે પણ અશક્ત બન્યા ને મુનિઓને આજ્ઞા કરી કે-‘ મુનિઓ ! મારે માટે સંથારો કરો ! ’ સાધુઓ સંથારો કરતા હતા, અહિં તેમને તાવનું જોર એકદમ વધતું હતું. એક ક્ષણ પણ દિવસ જેટલી લાગતી હતી. સૂવાની એકદમ ઉત્સુકતા હતી. એટલે તેમણે મુનિઓને પૂછ્યું કે ‘ સંથારો કર્યો કે નહિ ? ’ મુનિઓએ ઉત્તર આપ્યો કે ‘ સંથારો કરાય છે ’ થોડા સમય પછી ફરી પૂછ્યું, ફરી પણ એ જ ઉત્તર મળ્યો. એમ વારંવાર પૂછતાં તે જ ઉત્તર મળતો કે હજી સંથારો કર્યો નથી પણ કરાય છે. તાવની ગરમી અને મુનિઓના આવા ઉત્તરોથી જમાલિ મુનિ સમ્યક્ત્વથી ચલિત થયા, અને શંકા કરવા લાગ્યા કે પ્રભુ મહાવીરે કહ્યું છે.

“ ચલેમાણે ચલિણ, ઉદ્ધરિજમાણે ઉદ્ધરિણ, જાવ નિઝરિજમાણે નિઝિણે ”

(ચલાતું—ચાલ્યું, ઉઠીરિણા કરાતું ઉઠીર્યું, યાવત્ નિર્જરા કરાતું નિર્જર્યું.) તે અસત્ય છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે કે સંથારા કરાતો—કરાયો નથી એમ કહેવાય છે પણ કરાયો છે એમ કહેવાતું નથી. એ જ પ્રમાણે ચલાતું હોય ત્યારે ચાલ્યું, ઉઠીરાતું હોય ત્યારે ઉઠીર્યું અને નિર્જરાતું હોય ત્યારે નિર્જર્યું એમ કહેવાતું નથી પણ ચાલે છે, ઉઠીરાય છે, નિર્જરાય છે એમ વ્યવહાર ચાલે છે, માટે શ્રી વીરપ્રભુનું કથન અસંભવિત અને અસત્ય છે.

મુનિઓને જમાલિનું કથન—ઉપર પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય કર્યા પછી જમાલિ મુનિ સાધુઓને જોલાવી તેમને પોતાનો વાદ આ પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યા. ‘મુનિઓ! શ્રી મહાવીર પ્રભુ કહે છે કે ક્રિયામાણ કંઠ (કરાતું હોય તે કરાયું) કહેવાય વગેરે, તે અસત્ય છે; કારણ કે સર્વ પ્રમાણો કરતાં બલવત્તર-વધારે બળવાન પ્રમાણ પ્રત્યક્ષ છે. માટે જ કોઈ કહે કે અગ્નિ શીતલ છે, તો તે માંની શકાય નહિં. પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે કે અગ્નિ ઊષ્ણ છે પણ શીતલ નથી. એ જ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ છે કરાતું એ કરાતું કહેવાય પણ કર્યું કહેવાય નહિં. બીજું તેઓ મહાન છે માટે સત્ય જ કહે, ભૂલે જ નહિં એમ પણ માની શકાય નહિં ‘મહાન્તોઽપિ સ્વલન્તિ હિ’ મોટા પણ ભૂલે છે; માટે જે યુક્તિ-તર્કને વ્યવહાર સિદ્ધ હોય તે જ માનવું જોઈએ. તમે આ સંથારા કરતા હતા ને મેં પૂછ્યું કે સંથારા કર્યો? ત્યારે તમે કરીએ છીએ—કરાય છે, એ પ્રમાણે કહ્યું ને તે ખરોખર-યથાર્થ જ કહ્યું છે. કરાતો હોય ત્યારે કર્યો છે એમ મિથ્યા કેમ કહી શકાય! માટે તમારે પણ ‘ક્રિયામાણ કંઠ’ વગેરે શ્રી વીરના વિપરીત વચનોમાં વિશ્વાસ ન રાખતાં ‘ક્રિયામાણ ક્રિયામાણ ને કંઠ કંઠ’ માનવું ને અન્યને પણ એમજ કહેવું.

જમાલિના કથનથી મુનિઓમાં પડેલા વિભાગ—

જમાલિનો પરિવાર વિશાળ હતો. એ પરિવારને સાચવવાની અને દોરવાની તાકાત જમાલિમાં હતી. વિશાળ મુનિ સમુદાયમાં સર્વ પ્રકારના સાધુઓ હતા. જમાલિના કથનની અસરથી કેટલાએક મુનિઓ, ને કેટલાએક શરમથી, કેટલાએક ભય ને લાલચથી, અને કેટલાએક પોતાના પરિચયવાળા મુનિઓના આગ્રહથી જમાલિના પક્ષમાં રહ્યા; પરંતુ જેઓ સ્થવિર હતા, અચલ શ્રદ્ધાવાળા હતા, વિનયવાળા હતા, પરમાત્મા શ્રી વીર પ્રભુના વચનોને સમજ્યા હતા, તેઓ જમાલિની સાથે ન ભળ્યા, અને વિનયપૂર્વક પૂછવા લાગ્યા.

(૨)

‘ કિયમાણં કહં ’ કરાતું એ કરાયું કઈ રીતે ? જમાલિ અને સ્થવિર મુનિઓત્રી ચર્ચા.

સ્થવિર મુનિઓ—ભગવન્ ! આપ કહો છો કે પરમાત્માના ‘ કિયમાણં કહં ’ વગેરે વચનો મિથ્યા છે, તો એમ કહેવામાં આપનો શું આશય છે ?

જમાલિ—જે તે વચનો સત્ય માનીએ તો તેમાં પાંચ દોષો આવે છે. દૂષિત વચન સત્ય માની શકાય નહિ. તે પાંચ દોષો આ પ્રમાણે છે.

(૧) વિદ્યમાન (સત) કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, (૨) ક્રિયાનો વિરામ જ ન થાય, (૩) પ્રથમ સમયે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય, (૪) ક્રિયા નિષ્ક્રમ થાય, (૫) ઘણા કાળ સુધી જે ક્રિયા ચાલુ દેખાય છે તે ન સંભવે.

સ્થ. મુ.—વિદ્યમાન કાર્યની ઉત્પત્તિને આપ દોષ કહો છો એ કઈ રીતે ? ને તે પ્રભુના વચનો માનતાં કેમ ઘટે છે ?

જ.—ઘટપટ વગેરે જે કોઈ કાર્યો કરવામાં આવે છે તે તેને કર્યા પૂર્વે અવિદ્યમાન છે. અસત્ છે. માટી-તંતુ વગેરે ઉપર ઘણા પ્રયત્નો કરીએ ત્યારે ઘણે કાળે તે ઉત્પન્ન થાય છે—વિદ્યમાન સ્થિતિમાં આવે છે. કરાતું એ કરાયું મानीએ તો કાર્ય કરવાને પ્રથમ સમયે જ કાર્ય કરાતું છે માટે કરાયું માનવું જોઈએ. બીજે સમયે, ત્રીજે સમયે એમ યાવત જ્યાં સુધી કાર્ય સમ્પૂર્ણ નથી થયું ત્યાંસુધી કાર્ય કરાય છે. તો જે પ્રથમ સમયે કરાયું છે તેને પછીથી કરાવાપણું શું? પછી તો 'વિષ્ટવેષ્ણ' દળ્યા ને દળવા જેવું રાંધ્યા ને રાંધવા સમાન, કર્યાને કરવારૂપ વિદ્યમાનની ઉત્પત્તિ માનવી પડે. 'કરાતું એ કરાયું' ન મानीએ તો આ દોષ લાગતો નથી. કારણ કે જ્યારથી કાર્ય કરવાની શરૂઆત થાય ત્યારથી જ્યાંસુધી તે કાર્ય ઉત્પન્ન ન થાય ત્યાંસુધી તે કરાય છે એમ જ કહેવાય છે, પણ કરાયું છે એમ મનાતું નથી. માટે બીજા ત્રીજા વગેરે સમયે કર્યાને કરવાપણું નથી પણ ન કરાયાને જ કરવાપણું છે.

સ્થ. મુ.—આપના આ કથનથી આપ કેવળ 'ક્રિયમાણ કંઠ' ને નથી સ્વીકારતાં એટલું જ નહિ પણ 'અસત્ કાર્યવાદ' ને સ્વીકારો છો, ને એ પણ જિનવચનથી વિપરીત છે. સત્ કાર્યની જ ઉત્પત્તિ છે. અસત્કાર્યની ઉત્પત્તિ એ મિથ્યા છે. આપ એક ભૂલ કરતાં અનેક ભૂલો કરો છો !

જ.—મુનિઓ જિનવચનને સમ્મત હો કે અસમ્મત ! પણ વાસ્તવિક રીતે 'અસત્ કાર્યવાદ' જ યુક્તિસિદ્ધ છે. કાર્ય એટલે ઉત્પન્ન થાય તે, જે પૂર્વે ન હોય તે 'અસત્' ને તે જ ઉત્પન્ન થાય. પૂર્વે હોય તે 'સત્' તેને ઉત્પન્ન થવાપણું શું? માટે સત્કાર્યવાદ પણ દ્વિવિત છે ને તે દ્વિવિત શ્રી વીરના કહેલ વચનો માનતા આવે છે.

સ્થ. મુ.—અસત્ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, એવી માન્યતામાં જે આપનો દુરાગ્રહ છે, તે આપ ધીરે ધીરે અનેક દ્વષણવાળા મિથ્યા વિચારોમાં આગળ વધો છો એમ અમને લાગે છે. સત્કાર્યવાદ યુક્તિસિદ્ધ છે. જે વસ્તુ વસ્તુસ્થિતિએ વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે, તે જ ઉત્પન્ન થાય છે.

કદાચ આપ કહો કે વિદ્યમાનને ઉત્પન્ન થવાપણું શું ? વિદ્યમાન છે તેો દેખાતું કેમ નથી ? પણ આપે સમજવું જોઈએ કે વસ્તુ માત્રની જુદી જુદી સ્થિતિઓ હોય છે. કાર્ય માત્રની અપ્રકટદશા અને પ્રકટદશા એમ બે પ્રકારની સ્થિતિ છે. તેમાં અપ્રકટ સ્થિતિ તેને કારણ કહેવામાં આવે છે. દરેક પદાર્થના કારણમાં તિરોહિત લાવે પ્રચ્છન્નપણે તે તે પદાર્થ વિદ્યમાન હોય છે. જે ન હોય તેો તેમાંથી તે અને જ નહિ. ગુપ્ત છે માટે નથી દેખાતું, પણ નથી માટે નથી દેખાતું એમ નથી; માટે સત્કાર્યવાદને જે આપ દ્વષણ તરીકે ગણાવતા હો તેો તે આપનો ભ્રમ છે. ^૧સત્કાર્યવાદ સ્વીકાર્ય છે. જિન

૧ સત્કાર્યવાદની સિદ્ધિ નીચેની દલીલોથી પૂરવાર થાય છે.

(૧) જગતના સર્વ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એકલા થાય તેો પણ ગધેડાને ઘોડો બનાવી શકે નહિ, એ રીતે ગમે તેટલા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તેો પણ અવિદ્યમાન (અસત્) કાર્ય વિદ્યમાન (સત્) કાર્ય થઈ શકે નહિ. જે ગધેડાને ઘોડો બને છે એ વાત માનવામાં આવે તેો જ અવિદ્યમાન (અસત્) કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય છે એ માનવામાં આવે.

અસત્કાર્યવાદિઓ જે એમ કહેતા હોય કે સત્ અને અસત્ એ બે કાર્યના ધર્મ છે. કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે તેમાં અસત્ ધર્મ છે ને ઉત્પત્તિ બાદ સત્ છે તેો તે પણ યુક્ત નથી; કારણ કે ધર્મ ધર્મી સિવાય રહી શકે નહિ માટે કાર્યની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જે અસત્ ધર્મ છે તેો તેના આધારભૂત ધર્મી પણ વિદ્યમાન છે.

વચનના અનુયાયીને તે ભૂષણ છે. પિષ્ટપેષણ કે ચર્વિતચર્વણની આપત્તિ એ પણ કરાતું એ કરાયું માનવામાં ઘટતી નથી.

અસત્ એટલે અપ્રકટ અને સત્ એટલે પ્રકટ એમ સ્વીકારવામાં આવે તો તે યથાર્થ છે; માટે સત્કાર્યવાદ માનવો જોઈએ.

(૨) વસ્ત્ર તાંતણાઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને ઘટ માટીના પિંડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે એ પ્રમાણેની અમુક કારણોમાંથી અમુક જ કાર્ય થાય એ વ્યવસ્થા સત્કાર્ય માનવામાં આવે તો જ સંભવે છે.

જો તત્તુઓમાં પટની સત્તા કે મૃત્પિણ્ડમાં ઘટની સત્તા ન હોય તો પટનો અર્થો તન્તુને અને ઘટનો અર્થો માટીને કેમ ગ્રહણ છે ? તન્તુમાંથી ઘટ ને માટીમાંથી પટ કેમ નથી બનતો ?

બન્ને બન્ને પ્રત્યે કારણ છે, બન્નેમાં કાર્યતું નહિ રહેવાપણું છે છતાં તન્તુમાંથી ઘટ કે માટીમાંથી પટ બનતો નથી માટે સત્કાર્ય જ થાય છે.

(૩) કાર્ય અને કારણનો જો સમ્બન્ધ થાય, તો જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. કારણના સમ્બન્ધ સિવાય પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે એમ માનવામાં આવે તો સદાકાળ સર્વ કાર્યો ઉત્પન્ન થતાં જ રહે. પણ એમ શું નથી. અસત્કાર્યવાદીને મતે કારણનો સમ્બન્ધ સંભવતો નથી. સમ્બન્ધ હંમેશા સત્ની સાથે જ થાય અસત્ની સાથે ન હોય.

અસત્ત્વે નાસ્તિ સમ્બન્ધઃ, કારણૈઃ સત્ત્વસક્તિભિઃ ॥

અસમ્બન્દ્સ્ય ચોત્પત્તિ-મિચ્છતો ન વ્યવસ્થિતિઃ ॥ ૧ ॥

[સત્ત્વના સહગવાળા કારણો અસત્ત્વની સાથે સહ્ય કરતાં નથી, કારણના સમ્બન્ધ સિવાય પણ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, એમ માનવામાં આવે તો (કાર્ય કારણની) વ્યવસ્થા ન રહે.]

કાર્ય કારણના સમ્બન્ધ સિવાય પણ વ્યવસ્થા ટકાવી રાખવા માટે એમ કહવામાં આવે કે-જે કારણમાં જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તે જ કારણ તે કાર્યને ઉત્પન્ન કરે છે. તે શક્તિ બળ્યુવાને માટે કાર્ય

એ સર્વ વચનોની વાસ્તવિકતા ઋણુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ છે. ઋણુસૂત્રનય કરણકાલ અને નિષ્ઠાકાલ એક જ માને છે માટે પિષ્ટપેષણ તેમાં સંલવતું જ નથી.

ઉત્પન્ન થયા પછી અનુમાન કરાય કે અમુક કારણ હતું માટે આ કાર્ય થયું માટે તે કારણમાં આ કાર્ય કરવાની શક્તિ છે, પણ એ કદપના વાસ્તવિક નથી—જે શક્તિ માનવામાં આવે છે તે શક્તિ સર્વત્ર છે કે કારણમાં જ છે ? સર્વત્ર માનવામાં આવે તો અવ્યવસ્થા કાયમ રહેશે. કારણમાં જ શક્તિ છે એમ માનવામાં, તે શક્તિ શક્યને આશ્રયીને છે કે આશ્રય કર્યા વિના છે ? શક્યને આશ્રયીને શક્તિ છે તો શક્યની સત્તા માનવી જોઈએ ને રોતે સત્કાર્યવાદ સિદ્ધ થશે. શક્યના આશ્રય સિવાય શક્તિની કદપનામાં પૂર્વની જેમ અવ્યવસ્થા કાયમ રહેશે. એટલે વ્યવસ્થા માટે કાર્ય કારણનો સમ્બન્ધ માનવો જોઈએ ને સમ્બન્ધ સત્કાર્ય સ્વીકારવાથી બની શકે છે માટે સત્કાર્યવાદ સિદ્ધ છે.

(૪) કારણથી કાર્ય જુદું નથી પણ કાર્યકારણ સ્વરૂપ જ છે. તે આ પ્રમાણે જે વસ્તુ જેનાથી જુદી હોય તે તેનો ધર્મ બની શકે નહિ. જેમ પત્થર એ પાણીનો ધર્મ નથી અને જે જેનો ધર્મ હોય તે તેનાથી જુદો ન હોય. જેમ પાણીમાં શીતલતા, વળી જેમાંથી જે વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે તે વસ્તુ તેનો ધર્મ કહેવાય છે. તાંતણામાંથી વસ્ત્ર ઉત્પન્ન થાય છે ને ઘટ માટીના પિણ્ડમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. જે તન્તુ અને વસ્ત્ર, ઘટ અને માટી એ બન્ને પરસ્પર તદ્દન જુદા હોય તો તે બન્નેમાં જન્ય-જનક ભાવ બની શકે નહિ. માટે જ્યાં જન્યજનક ભાવ છે સાં અભિ-જ્ઞતા છે. જે કારણ વિદ્યમાન છે તો કાર્ય પણ વિદ્યમાન છે માટે સત્કાર્યવાદ છે.

(૫) જે વસ્તુઓ જુદી હોય તેનો પરસ્પર સંયોગ હોય અથવા અત્યન્ત અપ્રાપ્તિ (અર્થાત્ પરસ્પર એક બીજાથી દૂર રહેવાપણું) હોય, જેમકે ભૂમિતલ અને વૃત્ર એ બે જુદા છે તો તે બન્નેનો પરસ્પર સંયોગ

જ.—તમે સત્કાર્યવાદ યુક્તિસિદ્ધ છે એમ માનો છો. ને હું તેને દૂષિત માનું છું; માટે તમે પ્રથમ દોષ ન સ્વીકારો

છે. દિમાચક અને વિન્ધ્યાચલ એ બન્ને જુદા છે તો તેં બન્નેની પરસ્પર અપ્રાપ્તિ છે. જ્યાં પરસ્પર સંયોગ કે અત્યન્ત અપ્રાપ્તિ નથી ત્યાં ભિન્નતા પણ નથી. જેમ ઘટમાં ઘટ, ઘટમાં ઘટનો સંયોગ પણ નથી અને અત્યન્ત અપ્રાપ્તિ પણ નથી. એ જ પ્રમાણે માટીના પિંડમાં ઘટનો સંયોગ નથી ને અત્યન્ત અપ્રાપ્તિ નથી એટલે તે બન્ને પરસ્પર અભિન્ન છે. જ્યારે કાર્યકારણ જુદા નથી તો કારણ સત્તા છે તે જ પ્રમાણે કાર્યની પણ સત્તા છે એ રીતે સત્કાર્યવાદ છે.

(૬) જે વસ્તુઓનો સમગ્રન્ધ થાય ને વજન પરિમાણ આદિ વધે ત્યારે સમગ્રયુગં કે આ વસ્તુઓ પરસ્પર જુદી છે. જેમ એક શેર ઘીમાં એક શેર લોટ મેળવવામાં આવે ત્યારે તેનું વજન બેશેર થાય છે ને પરિમાણ પણ વધે છે. ને તેમાં જ એક શેર ગોળ મેળવવાથી વજન ત્રણ શેર થાય છે ને પરિમાણ ત્રણગણું થાય છે માટે સમગ્રય છે કે ઘી, સોટ ને ગોળ ત્રણે સ્ત્રીએ જુદી છે. પણ તાંતણા કરતાં વસ્ત્રનું વજન કે પરિમાણ વધતું નથી; અને માટી કરતાં ઘટનું વજન કે પરિમાણ વધતું નથી એટલે તે બન્ને એક છે. જુદા હોત તો વજન કે પરિમાણ વધી જત. જ્યારે કારણ-કાર્ય જુદા નથી ને એક છે ત્યારે જેમ કારણની સત્તા છે તેમ કાર્યની પણ સત્તા છે માટે સત્કાર્યવાદ છે.

જે કાર્ય કારણ એ બન્ને એક જ છે, જુદા નથી તો બન્ને જુદા નામે કેમ ઓળખાય છે? કાર્ય ને કારણ એ શું છે? સ્પષ્ટ-અપ્રકટ અવસ્થામાં રહેલું જે કાર્ય તે જ કારણ છે, અને અસ્પષ્ટ-પ્રકટ ધએલ જે કારણ તે જ કાર્ય છે. જેમકે જ્યારે તન્તુઓ પરસ્પર ભળ્યા નથી-જુદા છે ત્યારે તેમાં વસ્ત્ર અપ્રકટ છે; પરંતુ જ્યારે તે જ તન્તુઓ પરસ્પર સંયોગને પામી એકાકાર બને છે ત્યારે વસ્ત્ર પ્રકટ થાય છે ને આ વસ્ત્ર એવું જ્ઞાન થાય છે. કાચખાના અંગો તેના શરીરમાં

તો પણ 'કરાયું કરાતું' એ માનતાં ક્રિયાનો વિરામ જ નહિ થાય. તમે ક્રિયાકાળ અને નિષ્ઠાકાળ એક જ સમયનો માનો છો એ પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે.

ક્રિયા શરૂ થયા પછી લાંબા કાળ સુધી તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. પ્રથમ સમયે કાર્ય કરાતું હોવાથી કરાયું ને ખીજે ત્રીજે સમયે પણ ક્રિયા તો ચાલુ છે. એ ક્રિયા શાન્ત ત્યારે જ થાય કે જ્યારે કાર્ય પૂર્ણ થાય, પણ પ્રથમ સમયે થઈ ગયેલ કાર્યને હવે પૂર્ણ થવાપણું છે નહિ માટે ચાલુ ક્રિયા ચાલ્યાજ કરશે. એનો વિરામ જ નહીં થાય માટે 'કરાયું-કરાતું' માની શકાય નહિ.

૨૫. મુ.—જે પ્રથમ સમયે કાર્ય થયું માની પછીના સમયમાં તમે ક્રિયા ચાલુ રહે છે એમ માનો છો. એ 'કરાતું-કરાયું' એ વાક્યનો આશય સમજ્યા વગરનું છે. જ્યાં સુધી આ થતાં કાર્યોને સ્થૂલ દૃષ્ટિથી તમે જોશો ત્યાં સુધી તમે આ

ગુમ્ હોય છે ત્યારે દેખાતા નથી પણ બહાર નીકળે છે ત્યારે દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે કાર્ય કારણ દશામાં ગુમ્ હોય છે ત્યારે દેખાતું નથી પણ વ્યક્ત થાય છે ત્યારે દેખાય છે.

પં. પદ્મવિજયજી મહારાજે શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં કહ્યું કે—“આવિર્ભાવથી તુજ સયલ ગુણ માહરે પ્રગ્જન ભાવથી જ્યે” એ કથન પણ ઉપરના જ વિચારને જણાવે છે.

અસત્કાર્યની ઉત્પત્તિ માનનારને આકાશનું ફૂલ, સસલાને શીંગડાં, વન્ધ્યાપુત્ર, રેતીમાંથી તેલ, કાચ્યાતું દૂધ, વગેરેની ઉત્પત્તિ પણ માનવી પડશે. જેમ ઘટ અવિદ્યમાન-અસત્ છે તેમ આકાશના ફૂલ વગેરે પણ અવિદ્યમાન-અસત્ છે.

અવિદ્યમાન-કાર્ય ઉત્પન્ન નથી થતું એમ માનનારને કંઈ પણ દૂષણ આવતું નથી માટે સત્કાર્યવાદ માનવો જોઈએ.

શુન્યવણી ઊભી કર્યા જ કરશે. જે સમયે તમે ઘટ વગેરે કાર્યોની શરુઆત માનો છો. વાસ્તવિક-ખરી રીતે તે સમયે તે કાર્યોની શરુઆત જ થઈ નથી. ઘટ થતાં પહેલાં તેને યોગ્ય અનેક કાર્યો થાય છે, ને તે તે કાર્યોની ક્રિયા સ્વતન્ત્ર હોઈ, ક્રિયાઓ કાર્યને ઉત્પન્ન કરી વિરામ પામી જાય છે.

કરાતું એ કરાયું ન માનતાં તમે અસત્કાર્યવાદ સ્વીકાર્યો છે એટલે તમે સસલાના શીંગડા કે આકાશનું ફૂલ વગેરે કાર્યો કરવાને ક્રિયા કરશે, તે તે વસ્તુઓ કદી ઉત્પન્ન થતી નથી એટલે તે તે ક્રિયાઓ પણ અટકશે નહિ-ચાલુ જ રહેશે; માટે ક્રિયાના અવિરામરૂપ ખીજે દોષ તમોને જ લાગુ પડે છે.

જ.—જ્યાં સુધી તમારી અને મારી દૃષ્ટિમાં ભેદ છે ત્યાં સુધી મારા કહેલા દોષોનું તમે સમાધાન કરવાના અને સામા દોષો દેવાના. છતાં મેં કહેલ પાંચ દોષોમાંથી જે દોષો મેં બતાવ્યા. હવે ત્રીજા દોષનું સ્વરૂપ સમજાવું.

કરાતું એ કરાયું માનનારને કાર્યની શરુઆતના પહેલે સમયે જ કાર્યની ઉત્પત્તિ માનવી પડશે, કાર્ય લાંબે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે ને દેખાય છે. પ્રથમ સમયે કાર્ય થયું હોય તો દેખાવું જોઈએ. નથી દેખાતું માટે થયું નથી. કરાતું એ કરાયું કેમ માની શકાય ?

સ્થ. સુ.—તમે જે આ ત્રીજો દોષ કહો છો તેનું સમાધાન આ પ્રમાણે છે. માટી લાવવી-પલાળવી ઇત્યાદિ ક્રિયાઓ તમે ઘટની માનો છો પણ તે ઘટની નથી. પરન્તુ તે ક્રિયાઓ ઘટમાં ઉપયોગી કારણોની છે. જે લાભ્યા કાળને તમે ઘટનો માનો છો તે કાળ જ ઘટનો નથી તો પ્રથમ સમયે કાર્ય દેખાવું વગેરે સંભવતું નથી.

માટી લાવવી, પલાળવી વગેરે ક્રિયાઓ ઘટની જ છે એવો

આગ્રહ જો તમે રાખતા હો તો તમારે મતે તે ક્રિયાઓમાંથી ઘટ જ થવો જોઈએ. પણ એમ કાંઈ બનતું નથી. તે ક્રિયાઓમાંથી ગાગર, તાવડી, કુલડી, ઢાંકણ વગેરે અનેક ચીજો બને છે. અનેક કાર્યોની તે ક્રિયા છે માટે અનેક ચીજો થાય છે. એમ કહેવું પણ યથાર્થ નથી. અનેક એ કાંઈ અનુગત શબ્દ નથી, એટલે ગમે તે ઉત્પન્ન થાય ને એમ માનતાં ઘણી જ અવ્યવસ્થા થાય.

જ.—ક્રિયા કદી નિષ્ક્ર્ણ થતી નથી, ક્રિયા કાંઈ ને કાંઈ કાર્ય ઉત્પન્ન કરે જ છે. મારે મતે કરાતું એ કરાયું માનનારને પ્રથમ સમય પછી કાંઈ કરવાપણું રહેતું નથી. એટલે પ્રથમ સમય બાદ જે ચાલુ ક્રિયા છે, તેનું ક્ર્ણ કાંઈ નથી. ક્રિયાની નિષ્ક્ર્ણતારૂપ એથો દોષ એ પ્રમાણે સંભવે છે.

પાંચમો દોષ પણ એવા જ પ્રકારનો છે. પ્રથમ સમયે કાર્ય થઈ ગયું તો પછીથી ક્રિયા ન દેખાવી જોઈએ. 'કાર્યાન્તા ક્રિયા' (ક્રિયા કાર્ય સુધી જ રહે છે) કાર્ય થયા બાદ ક્રિયા પણ પૂર્ણ થઈ જાય છે. પ્રત્યક્ષ દેખાતી ક્રિયાને મિથ્યા માનવી જોઈએ અથવા એ ક્રિયા જ ન દેખાવી જોઈએ. એ દોષ કરાતું એ કરાયું માનનારને આવે છે.

૨થ. સુ.—દરેક સમયની ક્રિયાનું કાર્ય સ્વતન્ત્ર છે. તમે એક જ કાર્ય માટે અનેક સમય ચાલતી ક્રિયા માનો છે; માટે તમને ક્રિયા અક્ર્ણ લાગે છે, પણ દરેક સમયની ક્રિયા દરેક સ્વતન્ત્ર કાર્યને કરે છે માટે નિષ્ક્ર્લ નથી. ને એ જ પ્રમાણે પોતાના સમયમાં પોતાનું કાર્ય કરી તે તે ક્રિયા વિરામ પામી જાય છે—આગળ ચાલતી જ નથી. એટલે પછીના સમયોમાં જણાતી ક્રિયાઓ પહેલાની ક્રિયાઓથી બુદ્ધી ને સ્વતન્ત્ર છે.

સ્વતન્ત્ર કાય માટે દેખાતી જુદી જુદી ક્રિયાઓ મિથ્યા પણ નથી ને ન દેખાવી જોઈએ એવું પણ નથી.

તમે કહેલ પાંચે દોષો તમારી માન્યતા પ્રમાણેના મનઃ-કલ્પિત છે. વસ્તુસ્થિતિએ એ સર્વ તમોને જ લાગે છે. સર્વસ્વ પરમાત્માના વચનો કદી મિથ્યા હોતા નથી. એ તો ત્રિકાલા-બાધ્ય-સત્ય હોય છે; માટે મિથ્યાલિનિવેશ-ખોટા આગ્રહનો ત્યાગ કરી, સ્વીકારેલ માર્ગને અનુસરો. વિશેષ તમને શું કહીએ ?

એ પ્રમાણે જમાલિ અને મુનિઓ વચ્ચે એક દિવસ વાર્તાલાપ ચાલ્યો. પણ તેનું કંઈપણ ફળ આન્યું નહિં, એટલે મુનિઓએ વિચાર્યું કે અત્યારે જમાલિને જ્વર છે. જ્વરના આવેશમાં તેઓ ન સમજે પણ પછીથી સમજશે. ત્યાં સુધી આપણે થોભી જઈએ. પછીથી નહિં સમજે તો આપણે તેનો ત્યાગ કરીશું.

(૩)

જમાલિનો દુરાગ્રહ અને સ્થવિર મુનિઓનું છૂટા થવું

દિવસો જતાં જમાલિને આવેલ જ્વર-તાવ ચાલ્યો ગયો પણ આવેલ મિથ્યામતિ ઘટી નહિં. શરીર સ્વસ્થ થયું પણ વિચારોમાં વિષમતા વધતી ગઈ. કેટલાએક દિવસો બાદ સ્થવિર મુનિઓ અને જમાલિ વચ્ચે ફરીથી ‘ કરાતું એ કરાયું ’ એ વિષયમાં વાર્તાલાપ થયો, તે નીચે પ્રમાણે.

સ્થ. મુ.—આપ જ્યારથી જ્વર આવ્યો ત્યારથી ‘ કરાતું એ કરાયું ’ વગેરે વચનોમાં અશ્રદ્ધાવાળા થયા છો. હવે આપ સ્વસ્થ થયા છો તો એ વચનોને સ્વસ્થતાપૂર્વક વિચારો અને અમને સમજાવો કે શાથી એ વચનોને આપ નથી સ્વીકારતા.

જ.—મુનિઓ ! તે દિવસે તમને એમ લાગ્યું હશે કે આ સર્વ હું તાવના ઉપદ્રવથી વિપરીત કહું છું, પણ એ તમારો જ્ઞાન છે. તે સમયે જે મેં કહેલ તે પણ સ્વસ્થતાથી જ કહેલ ને આજે ફરીથી પણ હું કહું છું તે વચનો કોઈપણ પ્રકારે સત્ય સંભવતા નથી.

મારો અનુભવ એમ છે કે માટી લાવવી, પલાળવી વગેરે સર્વ ક્રિયા કાળ તેમાંથી જે ચીજ અને તેનો જ માનવો જોઈએ. કરાતું એ કરાયું માનનારને પહેલે સમયે તે ચીજ થવી જોઈએ એમ બનતું નથી; માટે તે દિવસે કહેલ મારા મતને આજે પણ હું વળગી રહું છું.

સ્થ. મુ.—જેને જે વસ્તુની તીવ્ર આકાંક્ષા હોય, તેને તે વસ્તુ ન મળે ત્યાંસુધી તે પોતાના સર્વ પ્રયત્નો તે વસ્તુ માટેના જ માને. એ પ્રમાણે તમે પણ વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં આરંભથી વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંસુધીના સર્વ પ્રયત્નો તે મુખ્ય વસ્તુના જ છે એમ માનો છો, પણ એ મિથ્યાભાસ છે. અમુક વિચારના આવેશથી એમ જણાય છે. વિચારના આવેશને દૂર કરી સ્થિરમતિથી વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે માટી લાવવી વગેરે ક્રિયાથી આરંભી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યાંસુધી, ઘટમાં ઉપયોગી ને ઘટથી જુદા એવા ણીજાં અનેક કાર્યો થાય છે.

જ.—ઘટ થવાં પૂર્વે તેમાં કારણભૂત-શિવક-સ્થાસ-કોશ-કુશૂલ-કુટ-કપાલ-વગેરે થતાં હોય તો પણ ક્ષણે ક્ષણે નવી નવી ક્રિયાઓ અને નવાં નવાં કાર્યો થાય છે એ અનુભવમાં આવતું નથી. જેનો અનુભવ ન થાય, પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ જણાય એ માનવું તેને હું મિથ્યા કહું છું; માટે જ ‘કરાતું એ કરાયું’ મિથ્યા છે.

સ્થ. મુ.—જે વસ્તુનો તમને અનુભવ ન થાય તેને તમે મિથ્યા માનશો તો તમારે આત્મા, પરલવ, સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરે પદાર્થો—પ્રત્યક્ષમાં નથી આવતા માટે ન માનવા જોઈએ.

સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનથી માનતા હો તો દરેક ક્ષણે નવી ક્રિયા ને નવાં કાર્યો થાય છે એ સર્વજ્ઞ પ્રભુએ જાણ્યું ને જોયું છે ને તે જ પ્રમાણે પ્રજ્ઞ્યું છે; માટે માનવું જોઈએ. એટલું સૂક્ષ્મ જોવાની શક્તિ તમારા જ્ઞાનમાં નથી માટે તમને તે ન જણાય, પણ તેથી તે મિથ્યા છે એમ કહી શકાય નહિં.

જ.—મુનિઓ ! મને ન જણાય કે ન સમજાય એવી કોઈ વસ્તુ વિશ્વમાં નથી. આત્મા આદિ પદાર્થોને હું તર્કથી જાણી શકું છું. ક્ષણે ક્ષણે નવીન કાર્યો માનવામાં કોઈપણ યુક્તિ ચાલતી જ નથી. જે ઘટ વગેરે કાર્યો માટે ક્રિયા અમુક સમયે થાય છે ને તે સમયે તે કાર્ય નિષ્પન્ન પણ થાય છે, તો દેખાતી ક્રિયાની શરુઆત ઘટ માટેની કેમ નથી? શાથી પ્રથમ સમયે જ ઘટ વગેરે નથી બનતા?

સ્થ. મુ.—કારણ સિવાય કાર્ય ઉત્પન્ન થતું જ નથી. ઘટ પણ તેના કારણો મળે ત્યારે જ થાય. તમે જે પ્રથમ સમયે ઘટ કેમ નથી બનતો એમ પૂછો છો, પણ પ્રથમ સમયે તેના પરિપૂર્ણ કારણો હોય તો જ તે બને, કારણો નથી માટે નથી બનતો. તમારી માન્યતા પ્રમાણે ઘટ ૧૦૦ ક્ષણમાં કેમ થાય છે. શા માટે ક્ષણમાં નથી થતો? ત્યારે તમારે પણ એ જ સમાધાન કરવું પડશે.

x

x

x

[હવે જે પ્રસંગમાંથી આ વાદ શરુ થયો તે પ્રસંગને ઉદ્દેશીને સ્થવિર મુનિઓ જમાલિને સમજાવે છે.]

તમને બતાવેલ યુક્તિઓ પ્રમાણે સંધારો પણ છેલ્લે

સમયે જ પથરાય છે અને પથરાયેલ છે. પણ પૂર્વના કાળમાં તો સંથારને યોગ્ય જુદા જુદા આકાશપ્રદેશમાં જુદા જુદા વસ્ત્ર પાથરવારૂપ કાર્યો થાય છે. સંથારો કરવારૂપ કાર્યનો કાળ દીર્ઘ-લામ્બો નથી, પણ એક જ સમયનો છે.

જ.—અમુક વસ્ત્રો પાથરવા તેનું નામ સંથારો કહેવાય. તે સંથારો છેલ્લે સમયે જ શરુ થાય છે એમ કેમ મનાય ? છેલ્લે સમયે એક સાથે સર્વ વસ્ત્રો પથરાતાં નથી. પ્રથમ વસ્ત્ર પાથરવાના કાળથી છેલ્લું વસ્ત્ર પથરાય છે ત્યાંસુધીનો કાળ તે એક સમયનો નથી પણ તેમાં તો અસંખ્યાતા સમયો આવે છે.

એમ છતાં એટલું માની શકાય કે જે જે સમયે જેટલાં જેટલાં વસ્ત્રો પથરાયાં છે તેટલે તેટલે અંશે સંથારો થયો છે પણ સામાન્યપણે સંથારો થયો છે એમ માની કે કહી શકાય નહિં.

સ્થ. મુ.—જમાલિ ! તમે કહો છો તે ઠીક છે, પણ તે ક્યારે ? જ્યારે આ સર્વ વચનો વ્યવહારને આધારે આપણે વિચારીએ. વ્યવહારનયથી કાર્ય દીર્ઘકાળે ઉત્પન્ન થાય છે. થોડું કાર્ય થયું હોય અને થોડું થવાનું બાકી હોય ત્યારે જેટલે અંશે થયું હોય, તેટલે અંશે થયું છે, ને જેટલે અંશે થવાનું બાકી હોય તેટલે અંશે થવાનું છે. એમ કહેવાય છે.

સંથારો પણ જેટલો પાથર્યો હોય તેટલો જ પાથર્યો છે ને જેટલો બાકી હોય તેટલો પાથરવો બાકી છે. સમ્પૂર્ણ પથરાય એટલે પાથર્યો છે, એમ વ્યવહારનય કહે; પરંતુ વ્યવહારનયની માન્યતાને આધારે ઋણસૂત્રનયની માન્યતા મિથ્યા છે એમ કહેવાય નહિ.

સર્વજ્ઞ પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામી પરમાત્માએ પ્રરૂપેલાં

‘કિયમાણં કઠં’ વગેરે વચનો. ‘ઋણુસૂત્રનયને આધારે કહેવાયેલાં છે. તે નય ઘણો સીધો ને સરલ છે. ભૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળને નહિં જોતાં વર્તમાનકાળમાં શું છે ને શું થાય છે તેની જ ચર્ચા તે નય કરે છે. તે નય કહે છે કે જે વખતે કાર્ય કરે તે વખતે તપાસો કે કાર્યને ઉપયોગી સર્વ સામગ્રી છે કે નહિં ! જે કાર્યમાં કારણભૂત સર્વ સામગ્રી છે તેા કાર્ય ધીરે ધીરે-દીર્ઘકાળે કેમ થાય છે ! તુરત જ ઉત્પન્ન થવું જોઈએ, ‘સમર્થઃ ક્ષણમપિ વિલમ્બં ન મઢને’ (સમર્થ પદાર્થ કાર્ય કરવામાં ક્ષણુ પણ વિલમ્બને સહન કરતો નથી) સર્વ સામગ્રી મળી નથી તેા કાર્યની શરુઆત જ થઈ છે, એમ કેમ મનાય ? સામગ્રી મળ્યા પછી જ આરંભ થાય છે. જેમકે; ‘ઘટ’ રૂપ કાર્ય કરવું છે. તેને માટે સામાન્ય રીતે માટી, ચક્ર, ઠંડ, દોરો, કુંભાર, વગેરે સામગ્રી જોઈએ; પરંતુ આ સર્વ સ્થુલ સામગ્રીઓ છે. માટે જ આ તમામ હોવા છતાં કાર્ય ધીરે ધીરે થાય છે, એમ આપણને લાગે છે; ને તેથી જ આપણે કહીએ છીએ કે ઘણે લાગે કાળે કાર્ય થાય છે. પણ ઉપર બતાવ્યા સિવાયની તેમાં કારણભૂત બીજી સૂક્ષ્મ સામગ્રીઓ પણ છે. તે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ ને ઉદ્યમ વગેરે. એ સામગ્રીઓ જ્યારે મળે છે ત્યારે તત્ક્ષણે જ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વળી પૂર્વે બતાવેલ સામાન્ય સામગ્રીને જ જે આપણે ઘટમાં ઉપયોગી માનીએ તેા તે માટીના પિંડને ચક્ર ઉપર ચડાવેા અને તે માટીના પિંડની પ્રથમ એક આકૃતિ બની, તે આકૃતિ બતાવેલ સર્વ સામગ્રીથી બની છે, તેા તેને ઘટ કહેશો ? ના, તમારે કહેવું જ પડશે કે તે આકૃતિ

૧. નેગમ, સંપ્રદ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમલિહ્દ ને એવં-
મૂત, એમ સાત નયો છે. આ સાતે નંબોનું ટંકમાં સુન્દર સ્વરૂપ
સમજવા માટે જુઓ પ્રથમ-પરિશિષ્ટ.

ભવિષ્યમાં બનનાર ઘટમાં ઉપયોગી છે. એ પ્રમાણે ઘટ થવા પૂર્વે જે છેલ્લી આકૃતિ થાય છે કે જે આકૃતિ પછી તુરત જ ઘટ થવાનો છે, તે આકૃતિ ઘટમાં વાસ્તવિક કારણભૂત છે. તે આકૃતિ પછી જ ઘટ બનવાની શરૂઆત થાય છે ને એક જ સમયમાં ઘટ બની જાય છે.

એ જ પ્રમાણે તમે જ્યારથી આ સંથારાની શરૂઆત માનો છો તે પણ બરાબર નથી. વાસ્તવિકરીતે તો ભવિષ્યમાં થનારા સંથારાને ઉપયોગી સામગ્રી તૈયાર કરાય છે. તે સર્વ સામગ્રી તૈયાર થશે એટલે સંથારાની શરૂઆત અને સમાપ્તિ બંને એક સાથે એક જ સમયમાં થશે, ઋણુસૂત્ર નયની એ માન્યતાને મિથ્યા કહેવી કે માનવી તે મિથ્યાત્વ છે; માટે આપ 'ચલાતુ' એ ચલાયુ' વગેરે વચનો ઋણુસૂત્ર (નિશ્ચય) નયથી યથાર્થ અને વ્યવહારનયથી ઔપચારિક માનો ને સ્વીકારો.

જો આપને આપના વિચારો જ સાચા ને સર્વજ્ઞ પ્રભુના વચનો મિથ્યા સમજ્યા હોય તો અમારે આપની સાથે રહેવું કે સરબન્ધ રાખવો એ યોગ્ય નથી. અમે પરમાત્મા શ્રી વીર પ્રભુના ચરણે રહીશું ને આત્મહિત સાધન કરીશું.

o o o

ઉપર પ્રમાણે સ્થવિર મુનિઓએ જમાલિને ઘણી રીતે સમજાવ્યા છતાં મહામિથ્યાત્વના ઉદયથી જમાલિ સમજ્યા નહિં. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ શ્રી વીરપ્રભુના વચનોને મિથ્યા માની, સર્વથા મિથ્યા છે એમ કહેવા લાગ્યા. ઋણુસૂત્ર નયની દૃષ્ટિને જમાલિ સમજી શક્યા નહિં.

જે સમયે જમાલિ અને સ્થવિર મુનિઓને આ વાદ થયો તે સમયે પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીજી ચમ્પાપુરી નગરીમાં

પૂર્ણભદ્ર નામના ચૈત્યમાં વિરાજતા હતા. જ્યારે જમાલિ કેર્તીપાણી ઉપાયે સમજી શકે એમ નથી એમ સ્થવિર મુનિઓને લગ્યું એટલે તેઓ જમાલિનો ત્યાગ કરી. પરમાત્મા જ્યાં વિરાજતા હતા ત્યાં વિહાર કરીને ગયા અને અનેક સર્વે દર્શકોને પ્રભુને જાણાવી.

(૪)

પૂર્વપતિપ્રેમે પ્રવર્તિની પ્રિયદર્શનાનું જમાલિના મનમાં જોડાવું અને ઢંક શ્રાવકની યુક્તિથી મૂળમાર્ગે આવવું.

સ્થવિરો વિહાર કરી ગયા. પછી વિના સંકેચે જમાલિ પોતાની માન્યતાનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. સર્વને ‘ કરાતું એ કરાતું ’ એ મિથ્યા છે. કાર્ય લાભ્યે કાળે ઉત્પન્ન થાય છે. જ્યારે વિચારો સમજાવવા લાગ્યા. પૂર્વાવસ્થાનાં પોતાનાં પત્ની સાધ્વીજી પ્રિયદર્શના જ્યારે વન્દન કરવા માટે આવ્યા ત્યારે તેમને પણ પોતાની માન્યતા સમજાવી. સ્નેહથી પરાભૂત થયેલાં સાધ્વીજી પણ સત્યાસત્ય કે તથ્યાતથ્યનો વિચાર કરી શક્યા નહિં. સત્ય વસ્તુને સમજ્યા સિવાય સાધ્વીજી, જમાલિ કહે છે તે સત્ય માનવા લાગ્યા, અને પોતાને સ્થાને આવી અન્ય સાધ્વીઓને તે વિચારો સમજાવવા લાગ્યા.

એ પ્રમાણે દિનાનુદિન એ વાદ વિસ્તાર પામવા લાગ્યો. સ્થળે સ્થળે જમાલિનો વિરોધ થતો છતાં પોતાના શક્તિબળે જનતાનું તેઓ આકર્ષણ કરતાં ને મિથ્યામતને ફેલાવતાં.

તે સમયે શ્રાવસ્તિ નગરીમાં ઢંક નામના એક કુંભકાર રહેતા હતા, પ્રભુ શ્રી મહાવીર સ્વામીના તેઓ અત્યંત ભક્ત હતા. પ્રભુના આગમોનું શ્રવણ શ્રદ્ધા ને વિચારપૂર્વક કરીને

તેના અર્થો હૃદયમાં ઉતાર્યા હતા. સાધ્વીજી પ્રિયદર્શના વગેરેએ સેમના આશ્રયમાં-સ્થાનમાં સ્થિરતા કરી હતી. જમાલિ પારોથી આવ્યા પછી ઢંક શ્રાવકને પણ સાધ્વીજીએ સર્વ વિચારો જણાવ્યા. ઢંક શ્રાવક તો અચલ શ્રદ્ધાવાળા હતા અને સમજતા પણ હતા કે સાધ્વીજી પતિના પ્રેમને વશ વગરવિચારે મિથ્યા મતમાં ફસાયા છે; માટે જો અત્યારે હું કંઈ પણ સમજવીશ તો તેનું ફળ કંઈ નહિં આવે. પૂર્વવ્યુદ્ધઆહિત મતિ-પ્રથમથી એક દુરાગ્રહમાં નિશ્ચિત ખુદ્ધિવાળા હોવાથી સમજી શકશે નહિં, એટલે ઢંક શ્રાવકે ઢૂંકમાં પતાવ્યું ને કહ્યું કે ' આવી ઊંડી બાબતોમાં અમે કાંઈ સમજીએ નહિં, એ તો આપ જાણો. ' પણ મનમાં વિચાર્યું કે-કોઈક અવસરે સાધ્વીજીને યુક્તિથી સમજાવીશ.

એક વખત સાધ્વીજી સ્વાધ્યાયમાં તલલીન હતાં. નજીકમાં જ ઢંક કુંભકારનો નિલાડો હતો. તેમાં તે વાસણો તપાસતા હતા. અવસર જોઈને નિલાડામાંથી એક અંગારો લઈને ઢંક શ્રાવકે સાધ્વીજીના વસ્ત્ર ઉપર નાખ્યો. સાધ્વીજીનું ધ્યાન ન હતું ને વસ્ત્ર સળગવા લાગ્યું. સાધ્વીજી એકદમ ઊભા થઈ ગયાં અને ઢંક શ્રાવકને ઠપકો આપવા લાગ્યા કે- ' શ્રાવકજી, ઉપયોગ પણ નથી રાખતા, તમારા અનુપયોગથી આ અમારું વસ્ત્ર સળગી ગયું-બળી ગયું. ' ઢંક શ્રાવકે વસ્ત્રને તરત ખૂઝવી નાખ્યું ને સાધ્વીજીના વચનને પકડી કહેવા લાગ્યા. કે ' ભગવતિ ! આપ મિથ્યા વચન કેમ વદો છો ? આપે પૂર્વે મને જે કહ્યું હતું તે પ્રમાણે ' આ અમારું વસ્ત્ર બળી ગયું ' એમ જોલાય જ નહિં. આપની માન્યતા પ્રમાણે તો બળતું એ બળ્યું ન કહેવાય પણ સમ્પૂર્ણ બળી રહે પછી જ બળ્યું એમ કહેવાય. જો તમે ઋણુસૂત્ર નયને માન્ય કરતા હો- નિશ્ચય નયને સ્વીકારતા હો ? તો જ તમે એ પ્રમાણે કહી શકો.

જે વસ્તુ કાંઈપણુ રીતે સત્ય નથી તેનો આલાસ પણ નથી. વ્યવહારનયમાં જે વચનો ઔપચારિક કહેવાય છે, તે ઋણુ-સૂત્ર નયથી સત્ય છે. 'કિયમાણ કહે' એ વચનો સર્વજ પ્રભુના છે. તેઓશ્રીને મિથ્યા પ્રરૂપણુ કરવાને કંઈ પણુ કારણુ નથી, માટે આપ પરમાત્માના વચનો અને ઋણુસૂત્ર નયને સ્વીકારી સત્ય પંથે વળો.

ઢંક શ્રાવકનાં યુક્તિયુક્ત વચનો સાંભળી સાધવીજી પ્રિય-દર્શના પણુ સમજ્યા ને પ્રભુના વચનોમાં પુનઃ સ્થિર શ્રદ્ધાવાળા થયાં. ગમે તેયે તેઓ પરમાત્માના પુત્રી હતાં ! મિથ્યા વિચારનો ત્યાગ કરી ઢંક શ્રાવકને કહેવા લાગ્યા—

‘આર્યશ્રાદ્ધ ! તમારું કહેવું યથાર્થ છે. સ્નેહવશ હું સમજી શકી ન હતી, પણુ હવે હું ખરેખર પ્રભુના વચનોને તથ્ય ને સત્ય સમજું છું. જમાલિ જુઠ્ઠા છે. અભિમાનવશ તેઓ સ્વસમ્પ્રદાય-પોતાનો જુદો મત ચલાવવા ઇચ્છે છે. મને સન્માર્ગે વાળવા માટે તમોને ધન્યવાદ ઘટે છે.’

સાધવીજી પ્રિયદર્શના પોતાના પરિવારને પણુ પુનઃ પ્રભુના વચનોમાં સ્થિર કરી, જમાલિ પાસે આઠ્યા ને કહ્યું કે— “મહામતે ! સૂરિવર ! આપના તે દિવસના કહેવાથી મને લાગ્યું હતું કે-પ્રભુના વચનો કદાચ સત્ય ન હોય ને આપનું કથન યથાર્થ હોય, સહસ્રા આપના આશ્રહમાં હું આકર્ષાઈ હતી. પણુ વિચાર કરતાં મને સર્વજ પ્રભુના વચનો જ યથાર્થ લાગે છે. આપ જમમાં છો-ભૂલો છો એમ સમજાય છે, માટે આપ સત્ય વસ્તુને સ્વીકારો એવી વિશ્વસિ છે. ”

સાધવીજીના કથનની જમાલિને કંઈ પણુ વિશિષ્ટ અસર થઈ નહિં. ફરીથી સાધવીજીને પોતાના જ વિચારો કહેવા લાગ્યા. આખરે સાધવીજી પણુ તેમનો ત્યાગ કરી પોતાના વિશાળ

પરિવાર સાથે ભગવંત પાસે આવી, પાયશ્ચિત કરી પ્રભુ સાથે વિચારવા લાગ્યા.

(૫)

**પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીજી સાથે જમાલિનો
સમાગમ, ભગવાનનું સમજાવવું, ને
જમાલિની નિર્જવતા.**

સ્થવિર મુનિઓ તથા સાધ્વીજી વગેરે ચાલ્યા ગયા એટલે જમાલિ વિશેષ પ્રયત્નો કરી પોતાનો પન્થ વધારવાને મહેનત કરવા લાગ્યા. થોડાઘણા જીવોને પોતાના વિચારમાં દોરવા લાગ્યા. અમુક જીવોને સમજાવવાને લીધે તેમનું અભિમાન પણ વધતું જ ગયું. એ અભિમાનમાંથી એક વખતે તેમને એમ થયું કે—જે હું સાક્ષાત્ શ્રી મહાવીરને મળું અને એમના વચનો યથાર્થ નથી એમ સમજાવું તો મારા વિચારો અને મારી પ્રતિષ્ઠા ખૂબ વધે. એમ વિચારી, ચમ્પાનગરીમાં પ્રભુ જ્યાં વિરાજતા હતા ત્યાં આવી. પછી પ્રભુની પાસે આવી બહુ દૂર નહિ અને બહુ સમીપ-નજીક પણ નહિ એવી રીતે રહીને પ્રભુને કહેવા લાગ્યા કે, ‘સ્વામિન્! આપના ઘણા શિષ્યો નિર્ગન્થ મુનિઓ જેમને કેવળજ્ઞાન કે કેવળદર્શન ઉત્પન્ન નથી થયું એવા છન્નસ્થ પર્યાયને અનુભવતા હશે? પરંતુ હું તે શિષ્યો જેવો નથી, હું છન્નસ્થ પર્યાયને અનુભવતો નથી. મને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે, હું પૂજાને યોગ્ય ‘અર્હન્’ છું, મેં રાગાદિને જિત્યા છે ને કેવળી પર્યાયને અનુભવું છું.’

જ્યારે જમાલિ પ્રભુની પાસે આવી ઉપર પ્રમાણે ઉદ્ધતા-ઈથી કહેવા લાગ્યા ત્યારે શ્રી ગૌતમસ્વામીજી ત્યાં હતા. તેમણે જમાલિને કહ્યું કે—

જમાલિ ! જે આત્માઓને કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન ઉત્પન્ન થયું છે તે આત્માઓ ત્રણે કાળના સર્વ લાવોને હાથમાં રહેલા નિર્મળ જલની માફક બાણે છે ને બુદ્ધિ છે. તેઓથી ભીંત પાછળ-પર્વત પાછળ કે સ્તમ્ભ પાછળ શું છે? તે અબાણ્યું નથી હોતું. કોઈપણ વસ્તુથી તેમનું જ્ઞાન ઢંકાતું નથી, કોઈપણ રીતે તેમનું જ્ઞાન નાશ પામતું નથી. તમારું જ્ઞાન તેવું નથી, ક્ષણવાર પછી શું થવાનું છે કે ક્ષણ પહિલાં શું થયું હતું તે કહેવાની તમારામાં તાકાત નથી, તમારી પીઠ પાછળ શું છે? તે પણ બાણુવાની કે બોવાની તમારામાં શક્તિ નથી તો કેવળજ્ઞાન-દર્શનની ક્યાં વાત !

વળી હે. જમાલિ ! તમને એવું જ મિથ્યાભિમાન હોય કે ના મને કેવળજ્ઞાન ને કેવળદર્શન છે તો હું તમને જે પ્રશ્નો પૂછું છું તેના ઉત્તર આપો.

પ્રશ્ન ૧-લોક શાશ્વત (નિત્ય) છે કે અશાશ્વત (અનિત્ય) ?

પ્રશ્ન ૨-જીવ શાશ્વત (નિત્ય) છે કે અશાશ્વત (અનિત્ય) ?

*

*

*

લઙ્ઘિસમ્પન્ન શ્રી ગૌતમસ્વામીજીનું ઓજસ્વી કથન સાંભળી જમાલિ વિચારમાં પડી ગયા. તેમના પોતાના જ્ઞાન, દર્શન વિષે શંકા થવા લાગી. વિચારમાં વ્યાકુળતા અનુભવવા લાગ્યા. પૂછેલા બંને પ્રશ્નોના ઉત્તરો મનમાં ખૂબ વિચાર્યા પણ કંઈ સૂઝ્યું નહિં. સ્યાદ્વાદદષ્ટિ કે એક બીજા નયની અવિરોધી વિચારણા તો પોતે વેગળી કરી હતી, એટલે કંઈ પણ ઉત્તર આપતાં પોતાને બંધાઈ જવાનો ભય લાગતો હતો. સમય વધતો હતો તે વિચારની શુચવણો પણ વધતી હતી. જમાલિ કંઈ ઉત્તર આપી ન શક્યા તે લાગ્યા સમય સુધી મૌન રહ્યા

એટલે મિષ્ટ ને મનોહર વાણીથી શ્રી મહાવીરસ્વામી ભગવંતે તેમને સમજાવ્યું—

“ હે જમાલિ ! મારા અનેક શિષ્યો કે જેઓ છદ્મસ્થ છે. જેને કેવળજ્ઞાન કે કેવળદર્શન નથી થયાં તેઓ પણ સ્યાદ્રાદ-દષ્ટિથી તે બંને પ્રશ્નોના યથાર્થ ઉત્તરો આપી શકે છે; પણ તું જેવી ભાષા બોલે છે તે પ્રમાણે ઉદ્ધતામયી તેઓ બોલનારા નથી. કદાચહ અને મિથ્યાભિનિવેશથી તું વ્યાકુલ છે. માટે સાદા અને સરલ પ્રશ્નોના પણ ઉત્તર તને સૂજતા નથી, તેના ઉત્તર આ પ્રમાણે છે,

બંને પ્રશ્નના ઉત્તરો—

લોક અને જીવ બંને એક અપેક્ષાએ શાશ્વત (નિત્ય) છે કારણ કે ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય એમ ત્રિકાળમાં જે પદાર્થ સ્થાયીપણે રહે તે શાશ્વત કહેવાય. ભૂતકાળમાં લોક કે જીવ ન હતો એમ ન હતું. વર્તમાનકાળમાં નથી એમ નથી ને ભવિષ્યમાં નહિ હોય એમ પણ નહિ બને; ત્રણે કાળમાં બંને રહે છે માટે શાશ્વત છે, અર્થાત્ લોક અને જીવ એ બંને સ્વદ્રવ્યની અપેક્ષાએ શાશ્વત ને નિત્ય છે. પણ તે બંને ત્રણે કાલમાં એક જ રૂપે રહેતા નથી, તેમાં પરિવર્તન-ફેરફાર થયા કરે છે. ને તે અપેક્ષા એ બંને અશાશ્વત-અનિત્ય છે.

અપ્રચ્યુતાનુસન્નસ્થિરૈકસ્વભાવં નિત્યમ્ । (જેનો નાશ નથી, જેની ઉત્પત્તિ નથી, જે સ્થિર-એક સ્વભાવવાળું છે તે નિત્ય છે) એવી નિત્યની વ્યાખ્યાને હિસાબે લોક અને જીવ બુદ્ધે બુદ્ધે રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, પૂર્વ સ્વરૂપે નાશ પામે છે ને ક્ષણેક્ષણ પોતાના પર્યાયો-સ્વભાવો ફેરવે છે એટલે તેઓ અશાશ્વત-અનિત્ય છે.

અર્થાત્ લોક અને જીવ બંને પર્યાયની અપેક્ષાએ અનિત્ય

છે. એટલે તે બંને નિત્યાનિત્ય છે. વિશ્વની વસ્તુ માત્ર એ પ્રમાણે નિત્યાનિત્ય રૂપ છે. એ જ શુદ્ધ દષ્ટિ છે, એ જ સ્યા-દ્રાહનું રહસ્ય છે.

તારા વિચારમાંથી પર્યાયદષ્ટિ દૂર થઈ છે, એટલે તેને વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ સમજાતી નથી. ”

*

*

*

શ્રી ગૌતમસ્વામીજીએ અને પરમાત્માએ પોતે ઉપર પ્રમાણે સમજાવ્યા છતાં જમાલિ સત્ય સમજી શક્યા નહિં. મિથ્યાભિમાન-દુરાગ્રહથી અસત્ય વિચારણાને વળગી રહ્યા. પ્રભુ પાસેથી ગયા પછી પણ પોતાના વિચારે જ સાચા છે, એમ કહેવા લાગ્યા. ખરેખર ઊંધે રસ્તે ચડી ગયા પછી સાચે રસ્તે આવવું એ દુર્લભ છે. જ્યારે એમ જણાયું કે જમાલિ બાણી-બોધને સત્ય વસ્તુને મિથ્યા આગ્રહથી ઓળવે છે-છુપાવે છે. ત્યારે તેને નિહ્વ તરીકે પ્રસિદ્ધ કર્યા.

પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના શાસનમાં પ્રથમ નિહ્વ જમાલિ છે, એ સર્વે સમજ્યા એટલે કોઈ તેમના વચનને અનુસરતા નહિ.

જમાલિ પોતાના મતને ફેલાવવા માટે પ્રભુ પાસેથી બીજે વિહાર કરી ગયા. મતને સ્થિર કરવા ઘણા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. મિથ્યાત્વના આગ્રહથી ઘણી દુર્લાવનાઓ વિચારી. અનેક આત્માઓને મિથ્યા માર્ગે દોર્યા, સન્માર્ગથી ભ્રષ્ટ કર્યાં. સંયમ પર્યાયને લાગ્યા કાળ સુધી પાળ્યો. લોકને આવર્જિત કરવા માટે-પોતાના મતમાં ખેંચવા માટે છટું, અકૃમ વગેરે ઘણી તપશ્ચર્યા કરી, તપસ્વી તરીકે પ્રસિદ્ધ થયાં. છેવટે અર્ધ માસની-પન્દર અહોરાત્રિના ઉપવાસની તપશ્ચર્યા કરી પોતાના આત્માને માનવદેહથી મુક્ત કર્યાં. કાળ કરી સ્વર્ગે ગયા. કાળ કરવાના અન્તિમ સમયે પણ મિથ્યાત્વની આલોચના કરી નહિં

પાપથી પાછા વળ્યા નહિં, એટલે છઠ્ઠા દેવલોકમાં કિલ્બપદ નામની હલકી જાતિના દેવોમાં ઉત્પન્ન થયા. તે દેવોનું વધારેમાં વધારે આયુષ્ય તેર સાગરોપમનું હોય છે. ત્યાંથી સ્વર્ગી છેવટે ભવનો અન્ત કરી જમાલિ મુક્તિમાં જશે. ગમે તેમ તોયે એક વખત જિનશાસનને તેમણે અપનાવ્યું હતું.

*

*

*

જમાલિએ પ્રરૂપેલ વિચારોમાં ઘણા આત્માઓ જોડાયા તેથી તેમનો મત 'બહુરત' નામે ઓળખાય છે.

કોઈપણ કાર્યની ઉત્પત્તિ ઘણે કાળે થાય છે, એમ જમાલિ માને છે માટે તે મત 'બહુરત' કહેવાય છે.

એ પ્રમાણે હાથમાં આવેલ હીરાને છોડી કાચને શ્રહણ કરવા સમાન કાર્ય કરનારા જમાલિ-પ્રથમ નિહ્વનો વાદ થયો.

॥ ઇતિ પ્રથમનિહ્વઃ ॥

તિબ્યગુપ્તાચાર્ય

[બીજા નિહ્વ-આત્માના છેલ્લા પ્રદેશમાં આત્મસર્વસ્વ માનનારા]

કથાવસ્તુ—શ્રી ઋપલપુર(રાજગૃહ) નગરમાં આત્માના અન્તિમ પ્રદેશમાં જ આત્માનું સર્વસ્વ માનનારા તિબ્યગુપ્તા-ચાર્ય નામના બીજા નિહ્વ થયાં, રાજગૃહી નગરીના ગુણ-શૈલ ચૈત્યમાં વિરાજતા ચૌદ પૂર્વધર શ્રી વસુઆચાર્યના તેઓ શિષ્ય હતા. તેમને આમલકલ્પા નગરમાં મિત્રશ્રી નામના શ્રાવકે કુરિયા ને સાધવો વગેરે વહોરાવી પ્રતિબોધ પમાડ્યો. પરમાત્મા મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ સાગ વર્ષે આ પ્રસંગ બન્યો. આ મૂળ કથાવસ્તુ છે. તે જણાવનારી શ્રી આવશ્યક નિર્ચુક્તિની બે ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે.

મોલસવાસાણિ તયા, જિણેણ ઉપ્પાહિયસ્સ નાણસ્સ ।

જીવપણ્ણિયદિટ્ઠી, તો ઉસમપુરે સમુપ્પણ્ણા ॥

રાયગિહે ગુણસિલણ, વસુ ચુદસપુબ્વી તીસગુત્તે ય ।

આમલકપ્પાનયરી, મિત્તસિરી કૂરપિણ્ણાઈ ॥

(૧)

તિબ્યગુપ્તની મુઝવણ અને નિર્ણય—

ભગવાન મહાવીરસ્વામીને કેવળજ્ઞાન થયા પછી ૧૬ વર્ષ બાદનો આ પ્રસંગ છે. પ્રભુની તીર્થવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત બની

ગઈ હતી. તેઓશ્રીએ વહેવરાવેલ જ્ઞાનપ્રવાહનું ચિન્તન સર્વત્ર સાધુ-સમ્પ્રદાયમાં થતું હતું. તે જ્ઞાનપ્રવાહમાં યૌદ્ધ પૂર્વ એ પ્રધાન ગણાતા હતા. તેનું અધ્યયન અને મનન રાજગૃહ નગરમાં વિશેષે હતું. તે નગરમાં શુભૃશૈલ નામે એક ચૈત્ય હતું. તેમાં શ્રી વસુ નામના આચાર્ય મહારાજ વિરાજતા હતા. યૌદ્ધે પૂર્વના જ્ઞાનમાં તેઓ નિષ્ણાત હતા. શ્રુતકેવળી તરીકે તેઓ વિખ્યાત હતા. તેમની પાસે અનેક શિષ્યો રહેતા અને પૂર્વજ્ઞાનનું અધ્યયન કરતા. તેમની પાસે ભણનારા અનેક શિષ્યોમાં તિબ્યગુપ્ત નામના પણ એક શિષ્ય હતા. યૌદ્ધમાંથી નવ પૂર્વનું અધ્યયન તિબ્યગુપ્તે કર્યું હતું, ને દશમા પૂર્વનું અધ્યયન ચાલતું હતું. તે પૂર્વનું નામ 'આત્મપ્રવાહ' છે. આત્માના અનેક ગહન વિચારો એમાં ગુંથાયા છે.

પાઠ ચાલતા એક સમય નીચે પ્રમાણે પાઠ આવ્યો, ને આચાર્યમહારાજે તેનો યથાર્થ અર્થ ઉપપાદન કરી સમજાવ્યો.

“એગ મંતે ! જીવપપસે જીવેત્તિ વત્તવ્વં સિયા ? ણો ઇણમદ્દે સમદ્દે, એવં દો જીવપ્પપસા, તિણ્ણિ, સંખેજ્ઞા, અસંખેજ્ઞા વા જાવ એગપપસૂણે વિ ય ણં જીવે નો જીવેત્તિ વત્તવ્વં સિયા-જમ્હા કસિણે પહિપુણ્ણલોગાગાસપ્પપસસમતુલ્લપ્પપસે જીવેત્તિ વત્તવ્વં ” ઇત્યાદિ.

‘લગવન્ ! જીવનો એક પ્રદેશ જીવ કહી શકાય ? એ વિચાર સત્ય-સમર્થ નથી, એ પ્રમાણે જીવના બે પ્રદેશો, ત્રણ પ્રદેશો, સંખ્યાતા પ્રદેશો, અસંખ્યાતા પ્રદેશો ને છેવટે એક પ્રદેશ ન્યૂન સર્વ પ્રદેશો પણ જીવ એ પ્રમાણે કહી શકાય નહિં; કારણ કે સમ્પૂર્ણ લોકાકાશના પ્રદેશ સમાન પ્રદેશવાળો જીવ એ જ જીવ કહી શકાય છે.’ વગેરે.

આ પાઠ લણતાં લણતાં તિબ્યગુપ્ત મૂંઝાયા. તેમના મનમાં અનેક વિચારો ઘોળાવા લાગ્યા. આચાર્ય મહારાજે ફરી ફરી સ્પષ્ટીકરણ કરી ઉપરના વિચારો સમજાવ્યા.

પાઠ લીધા પછી તેનું ચિન્તન અને મનન કરતાં તિબ્યગુપ્તના મનમાં નવીન વિચાર સ્કુર્યો કે-જો જીવનો એક પ્રદેશ જીવ નથી, જે નથી, ત્રણ નથી, સો નથી, હજાર નથી, લાખ નથી, સંખ્યાતા-અસંખ્યાતા ને છેવટ એક પ્રદેશ ન્યૂન સર્વ પ્રદેશો પણ જીવ નથી. બાકી રહેલ એક પ્રદેશ ભણે છે ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે. સૂત્રકાર એક પ્રદેશ સિવાયના સર્વ પ્રદેશને જીવ નથી કહેતાં ને એક પ્રદેશ ભણવાથી જ જીવ કહે છે; તેથી તે છેલ્લા પ્રદેશમાં કંઈક વિશેષતા હોવી જોઈએ. વિશેષતા એ જ જણાય છે કે-આત્મસર્વસ્વ તે અન્તિમ પ્રદેશમાં છે. તે જ જીવ છે, તેમાં જ આત્મત્વ છે. ખરેખર ! તે અન્તિમ પ્રદેશને જ જીવ માનવો જોઈએ. એટલું જ નહિં પણ પદાર્થ માત્રના છેલ્લા અવયવમાં જ તે તે પદાર્થનું સમ્પૂર્ણ સત્ત્વ રહેલું છે. દરેક પદાર્થના અન્તિમ પ્રદેશો જ દ્રવ્ય તરીકે માનવા જોઈએ.

એ પ્રમાણેના વિચારમન્દનમાંથી તિબ્યગુપ્તે ‘ અન્ત્યપ્રદેશવાદ ’નું વિષમ વિષ પ્રાપ્ત કર્યું ને તેને ફેલાવવા ઉદ્યત થયાં.

(૨)

સ્થવિરો સાથે ચર્ચા—

સૌથી પ્રથમ પોતાના આ અન્ત્યપ્રદેશવાદને તિબ્યગુપ્તે સ્થવિરોને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. જો થોડાઘણા પણ સ્થવિરો આ વિચાર સમજે તો પોતાના વિચારો ફેલાવવાની અનુકૂળતા વિશેષ રહે. સ્થવિરોને જ્યારે તિબ્યગુપ્તે એ વિચારો કહ્યા એટલે સ્થવિરોએ પૂછ્યું.

સ્થવિરો—ભદ્ર ! તમારા કહેવાનો સારાંશ એ છે કે—જે સિવાય જે વસ્તુ ન રહે તે વસ્તુ તે સ્વરૂપ માનવી જોઈએ. ઘટ પટાદિ વસ્તુઓ આકૃતિ સિવાય રહેતી નથી માટે આકૃતિ-સ્વરૂપ છે. એ જ પ્રમાણે અન્ય પ્રદેશ સિવાય આત્મા પણ રહેતો નથી માટે આત્મા અન્યપ્રદેશરૂપ છે.

તિબ્યગુમ—હા ! મારું કહેવું એ જ છે. અન્તિમ પ્રદેશ રહેવાથી જ આત્મા ‘આત્મા’ એવો વ્યવહાર પામે છે; માટે તે અન્તિમ પ્રદેશરૂપ છે. તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયોગ નીચે પ્રમાણે છે. ‘આત્માઽન્યપ્રદેશરૂપઃ, સત્યન્યપ્રદેશ એવાત્મસત્ત્વમ્, વિરહે વિરહઃ.’ (આત્મા છેલ્લા પ્રદેશરૂપ છે, છેલ્લો પ્રદેશ રહેતાં જ આત્મા રહે છે, છેલ્લો પ્રદેશ નથી રહેતો ત્યાંસુધી આત્મા પણ રહેતો નથી.)

સ્થવિરો—મહાનુભાવ ! તમારો આ વ્યાપ્તિ પ્રયોગ ઠીક છે, પણ તેમાં જે હેતું છે તે અસિદ્ધ છે. ‘છેલ્લો પ્રદેશ રહેતાં જ આત્મા રહે છે’ એટલે શું ? આત્માના શેષ-બાકીના સર્વ પ્રદેશો કરતાં જેને છેલ્લો પ્રદેશ માનવામાં આવે છે, તેમાં વિશેષતા શું છે ?

તિબ્યગુમ—જે છેલ્લો પ્રદેશ છે તેમાં ત્રણ વિશેષતાઓ છે. ૧. પૂરકત્વ. ૨ ઉપકારિત્વ. ૩ આગમપ્રતિપાદિત્વ. તે આ પ્રમાણે. ૧. સર્વ પ્રદેશો મળ્યા છતાં જ્યાંસુધી છેલ્લો પ્રદેશ નથી મળતો ત્યાંસુધી તે અપૂર્ણ કહેવાય છે. જ્યારે છેલ્લો પ્રદેશ મળે છે ત્યારે જ તે પૂરાય છે—પૂર્ણ થાય છે, માટે પૂરકત્વ-પૂર્ણકારિત્વ એ પ્રથમ વિશેષ છે. ૨. જ્યાંસુધી છેલ્લો પ્રદેશ નથી ત્યાંસુધી બીજા પ્રદેશો આત્મા એવા વ્યવહારને નથી પામતાં, છેલ્લો પ્રદેશ મળે છે એટલે બીજા પ્રદેશો પણ તે તે વ્યવહારને અનુભવે છે. એટલે છેલ્લો પ્રદેશ બીજા

પ્રદેશો ઉપર ઉપકાર કરે છે. એ ઉપકારકારિત્વ નામનો ખીજો વિશેષ છે. ૩. આગમમાં અન્તિમ પ્રદેશને ખીજા સર્વ પ્રદેશો કરતાં જુદો-પૃથક્ કરી દર્શાવ્યો છે, તેથી આગમ-પ્રતિપાદિત્વ એ ત્રીજો વિશેષ છે.

સ્થવિરો—તમે જે વ્રણ વિશેષતાઓ દર્શાવી, તેમાં પ્રથમ જે પૂરકત્વરૂપ વિશેષતા છે, તે ત્યારે જ ઘટી શકે કે આત્માનો અમુક એક પ્રદેશ અન્તિમ છે, એવો નિશ્ચિત થાય; પણ તે જ સંભવતું નથી. જુદી જુદી અપેક્ષાએ સર્વ આત્મપ્રદેશો છેલ્લા આવી શકે, ને એ રીતે સર્વ પ્રદેશોમાં પૂરકત્વ રહે, એટલે એ વિશેષતા કહેવાય નહિ. છતાં તમે અમુક એક પ્રદેશને અન્તિમ ગણાવતા હો તો તે કઈ રીતે? આત્મપ્રદેશોની ગણતરીએ કે આકાશપ્રદેશની ગણતરીએ?

તિબ્યગુપ્ત—ગણતરી આત્મપ્રદેશોની કરવામાં આવે છે માટે અમુક એક પ્રદેશમાં જે છેલ્લાપણું નિર્ણિત થાય છે તે આત્મપ્રદેશની અપેક્ષાએ છે.

સ્થવિરો—ઠીક છે, એક-એ-વ્રણ એમ ગણતરી કરતાં એક વખત અમુક પ્રદેશ છેલ્લો આવ્યો, પણ સહાને માટે તે પ્રદેશને છેલ્લો ગણી શકાય નહિ. ફરીથી ગણતરી કરતાં તે ફરી જાય. આત્મા એ કંઈ અમુક સ્થિતિમાં જ સહાને માટે રહેનાર પદાર્થ નથી. પાણીની માફક આત્મા ચળવિચળ થયા કરે છે. અત્યારે આત્માનો જે પ્રદેશ પ્રથમ ગણાતો હોય તે ક્ષણ પછી મધ્ય ગણાય અને મધ્ય હોય તે છેલ્લે આવી જાય.

તિબ્યગુપ્ત—આત્મપ્રદેશો ચળવિચળ થયા કરે છે, પણ આત્માના આઠ પ્રદેશો એવા છે કે જેને! કદી પણ ફેરફાર થતો નથી. તે આઠ પ્રદેશો હંમેશા એક જ સ્થિતિમાં રહે છે. તેમાં જે આઠમો તે સર્વ પ્રદેશોની અપેક્ષાએ છેલ્લો મુકરર કરી શકાય ને એમ માનતાં પૂર્વ કહેલ દ્વપણું આવશે નહિ.

સ્થવિરો—આયુષ્મન્ ! તમારું આ કથન સર્વથા ભૂલ-ભરેલું છે. તમે જે આઠ પ્રદેશો સર્વદા એક જ સ્થિતિમાં રહે છે એમ કહો છો, તે પણ આત્માના મધ્યમાં રહે છે. તે આઠ પ્રદેશોની આસપાસ અસંખ્યાત પ્રદેશો ફરી વળેલા છે. તે પ્રદેશોને રુચકપ્રદેશ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે પ્રદેશોને કર્મ પુદ્ગલો સ્પર્શતા નથી માટે તેની એક સરખી સ્થિતિ મનાય છે. નહિં કે તે પ્રદેશો સ્થળવિશેષમાં ચોક્કસ રહે છે માટે. આત્મા ખીજે જાય છે ત્યારે પ્રદેશો પણ સ્થળ ફેરવે છે. ખીજું તે આઠમાં પણ કોને છેલ્લો માનવો એ પ્રશ્ન અણઉકેલ જ રહે છે.

તિબ્યગુપ્ત—અસ્તુ, આકાશપ્રદેશો અવસ્થિત છે, કોઈ પણ કાળે તેમાં ફેરફાર થતો નથી. એટલે જે આકાશપ્રદેશોમાં આત્મા રહેલ છે તે આકાશપ્રદેશોની ગણતરીમાં જે પ્રદેશ અન્તિમ આવે ત્યાં રહેલ આત્મપ્રદેશને છેલ્લો માનવો.

સ્થવિરો—આકાશપ્રદેશો સ્થિર છે, તે સત્ય છે, પણ તેમાં આત્મા સ્થિર રહેતો નથી. સ્થિર આકાશપ્રદેશોમાં પણ જુદી જુદી દિશાએથી ગણાતાં જુદા જુદા છેલ્લા થાય; માટે કઈ દિશાના કયા આકાશપ્રદેશમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને અન્તિમ માનવો ?

તિબ્યગુપ્ત—અધો દિશાથી ગણતરી કરવી ને ઊર્ધ્વ દિશાના મધ્ય આકાશપ્રદેશમાં રહેલ આત્મપ્રદેશને અન્તિમ માનવો.

સ્થવિરો—તમારી દરેક કલ્પના વારંવાર ફરતી રહે છે, કોઈ વાત સ્થિર રહેતી નથી. ઊર્ધ્વ દિશાના અમુક આકાશ-પ્રદેશમાં પણ એક જ આત્મપ્રદેશ રહેતો નથી. કેવળી સમુદ્ધાતના આઠ સમયમાં જ્યારે ઓધા સમયે લોકાકાશને આત્મા પોતાના પ્રદેશોથી પૂરે છે ત્યારે એક એક આકાશ-

પ્રદેશે એક એક આત્મપ્રદેશ રહે છે. બાકી અન્ય કાળમાં એક આકાશપ્રદેશમાં અનેક આત્મપ્રદેશો રહેતાં હોય છે. એટલે તેમાંથી કયા આત્મપ્રદેશને અન્તિમ માનવો, એ પ્રશ્ન કાયમ રહે છે. બીજી ગમે ત્યારે ગણતરી કરાય ત્યારે દરેક પ્રદેશમાં અમુક અમુક સંખ્યાનું પૂરવાપણું તેો રહે જ એટલે છેલ્લો પ્રદેશ જ પૂરક છે એમ મનાય નહિં.

તિબ્યગુપ્ત—આ પહેલો, આ બીજો, આ ત્રીજો, આ ચોથો, આ પાંચમો, આ છઠ્ઠો, આ સાતમો, આ આઠમો, આ નવમો, આ દશમો, આ એકદશમો, આ બારમો, આ ત્રીસમો, આ ચૈત્ત્યમો, આ વીસમો, આ બેસમો, આ ચાલુસમો, આ અસંખ્યાતમો એવો છેલ્લો વ્યવહાર જેમાં થાય છે તે પ્રદેશ જ વાસ્તવિક રીતે અન્તિમ પૂરક છે.

મારી દૃષ્ટિએ મને વસ્તુમાત્રમાં અમુક એક અન્તિમ—છેલ્લો પ્રદેશ જણાય છે; માટે તેને અન્તિમ માનવો જોઈએ.

સ્થવિરો—તમારી દૃષ્ટિ તે સર્વની દૃષ્ટિ થઈ શકે નહિં. તમારી અપેક્ષા તે વિશ્વની અપેક્ષા માની શકાય નહિં. અનેક ગૂંચવણોથી ભરેલી ને એકમાંથી બીજી અનેક ગૂંચવણો ઊભી કરતી તમારી આ વિચારણા મિથ્યા છે, તે વિચારણામાં આગ્રહ રાખવો એ પણ અનુચિત છે.

તિબ્યગુપ્ત—ભલે મૂર્ખ જગત્ મારી માન્યતાને માન્ય ન કરે પણ તેથી તે મિથ્યા છે, એમ કહી શકાય નહિં. જે વિચારણા યુક્તિસંગત હોય તે માન્ય કરવી જ જોઈએ. એક-બે-ત્રણ એમ ગણતરી કરતાં અમુક આત્મપ્રદેશ છેલ્લો આવે તે નિશ્ચિત છે. જે આત્મપ્રદેશ છેલ્લો આવે તેમાં અન્તિમ-પૂરવાપણું વિશેષ છે. ચળવિચળ-કર્તા આત્મપ્રદેશોની ગણતરી પણ અપેક્ષાએ નિયત કરવી જ જોઈએ. નહિં તે 'એ મન્તે ! જીવનપણે જીવિત વસ્તુ સિયા ?' વગેરે આગમ-વચનો પણ યથાર્થ થઈ શકે નહિં. જે અપેક્ષાએ તે તે

આગમોમાં એક બેની ગણતરી કરી છે. તે અપેક્ષાને હું નિયત રાખું છું. ને તે રીતે અન્તિમ પ્રદેશમાં સર્વસ્વ માનવાનો આગ્રહ કરું છું.

સ્થવિરો—દેવાનુપ્રિય ! આગમમાં દર્શાવેલ તે નિરૂપણથી તમે જે જ્ઞમમાં—વ્યામોહમાં ગૂંચવાયા છો તે ખરેખર શોચનીય છે. આગમનું તે નિરૂપણ શાશ્વત કે સદાકાળ માટેનું નિયત નથી. અમુક વિષયને સ્પષ્ટ સમજાવવા માટે વિવક્ષા કરીને બતાવેલ છે. તેને આધારે તમે અન્તિમ પ્રદેશને નિયત કરો છો, પણ તમારું તે કથન ચક્રક દોષથી દૂષિત થાય છે. ચક્રક દોષની સાથે જ આત્માશ્રય ને અન્યોન્યાશ્રય દોષો તો આવે જ છે, માટે કોઈ એક પ્રદેશને છેલ્લો માનવો ને તેમાં પૂરકત્વ-રૂપ વિશેષ છે એમ માનવું એ કોઈપણ રીતે ઘટવું નથી. તમારી ખીજી વિશેષતા ઉપકારિત્વ છે. તે પણ પ્રથમ વિશેષતા સ્થિર થયા સિવાય સંભવતી નથી. ને ઉપકાર પણ શું કરે છે ? છેલ્લા સિવાયના ખીજા પ્રદેશો આત્માના નથી તેને આત્માના કરે છે ? નાના છે તે મોટા કરે છે ? અલ્પ

* ચક્રકનું સ્વરૂપ આ છે—સ્વાવબોધસાપેક્ષાવબોધસાપેક્ષાવ-
બોધવિષયત્વેન સ્વમિત્તત્વજ્ઞાપનમ્ ચક્રકઃ । એક જ્ઞાનનું સાપેક્ષ ખીજું જ્ઞાન, તેને સાપેક્ષ ત્રીજું જ્ઞાન, તેની અપેક્ષા રાખવું ચોથું જ્ઞાન; તેને વિષય કરીને પ્રથમ જ્ઞાનને બુદ્ધ બતાવવું તે ચક્રક કહેવાય છે. જેમકે પ્રકૃતમાં ૧ વિવક્ષામાં—આગમની અપેક્ષા છે. ૨ આગમમાં—નિરૂપણની અપેક્ષા છે, ૩ નિરૂપણમાં—અન્તિમત્વની અપેક્ષા છે, ને ૪ અન્તિમત્વમાં વિવક્ષાની અપેક્ષા છે. એ પ્રમાણે ચક્રની માફક પુનઃ પુનઃ ફર્યા જ કરે છે, માટે ચક્રક દોષ જાગે છે. જે માટે શ્રી ઉત્તરાખ્યવનસૂત્ર બૃહદ્દૃષ્ટિમાં કહેવું છે કે—एवं सति चक्रकारुष्यो दोषः, तथाहि विवक्षानैयत्यमन्त्यत्वात्, तन्नैयत्यञ्च निरूपणायां पर्यन्तभवनात्, तन्नियमोऽपि विवक्षानियमादिति ।

શક્તિવાળા છે તે વધારે શક્તિવાળા કરે છે ? શું ઉપકાર કરે છે ? જેવો તમારો અન્તિપ્રદેશ છે તેવા જ ખીજા સર્વ પ્રદેશો છે, યત્કિંચિત્ પણ તફાવત નથી તો ઉપકાર શું કરે ? માટે ઉપકાર કરવારૂપ વિશેષ પણ યથાર્થ નથી.

ત્રીભું આગમમાં જુદો કરીને દર્શાવેલ છે, તેને તમે વિશેષતા તરીકે ગણાવો છો તો તે તમારો ભ્રમ છે. આગમની શૈલી પ્રમાણેનું તે નિરૂપણ છે. આગમને સાંગોપાંગ શ્રદ્ધા-પૂર્વક શુદ્ધ બુદ્ધિથી વિચારો તો તેમાં જ આગળ કહેલ છે કે- 'કસિણે પહિપુણ્ણે લોગાગાસપણસતુલ્લપ્પણસે જીવત્તિ વત્તવ્વં મિયા।' (લોકાકાશના પ્રદેશ સમાન પ્રદેશવાળો પ્રતિપૂર્ણ સમસ્ત જીવ એ જીવ કહેવાય) હજાર તન્તુના પટમાં ૯૯૯ તાંતણા મળેલ હોય તો પણ તે પટ કહેવાતો નથી, પણ હજાર સાથે મળે ત્યારે જ કહેવાય છે. તેથી તે હજારમા તાંતણામાં કંઈ વિશેષ નથી પણ વસ્તુનો વ્યવહાર તેના સમ્પૂર્ણપણામાં થાય છે. માટે એક પ્રદેશ ન્યૂન સર્વ પ્રદેશો કે છેલ્લો એક પ્રદેશ આત્મા કહેવાય નહિં."

એ પ્રમાણે લાંબા કાળ સુધી સ્થવિરો સાથે તિબ્યગુપ્તને ચર્ચા ચાલી. તિબ્યગુપ્ત પોતાના વિચારો સ્થવિરોને સમજાવી શક્યા નહિં, તેમજ સ્થવિરોનું કથન પોતે સ્વીકારી પણ શક્યા નહિં.

(૩)

પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજશ્રીનું તિબ્યગુપ્તને સમજાવવું—

તિબ્યગુપ્તની ધારણા હતી કે સ્થવિરોને હું મારા વિચારો સમજાવી શકીશ, પણ તે ધારણા કૃણી નહિં. ઊલટું સ્થવિરો તેમની વિચારણાને સુધારવા માટે સમજાવવા લાગ્યા. એટલે તિબ્યગુપ્ત મધ્યમમતિવાળા મુનિઓ ઉપર પોતાના વિચારોની અસર કરવા લાગ્યા.

પૂન્ય આચાર્ય મહારાજ શ્રી વસુસૂરિજી મહારાજે વિચાર્યું કે-મિથ્યાત્વના ઉદ્દયે આ તિબ્યગુપ્ત સત્ય સમજી શકતો નથી ને ખીજના વિચારને પણ ફેરવવા યત્ન કરે છે. તેનો કાંઈક ઉપાય કરવો જોઈએ. સમજી જાય તો સૌથી સારું, નહિં તો પરનું વિશેષ અહિત ન કરે એમ કરવું જોઈએ. એ પ્રમાણે વિચારી તેઓશ્રીએ તિબ્યગુપ્તને યોલાવ્યા ને કહ્યું—

“ચિરંજીવ ! તું અન્ત્ય પ્રદેશને જ જીવ કહે છે તે શાથી ? ખીજ પ્રદેશો પણ અન્તિમ થઈ શકે છે. સર્વ પ્રદેશો સરખા સ્વભાવવાળા ને સમાન પ્રમાણવાળા છે. જેમ તું અન્તિમ પ્રદેશને જ આત્મા કહે છે, તેમ પ્રથમ પ્રદેશને કેમ નથી કહેતો ? જો આત્માના પહેલા, ખીજ વગેરે પ્રદેશોમાં જીવત્વ ન રહેતું હોય તો તે છેલ્લા પ્રદેશમાં પણ ન રહે. રેતીના એક કણમાંથી તેલ નથી નીકળતું, તો ઘણા કણ લેગા મળવાથી પણ તેલ નથી નીકળતું. તેથી એવો નિયમ ફલિત થાય છે કે-અવયવીના એક એક અવયવમાં જે ન હોય તે અવયવના સમુદાયમાં પણ ન હોય. તો પછી છેલ્લા એક અવયવમાં તો ક્યાંથીજ હોય ? છેલ્લા પ્રદેશ સિવાયના ખીજ પ્રદેશોમાં દેશથી જીવત્વ છે ને છેલ્લામાં સર્વથી છે, એવી માન્યતા પણ યથાર્થ નથી. છેલ્લા પ્રદેશમાં અન્ય પ્રદેશો કરતાં કંઈપણ વિશેષતા નથી. તેથી એકમાં દેશથી ને એકમાં સર્વથી એમ કહી શકાય નહિં. આગમમાં પ્રથમ વગેરે પ્રદેશોમાં આત્મત્વનો નિષેધ કર્યો છે ને અન્તિમ પ્રદેશમાં નિષેધ નથી કર્યો માટે અન્તિમ પ્રદેશમાં જ આત્મત્વ રહે છે, એમ તાત્પર્ય જોયવું તે પણ યુક્ત નથી. આગમમાં તો એક વગેરે સંખ્યાથી આત્મત્વનો નિષેધ છે, તેથી આગમની રીતિએ તો છેલ્લો પ્રદેશ પણ એક હોવાથી તેમાં પણ આત્મત્વ ન રહે. આગમમાં આગળ એ જ વસ્તુ સ્પષ્ટ સમજાય માટે કહ્યું છે કે-સંપૂર્ણ પ્રદેશવાળો આત્મા જ આત્મા કહેવાય.

તારી વિચારણા એવંબૂત નયને અવલમ્બીને જે હોય તે તે નયમાં દેશ-પ્રદેશ વગેરે વિલાગે જ નથી. તે નય વસ્તુમાત્ર જે સ્થિતિમાં હોય તે જ સ્થિતિમાં તેને નિરૂપે છે, એટલે તે નયથી સંપૂર્ણ આત્માને જ આત્મા માનવો જોઈએ. અન્તિમ પ્રદેશને આત્મા માનવો એ એક ઔપચારિક વિચાર છે, વાસ્તવિક નથી. એમ કહી કહાચ તું તારું મન્તવ્ય સ્થિર કરવા પ્રયત્ન કરે તો તે પણ ઉચિત નથી. ઉપચાર કંઈક ન્યૂન પદાર્થમાં કરાય છે. આખું ગામ નાશ પામ્યું, આ સંપૂર્ણ વસ્તુ ફાટી ગયું વગેરે પ્રયોગો ગામ કે વસ્તુના મોટા ભાગનો વિનાશ થયો હોય ત્યારે કરાય છે, નહિં કે ગામનું નાનું ઝુંપડું નાશ પામ્યું હોય કે વસ્તુનો એક તાંતણો તુટ્યો હોય ત્યારે.

બુદ્ધા બુદ્ધા દૃષ્ટિમિન્દુઓથી વિચારતાં છતાં તારી વિચારણામાં અસંગતપણું કાયમ રહે છે માટે હે આયુષ્મન્! એવી મિથ્યા વિચારણામાં મતિનો દુર્વ્યય કરવો ત્યજી, પ્રભુ શ્રી મહાવીરસ્વામીના ત્રિકાલાબાધ્ય વચનોમાં શ્રદ્ધા રાખ. ”

*

*

*

તિબ્યગુપ્તને ગરુછ બહાર કર્યા—

પૂજ્ય ગુરુ મહારાજશ્રીએ એ પ્રમાણે ઘણી યુક્તિઓથી, મિષ્ટ વચનોથી તિબ્યગુપ્તને સમજાવ્યા છતાં તે ન જ સમજ્યા, એટલે આચાર્ય મહારાજે વિચાર્યું કે-હાલ આ જીવને કેઈ દુષ્કર્મનો ગાઠ ઉદય થયો છે, અત્યારે આ કોઈપણ ઉપાયે સમજી શકે તેમ જણાતું નથી, તેને સમજાવવા વિશેષ પ્રયત્નો કરવા નિર્રર્થક છે, ને તેની સાથે સંબંધ રાખવો એ પણ ઉચિત નથી એટલે તેઓશ્રીએ તિબ્યગુપ્તને ગરુછ બહાર કર્યા.

(૪)

મિત્રશ્રી શ્રાવકથી પ્રતિબોધ—

તિબ્યગુપ્ત શક્તિસમ્પન્ન હતા, ગરુછથી બુદ્ધા પડી તેમણે

પોતાનો સ્વતંત્ર સમુદાય જમાવ્યો. આમાનુષામ વિચરી પોતાના વિચારો ફેલાવવા લાગ્યા. વિહાર કરતાં કરતાં તેઓ એકઠા આમલકદવા નામે નગરીમાં પધાર્યા. તે નગરી મનોહર ને વસ્તીથી ભરપૂર હતી. ત્યાંના લોકો ધર્મપ્રેમી અને મુનિઓના ભક્ત હતા. ભદ્રિક અને સમન્તુ જનના આગ્રહથી તિષ્યગુપ્ત ત્યાં ચિરવાસ વસ્યા, ને જનતાને પોતાનું મન્તવ્ય સમજાવવા લાગ્યા. મિત્રશ્રી નામે એક શ્રાવક ત્યાં રહેતો હતો. તેના હાડેહાડ અરિહન્ત ધર્મથી રંગાયા હતા. શ્રી વીર પરમાત્માનો તે અનન્ય ઉપાસક હતો. તેની શ્રદ્ધા અચલ હતી. તિષ્યગુપ્તાચાર્યના વ્યાખ્યાનમાં તે પ્રતિદિન જતો. આચાર્ય પોતાનો પ્રભાવ જમાવવા વીતરાગ વચનથી વિપરીત શક્તિનો વ્યય કરે છે, ને અનેક ભવ્યોના ચિત્તને આવર્જિત કરી-લોળવી ઊંધે રસ્તે દોરે છે, એમ તેને લાગ્યું.

એક શક્તિસમ્પન્ન આચાર્યની શક્તિનો આવો દુરુપયોગ દેખી તે શ્રાવકને દુઃખ થયું. તેમને સત્ય માર્ગે લાવવાની તીવ્ર તમન્ના તેના મનમાં જાગી, પરન્તુ શાસ્ત્રાર્થ-વાદ કરી હરાવવાની તેનામાં તાકાત ન હતી, તેથી આવા સમર્થ આચાર્યને ઠેકાણે લાવવા તે અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ વિચારતો હતો. એકઠા તેને એક યુક્તિ સ્પુરી-એક ઉપાય સૂઝ્યો, ને તે અજમાવવાનો તેણે નિર્ણય કર્યો.

પ્રથમ કેવળ ઉપદેશશ્રવણ માટે અને આવશ્યક વિધિ-વિધાન માટે તે ઉપાશ્રયે જતો હતો, તેને બદલે હવે વિશેષ જવા લાગ્યો. સેવા-શુશ્રૂષામાં વિશેષ ભાગ લેવા લાગ્યો. કાળક્રમે-સમય જતાં આચાર્યનો અંગત વિશ્વાસુ ભક્ત બન્યો. એક દિવસ પ્રસંગ પામી તેણે આચાર્યને વિનતિ કરી કે ' મહારાજ ! એક દિવસ આપ મુનિપરિવાર સાથે મારે ત્યાં પધારી અમોને અને અમારા આવાસને પાવન કરો. ' તેની

પૂર્ણ ભક્તિ અને આગ્રહને વશ થઈ આચાર્યે તેને આવાએ જઈ વાસ કરવાની વિનતિને માન્ય કરી.

*

*

*

અનેક મુનિઓથી અને શ્રાવક પ્રમુદાયથી પરિવરેલા તિથ્યશુભ આડમ્બર સાથે મિત્રશ્રી શ્રાવકને ઘરે પધાર્યા. ઉચિત સન્માનપૂર્વક મિત્રશ્રીએ તેમને ગૃહપ્રવેશ કરાવ્યો. આચાર્ય મહારાજની સન્મુખ ગાઢું લી કરી, વન્દન કર્યું. વ્યાખ્યાન દેવા વગેરેની સર્વવ્યવસ્થા કરી હતી એટલે જનસમૂહ પણ વિશાળ પ્રમાણમાં હાજર હતા. વ્યાખ્યાન આપવા પૂર્વે મિત્રશ્રીએ આચાર્ય મહારાજને કાંઈક આહારપાણી-વસ્ત્રપાત્રનો લાભ આપવા વિનતિ કરી, ને તેઓએ કબૂલ કરી.

વહોરાવવાની સર્વ સામગ્રી ત્યાં તૈયાર જ હતી. તે સર્વ મંગાવી મહારાજશ્રીને વહોરાવવા લાગ્યો. મહારાજે વહોરવા માટે પાત્ર ધર્યું એટલે શ્રાવકે મિષ્ટાન્ન વગેરે સર્વ આદ્ય વસ્તુના થાળ હાથમાં લઈ તેમાંથી એક એક કણ પાત્રમાં મૂક્યાં, પાણીનું એક ઊંદુ અને વસ્ત્રના તાકા ને તાકા હતાં છતાં તેમાંથી એક તાંતણું વહોરાવ્યો.

ભક્ત શ્રાવકના આવા વિચિત્ર વર્તનથી આશ્ચર્ય પામી તિથ્યશુભાચાર્ય તેને કહેવા લાગ્યા કે—‘અરે શ્રાવક! આ તું શું કરે છે? આવા આડમ્બરપૂર્વક અમને અહીં આમંત્રી અમારી મશ્કરી કરે છે! આટલા પ્રમુદાયમાં આવું વર્તન કરવું એ શું ઉચિત છે?’

પ્રસંગ પામી મિત્રશ્રીએ કહ્યું કે—

‘ગુરુમહારાજ! પદાર્થ માત્રનો અન્તિમ અવયવ એ અવયવી છે, તેમાં જ સર્વસ્વ છે. એ આપનો સિદ્ધાન્ત છે. દિવસો થયાં આપ અમોને એ સમજાવો છો. આપના પર

તીવ્ર ભક્તિ અને શ્રદ્ધાથી મેં આજે એ સિદ્ધાન્ત આચરણુમાં મૂક્યો. જો તે સિદ્ધાન્ત યથાર્થ-વાસ્તવિક છે તો મેં આ સર્વ સમુદાયમાં આપની મશકરી શી કરી? જો આપને મારું આ વર્તન અસત્ય ને અનુચિત જણાયું હોય તો પ્રથમ આપ આપના અયથાર્થ-અવ્યવહાર-અવાસ્તવિક વિચારો ફેરવો. શાથી આપને અન્ન-પાન-વસ્ત્ર-પાત્રના છેલ્લા એક એક કણથી તૃપ્તિ થતી નથી? જો અન્તિમ અવયવમાં વસ્તુનું સર્વસ્વ હોય તો તેનું કાર્ય છેલ્લા અવયવથી થવું જ જોઈએ. પણ પટનું કાર્ય જેમ ઘટ નથી કરતો તેમ એક તંતુ પણ ઠંડીથી ને લજ્જથી રક્ષણ કરવારૂપ કાર્ય કરી શકતો નથી. એક અવયવમાં પૂર્ણ અવયવી માનવા માટે નથી કોઈ સખળ પ્રમાણ કે ઉદાહરણ; નથી આપ્તવચન કે નથી કોઈ યુક્તિ. આપને શાથી આવા અસદ્ વિચારમાં મિથ્યાગ્રહ થયો તે જ નથી સમજતું; માટે આપ આવા મિથ્યા વિચારને તિલાંજલિ આપો, ને શ્રી વીર પરમાત્માના વચનોમાં પુનઃ સ્થિર થાઓ. ’

મિત્રશ્રી શ્રાવકના આ કથનની આચાર્યશ્રીને સવળી અસર નીપણ.

(૫)

ભૂલનો એકરાર, આલોચના અને મૂળસ્થિતિમાં આવવું—

સદ્ભાગ્યનો ઉદય થવાથી, દુષ્કમ નાશ પામવાથી આચાર્ય તિબ્યગુપ્તે પોતાના વિચારો ફેરવ્યા. તેમને સત્ય સમજાયું. સર્વ સમુદાય સમક્ષ તેમણે મિત્રશ્રી શ્રાવકનો ઉપકાર માન્યો ને કહ્યું કે ‘ હે બહુશ્રુત શ્રમણોપાસક ! તું કહે છે તે સત્ય છે. તારા આ પ્રયોગથી મારો વ્યામોહ દૂર થયો છે. પૂર્વના તે પાડનો આશય મને હવે સમજાય છે. ’

મિત્રશ્રીએ પણ ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે— ‘ ગુરુ મહારાજ !

આપ સમગ્ર છે. આપ સત્ય માર્ગને પુનઃ અનુસરો છો એ આપની મહત્તા છે. સત્ય માર્ગે ટકી રહેવા કરતાં ઊંધે માર્ગે ગયા પછી પાછું વળવું એ વિશેષ દુષ્કર છે. આજ આપ તે કરી બતાવો છો. આપ પ્રત્યે મેં કંઈપણ અનુચિત આચર્યું હોય તે હું ખમાવું છું. ’

એમ કહી શ્રાવકે વિધિપૂર્વક સર્વ વહોરાવ્યું ને પછી સર્વ સમુદાય સાથે વ્યાખ્યાન શ્રવણ કર્યું. શ્રી તિષ્યગુપ્તે અત્યાર સુધી જે વિચારોનું તેઓ સમર્થન કરતા હતા, તે જ પોતાના વિચારો અસત્ય છે એમ વ્યાખ્યાનમાં કબૂલ્યાં, ને જનતાને પણ પુનઃ મૂળમાર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો.

પૂજ્ય વસુસૂરિજી મહારાજે જ્યારે આ સર્વ હકીકત સાબિતી ત્યારે તેઓશ્રી પૂજા આનન્દ પામ્યા. વિહાર કરી તિષ્યગુપ્ત ગુરુ મહારાજ પાસે આવ્યા ત્યારે પૂર્વના મતભેદની કટુતાને સર્વથા દૂર કરી ગુરુ મહારાજે બહુમાનપૂર્વક તેમને સાથે ભેગવી લીધા. મધ્યમાં આપેલ મિથ્યા ઉપદેશ અને કરેલ મિથ્યા વિચારણાના પાપનું ઉચિત પાયશ્ચિત કરી તિષ્યગુપ્ત શુદ્ધ થયા, સન્માર્ગમાં દૃઢ બન્યા. છેવટે અનેક આત્માઓને પ્રતિબોધ કરી, અન્તિમ આરાધના સારી રીતે કરી, અન્તિમ અવસ્થામાં સુકૃત-અનુમોદન અને હુષ્કૃત-ગર્હણા કરતાં સદ્ગતિના ભાજન થયા.

વિષમ બનતા શબ્દને યુક્તિથી કેમ સુધારાય તેનું ઉન્નવણ ઉદાહરણ મિત્રશ્રી શ્રાવકે પૂરું પાડ્યું.

આ. તિષ્યગુપ્ત હડાચ્છ કરીયે શકાય છે ને છાંડી પણ શકાય છે તેના આદર્શ દૃષ્ટાન્ત બન્યા.

इति निहववादे द्वितीयो निहवः समाप्तः ।

अव्यक्तवादी

[त्रीण निहवः आर्यं आपाढाचार्यना शिष्यो.]

कथावस्तु—

१. श्री वीरञ्जिन मुक्ति गया भाद २१४ वर्षे अव्यक्त-
दृष्टि श्वेताम्बिका नगरीमां उत्पन्न थय. २. श्वेताम्बिकाना
पोलापाढ नामना चैत्यमां मुनिओना चालु जोगे अने ते
दिवसना हृदयना शूलथी सौधर्म देवलोकना नलिनीगुल्म
विमानमां (आचार्यं उत्पन्न थयां) ३. राजगृहमां भौर्य
अललद्रे (प्रतिषेध यमाज्यां) निर्युक्ति.

चोहा दो वाससया, तईआ सिद्धि गयस्स वीरस्स ।

तो अव्वत्तयदिह्ठी, सेयविआए समुप्पण्णा ॥

सेयवि-पोलासाढे, जोगे तद्विवसहिययसुले य ।

सोहम्मनलिनीगुम्मे, रायगिहे मुरियबलभदे ॥ (निर्युक्तिः)

(१)

श्वेताम्बिका नगरीमां मुनिसमुदाय—

श्वेताम्बिका नामे अेक महानगरी हुती. विशाण श्रावक
समुदाय त्यां वसतो हुतो. श्रद्धा-लज्जित ने धनधान्यथी सर्वे
पूरुष् हुता. आर्यं आपाढाचार्यं विचरता विचरता त्यां पधार्या
ने श्रावकैनी विज्ञप्तिथी स्थिरता करी. भधुर देशनाथी तेभल्ले
त्यांनी जनताने लुती लीधी हुती. कडेवातुं हुतुं के—

આગથી ૨૧૪ વર્ષ પૂર્વે જ્યારે પ્રભુશ્રી મહાવીર-સ્વામીજી વસુધાતલ પાવન કરતાં કરતાં અહીં આવી સમવસરતા હતા, ત્યારે જે પ્રમાણે જનતા ધર્મમય થઈ જતી હતી, તે જ પ્રમાણે અત્યારે પણ પ્રભુજીનો યોગ નથી છતાં એમ નથી જણાતું કે 'પ્રભુજીનો વિયોગ છે.'

આચાર્યશ્રીના ઉપદેશ, સમજવવાની શૈલી, શંકા-સમાધાન કરવાની પદ્ધતિ, તેમજ સ્નેહમય મૃદુ રીતલાતથી તે નગરીની સર્વ પ્રજા તેઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવથી જોતી હતી. આચાર્યશ્રી સમ્પૂર્ણ દિવસ કાર્યમાં જ ગુંથાયેલ રહેતા. લોકોને ઉપદેશ આપી ધર્મમાં જોડવા ઉપરાંત કેટલાએક મુનિઓએ, ક્રિયારુચિ અને ભક્તિવાળા શ્રાવકોનો યોગ મળ્યો હોવાથી, અને ગીતાર્થ આચાર્ય મહારાજ સાથે રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોવાથી મોટા મોટા *આગાઠ યોગ શરૂ કર્યા હતા, તેથી તેમને ક્રિયા કરાવવી વગેરે પ્રવૃત્તિ સતત રહેતી. રાત્રીના ખીજા પ્રહરે વેરત્તિય કાળની ક્રિયા કરાવવી, ચોથે પ્રહરે પ્રાભાતિક કાળની ક્રિયા કરાવવી, પ્રતિકમણુ-પ્રતિભેખનાદિ આવશ્યક કરવા, સૂર્યોદય બાદ ઘડીભર દિવસ ચડે એટલે સજ્જાય-પાટલી-ઉદ્દેશ-સમુદ્દેશ-અનુશા આદિનાં અનુષ્ઠાનો કરાવવાં, ત્યારબાદ વ્યાખ્યાન-ઉપદેશ આપી જનતાને પ્રતિબોધિત કરવી, પછી યોગોદ્ધાદિ મુનિઓના આહારપાણીની દેખરેખ રાખવી,

* યોગ-એટલે જોન-આગમ ભણવા માટે કરવામાં આવતો ક્રિયા-ત્રિવિ. તે યોગ એ પ્રકારના છે; એક કાલિક તે ખીજા ઉત્કાલિક. કાલિક એટલે કાળપ્રહણત્રાણા, અને ઉત્કાલિક-એટલે કાળપ્રહણ રહિત. તેમાં કાલિક યોગના એ પ્રકાર છે: આગાઠ અને અનાગાઠ. આગાઠ એટલે ગમે તેવા કારણે યોગમાંથી છૂટા ન થવાય તે પૂર્ણ કરવા જ પડે, અને અનાગાઠ એટલે વિશિષ્ટ કારણે જોગમાંથી છૂટા થવાય તે કારણ તિવ્રત થયે ફરીથી આગળ પૂર્ણ કરાય.

મધ્યાહ્ન બાદ વાચના આપવી, આવશ્યક ક્રિયાઓમાં અપ્ર-
મત્ત રહેવું, શેષ મુનિઓના શિક્ષણમાં લક્ષ્ય રાખવું, સંઘ-
વ્યવસ્થામાં ધ્યાન આપવું અને સાથે સાથે સૂરિપદના વિશિષ્ટ
વિધિ-વિધાનો પણ આરાધવાં ઇત્યાદિ કાર્યોમાં આચાર્ય મહા-
રાજશ્રીને સહજ પણ વિશ્વાંતિ રહેતી નહિં. સાથે જ મોટાની
મોટાઈ અપ્રમત્તભાવે ઉદમશીલ રહેવામાં જ સમાયેલી છે.

એ પ્રમાણે પ્રવેતાગ્નિકા નગરીમાં વિશાળ સાધુસમુદાયની
સ્થિરતા સાધુઓને અને ત્યાંની જનતાને બંનેને લાભકારી હતી.

(૨)

એકાએક આચાર્યશ્રીનું અવસાન—

માનવ શરીર અમુક પરિશ્રમ બાદ વિશ્રામ માંગે છે,
પરંતુ સજ્જનોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ કોઈ પણ
કાર્ય પોતે પાર પામી શકે તેમ ન હોય તો તેની શરુઆત
કરતા નથી, અને કદાચ શરુ કરે તો તેને પ્રાણાન્તે પણ
અધવચમાં અપૂર્ણ મૂકતા નથી. આચ્ય આષાઠાચાર્ય શરુ કરેલ
પ્રવૃત્તિમાં—હાથમાં લીધેલા કાર્યોમાં રાત્રિદિવસ સતત પ્રયત્ન-
શીલ રહેતા હતા. એક દિવસ એકાએક આયુઃકર્મની પૂર્ણ-
હુતિ થવાથી—જીવનદોરનો છેડો આવવાથી રાત્રિના સમયે
વેદનીય કર્મના ઉદયથી હૃદયમાં શૂળ થયું ને આચાર્યશ્રી
કાળધર્મ પામ્યા, વિનશ્વર-ક્ષણુભંગુર માનવદેહનો ત્યાગ કરી
સૌધર્મદેવલોકના *નલિનીગુહમ વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયા.

* નલિનીગુહમ વિમાન એક સૌધર્મ દેવલોકમાં છે, તે બીજું
આડમા સદસાર નામના દેવલોકમાં છે. વિશેષ પ્રસિદ્ધિમાં પ્રથમ છે.

અવંતી સુક્રમાલની કથાથી જણાય છે કે તે વિમાન ઘણું જ મનોહર,
રમ્ય અને સુખસમ્પત્તિથી ભરપૂર છે. તેનું સ્વરૂપ સાંભળીને તે મેળ-

યોગોદ્ગ્રાહી મુનિઓ તથા અન્ય મુનિઓ દિવસના પરિ-
શ્રમથી સંયમ-માર્ગમાં ઉપકારી દેહને વિશ્રામ આપવા યોગ-
નિદ્રા સુખને અનુભવતા હતા. રાત્રિના બનાવની કોઈને કલ્પના
પણ ન હતી. દેવલોકમાં ઉત્પન્ન થવાની સાથે જ આચાર્યશ્રીના
આત્માને વિચાર આવ્યો કે-હું અહિં કઈ ગતિમાંથી? કઈ
સ્થિતિમાંથી? કયા સુકૃતના સેવનથી ઉત્પન્ન થયો છું? ઉપયોગ
મૂકવાથી જણાયું કે ‘અહા! હું જે સ્થાનથી અહિં આવ્યો
છું ત્યાં કેવી પરિસ્થિતિ છે! મારા અભાવે ત્યાં કેટલી બધી
અડચણો થવા સંભવ છે! સાધુઓને આગાહ યોગ ચાલે છે,
તે હવું પૂર્ણ થયા નથી. શાસ્ત્રની એવી આજ્ઞા છે કે તે પૂર્ણ
કરવા જ જોઈએ. મારા સિવાય ત્યાં અન્ય કોઈ યોગોદ્ગ્રહન
કરાવી શકે ને વાચના આપી શકે તેવા આચાર્ય નથી.
જે સાધુઓને યોગ અપૂર્ણ રહેશે તે તેઓ ઘણા જ કલેશ
અનુભવશે, તેઓના આત્માને દુઃખ થશે, ને શાસ્ત્રાજ્ઞા ન
પળાયાથી ઘણા જ અનર્થ થશે.

‘છતાં હવું કાંઈ બગડી ગયું નથી. હવું કોઈ મુનિઓ

વવા માટે તે કુમારે ૩૨ સ્વરૂપવતી સુન્દરીઓ, મોટી મહેલાતો, અઢળક
સમ્પત્તિ વગેરે ભોગવિલાસો છોડી દીધા હતા અને સંયમ માર્ગ સ્વીકાર્યો
હતો. સંયમ જીવનમાં પણ કષ્ટપૂર્ણ ક્રિયાઓ કરી તે વિમાન મેળવ્યું
હતું. તે વિમાનનું ખાસ વર્ણન કે સ્વરૂપ કોઈ સ્થળે જોવામાં આવતું
નથી. ક્રમ કહેવાય છે કે-ઓસવાલજાતીય શ્રાવક ધરણે સ્વપ્નમાં
નલિનીગુહમ વિમાન જોયું હતું, તે તે પ્રમાણે વિમાનના જ આકારનું
રાણકપુરજીમાં ૧૪૪૪ સ્તંભની ભૂલભૂલામણી ને નક્કરીદાર ચોવીશ રંગ-
મંડપથી સુશોભિત એ માળનું ચતુર્મુખ-ત્રેલોક્યદીપક નામે-શ્રી આદિ-
નાથ પ્રભુનું વિશાળ મંદિર બંધાવ્યું, જે હાલ પણ વિદ્યમાન છે.
કહેવાય છે કે રાણકપુર જેવી ખાંધણી ખીજે કોઈ સ્થળે નથી.

ત્યાં મારા કાળધર્મની વાત જાણુતા નથી. હું હમણાં-તરત જ મારા પૂર્વના શરીરમાં પ્રવેશ કરું ને મુનિઓને યોગ વગેરે પૂર્ણ કરાવું તો આ ભાવી સંકટ સર્વ દૂર થઈ જાય. ’

એ પ્રમાણે વિચાર કરી તે શરીરમાં દેવે પ્રવેશ કર્યો.

(૩)

મુનિઓના યોગ ને દૈવી માયાનો ઘટસ્ફોટ—

આર્ય આષાઢાચાર્યે વેરત્તિય કાળ ગ્રહણનો સમય થયો એટલે મુનિઓને ઉપયોગ આપી ક્રિયા શરૂ કરાવી, ને પૂર્વની માફક સર્વ ચાલવા લાગ્યું. યોગમાં વિધિવિધાનનો ઉપયોગ ઘણો જ રાખવાનો હોય છે. તેમાં ક્રિયાઓમાં આવતાં સૂત્રો જો ફરીથી જોલાય-પુનરુચ્ચારણ થાય તો તે ક્રિયા વ્યર્થ થાય છે-ફરીથી કરવી પડે છે. જ્યાં ક્રિયા ચાલતી હોય ત્યાં ઝો હાથ આબુખાબુમાં જન્મમરણ થાય અને માંસ, રક્ત, હાડ, ચામ, વગેરે નીકળે તો પણ ક્રિયા નિષ્ફળ થાય છે. ક્રિયા ચાલતી હોય તે સમયે રુદ્ધનના, ગર્દભ આદિ અશુભ પ્રાણિઓના, ઘંટી વગેરે યન્ત્રોના અવાજ સંભળાય તો પણ તે ક્રિયાઓ અફળ ગણાય છે, એવા કોઈ વિદ્ધો ન હોય ત્યારે જ ક્રિયાઓ શુદ્ધ થાય છે. વસતિની શુદ્ધિ સાચવવા માટે કાળજી ખૂબ રાખવી પડે છે.

દેવ આષાઢાચાર્યના પ્રભાવથી વિદ્ધો ને ઉપદ્રવો અલ્પ થતાં ને થતાં તો શીઘ્ર દૂર થતાં. કાળગ્રહણો એકદમ આવતા હતાં. ક્રિયાઓ શુદ્ધ થતી હતી. મુનિઓને નિર્વિદ્ધ ક્રિયાઓ થવાનું કારણ કોઈ સમજાતું ન હતું, પરંતુ યોગ જલદી થતા હોવાથી એક જાતનો આહ્લાદ-ઉદ્દાસ વ્યાપી રહ્યો હતો.

*

*

*

સર્વ મુનિઓનાં યોગ પૂર્ણ થયાં. મુનિઓને યોગનિક્ષેપ

કરાવવામાં આવ્યો. (યોગ પૂર્ણ થયે તેમાંથી છૂટા થવા માટે કરાવવામાં આવતી ક્રિયાને નિરોધ કહે છે) સાધુઓ હવે યોગથી છૂટા થયાં એટલે આર્ય આષાઠાચાર્ય સર્વ મુનિઓને બોલાવી-બેસારી કહેવા લાગ્યા કે ‘અભિવન્દનીય-પૂજ્ય મુનિઓ ! મને ક્ષમા કરજો. હું મારા હુબકૃતને ગર્હું છું ને પાપને મિચ્યા ઠંચકું છું. છકું ને સાતમે ગુણુસ્થાનકે વર્તતા આપ સર્વને વન્દન કે ક્રિયા કરાવવાનો મને કોઈપણ અધિકાર ન હતો. હું આથે ગુણુસ્થાનકે વર્તું છું. આપ સર્વ બ્રહ્મતા નથી, પણ આજથી અમુક દિવસે મારા જીવનની પૂર્ણાહુતિ થઈ હતી. સૌધર્મ દેવતાકે નલિનીગુહમ વિમાનમાં હું દેવ થયો છું. ત્યાં ઉત્પન્ન થતાં જ મેં ઉપયોગ મૂક્યો ને અહિંની પરિસ્થિતિ વિચારી. સાધુઓ આગાઠ યોગમાં છે, તે પૂર્ણ કરાવવા જ જોઈએ. મારા કાળધર્મની કોઈને પણ ખબર ન હતી એટલે મેં મારા પૂર્વ શરીરમાં પ્રવેશ કર્યો ને તમારા યોગાદિ પૂર્ણ કરાવ્યા. હવે હું મારા સ્થાને જઉં છું. તમે સર્વને ત્રિવિધે ત્રિવિધે ખમાવું છું. મારા પાપ માટે પશ્ચાત્તાપ કરું છું. તમે સવથી મિચ્છામિ દુક્કડં ઠંચકું છું અને જવાની અનુજા માગું છું.’

એ પ્રમાણે કાઠી આષાઠ દેવ એકદમ અદશ્ય થઈ ગયાં. શરીર ત્યાં જડપણે પડી રહ્યું. સર્વ મુનિઓ આશ્ચર્ય પામ્યા. ક્ષણભર સર્વે અવાકુ ચિત્ર-લિખિત જેવા સ્તબ્ધ બની ગયા. થોડે કાળે મુનિઓ સ્વસ્થ થયાં ને તે શરીરની મહાપરિષ્ઠાપન ક્રિયા કરીને નિવૃત્ત થયાં.

(૪)

મુનિઓમાં અવ્યક્ત દષ્ટિ ને તે મુધાસ્વાના પ્રયત્નો—

આ પ્રસંગની કેટલાએક મુનિઓના મન ઉપર ઘણી ગંભીર

અસર થઈ. તેમની ચિત્તવૃત્તિ વિહ્વલ બની ગઈ. વારંવાર દષ્ટિ સ્કામે આ બનાવ ખડો થવા લાગ્યો. છેવટે અમુક કાચા મનવાળા મુનિઓએ એકઠા મળી રત્નાધિક-પર્યાયવૃદ્ધ મુનિઓને વન્દન કરવા વગેરેનો વ્યવહાર છોડી દીધો ને કહેવા લાગ્યા કે ‘અમને શી ખબર પડે કે આ મુનિઓ જ છે ને દેવ નથી? આજ સુધી તો ચોથે ગુણુસ્થાનકે વર્તતા અવિરત આચાર્યને વંદનાદિ કરી મિથ્યા-આચરણુ કર્યું, મૃષાવાદની પુષ્ટિ કરી ને સંયમને હુષિત કર્યું, પણ હવે શા માટે તેમ કરવું જોઈએ? આચાર્ય સર્વ વ્યવહાર સારી રીતે કરતા હતા. અમને ખબર પણ ન પડી કે આ મુનિ નથી પણ દેવ છે, તો હજુ પણ આ સર્વમાં શી ખબર પડે કે અમુક મુનિ નથી પણ દેવ છે: માટે સૌથી સારું એ છે કે જ્યાં સુધી પાકો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી કોઈને પણ વન્દનાદિ ન કરવાં, જેથી લાભ ન થાય તો કાંઈ પણ દોષમાં તો ન પડાય. દોષના ભાગી થવા કરતાં લાભ આંછો થાય તે વધારે ઉત્તમ છે.

અશિક્ષિત મુનિઓની આવી અચુક્ત વિચારણા અને ગેર-વ્યાજબી વર્તન જોઈ સ્થવિર મુનિઓને દુ:ખ થયું. સ્થવિરોએ ઘણી યુક્તિ-પ્રયુક્તિપૂર્વક તેઓને સમજાવ્યા. આ સમજાવવામાં બંને વચ્ચે ઘણી લાંબી ચર્ચા *ચાલી, પરંતુ મુનિઓ સમજ્યા નહિં, કદાચહ છોડ્યો નહિં. વૃદ્ધ મુનિઓએ વિચાર્યું કે કોઈ રીતે આ સમજે એવું નથી માટે હવે આપણે એમની સાથેના સમજાવવાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સડેલ પાન ગમે તેવું સુંદર હોય તો પણ ત્યજી દેવું જોઈએ. નહિં તો બીજા અનેકને બગાડે છે. આચારબ્રહ્મ કરતાં વિચારબ્રહ્મ આત્મા

* આ કથા-વિભાગ પછી, શાસ્ત્રાર્થ-વિભાગમાં તે સર્વ ચર્ચા આપેલ છે.

વિશેષ ભયંકર છે એમ વિચારી વૃદ્ધ મુનિઓએ તેઓની સાથેનો સર્વ વ્યવહાર બંધ કર્યો ને તેઓને સમુદાયબંધાર કર્યાં.

*

*

*

એ પ્રસંગે શ્રી રાજગૃહનગરમાં મૌર્યવંશી રાજા બલભદ્ર રાજ્ય કરતો હતો. જેમ પુષ્કરાવર્તના મેઘ વરસ્યા પછી હજારો વર્ષ સુધી જમીનમાં રસકસ કાયમ રહે છે ને નવાં નવાં ધાન્યો ઉત્પન્ન થયા કરે છે તેમ રાજગૃહમાં પણ પ્રભુ મહાવીરસ્વામીએ જે ઉપદેશ વરસાવ્યો હતો તેની અસર હજુ નષ્ટ થઈ ન હતી. જનતામાં ધાર્મિક જાગૃતિ હજુ જેવી ને તેવી જ હતી. રાજા બલભદ્ર પણ આદર્શ ધર્મમાં દૃઢ અને અચલ શ્રદ્ધાલુ હતો. જ્યારે તેણે કર્ણોપકર્ણ આ અપકવ મુનિઓનું વૃત્તાન્ત સાંભળ્યું ત્યારે તેને ખેદ થયો. ધાર્મિક આત્માઓને વ્યવસ્થામાં જરા પણ અસ્તોવ્યસ્ત સ્થિતિ થાય તો તે આઘાત પહોંચાડે છે. પ્રસંગ મળે આ મુનિઓને મૂળ માર્ગે લાવવા તેણે વિચાર કર્યો ને ઉપાય પણ યાચી રાખ્યો.

(૫)

રાજા બલભદ્રના પ્રબલ પ્રયત્નથી મુનિઓની મુઘરેલી સમજણ

સ્થવિરોથી ઠૂટા પડેલા-સંઘાડા બંધાર થયેલ મુનિઓ અનક્રમે વિહાર કરતાં રાજગૃહ નિકટ આવ્યા. રાજાને ખબર પડી કે તે જ મુનિઓ અહિં આવે છે, એટલે તેણે વિચારી રાખેલ ઉપાય અમલમાં મૂકવાનો નિર્ણય કર્યો. સિપાઈઓને તેણે કહ્યું કે ' અમુક સાધુઓ અહિં આવવાના છે. તેઓ આવે ત્યારે તે બધાને મારી પાસે પકડી લાવજો. '

રાજાના પ્રમાણે મુનિઓ રાજગૃહમાં આવ્યા ત્યારે સિપાઈ-

ઓએ તેમને અટકમાં લીધા ને રાજ પાસે લઈ ગયા. રાજ પાસે મુનિઓ આવ્યા ત્યારે રાજએ હુકમ કર્યો કે 'સિપાઈઓ, જાવ. આ કોઈ દુષ્ટ લોકો જણાય છે. તેમને હાથીના પગે કચરી મારો.' રાજના આવા આદેશથી મુનિઓ ગભરાયા અને રાજને કહેવા લાગ્યા.

મુનિઓ-રાજન્! અમે સાંભળ્યું છે કે રાજગૃહના રાજ મૌર્ય બલભદ્ર જૈન છે, ને અરિહન્ટના ઉપાસક છે. સાધુઓ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ રાખે છે. શા કારણે અમારા પ્રત્યે તમારું આવું ગેરવર્તન થાય છે? અમે તમારો કંઈ અપરાધ નથી કર્યો, તમારા રાજ્યનું કંઈપણ બગાડ્યું નથી. તમારા કાયદા કે ફરમાન વિરુદ્ધ અમારું જરા પણ વર્તન નથી તો શા માટે અમને આવી પ્રાણાન્ત શિક્ષા કરવામાં આવે છે?

રાજ-લુચ્યા મુનિઓ! હું સર્વ સમજુ છું. કોણે કહ્યું કે હું શ્રાવક છું? તમે શાથી જાણ્યું કે હું જૈન છું? તમારી અવ્યક્ત દષ્ટિએ તો હું ગમે તે છું. સમજો કે હું જૈને નથી ને શ્રાવકે નથી. પણ તમે કોણ છો? તમે તો કોઈ લૂંટારા કે ધાડપાડુઓ લાગો છો. મને ફસાવવા માટે આ સાધુઓના વેષે કોઈ શત્રુ રાજ તરફથી ગુપ્તચર તરીકે આવ્યા છો, માટે મેં તમને જે શિક્ષા કરી છે તે યોગ્ય જ છે.

મુનિઓ-રાજન્! નથી અમે લુચ્યા કે નથી ધાડપાડુઓ; નથી ગુપ્તચર કે નથી નક્તચર-ચોર લૂંટારું. અમે તો વિશુદ્ધ સંયમ પાળનારા, આચારવિચારથી પવિત્ર ભગવાન મહાવીરના મુનિઓ છીએ. કેટલાએક સમયથી અમારા ગચ્છનાયક મુનિઓ સાથે મતભેદ થવાથી બુદ્ધા વિચારીએ છીએ; માટે અમારા પ્રત્યે તમે એવી શંકા કે વહેમ ન રાખો અને અમને મુક્ત કરો.

રાજ-મુનિઓ! તમે કહો છો કે અમે સાધુઓ જ છીએ,

ખીબ કોઈ નથી; તો પણ મને વિશ્વાસ શું આવે કે તમે મુનિઓ જ છો? કારણ કે તમને યોતાને જ તમારામાં પરસ્પર વિશ્વાસ નથી તો મને તો ક્યાંથી જ હોય?

મુનિઓ-રાજન્! અમે મુનિઓ જ છીએ, અમને અમારામાં વિશ્વાસ છે. અમે કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી, માટે અમારું કથન સત્ય માની અમને શિક્ષા ન કરો.

રાજ-મુનિઓ! જો તમને તમારામાં વિશ્વાસ છે ને તમે માનો છો કે મુનિઓ કદી પણ અસત્ય બોલતા નથી, તો શું તમે પ્રભુ મહાવીરના શાસનમાં માનતા નથી? જો વીતરાગ પરમાત્માની આજ્ઞાને માનતા હો તો શા માટે તમારાથી જ્યેષ્ઠ અને આરિત્રપર્યાયે વૃદ્ધ મુનિઓને વન્દનાદિ કરતા નથી? શું તેઓ જૂઠ કહે છે કે 'અમે દેવ નથી પણ મુનિઓ જ છીએ'

મુનિઓ-રાજન્! સત્ય છે. આજ સુધી અમે ભ્રમમાં હતા. તમારા કથનથી અમારો ભ્રમ દૂર થયો છે. હવે અમને સમજાય છે કે અમારું આ વર્તન અયોગ્ય છે. હવેથી અમે પરસ્પર પર્યાય પ્રમાણે વન્દનાદિ કરીશું, કારણ કે જે પ્રમાણે અમે કહીએ છીએ કે અમે મુનિઓ છીએ ને તે ખીબએ સત્ય માનવું જોઈએ તો ખીબ મુનિઓ જે કહે છે કે અમે પણ મુનિઓ છીએ એ અમારે પણ સત્ય માનવું જ જોઈએ. અમે અન્ય પર વિશ્વાસ ન રાખીએ તો અમારા પર ખીબ કેમ વિશ્વાસ રાખે? જો આમ પરસ્પર વિશ્વાસ લોપાય તો વ્યવહાર માર્ગ જ નાશ પામે, માટે હે સુર રાજન્! આજ સુધીના આ અશુદ્ધ આચરણની અમે આલોચના કરશું અને આજથી મુનિઓની આજ્ઞા પ્રમાણે તેમની સાથે રહી સમુદાયના

આચારવિચારમાં સ્થિર થઈશું. માર્ગદર્શન માટે તમારો ઉપકાર કદી વિસ્મરીશું નહિ.

રાજા-પૂજ્ય ગુરુવર્યો ! મારા અવિનીત આચરણ માટે મને ક્ષમા કરજો. મેં તો ફક્ત તમોને સમજાવવા માટે જ આ વર્તન કર્યું છે. મને તમારા પ્રત્યે પૂજ્યભાવ છે. આપ આપના સંયમના શુદ્ધ માર્ગમાં વિહરો ને જિનશાસનને શોભાવો એવી વિનતિ કરું છું.

*

*

*

રાજાના કથનથી અને યુક્તિથી મુનિઓ સુધરી ગયા. થોડો સમય રાજગૃહમાં રહી ફરીથી ગરબમાં લળી ગયા. પર્યાયજ્યેષ્ઠ મુનિઓને વન્દનાદિ કરવા લાગ્યા. સ્થવિરો પાસે પાર્યાશ્રિત લઈ આત્માને પણ શુદ્ધ કર્યો. સંયમની સારી રીતે આરાધના કરી, છેવટે વિશુદ્ધ રીતે મુનિધર્મ પાળી, શુભ ગતિના ગામી બન્યા. મુનિઓના સમજી જવાથી 'અવ્યક્તવાદ' ફેલાયો નહિ. થોડો સમય ઝળહળી છેવટે શાન્ત થઈ ગયો.

શાસ્ત્રાર્થ વિભાગ.

જ્યારે આર્ય આષાઠ્યાર્ય સ્વર્ગમાં ગયા અને મુનિઓએ વન્દનાદિ વ્યવહાર છોડી દીધો ને કહેવા લાગ્યા કે 'કોણુ દેવ છે ને કોણુ મુનિ છે?' તે સમજાતું નથી. તે સમયે સ્થવિર મુનિઓએ તેમને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો. અવ્યક્ત મુનિઓ સમજ્યાં નહિં ને પોતાનું સ્થાપન કરવા વિવાદ કરવા લાગ્યા. તે મુનિઓ વચ્ચે ચાલેલ પરસ્પર વક્તવ્ય આ પ્રમાણે છે.

સ્થ૦—મુનિઓ ! તમે તમારાથી ચારિત્રપર્યાયે વૃદ્ધ-

રત્નાધિક મુનિઓને શા માટે વન્દનાદિ કરતા નથી ? ને સ્વચ્છન્દ આચરણ કરે છે ?

મુ૦—અમે વન્દન વગેરે વ્યવહાર છોડ્યો છે તે સકારણ છે; કારણ કે અમે એવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની નથી કે જાણી શકીએ કે આ મુનિ જ છે, દેવ નથી. આ આષાઢ દેવના પ્રસંગ પછી અમારાં હૃદયો શંકિત થયાં છે. અમને નક્કી નથી થતું કે કોણ મુનિ છે ને કોણ દેવ છે ? જ્યાં સુધી નિર્ણય નહિં થાય ત્યાં સુધી અમે તે વ્યવહાર નહિં કરીએ. જો કરીએ ને પછીથી દેવ નીકળે, તો અસંયમીને વન્દન કર્યાનો દોષ લાગે ને અવ્રતીને વ્રતી તરીકે સમ્બોધવાથી મૃષાવાદવિરમણવ્રતનો ભંગ થાય; માટે અમે જે કરીએ છીએ તે યુક્ત જ છે.

સ્થ૦—જો તમને એવો સન્દેહ હોય તો તમે જ્યેષ્ઠ મુનિઓને પૂછી જુઓ કે તમે દેવ છો કે મુનિ ? જો તેઓ કહે કે અમે મુનિ છીએ, દેવ નથી, તો પછી તમને વન્દનાદિ કરવામાં શું હરકત છે ? મુનિઓ કદી અસત્ય કહે નહિં.

મુ૦—આપનું કહેવું ઠીક છે. મુનિઓ અસત્ય ન કહે એ અમે માનીએ છીએ. પણ અમે મુનિઓ જ છીએ એમ કહેનાર મુનિ છે એમ શાથી મનાય ? કદાચ દેવ મુનિરૂપે હોય ને તે અમને ક્ષમાવવા ગમ્મત કરવા માટે અસત્ય બોલતા હોય તો તે શી ખબર પડે ? દેવને કંઈ અસત્ય નહિં બોલવાનો નિયમ નથી માટે અમને શંકા રહે છે ને તેથી અમે તે તે ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તતા નથી.

સ્થ૦—દેવાનુપ્રિયો ! જરા તો વિચાર કરો કે દેવ ક્યાં નવરા હોય છે કે કોઈની નહિંને તમારી મશ્કરી કરવા માટે મુનિનો વેષ લઈ તમારી સાથે રહે. તેમને દેવલોકમાં એટલું સુખ હોય છે કે વિશિષ્ટ કારણો સિવાય તેઓ અહિં

આવતા પણ નથી, તો રહેવાની વાત જ શી કરવી ? વિનોદ કરવાના તેમને બીજા સ્થાનો ક્યાં ઓછાં છે ?

મુ૦—કારણ સિવાય દેવો અહિં આવતા તો નથી, પણ જેમ આષાઢદેવ અહિંના વાતાવરણમાં દિવ્ય પ્રભાવથી રહેતા હતા, તેમ અન્ય દેવો કેમ ન રહેતા હોય ? તેમના વિનોદના અનેક પ્રકારમાં આ પ્રકાર પણ કેમ ન હોય ? માટે અહિં દેવ ન જ હોય એ માની શકાય નહિં.

સ્થ૦—તમારા આ સર્વ કહેવાનો અર્થ એ થાય છે કે તમે તમારા જ્ઞાનથી કોઈપણ જાતનો નિર્ણય કરી શકતા નથી. તમે બધી બાબતમાં શંકા કરી એ રીતે અવ્યક્તવાદ ઉત્પન્ન કરો છો. આ આષાઢ દેવના જ્ઞાનને દૃષ્ટાન્ત બનાવી તમે જ્ઞાન માત્રને નિર્ણય કરવામાં અસમર્થ માનો છો પણ તે અયથાર્થ છે.

મુ૦—ખરેખર ! આપ કહો છો તેમ છે. અમારું મન્તવ્ય છે કે છદ્મસ્થના જ્ઞાનથી કોઈપણ નિર્ણય થઈ શકે નહિં. અત્યારસુધીની અમારી આ આચાર્યમાં આચાર્યની મતિ હતી પણ છેવટ તે મતિ મિથ્યા થઈ, તો બીજી બુદ્ધિઓ કે જ્ઞાનો મિથ્યા કેમ ન હોય ? માટે અમારા જ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થો અવ્યક્ત જ રહે છે.

સ્થ૦—તમારી એ માન્યતામાં કોઈ પ્રમાણ નથી તેથી તે સ્થિર થઈ શકે નહિં.

મુ૦—અમે અનુમાન પ્રમાણથી તે સ્થિર કરીએ છીએ. તે આ પ્રમાણે. 'જે કોઈ જ્ઞાન છે, તે નિશ્ચય કરનારું નથી, જ્ઞાન હોવાથી. જે પ્રમાણે આષાઢાચાર્ય માટેનું જ્ઞાન.'

સ્થ૦—તમે જે અનુમાન કરો છો તે જ્ઞાન છે કે બીજું કાંઈ ? જે જ્ઞાન છે તો તમારા મત પ્રમાણે તેથી પણ

નિર્ણય ન થાય, અનુમાન પણ જ્ઞાન છે તે સર્વસિદ્ધ છે. અનુમાનથી નિર્ણય નહિં થાય એટલે તમારું અન્યક્તપણું પણ અનિશ્ચિત જ રહેશે. જો તમે અનુમાન જ્ઞાનને નિશ્ચાયક માનતા હો, તો તે જ પ્રમાણે અન્યને પણ માનો. જ્ઞાન સર્વ સમાન છે. વળી તમે જ્ઞાનને નિર્ણાયક નથી માનતા તે સર્વથા કે આંશિક? અર્થાત કોઈપણ જ્ઞાનથી વસ્તુને કંઈપણ નિર્ણય નથી થતો કે કાંઈક થાય છે ને કાંઈક નથી થતો. એમાં શું માનો છો?

મુ૦—મતિ-શ્રુતથી કોઈપણ પદાર્થમાં જરાપણુ નિર્ણય કરી શકાતો જ નથી. એવટ તે જ્ઞાનોથી દરેક પદાર્થો શંકિત જ રહે છે. જ્યાંસુધી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન ન થાય ત્યાંસુધી પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતું જ્ઞાન પણુ પરોક્ષ જ રહે છે—અનિશ્ચિત જ રહે છે.

૨થ૦—જો મતિ-શ્રુતને તમે નિર્ણાયક નથી માનતાં તો 'સ્વર્ગ છે, મોક્ષ છે, તપ જપ કરવાથી, લોચ વગેરે કાય-કષ્ટ સહન કરવાથી આત્મશુદ્ધિ થાય છે, બાહ્ય પરિણતિથી વિષયોમાં રાચવા-માચવાથી ભવબ્રમણુ થાય છે,' વગેરે પણુ શ્રુતજ્ઞાનથી જ જણાય છે. શા માટે તે પણુ શંકિત માની તપ, જપ વગેરે છોડતા નથી ને વિષયો માણુતા નથી?

મુ૦—શ્રુતજ્ઞાન સ્વયં અનિશ્ચયકારી છે, પરંતુ આ તપ, જપ આદિ ઉપદેશ અને સ્વર્ગ, મોક્ષ વગેરેની સ્થિતિ જે શ્રુતજ્ઞાનથી થાય છે તે વાસ્તવિક શ્રુતજ્ઞાન નથી, પરંતુ ત્રણે કાળના સર્વ ભાવને પૂર્ણ સત્યપણે જાણનારા કેવળજ્ઞાનમાંથી ઉતરી આવેલ છે. જે શ્રુતજ્ઞાનને અમે અનુસરીએ છીએ તેના ઉપદેશક શ્રી તીર્થંકર પ્રભુ છે. તે પ્રભુમાં અમને વિશ્વાસ હોવાથી તેમના વચનરૂપ શ્રુતજ્ઞાનમાં પણુ વિશ્વાસ છે, માટે અમે તેને અનુસરીએ છીએ.

સ્થ૦—જે તમે પરમાત્માએ કહેલ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રમાણ માનો છે તો તે જ પ્રભુએ હજુ આ ભરતક્ષેત્રમાં ૨૧ હજાર વર્ષ સુધી સંયમધર્મ રહેનાર છે, તેના પાલન કરનાર મુનિઓની પીછાન માટે તેના લિંગો પણ બતાવેલ છે. જેમકે જેઓ સર્વથા જીવહિંસા ન કરતા હોય, જૂઠ ન ખોલતા હોય, ચોરી ન કરતા હોય, પ્રહાર્ય પાલન કરતા હોય, પરિચ્છી ન હોય, રાત્રિભોજનનો જેમને ત્યાગ હોય, આવશ્યક નિયમોમાં ને શુદ્ધ આચાર-વિચારના પાલનમાં જેઓ તત્પર હોય; તેઓ મુનિ કહેવાય છે. એ પ્રમાણેના લિંગો જ્યાં જાણાતાં હોય ત્યાં મુનિપણું જાણવું અને તેમને વન્દનાદિ સર્વ વ્યવહાર કરવા, તેમાં કંઈપણ દોષ નથી. જે માટે આગમમાં કહ્યું છે કે—

જહ જિગમયં પમાણં, મુણિત્તિ તા વજ્જકરણસંસુદ્ધં ।

દેવંપિ વંદમાણો, વિસુદ્ધભાવો વિસુદ્ધો ઊ ॥

(જે જિનમત પ્રમાણ છે, તો બાહ્ય ક્રિયાઓથી વિશુદ્ધ એવા મુનિને તે દેવ હોય તો પણ વિશુદ્ધભાવે વન્દન કરનાર વિશુદ્ધ જ છે—હૂષિત નથી) માટે તમે અવ્યક્તવાદનો ત્યાગ કરો.

સ્થ૦—અમને આપના વચન માન્ય છે. અમે સર્વ મુનિઓને બાહ્ય લિંગથી મુનિ માની અનુસરીએ છીએ, પણ આ આચાર્યનો પ્રસંગ બન્યા પછી અમને સર્વ સ્થળે શંકા રહ્યા કરે છે. અમારા ચિત્ત એટલાં તો વિહ્વળ થયા છે કે અમે કોઈ જાતનો નિર્ણય કરી શકતા નથી. શંકિતહૃદયે વન્દનાદિ ક્રિયાઓ કરવી તે કરતાં ન કરવી સારી, માટે અમે અનુસરતા નથી.

સ્થ૦—જે એવી શંકા માત્રથી તમે પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ કરતા હો તો તમારા હૃદયથી તમને સર્વ પદાર્થમાં શંકા છે.

શા માટે આહાર-પાણી, વસ્ત્ર-પાત્ર વગેરેનો ત્યાગ કરતા નથી? તેમાં પણ શી ખબર પડે કે આ ભાત છે ને ઝેર નથી? આ પાણી છે પણ મદિરા નથી?

મુ૦—અમને અમારા જ્ઞાનથી તે તે પદાર્થોમાં અંશે અંશે તો નિશ્ચય થાય છે, ને તેથી વસ્ત્ર, પાત્ર, ભાતપાણી વગેરેમાં ખબર પડે છે કે આ ભાત જ છે; વિષ નથી. આ પાણી જ છે મદિરા નથી. વળી તે પ્રવૃત્તિઓ અનિવાર્ય હોવાથી અમે ચાલુ રાખી છે.

સ્થ૦—જેમ તેમાં તમે કંઈક નિશ્ચય કરી પ્રવૃત્તિ કરો છો તે જ પ્રમાણે મુનિઓના વન્દનાદિમાં પણ બાહ્ય લિંગોથી કંઈક નિર્ણય કરી પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખો, તે પણ શાસ્ત્રજ્ઞ પ્રમાણે અનિવાર્ય છે. શ્રુતજ્ઞાનથી તમે આન્તર પરિણામ ન બાણી શકતા હો તો પણ બાહ્ય પરિણામ તો બાણી શકાય છે.

મુ૦—અમને કોઈપણ સમય ભાતપાણી વહોરવામાં ભાતને બદલે વિષ કે પાણીને બદલે મદિરા આઠ્યા નથી, ને તેથી તેમાં અમને શંકા રહેતી નથી, પણ આ મુનિઓના વિષયમાં તો અમારું હૃદય ડાંખ્યા જ કરે છે. દૂધથી દાઝેલો જેમ છાશને પણ કૂંકી કૂંકીને પીવે છે ને દૂધની સામુયે બોતો નથી તેમ અમને આ વન્દનાદિમાં ઉદ્ધાસ જ થતો નથી.

સ્થ૦—જો તમને એમજ છે તો તમે કેટલી વાર મુનિઓને દેવસ્વરૂપે બોયા? આ આષાઢ દેવ સિવાય બીજું કયું દૃષ્ટાન્ત છે, કે જેથી તમારું હૃદય શંકિત જ રહ્યા જ કરે છે. પ્રવૃત્તિ હંમેશા મોટા સંવાદ ઉપર ચાલે છે. વિશેષ સંવાદ તો સર્વ મુનિઓનો છે માટે મુનિ માની પ્રવૃત્તિ કરો. કદાચ એમ માની લો કે આ મુનિઓ નથી પણ દેવ છે તો પણ તમને એવો નિર્ણય તો નથી કે બધા દેવ જ છે. તમારા જ્ઞાન પ્રમાણે તમે બધાને મુનિસ્વરૂપે જ જુઓ છો.

મુ૦—સંયમ વ્યવહારમાં અમે અમારા જ્ઞાન પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરતા નથી. જો કેવળ બાહ્ય ક્લિંગોથી જ વ્યવહાર કરીએ તો પાસત્યા આદિ બાહ્ય વેષ ધારીને પણ કેમ વન્દનાદિ ન કરવા ? માટે તે પ્રવૃત્તિઓમાં વિશેષ નિર્ણયની અપેક્ષા રહે છે.

સ્થ૦—પાસત્યા વગેરે કેવળ બાહ્ય વેષધારીઓમાં તો બાહ્ય ક્લિંગો પણ પૂણ્ય પણે જોવાતાં નથી. તેઓનો તો કેવળ ઉદરવૃત્તિ માટે જ વેષ હોય છે, માટે તેમને વન્દનાદિ કરવામાં સમકિતમાં દૂષણ અને સાવધાનુમોદનરૂપ દોષો લાગે છે. એવું અહિં નથી.

મુ૦—જેમ તેમાં સાવધાનુમોદન વગેરે દોષ છે તેમ અહિં પણ મુનિ કદાચ દેવ નીકળે તો સાવધ(પાપ)ની અનુમતિ આદિ દોષો લાગે જ. જ્યાં સુધી પાકો નિર્ણય નહિં થાય ત્યાં સુધી અમે વન્દનાદિ પ્રવૃત્તિ કરીશું જ નહિં.

સ્થ૦—જો તમારો એવો જ આગ્રહ છે તો તમે જિનેશ્વર પ્રભુની પ્રતિમાને શા માટે વન્દન કરો છો ? ત્યાં જેમ ભાવનાની વિશુદ્ધિ માટે વન્દનાદિ થાય છે, તેમ અહિં કેવળ ભાવનાની શુદ્ધિ નહિં પણ શાસનના રક્ષણ માટે પણ વન્દનાદિ કરવા જોઈએ.

જો તમે શંકિતવાદમાં આગળ વધશો તો તમારી પ્રવૃત્તિ માત્ર રોકાઈ જશે. જિનપ્રતિમાને વન્દન કરતાં તમને શંકા થશે કે આ પ્રતિમામાં કોઈ દેવે વાસ તો નહિં કર્યો હોય ! એવા સંશયથી પણ પ્રતિમાના દર્શન, વન્દન, સ્તવન કરશો તો પાપાનુમોદનાદિ દોષ લાગશે.

જો તમે વ્યવહાર માર્ગથી બુદ્ધ પડી નિર્ણય થયે જ પ્રવૃત્તિ કરવાના આગ્રહવાળા થશો તો કાલાન્તરે અતોબ્રહ્મ તતોબ્રહ્મ થશો, કારણ કે આહાર, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરેમાં પણ તમને

શંકા થશે કે-આ દેવકૃત હશે કે નરકૃત ? શુદ્ધ હશે કે અશુદ્ધ ? ઇત્યાદિ શંકાઓથી તમે તે અહણુ કરી શકશો નહિ, ને તમારો સંયમમાર્ગ દુરારાધ્ય થશે. મુનિઓ સાથે રહેવામાં પણ તમને સંદેહ થશે કે આ મુનિ જ હશે કે કોઈ સ્ત્રી ચાલાકીથી અમને ભ્રષ્ટ કરવા વેષ સજી આવી હશે ? આ સાધુ સુશીલ હશે કે દુઃશીલ ? કોઈને ' ધર્મલાલ ' હેતાં પણ તમને વિચાર આવશે કે આ ગૃહસ્થ હશે કે અલ્પ્યન્તર મુનિ ? જો મુનિને ગૃહસ્થની શંકામાં ધર્મલાલ આપશે તો મૃષાવાદનો દોષ લાગશે. એટલે ધર્મલાલ હોવો પણ બંધ થશે. કોઈને દીક્ષા હેતાં પણ એમ થશે કે આ આત્મા લબ્ય હશે કે અલબ્ય ? આ દીક્ષા આત્મકલ્યાણ માટે લે છે કે આજીવિકા માટે ? સજ્જન હશે કે દુર્જન ? એવી શંકાઓમાં તમે કોઈને દીક્ષા પણ આપી શકશો નહિં.

કદાચ તમારામાં તો કંઈક અંશે શ્રદ્ધા પણ હશે, પણ તમારા આ વિચારો ફેલાશે-અટકશે નહિં તો વસ્તુ માત્ર શંકાત્મક થશે. કોઈ કોઈનો ઉપદેશ સાંભળશે નહિં. તેમાં પણ શંકા કરશે કે તે સત્ય હશે કે અસત્ય ? ઉપદેશ પરમાર્થ માટે આપે છે કે સ્વાર્થ માટે ? અને છેવટે તે શંકાઓ આગળ વધતાં શંકિતમતાનુયાયીઓ જિનેશ્વર હતા કે નહિં ? તેમણે બતાવેલ સ્વર્ગ, નરક, પુણ્ય, પાપ કોણે જોયાં છે ? માટે તે પણ હશે કે નહિં ? એમ શંકાપરાયણ થઈ જશે.

માટે જિનશાસનમાં તમારે રહેવું હોય તો વ્યવહાર માર્ગની અપેક્ષાને અનુસરવું જોઈએ. કેવળ નિશ્ચયને વળગીને વ્યવહારનો લોપ કરવો તે મિથ્યાત્વ છે. છદ્મસ્થોની ક્રિયા વગેરે સર્વ વ્યવહાર નયને અનુસરીને ચાલે છે. વિશુદ્ધ મનથી કંઈક અબજાણતા અશુદ્ધ આચરણુ થાય તો પણ તે વિશુદ્ધ જ છે, અને અશુદ્ધ મને વિશુદ્ધ આચરણુ તે અશુદ્ધ છે.

तृतीय निहव अव्यक्तवादी :

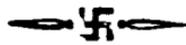
: ६५ :

श्रुतज्ञानी पाताना उपयोग प्रमाणे विशुद्ध गोचरी लावे ने केवणी पाताना ज्ञानथी ते अशुद्ध छे अम न्णत्ते तो पण व्यवहारने आधार श्रुतज्ञान उपर अवलम्बतो होवाथी वापर छे ने निषेध करता नथी; भाटे हे मुनियो ! जे तमारे व्यवहारमां रडेवुं होय तो आवी आचारविघातक कुशंकाओने त्याग करी व्यवहार मार्ग प्रमाणे विशुद्ध ज्ञाता मुनियोने वन्दनादि करवामां प्रवृत्त थाओ !

इति निहववादे तृतीयो निहवः सम्पूर्णः ॥

આર્ચ અશ્વમિત્ર

[ચોથા નિહવ-ક્ષણિકવાદી]

(૧)

ગામને પાદરે—

“ પગે ચાલીને વિહરવું એ કદિન છે. તેમાં પણ ઊનાળામાં વિહાર કરવો એ વિશેષ કદિન છે. પન્થા જરા મનુષ્યાણામ્ એ કથનનો અનુભવ આજ સાક્ષાત્ થાય છે. થોડા સમય ઉપર શરીર કેટલું નરમ થઈ ગયું હતું, માંડમાંડ આરામ થયો. પછી તો ધારણા એવી હતી કે-તમારે, ગુરુ મહારાજને તથા અન્ય મુનિઓને સારી રીતે પઠનપાઠન ચાલે છે તો આ ચાતુર્માસ મોટા ગુરુમહારાજશ્રીની સાથે જ થશે. વિહારનો તો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન હતો. ત્યાં તો આ વચમાં હૃદં તૃતીયમ્ નીકળ્યું ને એકાએક વિહાર કરવો પડ્યો. ધીર્નિવિજયશ્ચ એ મને બહુ કહ્યું કે ‘ તમે અહીં જ રહી બાવ. અહિં સર્વ અનુકૂળતા છે, ને તમારે શક્તિ આવવાની જરૂર પણ છે. આ સાચું ને તે સાચું એ તો મોટા બાણે. આપણે તેમાં શું? આપણે તો તેઓ આજ્ઞા ફરમાવે તે પ્રમાણે વર્તવું. ’ તેમનો મારા ઉપર પ્રેમ પણ સારો છે. મારી તખીયત નરમ હતી ત્યારે મારી સેવા તેમણે જ વિશેષ કરી હતી. થોડા ઘણા ત્યાં રહી જવા મારો ભાવ પણ હતો, પરંતુ તમારો આગ્રહ

અને ઘણા સમયથી તમારી સાથે રહેવાથી સ્નેહ એટલે જુદો ન પડ્યો. અશક્તિ છતાં વિહાર કર્યો. આવી એક સામાન્ય વાતમાં એટલું બધું મહત્ત્વ શું કે બે પક્ષ થઈ જાય ત્યાં સુધી કંઈ સમાધાન ન થાય. આ વિરોધ એવો થયો કે વર્ષોનો સર્વ સમ્બન્ધ વિસરી જવાયો ને ફરી એ સમ્બન્ધ સંધાય કે ન સંધાય તે પણ શંકિત. ”

ગામને પાદરે એક વૃક્ષ તળે છાયામાં બે મુનિઓ વિશ્રાન્તિ માટે બેઠા છે. તેમાં એકનું નામ સુભદ્રવિજયજી છે ને અન્યનું નામ ભદ્રવિજયજી છે. આર્ય અશ્વમિત્ર તેમના ગુરુ હતા. આર્ય અશ્વમિત્ર આર્ય કૈાંડિન્યના શિષ્ય અને આર્યમહાગિરિના પ્રશિષ્ય થાય. આર્ય અશ્વમિત્ર મિથિલાનગરીમાં તેમના પ્રગુરુ પાસે પૂર્વનો અભ્યાસ કરતા હતા. એક વિષયમાં વિચારભેદ થયો. ગુરુમહારાજે ઘણી રીતે તે વિષય સમજાવ્યો, પણ તેમણે પોતાનો કદાચ ન હોડ્યો, એટલે ગુરુજીએ તેમને સમુદાય બહાર કર્યા. તેઓ સપરિવાર ગુરુજીથી જુદા વિચરવા લાગ્યા. મિથિલાથી વિહાર કરતા કરતા રાજગૃહ તરફ તેઓ જઈ રહ્યા છે. તેમની પાસે ઉપરોક્ત બંને મુનિઓએ સાથે જ દીક્ષા લીધી હતી. બંને એક જ ગામના વતની હતા. બાહ્ય-વયથી સાથે રમેલા ને લણેલા. બંને વચ્ચે ગાઠ મૈત્રી હતી. તેમાં મોટા સુભદ્રવિજયજી લણવામાં ચતુર હતા. આર્ય અશ્વમિત્રનો તેમના ઉપર પુષ્કળ પ્રેમ હતો. ભદ્રવિજયજી અદ્ય અભ્યાસ કરી શકતા પણ પ્રકૃતિના મૃદુ અને શાન્ત હતા. ગ્રીષ્મ ઋતુના સખત તાપમાં એકાએક વિચારભેદને કારણે વિહાર થયો, તેમાં આ બંને મુનિઓ સાથે હતા. ભદ્ર-વિજયજીને આ પક્ષભેદનું મનમાં દુઃખ હતું તે તેમણે સુભદ્ર-વિજયજી પાસે એક વૃક્ષ તળે વિશ્રાન્તિ માટે બેસીને ઉપર પ્રમાણે વ્યક્ત કર્યું.

“ શાસ્ત્રની એક એક વાત એટલી ઝીણી અને ઊંડી હોય છે કે તેમાં વિચાર કર્યા વગર હા-એ-હા કરી ચલાવવામાં આવે તો ઘણી વખત મોટા ભૂલતા હોય તો તે ભૂલની પરંપરા એમ ને એમ ચાલુ જ રહે છે. તમને શાસ્ત્રીય સૂક્ષ્મ અભ્યાસ નહિં એટલે તમે ન સમજો, પણ આ વિચાર જેટલા આગ્રહપૂર્વક પકડવામાં આવ્યો છે, તેટલો જ ઊંડો અને મહત્ત્વનો છે. આ વિચારની એક બાબુ પકડીને આખું ખૌદ્દ દર્શન ચાલે છે. થોડી પણ કચાશ રાખીને આ વિષય છોડી દેવામાં આવે તો એકદમ દુર્નયના સામ્રાજ્યમાં ગળડી જવાય.

“ સિદ્ધાન્તના ભોગે ક્ષુદ્ર અમુક મુનિના અલ્પ અનુરાગથી તમે ત્યાં રહેવા લલચાવ, તે મને ઈષ્ટ ન લાગ્યું એટલે મેં તમને સાથે આવવા આગ્રહ કર્યો. વિચારભેદ ન થયો હોત તો તમે અહિં રહો કે ત્યાં તે બંને સરખું હતું.” સુભદ્રવિજયજીએ ભદ્રવિજયજીને આશ્વાસન આપ્યું. તેમને પોતાના પક્ષ માટે ગર્વ હતો. કંઈક સમજ હતી એટલે ઉપર પ્રમાણે બચાવ કર્યો.

“ સિદ્ધાન્તની સત્ય બાબુને વળગી રહેવા તમે કહ્યું પણ સત્ય બાબુ નક્કી કરવી ઘણી મુશ્કેલ હોય છે. સ્યાદ્રાદને માનનારા આપણે આવો આગ્રહ પકડીએ તે ઠીક ન કહેવાય. તમે સમજુ છો એટલે માનતા હશે કે આપણે સાચે પન્થે ચલ્યા છીએ, પણ ઘણી વખત સમજુ પણ આગ્રહવશ માર્ગ ચૂકી જાય છે. જમાલિ કેટલા સુજ્ઞ ને વિજ્ઞ હતા, છતાં આગ્રહવશ તેમની કેવી સ્થિતિ થઈ? જીવ એવી વસ્તુ છે કે તે પકડ્યા પછી છોડવી બહુ મુશ્કેલ છે. આપણે આમ આગ્રહ કરી છૂટા ન પડ્યા હોત ને સમજુતીથી કોઈ સારો માર્ગ કાઢ્યો હોત તો આપણું, તેઓશ્રીનું અને શાસનનું કેટલું સુન્દર દેખાત ? ”

ભદ્રવિજયજીએ ઉપર પ્રમાણે કહ્યું એટલે તેમને ૬૬ કરવા સુભદ્રવિજયજી ફરી બોલ્યા.

“ આપણે સ્યાદ્રાદી એટલે ‘ આ પણ સાચું ને તે પણ સાચું; ’ ‘ આ ચે ખરું ને તે ચે ખરું ’ એમ અવ્યવસ્થિત વિચારવાળા નથી. સ્યાદ્રાદ એમ માનવા કે મનાવવા કહેતો પણ નથી. ઊલટું તે તો એક દષ્ટિને દૂર કરીને અનેક દષ્ટિએ વસ્તુને જોવાનું કહે છે. સ્યાદ્રાદ જેમ મિથ્યા આગ્રહને છોડાવે છે, તેમ સંશયવાદનો પણ નિરાસ કરે છે. દ્રવ્યાર્થિક દષ્ટિએ ઘટ નિત્ય જ છે, અને પર્યાયાર્થિક દષ્ટિએ ઘટ અનિત્ય જ છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સ્યાદ્રાદી જ કહી શકે છે. સ્યાદ્રાદને સ્વીકાર્યા સિવાય એવકારથી (જ-કારથી) વાત કરનાર ક્ષણુવારમાં ચૂપ થઈ જાય છે. જમાલિની ભૂલમાં તેમનો મિથ્યા આગ્રહ-મતિનો વિભ્રમ ભાગ લઈવતો હતો. ‘ ખુદ ભગવાન પણ ભૂલ્યા છે ’ એમ એમની પાસે મિથ્યાભિમાન બોલાવતું હતું. શ્રી વીરપરમાત્માના ‘ કિયમાણં કહં ’ વગેરે વચનો અસત્ય છે, એમ કહીને તેઓ મિથ્યાત્વ વૃત્તિવાળા બન્યા હતા. પ્રભુએ જાતે સમજાવ્યા છતાં સમજ્યા નહિ એટલે તેમની તેવી સ્થિતિ થઈ. આપણે પ્રભુના અમુક વચનો મિથ્યા છે, એમ થોડું કહીએ છીએ ? આ તો તેઓશ્રીના વચનનો અર્થ કરવામાં જે મતફેર છે તેને અંગે વિવાદ છે. તે મતફેર ટળી જાય તો ખીજે કંઈ થોડો આગ્રહ છે ? મોટા ગુરુમહારાજશ્રી સર્વજ્ઞ તો નથી કે તેઓશ્રી અર્થ કરવામાં ન જ ભૂલે.....”

સુભદ્રવિજયજી સમજાવતા હતા એટલામાં ‘ મત્થએણુ વંદામિ ’ કહીને એક શ્રાવકે આવીને કહ્યું: “ પધારો સાહેબ, ગુરુમહારાજજી આપની રાહ જોઈને બહાર વિરાજ્યા છે. પ્રવેશ કરવાને આપ પધારો એટલી જ બાર છે. ”

(૨)

ઉપાશ્રયમાં—

આર્ય અશ્વમિત્રે ઉત્સાહપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો, ને વિશાળ માનવમેદની સમક્ષ મધુર ને સચોટ શૈલીથી પ્રવચન આપ્યું, તે આ પ્રમાણે—

“ સંસાર ક્ષણિક છે એમ સર્વ કોઈ માને છે. ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે તે પણ સર્વસમ્મત છે. સંસારમાં કોઈપણ પદાર્થ ઉપર રાગ ન થાય ને વૈરાગ્ય તરફ સહજ ચિત્તવૃત્તિ વળે માટે સર્વ દર્શનો પ્રયત્ન કરે છે. ઔદ્ધ દર્શનનું તે માટે કહેવું છે કે સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. જગત્ વિનશ્ચર છે. ક્ષણ પૂર્વે જોયેલ ક્ષણ પછી નથી દેખાતું. પણ પહેલાં પ્રેમ કરનાર પણ પછી દ્રેષ કરે છે. એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જેમાં ક્ષણ બાદ ફેરફાર ન થયો હોય ? માટે જે કંઈ છે તે સર્વ એક ક્ષણ રહી વિનાશ થવાના સ્વભાવવાળું છે. ઔદ્ધ દર્શન તો ફક્ત આ વિચારણા ઉપર ભાર આપીને તેને પલ્લવિત કરે છે. એ વિચારમાં એકાન્ત આગ્રહ પકડવાથી તે જૈન દર્શનથી બુદ્ધ પડી ગયું છે. કોઈ દર્શન પરબ્રહ્મ એક જ છે એમ માનીને દેખાતો સંસાર સર્વ શૂન્ય છે એમ બતાવી તેને હેચ કહે છે. કોઈ માયામય માનીને નિઃસાર કહે છે. ગમે તેમ હો પણ સર્વ અનિત્ય અને અસાર છે તે ચોક્કસ છે, માટે કોઈપણ પદાર્થ ઉપર રાગ-દ્રેષ ન કરતાં સમભાવ કેળવવે એ જ પરમપદ પામવાનો પવિત્ર પન્થ છે. ” એ પ્રમાણે વ્યાખ્યાન આપ્યા બાદ આર્ય અશ્વમિત્ર સ્વકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. ગુરુજીથી છૂટા થયા બાદ તેમને દિવસે દિવસે ‘હું માનું છું તે સાચું જ છે’ એવો આગ્રહ વધારે ને વધારે દઢ થયો હતો. જનતાને પોતાના પક્ષમાં દોરવાને તેઓ વિશેષે સાવધ રહેતા

હતા. વાતચિતમાં, વ્યાખ્યાનમાં, ઉપદેશમાં, એમ સર્વમાં આડકતરી રીતે તેઓ પોતાના વિચારોનું પ્રતિબિમ્બ પાડતાં. આહારપાણી કર્યા બાદ કંઈક સમય બાદ તેઓ બોલ્યા.

“ સુભદ્રવિજયજી ! આવો, લાવો, તમને પેલા આલાવાનો અર્થ સમજાવું. ”

“ જી, પાણી વાપરીને આવું. ” (તેઓ આવ્યા એટલે)

“ તમારે ક્યાં સુધી અધ્યયન થયું છે ? ”

“ જી મારે બીજા પૂર્વના બે વસ્તુ સુધી અભ્યાસ થયો છે. આપને પૂ. ગુરુમહારાજશ્રી સાથે મતભેદ થયો તે વિષય તો દશમા પૂર્વમાં આવે છે નહિ ? ”

“ હા, તેનું સમ્પૂર્ણ નામ વિદ્યાનુપ્રવાહ, પૂર્વ છે. પણ ભીમસેનને જેમ ભીમ કે સેન કહીને પણ બોલાવાય છે તેમ આ પૂર્વ પણ વિદ્યાપ્રવાહ અથવા અનુપ્રવાહ કહેવાય છે. ”

“ જી, તે પૂર્વમાં કેટલા વસ્તુ છે ? ”

“ તેના પન્નર વસ્તુ છે. તેમાં આ ક્ષણિકવાદનો વિષય નૈપુણિક નામના વસ્તુમાં આવે છે. ”

“ જી, તેમાં ક્યા પાઠ ઉપરથી આ અર્થ થઈ હતી ? ”

“ બુદ્ધે, તે પાઠ આ પ્રમાણે છે—

પદુપન્નસમયનેરહયા સવે ઘોષ્ઠિજ્ઞિસ્સંતિ ।

एवं जाव वेमाणियत्ति, एवं बीयाईसमयेसु वि वत्तव ॥

એ પાઠનો અર્થ આ પ્રમાણે છે: “ પ્રત્યુત્પન્ન સમયના (જે સમયે નરકમાં ઉત્પન્ન થયા તે સમયના) સર્વ નારકીઓ

વિનાશને પામશે. એ પ્રમાણે ઠેઠ વૈમાનિક દેવો (પણ પ્રથમ સમયના વિનાશને પામશે). એ પ્રમાણે બીજા વગેરે સમયોમા પણ કહેવું. ” આ આગમથી સમન્વય છે કે જગતમાં પ્રથમ સમયે વર્તાતા સર્વ પદાર્થો નાશ પામશે. બીજા સમયના નાશ પામશે, ત્રીજા સમયના નાશ પામશે. એમ દરેક ક્ષણે દરેક પદાર્થ વિનાશને પામશે. ”

“ જી, આ પરથી તો સ્પષ્ટ સાબિત થાય છે કે સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે, છતાં શા માટે મોટા ગુરુમહારાજે આ પ્રશ્ન કર્યો હશે? ”

“ એ તો કોણ જાણે? પણ ઘણી વખત મોટાં આ એમ માને છે કે પોતે જે કંઈ જાણતા કે કહેતા હોય તે સર્વ યથાર્થ જ છે. પોતાની માન્યતા વિરુદ્ધ કાંઈપણ તર્ક-દલીલ કે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો તેઓ તુરત ચિડાઈ જાય છે. એકદમ આપણને આમ જુદા ન કર્યા હોત તો મારે દશમા પૂર્વનો થોડો ઘણો અભ્યાસ બાકી છે તે પૂર્ણ થઈ જાત. શાસ્ત્રીય વિષય એટલા ગહન હોય છે કે તેમાં કોઈનું પણ અભિમાન કામ આવતું નથી. ”

“ જી, આજ ભદ્રવિજયજી મને કહેતા હતા કે આપણે આમ ઉતાવળ કરી છૂટા ન થયા હોત ને સમજૂતીથી રહ્યા હોત તો શાસનનું કેટલું સારું દેખાત? પણ મેં તો તેમને કહ્યું કે શાસ્ત્રવિરુદ્ધ જઈને શાસનની અદ્યપણવી શોભા વધારવાથી શું? ”

“ ઠીક કહ્યું, હજી તેને ગુરુમહારાજશ્રી પ્રત્યે પક્ષપાત છે. એ તો તમારા પ્રેમથી અને કહેવાથી જ આવેલ છે. નહિં તો આવવાનો જ ક્યાં હતો? મેં પૂછ્યું ત્યારે કહેતો હતો કે મારું શરીર નરમ છે, આમ છે તેમ છે. એ તો ભોળો ચોથા

આરાનો આત્મા છે. એ કંઈ ઊંડું ન સમજે. કળ્યાથી દૂર રહેવા ઇચ્છે. ઠીક આજનો વિહાર જરા લાંબો હતો નહિં ? ”

“ હાજી, આજ તો ગામ આવતા આવતા અગિયાર વાગી ગયા. ઊનાળાનો તાપ ને તેમાં પણ ધૂળવાળો માર્ગ એટલે તપી ગયેલ. માર્ગમાં વૃક્ષ વગેરેની થોડી ઘણી છાયા આવતી હતી એટલે સારું હતું; નહિં તો મુશ્કેલ પડે. ”

“ આવતી કાલનો વિહાર નાનો છે. સંયમવિજયને કાંટો વાગેલ છે ને પગ પણ સૂઝી ગયેલ છે. આ ગામ લક્ષ્મિવાળું છે. ગયા ગામમાં વિનય-વિવેક વગરના શ્રાવકો હતા. મતિ-વિજય ગોચરી જઈને આવેલ તે કહેતો હતો કે ઘેરઘેર એક જ વાતો થાય છે કે આ તો પેલા સંઘાડા બહાર કર્યા છે ને તે મહારાજે આંબ્યા છે. વહોરાવવામાં પણ બહુ ભાવલક્ષિ ન દેખાયાં. ગુરુમહારાજશ્રી સાથે જ્યાં ચર્ચા-પ્રસંગ બન્યો ત્યાંથી તે ગામ બહુ દૂર નહિં અને તે ગામવાળાનો મિથિલા સાથે વેપાર આદિને કારણે અવરજવર વિશેષ, એટલે વાત ઘડીકમાં ત્યાં પહોંચી ગઈ. થોડા શ્રાવકો સિવાય ખીબા કોઈ સામે પણ નહોતા આંબ્યા. થોડા પણ જે આવેલ તે આપણે પ્રથમ ત્યાં માસકલ્પ કરેલ ત્યારે અનુરાગી થયેલા તે જ. ગુરુમહારાજશ્રીથી છૂટા પડીને મારે આ વિષયની ખાસ પુષ્ટિ કરવાની કે તેઓશ્રી જે કહે છે તે અસત્ય છે એમ પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા ન હતી. પણ ગામે ગામ તેઓશ્રીની વાત પહોંચી ગયા પછી આપણને કોઈ સ્થળે સન્માન કે આદર ન મળે માટે આપણા વિચારના આમેગામ પર્યાસ-સો શ્રાવકો હોય તો પણ આપણે શોભાભેર જઈ-આવી-રહી શકીએ એટલે જ કેટલીક વિરુદ્ધ વાતો કરવી પડે છે. ”

“ જી, પેલા મુનિઓને ખોલાવું ? વાચના આપશો ? ”

“ હા, ખેલાવો. હવે તો સાધુઓને ભણવા-ગણવા, આહાર, વ્યવહાર, ક્રિયાકાંડ આદિમાં વિશેષ કાળજી રાખવા શિક્ષણ આપવું પડશે. આચારવિચારની સારી છાપ પડશે તો જ આપણા પક્ષમાં જનતા દોરવાશે. જે વાચના લીધા પછી પેલા નવા મુનિઓને ગોચરીના દોષો, સાતે માંડલીની ક્રિયાઓ માંડલીમાં સાથે કરવાથી થતાં લાભો, ન કરવાથી થતાં દોષો વગેરે સર્વ સમજાવજો. ગુણદોષ સમજાવ્યા વગર ક્રિયાઓમાં રસ લાંબો કાળ ટકતો નથી. ”

“ જી, આ સર્વ મુનિઓ આંચા. (વન્દના કરી યથાયોગ્ય આસને ખેડા પછી) આપશ્રી પાઠ પ્રકાશો. ”

(૩)

શ્રાવકો સાથે :—

પડિદેહણુ-પ્રતિક્રમણ વગેરે આવશ્યક ક્રિયાઓ થયા બાદ સર્વે મુનિઓ સ્વાધ્યાયમાં તલ્લીન હતાં. આર્ય અશ્વમિત્ર સાધુઓને આગમની ચોચણા-પડિચોચણા કરાવતાં હતાં. તે સમયે ત્યાંનું વાતાવરણ દિવ્ય દેખાતું હતું. સમય થયે પોરસી ભણાવી કેટલાએક યોગનિદ્રા માટે તૈયારી કરતા હતા ને કેટલાએક મુનિઓ આર્ય અશ્વમિત્રની શુશ્રૂષા કરતા હતા. એ સમયે કેટલાએક શ્રાવકો આંચા ને ‘ મત્યએણુ વંદામિ ’ કહીને ખેડા. “ સાહેબ ! અમે તરત આવવાના હતા, પરંતુ આપ મુનિઓને શિક્ષણ આપતા હતા એટલે રોકાઈ ગયા. દિવસે તો આપ સતત પ્રવૃત્તિમાં જ ગુંધાએલા હતા. ”

“ સારું, અત્યારે આંચા તો અત્યારે, તૈમાં શું હરકત છે ? જેટલો પ્રમાદ અહ્ય લેવાય તેટલો લાભ જ છે ને ! ”

“ સાચું, પરંતુ આપ વિહાર કરીને પધાર્યા છો. દિવસભર

પરિશ્રમ લીધેલ છે. એટલે નિદ્રાની જરૂર તો ખરી જ. હવે અમે અમારી વાત ટૂંકામાં પતાવીએ. અમે સાંભળ્યું છે કે આપને ગુરુજીએ સમુદાય બહાર કર્યા છે તો તેમાં સત્ય શું છે ?”

“ તમે જે વાત સાંભળી છે તે સત્ય છે. હકીકત એમ જાની છે કે અમારે ગુરુમહારાજશ્રી પાસે પૂર્વનો પાઠ ચાલતો હતો. તેમાં એક સૂત્રનો અર્થ કરવામાં તેઓશ્રી ને અમારી વચ્ચે મતફેર પડ્યો. અમારું કહેવું હતું કે આ આલાવાનો આમ અર્થ હોવો જોઈએ. તેઓશ્રીએ કહ્યું કે તે મિથ્યા છે, એ ચર્ચા ખૂબ ચાલી. પણ તેમાં કંઈ સમજૂતી ન થઈ એટલે તેઓશ્રીએ અમને સાથે ન રાખ્યા ને જુદા વિચરવાનું કહ્યું. ”

“ ગુરુજી અને આપ જેવા વચ્ચે આ પ્રમાણે વિચારલેદને કારણે વૈમનસ્ય થાય ને જુદી જુદી પ્રરૂપણા ચાલે તેથી શાસનનું કેટલું અનુગતું હોય ? માટે જે આપનો વિચાર હોય તો અમે ગુરુજી પાસે જઈને તેઓશ્રીને સમજાવીએ. કોઈપણ રીતે સમજૂતી થતી હોય તો સારું. ”

“ તમારે પ્રયત્ન કરવો હોય તો કરી જુઓ, પણ જ્યાં સુધી આ શાસ્ત્રીય પાઠના અર્થમાં અમે બંને એકમત ન થઈએ ત્યાં સુધી સમજૂતી શી રીતે થઈ શકે ? મૂળમાંથી સડો ન નીકળે ત્યાં સુધી ઉપર ઉપરના ઉપચારથી શું વળે ? ”

“ જી, સારું, આજ તો આપ લાંબો વિહાર કરીને પધાર્યા છો એટલે કંઈ ખાસ વાતચીત પણ થઈ શકી નથી. આપ કાલે અહીં સ્થિરતા કરો ને હકીકત શું જાની છે, તે સવિસ્તર સમજાવો. એટલે કંઈ કરવા જેવું જણાશે તો કરીશું. વિશેષ અનુકૂળતા હોય તો અઠવાડિયું સ્થિરતા કરો. ”

“ અમારે અહીંથી હજી દૂર જવાનું છે. ગરમીના દિવસ

છે. ચોમાસું પણ નજીકમાં આવે છે. અનુકૂળ ક્ષેત્ર માટે પણ જોવાનું રહે છે, માટે અઠવાડીયું તો સ્થિરતા કરી શકાય તેવા સંયોગો નથી પણ તમારો આગ્રહ છે ને આ વિષય સમજવાની ઈચ્છા છે તો આવતી કાલે સ્થિરતા કરીશું.”

“સારું સાહેબ! ‘ત્રિકાલ વન્દના’ આપ આરામ કરો.”

(સર્વે જાય છે.)

(૪)

આર્ય મહાગિરિજી મહારાજનું મનોમન્થન—

આર્ય અશ્વમિત્ર જેવા વિદ્વાન અને અભ્યાસી શિષ્યને સમુદાયથી જુદા કર્યા પછી આર્ય મહાગિરિજી મહારાજને હૃદયમાં દુઃખ થયું ને એકદા તેમને નીચે પ્રમાણે વિચાર આવ્યા.

‘વિષમ દુઃખમ કાળનો શું વિચિત્ર પ્રભાવ છે? પાંચમા આરાનો કેવો વિષમ સ્વભાવ છે? કે આવા સુજ્ઞ અને વિચાર-શીલ સાધુઓ પણ ભૂલે છે. ભૂલે છે એટલું જ નહિં પણ તે સમજતા પણ નથી ને મિથ્યા આગ્રહથી સામા થાય છે. અનેક વખત સમજવાની તક આપી છતાં અશ્વમિત્રને સન્માર્ગ ન સૂઝ્યો તે ન જ સૂઝ્યો. સાધુ સમુદાયમાં એ એક રત્ન સમાન હતો, સંઘને સાચવવામાં સમર્થ હતો, સાધુઓને કેળવવાની તેનામાં કુશળતા હતી. મારા ઘણા કાર્ય તેણે ઉપાડી લીધા હતાં. વ્યાખ્યાન વાંચવું, ણીબ મુનિઓને અધ્યયન કરાવવું, ક્રિયાકાંડનું શિક્ષણ આપવું, વગેરે સર્વ બાબત તે હોંશિયારી-પૂર્વક કરી લેતો. આમ એકાએક તેને સમુદાયથી જુદો કરવાનો મારો વિચાર ન હતો, પણ અસમજસ આચાર કરતાં અસમજસ વિચાર શું ઓછો ભયંકર છે? મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે: ભૂલે તેમાં નવાઈ નહિં. પણ ભૂલને ભૂલ તરીકે

કબૂલ ન કરે ને ઊલટું સામું વળગે કે તમે ભૂલો છો, મારી સમજ સત્ય જ છે ! એ કેમ ચાલે ? કોઈ સામાજિક વિચારણા કે વ્યવહારુ વાત હોય તો નભાવી લેવાય, પણ શાસ્ત્રીય વિષયમાં-સર્વજ્ઞભાષિત આગમના એક પણ વિચારમાં એ ન ચલાવી શકાય. જો એવું ચલાવ્યું હોત આજે જેમ ઈતર દર્શનોમાં કહેવાય છે કે—

શ્રુતિર્વિભિન્ના સ્મૃતયોઽપિ ભિન્ના, નૈકો મુનિર્યસ્ય વચ્ચઃ પ્રમાણમ્ ॥
ધર્મસ્ય તત્ત્વં નિહિતં ગુહાયાં, મહાજનો યેન ગતઃ સ પન્થાઃ ॥

એ જ પ્રમાણે જૈન દર્શનમાં પણ ગવાત કે—

ચુળ્ણી વિભિળ્ણા માસં વિભિળ્ણં, નેગો મુળ્ણી જસસ વયં પમાણં ॥
ધમ્મસસ તત્તં નિહિતં ગુહાણ, મહાજણો જેણ ગઓ સ મગ્ગો ॥

પણ એ નથી ગવાતું તેનું કારણ એક જ છે કે આવા ઉદ્ધત વિચારવાળા મુનિઓને મહત્ત્વ નથી અપાયું.

શક્તિ સરલતાથી શોભે છે. નમ્રતા વિદ્વત્તાને દીપાવે છે. લઘુતાથી પ્રભુતા પ્રકાશે છે. ‘સકલગુણભૂષા હિ વિનયઃ’ વિનય સકલ ગુણનું ભૂષણ છે. ભૂલને ભૂલ તરીકે સમજવી, સમજ્યા પછી તેને સર્વ સભા સમક્ષ કબૂલ કરી સુધારવી, ને પાયશ્ચિત્ત-પૂર્વક પવિત્ર થવું એ સરલતા સિવાય કદી ન બને. દ્વાદશાંગીના ધારક-અનન્તલબ્ધિનિધાન શ્રી ગૌતમસ્વામિણ ગણુધર જેવા પણ ભૂલ્યા હતા, અને ભૂલ કબૂલ કરી શ્રાવક પાસે ‘મિચ્છામિ દુક્કંડ’ દર્ષ આત્માને ઉજ્જવળ બનાવ્યો હતો, એ સર્વ ઋણુ હૃદયનો પ્રભાવ. ‘સચ્ચમેવ મે’ એ જાપ જેણે જાપ્યો છે તે કદી મિથ્યા આગ્રહમાં ન ફસાય. જમાલિ, આર્યતિપ્યગુપ્ત, આર્ય આષાઠાચાર્યના શિષ્યો વગેરે શું શક્તિવાળા અને વિદ્વાન ન

હતા? છતાં વિપરીત વિચારણાને કારણે તે સર્વ શક્તિ, ભક્તિ કે યુક્તિની કિંમત ન કરતાં તેમને શાસનથી દૂર કરી દેવામાં આવ્યા હતા. હજુ પણ અશ્વમિત્ર સમજે તો સાથે લઈ લેવાય એમ વિચાર કરી આર્ય મહાગિરિજી મહારાજે નગરશેઠને પોતાની પાસે બોલાવ્યા.

(૫)

નગરશેઠ સાથે મસલત—

વન્દન કરી નગરશેઠે વાત શરુ કરી: “ સાહેબ ! ચારેક દિવસ ઉપર આપશ્રીએ અશ્વમિત્રજીના સમ્બન્ધમાં જણાવ્યું હતું તે પ્રમાણે કુશલપુરથી ઉદયરાજ, જિનદાસ, ધર્મદાસ, સમધર, અર્જુનસિંહ વગેરે આગેવાન શ્રાવકો અહીં આવ્યા હતા ત્યારે મેં તેઓને વાત કરી હતી કે ‘ અશ્વમિત્રજીએ અહીંથી અમુક અમુક કારણોસર રાજગૃહ તરફ વિહાર કરેલ છે. એક બે દિવસમાં તમારે ગામ પહોંચશે. તમે તેમના પ્રત્યે અનુરાગવાળા છો ને ધર્મ તરફ પણ સારી રુચિ ધરાવો છો તો સમજવી આ વૈમનસ્ય દૂર થાય ને તેઓ ડેકાણે આવે તેવા પ્રયત્ન કરજો.’ તેઓએ કહ્યું હતું કે ‘સારું, અમારાથી બનતા સર્વ પ્રયત્નો કરીશું. પણ અશ્વમિત્રજી આગ્રહી સ્વભાવના છે, તેવો અનુભવ અમને તેઓ અમારે ત્યાં પહેલાં રહેલા ત્યારે થયેલો, એટલે જલ્દી સમજી જાય એમ તો નથી લાગતું. છતાં પણ અમે પ્રયાસ કરવામાં કચાશ નહીં રાખીએ.’ મેં તેમને આપશ્રીને મળીને જવાનું કહ્યું હતું એટલે તેઓ આપશ્રી પાસે જરૂર આવ્યા હશે. આપને શું જણાય છે ? ”

આચાર્ય મહારાજે કહ્યું, “ કુશલપુરના શ્રાવકો અહિં આવ્યા હતા. તેમનો પ્રયત્ન સફલ થાય તો સારું, પણ તે લોકો વ્યવહાર અને વણિક સ્વભાવવાળા હોવાથી સમજૂતીથી

કામ કરવા ટેવાયેલા છે. એટલે સમજૂતી સિવાય કોઈપણ કડક કે દગાણુના ઉપાયો તેઓ ન યોજી શકે. સખત પ્રયત્ન સિવાય અશ્વમિત્ર સમજે એમ નથી લાગતું. સમજવવા માત્રથી સમજી જાય એમ હોત તો અહિં તે માટે ઓછું કંઈ હતું? તેને ઠેકાણે લાવવા માટે તો કોઈ રાજ્યદારી પદ્ધતિનું કામ છે. કુશલપુરના પ્રયત્નથી પતી જાય તો વધારે સારું. નહિં તો રાજગૃહીના ખંડરક્ષક, કોટવાલ આદિ શ્રાવકો છે. તેઓ ધર્મના જાણકાર છે ને સામ-દામ-દંડ-ભેદ એમ ચારે નીતિનો પ્રયોગ અજમાવવામાં કુશલ છે. અશ્વમિત્ર ત્યાં રાજગૃહ જ જનાર છે, તો તેમને ખબર પહોંચાડવા જોઈએ. તેઓ પ્રભુના પવિત્ર આગમ પ્રત્યે સમ્પૂર્ણ રાગવાળા અને પ્રભુએ પ્રરૂપેલ દરેક પદાર્થ માટે અવિચલ શ્રદ્ધાવાળા છે. કેવળ રાગ અને શ્રદ્ધા છે એટલું જ નહિં પણ જહુશુભ છે. તેમને ખબર પડશે એટલે તેઓ અશ્વમિત્રને વ્યવસ્થિત રીતે માર્ગમાં લાવી શકશે. ”

એ રીતે આર્ય મહાગિરિજી મહારાજને નગરશેઠને અન્ય ઉપાય પણ સૂચવ્યો.

નગરશેઠે કહ્યું—“ રાજગૃહીથી એક મુખ્ય શ્રાવક પાંચ સાત દિવસમાં અહીં આવવાના છે. તેઓ સમજી અને સર્વ વાત પચાવી શકે તેમ છે. હું તેમને સર્વ સમજ પાડીશ. પછી આપશ્રી પાસે લઈ આવીશ. કહાય કોઈ કારણસર તેઓ અહિં નહિ આવી શકે તો હું રાજગૃહી જઈ આવીશ ને સર્વ યોજના ખંડરક્ષક-શ્રાવકોને સમજાવતો આવીશ. આપશ્રી ફરમાવો છે તે પ્રમાણે અશ્વમિત્ર મહારાજ માટે કંઈક કડક ઉપાયોની આવશ્યકતા છે ખરી !

“ સારું સાહેબ ! હવે હું જઈ છું. આપની યોગસાધના અવિચલ રહો ! ”

(૬)

આચાર્ય અશ્વમિત્રનો ગુપ્ત વાર્તાલાપ:—

રાત્રિએ કુશલપુરનો સર્વ સંઘ આચાર્ય અશ્વમિત્રને એક દિવસ વધારે સ્થિરતા કરવાનું નક્કી કરીને ગયા પછી અશ્વમિત્રે પોતાના એક ભક્ત શ્રાવકને ખોલાવ્યો ને પૂછવા લાગ્યા કે “ આવતી કાલે સર્વ સંઘ એકઠો થઈને જાણુવા માટે આવનાર છે તેમાં કંઈ હરકત તો નથી, પણ અહીંના સંઘમાં કોઈ વિચિત્ર પ્રકૃતિનો કે ઊંઘા લેજનો તો નથી કે જે પાછળથી છળથી આ સર્વ વાતનો વિપરીત અર્થ કરી ખરાબ પ્રચાર કે અધર્મનું વાતાવરણ ઊભું કરે ?

“ ગુરુમહારાજશ્રીથી છૂટા પડ્યા પછી અમારું સ્વમાન અને સન્માન સચવાય તે પૂરતો જ રાગ કેળવવા અમને લક્ષ્ય રહે છે, પરંતુ તેથી ધર્મની હેલના થાય એવું વિષમ વાતાવરણ થાય એ ખિલકુલ અસીદ નથી. ”

શ્રાવકે કહ્યું—“ સાહેબ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે, પણ અહિં કોઈ વિપરીત અર્થ કરે તેવું નથી. આપનો અન્દરનો વિચાર શું છે ? આ મતભેદ કાયમ રાખી ગુરુમહારાજશ્રીથી સદા બુદ્ધા વિચરવું છે કે પૂ. ગુરુ મહારાજશ્રી સાથે સમાધાન કરી સાથે મળી જવું છે ? આપને જે એમ સમજાતું હોય કે ‘ મારા અર્થ કરવામાં કંઈક ભૂલ થાય છે ’ તો આ પ્રસંગ જતો કરવા જેવો નથી. શ્રી સંઘ વચમાં છે, તો સન્માનપૂર્વક સમજૂતી થઈ જશે. અને જે એમ જણાતું હોય કે હું અર્થ કરું છું તે સાવ સત્ય જ છે ને તેમાં જરાપણ ભૂલ નથી, તો આપને યોગ્ય લાગે તેમ કરવું. ”

અશ્વમિત્ર ખોલ્યા—“ તારું કથન સત્ય છે, પણ આ પ્રસંગ કંઈ નાનોસૂનો નથી બન્યો. આ અર્થ કરવામાં દિવસોના

દિવસ સુધી ચર્ચા ચાલી છે. આખર મેં આગ્રહ ન હોયો અને પૂ. ગુરુમહારાજશ્રી પોતાના કથનને વળગી રહ્યા ત્યારે આ જુદા પડવાનો પ્રસંગ બન્યો. હવે હું કંઈક નમતું મૂકું તો પણ ગુરુમહારાજશ્રી તો એમ જ કહેશે કે અશ્વમિત્રને ભૂલ સમજાતી હોય તો તે ભૂલ કમૂલ કરી, મિચ્છામિ દુક્કડં દર્ધ, પ્રાયશ્ચિત્ત લઈ ખુશીથી સમુદાયમાં સાથે રહે. એ પ્રમાણે તદ્દન નમતું મૂકીને સાથે રહેવા કરતાં જુદા વિચરવામાં શું ગેરલાલ છે? માનહાનિ સહન કરવા કરતાં દૂર રહેવું ઠીક છે. સન્માનપૂર્વક સાથે થવાનો કોઈ અન્ય સારો ઉપાય હોય તો વિચારજો. મને જુદા રહેવામાં રસ નથી. સાથે રહેવામાં હું સર્વનું વધારે હિત ને લાલ સમજું છું.”

“ કાલે શ્રી સંઘ આવવાનો છે. આપશ્રી ફરમાવો છો એ પ્રમાણે ઉભયનું ઉચિત જણાય એવો માર્ગ તેઓ શું યોજે છે તે તપાસ્યા પછી આપને યોગ્ય જણાય એ પ્રમાણે કરજો. સારું, આપ આરામ કરો, રાત પણ ઘણી ગઈ છે. આપશ્રી પણ શ્રમિત છો. ” (બય છે.)

(૭)

આર્ય અશ્વમિત્રનું સંઘ સમક્ષ સ્વવૃત્તાન્ત કથન:—

આર્ય અશ્વમિત્ર પોતાને પૂ. ગુરુમહારાજશ્રી સાથે શું શું પ્રસંગો બન્યા અને પોતાને શાથી જુદો વિહાર કરવો પડ્યો વગેરે હકીકત સંઘ સમક્ષ કહેવાના હતા, તેથી આજે વ્યાખ્યાનશાલામાં ગામનો મોટો ભાગ સાંભળવાને આવેલ હતો. આ વિષયમાં રસ લેતા યુવકો અને બાળકોએ પણ અગાઉથી આવીને સ્થાન રોક્યું હતું. આજુબાજુના નજીકના ગામોમાં જ્યાં આ સમાચાર પહોંચ્યા હતા ત્યાંથી પણ આવી

શકાય તેટલા માણસો આવ્યા હતા. મુખ્ય મુખ્ય માણસો આવી ગયા બાદ આર્ય અશ્વમિત્રને તેમનું વૃત્તાન્ત જણાવવા વિજ્ઞાપિ કરી, એટલે અશ્વમિત્રે કથન શરુ કર્યું.

“ આજથી પન્દર દિવસ પૂર્વેની વાત છે. અમે પૂ. ગુરુ-મહારાજશ્રી પાસે દશમા પૂર્વનું અધ્યયન કરતા હતા તેમાં એક એવો પાઠ આવ્યો કે પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ તે પાઠનો અર્થ જે રીતે મને સમજાવ્યો તે મને ન રુચ્યો. મને જે પ્રમાણે એ અર્થ સમજાવ્યો હતો તે મેં તેઓશ્રીને કહ્યો. તેઓશ્રીએ મને હું અર્થ કરું છું તે મિથ્યા છે એમ કહી ફરી સમજાવ્યું, મેં ફરી મારું કથન સ્પષ્ટ કર્યું.

“ ઘણા સમય સુધી એ વિષય પર વિચારણા ચાલી. છેવટ કંઈપણ નિર્ણય થયો નહિં. આખર પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ મને કહ્યું કે ‘જે ત્રણ દિવસ સુધી આ વિષયનું મનન કર, અને પછી જે નિર્ણય થાય તે કહેજે.’ મેં ત્રણ દિવસ સુધી ખૂબ ચિન્તન કર્યું પણ મારા વિચારમાં પરિવર્તન કરવા જેવું ન જણાયું. એક દિવસ સાયંકાળે અગાસીમાં છાપરાની નીચે બેસી આકાશ તરફ દ્રષ્ટિ કરી હું આ વિષયની વિચારણા કરતો હતો, તેવામાં પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ આવી મને કહ્યું ‘અશ્વ! તને નથી સમજાવતું કે એકાન્ત ક્ષણિકવાદ મિથ્યાવાદ છે? સર્વજ્ઞભાષિત આગમની એ મિથ્યાવાદના સમર્થનમાં સમ્મતિ કેમ હોઈ શકે?’

“ ગુરુજી! એકાન્ત ક્ષણિકવાદ મિથ્યા છે પણ ક્ષણિકવાદ તો મિથ્યા નથી? વસ્તુની સ્થિરતા કોઈરીતે સ્થિર થઈ શકતી નથી, ને ક્ષણિકવાદની પુષ્ટિમાં આગમ ને દલીલ બંને મળે છે, એટલે ક્ષણિકવાદ જ માનવો જોઈએ એમ મારું મનતોવ્ય છે. આપ ક્ષણિકવાદની સાથે વસ્તુને સ્થિર માનવા કહો છો તે કેમ બને?”

“ અશ્વ ! દ્રવ્યાથિક દષ્ટિએ વિચારણા કરવાનું તને કેમ નથી સૂઝતું એ જ નથી સમજતું. પર્યાયાર્થિક દષ્ટિએ વસ્તુમાત્ર વિનશ્વર છે, પણ ખીજી અપેક્ષાએ સ્થિર છે એ સમજવું જોઈએ. હજી તારે કંઈ વિચાર કરવો છે કે તું નિર્ણય ઉપર આવી ગયો છો? મેં તને ઘણી વખત કહ્યું કે પ્રથમ તું અભ્યાસ પૂર્ણ કરી લે. અપ્રાસંગિક ને અસમજસ યુક્તિઓ કરી ચિત્તને વિશકલિત ન કર. સ્થિર ચિત્તે અભ્યાસ સમ્પૂર્ણ થશે, એટલે તારી શંકાઓ આપોઆપ શમી જશે. ” પૂ. ગુરુ-મહારાજશ્રીએ પુનઃ મને જણાવ્યું.

“ પૂજ્ય ! મારું મન સ્વસ્થ છે. પરમ્પરાએ સમજાવવામાં આવતા અર્થમાં બિલકુલ તર્ક કે દલીલ ન કરવા આપ પ્રતિ-બન્ધ મૂકો છો તે ખેદજનક છે. બુદ્ધિના વિકાસને દળાર્વીને હા-એ-હા કરવી એ શું મહત્વની વાત છે? આર્હત આગ-મમાં યુક્તિને અવકાશ નથી, એમ પણ નથી. કસોટીએ ચડાવીને જે અર્થ બ્રહ્મ કરવામાં આવે તે એવો સરસ સમજાય છે ને સ્થિર થાય છે કે ફરી કદી પણ તેમાં શંકા કે ફેરફાર થતો નથી. ચાલુ વિષયમાં મારે હવે વિચાર કરવાનો નથી, ને મારા વિચારોને હું વળગી રહું છું. ” મેં મારે દઠ નિશ્ચય જણાવ્યો.

“ અશ્વ ! તર્ક અને યુક્તિઓ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં સિદ્ધાન્તનો નાશ ન થતો હોય. સિદ્ધાન્ત પુષ્ટ થાય, એવી કોઈપણ દલીલ કરવામાં કોઈ વિરોધ ન કરે. મનમાં ભ્રમથી એક મિથ્યા સિદ્ધાન્ત સ્થિર થઈ ગયો હોય ને પછી ચાલુ સિદ્ધાન્તના ખંડન માટે ને તે મિથ્યા સિદ્ધાન્તના મંડન માટે જે કંઈ યુક્તિ કે દલીલ કરવામાં આવે, તે સમજવા માટેની દલીલ ન કહેવાય, પણ તે વાદ કે વિતંડારૂપે પરિણામ પામે છે. છેલ્લા કેટલાએક સમયથી તું ખૌદ્ધ દર્શનનું અવલોકન

કરતો હતો. તે વિચારોની છાયા તારા મનમાં હજી રમી રહી છે. એટલે સર્વ વિચારો તું તે તરફ ખેંચી જા છો. જો તું તારા વિચારોનું પરિવર્તન કરવા ઇચ્છતો હો તો ઠીક! નહિં તો આ પ્રમાણે વિભિન્ન વિચારે સમુદાયમાં સાથે રહી શકાશે નહિં; મૂંઝાયેલી મતિમાં તું પોતે સત્ય નિર્ણય ન કરી શકે ત્યાં સુધી ચાલુ પરમ્પરાગત અર્થને વળગી રહેવા જેટલી ઇચ્છા હોય અને પોતાની મતિમાં વિભ્રમ છે એમ સમજાતું હોય તો જ સાથે રહી શકાય. સવાર સુધીમાં એક નિર્ણય પર આવી, સાથે રહેવું હોય તો આગ્રહ છોડી દઈને ‘મિચ્છામિ દુક્કં’ દઈ સાથે રહેજે, નહિં તો અહીંથી જ્યાં જવું હોય ત્યાં વિહાર કરી જજે.” પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીએ વિચારનું પરિવર્તન ન થાય ત્યાં સુધી સાથે નહિં રહેવા છેવટે જણાવ્યું.

“ મહારાજ સાહેબ! મેં ખૂબ મનન કર્યું છે. મારી મતિમાં ભ્રમ કે મૂંઝવણ નથી, અને અત્યારે હું મારા વિચારો ફેરવી શકું તેમ નથી. આપશ્રી સાથે રાખવા અનિચ્છા દર્શાવો છો તો હું વિહાર માટે વ્યવસ્થા કરી જુદો વિહાર કરવા અભિલાષા રાખું છું. અન્ય કંઈ કદુ કથન થયું હોય તેની ક્ષમા યાચું છું. આપશ્રી તથા હું ભવિષ્યમાં એક વિચાર પર આવીએ એમ ઇચ્છું છું.” મેં પણ આખરે એ પ્રમાણે જણાવી દીધું.

એ પ્રસંગ પછી તુરત અમે વિહાર કર્યો ને અનુક્રમે અહિં આંચા.

(૮)

શ્રી સંઘ સાથે વાર્તાલાપ અને
અશ્વમિત્રનો આગળ વિહાર—

આર્ય અશ્વમિત્રે શ્રી સંઘને પોતાનું નિવેદન સંભળાવ્યું,

એટલે શ્રી સંઘે તેમને વિનતિ કરી કે—“ આપનું કથન યથાર્થ છે. આપ અને પૂ. ગુરુમહારાજશ્રી વચ્ચે વૈમનસ્ય નહિ પણ વિચારભેદ છે, ને તે કારણે આપે જુદો વિહાર કર્યો છે. પરંતુ એ વિચારભેદ દૂર થાય ને આપ બંને પૂજ્યો એકમત થાઓ તો જૈન શાસનની શોભા ઘણી સારી થાય. અવિચ્છિન્ન પ્રભાવશાલિ-ત્રિકાલાબાધિત શ્રી વીતરાગ શાસનમાં સહજ પણ સંકલેશ શોભે નહિ. આ મતભેદ દૂર કરવાને આપ જે ઉપાય સૂચવો તેની યોજના કરવાને અમે સર્વ તૈયાર છીએ. ”

“ જુઓ, આ જુદાપણું કાંઈ ક્રોધથી કે માનથી નથી થયું. આમાં નવો મત ચલાવવાની અભિલાષા પણ નથી, કે ક્રોધ, માન છોડી દેવાથી સમજ જવાય અને વૈમનસ્ય શમી જાય. શાસ્ત્રના અર્થ કરવામાંથી આ પ્રસંગ બન્યો છે. હવે અમે બંનેમાંથી કોઈપણ એક પોતાના અર્થનો ત્યાગ ન કરે ત્યાં સુધી આ જુદાઈ કેમ મટે ? ” આર્ય અશ્વમિત્રે કહ્યું.

“ આપ ફરમાવો તો પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીને વિનતિ કરીને અમે અહીં બોલાવી લાવીએ, આપ ફરી અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કરો. આપને ત્યાં પધારવું હોય તો અમે બધા સાથે આવીએ ને પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીને મતફેર ટાળી દેવા વિનવીએ. આપ આપનું કથન ફરી તેઓશ્રીને સમજાવો. પણ તેમાં નિકાલ લાવવાની ભાવના પ્રધાન બેઠએ. ” શ્રી સંઘે કહ્યું.

“ આ અર્થની વિચારણા ઘણા સમય સુધી ચાલી છે. હવે ફરી ફરી એનું એ ઉથલાવવાથી શું ? પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીનો કરેલ અર્થ મને નથી ખેસતો. મારો અર્થ તેઓશ્રીને મિથ્યા લાગે છે. હવે હું મન વગર તેઓશ્રી જે અર્થ કરે છે તેમાં હા-એ-હા કરું તો આ સર્વ શમી જાય. પણ વગર

મનનું કરેલું ટકે કયા સુધી? એ તો એક નહિં તો બીજે રૂપે લભૂકી નીકળે; માટે હૃદયપલટો ન થાય ત્યાંસુધી આમ ને આમ ચાલવા ઘો. હૃદય પરિવર્તન થતાં આપોઆપ બધું ઠીક થઈ જશે. ” આર્ય અશ્વમિત્રે સ્પષ્ટ વાત કરી.

“ આપના કહેવાથી એમ જણાય છે કે હાલમાં આ સમાધાન શક્ય નથી. ” શ્રી સંઘે વસ્તુસ્થિતિ જણાવી.

“ કાળ જતાં સર્વ સારું થશે. ” આર્ય અશ્વમિત્રે કહ્યું.

“ સારું સાહેબ, હવે આપ સ્થિરતા માટે શું વિચાર રાખો છો ? ”

“ અમારે સ્થિરતા કરવા અનુકૂળતા હોત તો ગઈ કાલે જ જણાવી દેત, માટે આવતી કાલે તો વિહાર જ કરીશું. ”

“ સારું સાહેબ, માંગલિક સંભળાવી સર્વ માંગલ કરો. ” આર્ય અશ્વમિત્રે માંગલિક સંભળાવ્યું ને સર્વ વિખરાયા.

(૯)

આર્ય મહાગિરિજી મહારાજનો નગરશેઠ સાથે વાર્તાલાપ—

ઉપાશ્રયના ઉપલે મજલે એકાન્તમાં આર્ય મહાગિરિજી મહારાજ તથા નગરશેઠ કંઈક ગંભીર વિચારણા કરતા હતા. નગરશેઠે કુશલપુરથી આવેલ સમાચાર મહારાજશ્રીને જણાવ્યા. “ આજે કુશલપુરથી એવા સમાચાર આવ્યા છે કે અહિં સર્વ સંઘ ભેગો થયો હતો. આર્ય અશ્વમિત્રજીને સમજાવીને પંથે આવવા વિનતિ કરી હતી, પરંતુ તેઓ પોતે જો અર્થ કરે છે તેમાં જરી પણ ફેરફાર કરવા ચાહતા નથી. એટલે વિશેષ કંઈ પણ બન્યું નથી. બીજે દિવસે તેઓ વિહાર કરી ગયા છે ”

“ તમને પહેલેથી જ જણાવ્યું હતું કે તે ગામના સંઘથી આ કંઈ બની શકે નહિં. ઠીક, તમે રાજગૃહનું શું કર્યું? ” આર્યમહાશિરિણ મહારાજને પૂછ્યું.

“ જી, સાહેબ! હું રાજગૃહ ગયો હતો ને ત્યાંના નગર-શેઠને મળ્યો હતો. તેઓએ કહ્યું હતું કે- ‘હું આવવાનો હતો, પણ અહિં કેટલાએક કારણોસર રોકાઈ જવું પડ્યું’ પછી મેં મારા ત્યાં આવવાનું પ્રયોજન ને આર્ય અશ્વમિત્રજી જુદા પડવા સમ્યન્ધી હકીકત જણાવી. ખંડરક્ષક શ્રાવકોને પણ ત્યાં જ બોલાવ્યા હતા, ને સર્વ વૃત્તાંત જણાવ્યું હતું. તેઓ ઘણા ચતુર અને હોંશિયાર જણાયા. ” નગરશેઠે કહ્યું.

“ ઠીક ત્યારે હવે ત્યાં શું થાય છે તેની અવારનવાર તપાસ કરાવતા રહેજો. બનતાં સુધી તે લોકો વ્યવસ્થિત છે. એટલે સમાચાર તરતજ મોકલતા રહેશે. પણ તમારે ભૂલમાં ન રહેવું. ” આચાર્ય મહારાજને સૂચવ્યું.

“ જી, હું સૂચના પણ કરતો આવ્યો છું કે કંઈ પણ પ્રસંગ બને તો તુરત જણાવવું. નગરશેઠને પણ કહ્યું છે. તેમણે કહ્યું હતું કે પૂ. ગુરુ મહારાજશ્રીને મારી વંદના જણાવજો અને કહેજો કે હમણાં આવી શક્યો નથી, પણ શ્રેણ સમય બાદ ત્યાં આવવા વિચાર તો છે જ. તેઓ આવશે ત્યારે પણ ખબર લેતા આવશે. સાહેબ! હવે સમય બહુ અદ્ય છે. આપ ચાતુર્માસ માટે નિર્ણય જણાવો તો સર્વેને આનંદ થાય. આપશ્રીની આજ્ઞા હોય તો વ્યાખ્યાનમાં આવતી કાલે વિનતિ કરીએ. ” નગરશેઠે કહ્યું.

“ સારું, આવતી કાલે નિર્ણય કરશું. ”

“ જી, સાહેબ. ‘ત્રિકાલવન્દના’ ”

(૧૦)

આર્ય અશ્વમિત્રનું રાજગૃહની નિકટ આગમન
અને શ્રાવકોના કરેલ પ્રયોગથી ઠેકાણે આવવું—

શ્રી સંઘને સ્વવૃત્તાન્ત નિવેદન કરીને આર્ય અશ્વમિત્ર અનુક્રમે વિહરતા વિહરતા રાજગૃહની નિકટ આવી પહોંચ્યા. રાજગૃહ તેમનું ગાઠ પરિચિત ક્ષેત્ર હતું. રાજગૃહ ધાર્મિક વિચારણાઓનું પ્રધાન સ્થળ હતું. જેન શાસનનું ત્યાં સામ્રાજ્ય પ્રવર્તતું. આર્ય અશ્વમિત્રને પોતાના વિચારોનું તેને મધ્ય કેન્દ્ર બનાવવાની ભાવના હતી. એકાદ બે ગામ દૂર રહ્યા એટલે ‘ રાજગૃહમાં અમુક દિવસે મહારાજજી પધારશે ’ એવા સમાચાર મોકલી આપ્યા. જે દિવસે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો હતો તેના પૂર્વ દિવસે સાયંકાળે ગામની નિકટ એક આવાસમાં સ્થિરતા કરવાની હતી, જેથી વળતે દિવસે પ્રવેશ માટે અનુકૂળતા રહે. પ્રવેશના પૂર્વ દિવસે નિયત આવાસે પહોંચવા માટે આર્ય અશ્વમિત્રે મધ્યાહ્ન બાદ વિહાર કર્યો. અમુક દૂર ગયા બાદ રાજગૃહની મર્યાદા-હદ શરુ થઈ. રાજગૃહની હદમાં થોડે દૂર ગયા એટલે ત્રણ ચાર ચોકીદાર-સિપાઈઓ સામે મળ્યા. તે સિપાઈઓએ આ સાધુઓને રોક્યા અને પોતાના ઉપરી અધિકારી પાસે આવવા જણાવ્યું. સાધુઓએ એ ઉપરી અધિકારીનું નામ પૂછ્યું. તેઓએ જણાવ્યું તો તે અધિકારી પોતાનો પૂર્વ પરિચિત શ્રાવક જણાયો. છેવટે સિપાઈઓ સાથે સાધુઓ એ ઉપરી અધિકારી પાસે આવ્યા.

સાધુઓને જોઈને અધિકારીએ પૂછ્યું: “ તમે કોણ છો ? અત્યારે આમ કઈ તરફ જતા હતા ? ”

“ તમે શ્રાવક અને અમારા ગાઠ પરિચયવાળા થઈને આવા પ્રશ્ન શું કરો છો ? તમને મતિવિભ્રમ તો નથી થયો ને ? ” અશ્વમિત્રે કહ્યું.

“ મતિવિભ્રમ તમને થયો હશે ? જલદી કહો તમે કોણ છો અને અત્યારે આ તરફ શા માટે જતા હતા ? ” અધિકારીએ ફરી પૂછ્યું.

“ અમે સાધુ છીએ, અને આવતી કાલે રાજગૃહમાં પ્રવેશ કરવાનો હોવાથી અહીં નજીકમાં આવાસ કરવા માટે જતા હતા. ” મુનિઓએ જણાવ્યું.

“ તમારા આચરણ અને વેષ ઉપરથી તમે શકદાર જણાઓ છો. આ બધું શું બાંધ્યું છે ? ને વારંવાર મુખ છુપાવવા આ વસ્ત્રના કટકાથી મુખ શા માટે ઢાંકે છે ? તેથી લાગે છે કે તમે કોઈ ચોર. કે ધાડપાડુ હશે ! આ બધું કામળી નીચે બાંધેલ છે તે શું છે ? કોઈ સ્થળેથી લૂંટી લાવ્યા લાગે છે ? માટે તમારી ઝડતી લેવી પડશે. ” અધિકારીએ કડકાઈથી કહ્યું.

“ અરે શ્રાવકરત્ન ! આમ ક્ષણમાં શું બદલાઈ ગયા ? હજી થોડા સમય ઉપર અમારી પાસે આવતા ને અભ્યાસ કરતા તે સર્વે શું ભૂલી ગયા ? શું આજે અમને પિછાનતા પણ નથી ? બિલટું ચોર-ધાડપાડુ ઠરાવે છે ! જગતમાં ચોર-ધાડપાડુને પણ સુધારનારા અમે સાધુઓ, પાંચ મહાવ્રત પાળનારા, ચોરી કે ધાડ તેા શું પણ તૃણ જેવી ચીજ પણ પૂછ્યા વગર ન લઈએ. તમે આમ શું કહો છો ? ” અશ્વમિત્રે ખુલાસો કર્યો.

“ જગતમાં વસ્તુ માત્રનું ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન થાય છે, તેા મારું અને તમારું પરિવર્તન થાય તેમાં શું નવાઈ ! અમુક સમય પૂર્વે તમારા જેવા કોઈ પાસે મારા જેવા કોઈકે શ્રાવક ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો હશે ! પરંતુ અત્યારે તેા હું અહીં ખંડરક્ષક છું. તમે તે સમયે સાધુ હશેા પણ તમારા ક્ષણિકવાદ પ્રમાણે તેા ક્યારનો ય નાશ થઈ ગયો. અત્યારે તેા

તમે કોઈ જુદા ચોર-ડાકુ હો એમ શંકા કરી શકાય છે, ” અધિકારીએ ખરાખર કટાક્ષ કર્યો.

“ ક્ષણે ક્ષણે પદાર્થનો નાશ થાય છે તે ખરાખર છે. પણ અમે તો તેના તે જ છીએ. અમે સાધુ મટીને ચોરરૂપે ફરી નથી ગયા. ” અશ્વમિત્રે કહ્યું.

“ તમે તેના તે જ કેમ હોઈ શકો? તેનો તો ક્યારનો ય નાશ થઈ ગયો. દરેક પદાર્થનો ક્ષણે ક્ષણે નાશ થાય છે તો તમારો નાશ કેમ ન થાય? માટે કાં તો ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરો ને સાચે રાહે ચડી તમારા અચળ ધર્મની સારી રીતે આરાધના કરો. નહિ તો તમે તે સમયથી અત્યારે કોઈ જુદા સ્વરૂપમાં છો તે કપૂલી રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે અહીં સર્વ વસ્તુઓ ખતાવી નિયમ વિરુદ્ધ જે કંઈ હોય તેની શિક્ષા સહન કરો. ” અધિકારીએ સ્પષ્ટ જણાવી દીધું.

“ સુભદ્રવિજય ! આ તો બંને ખાબુથી ખાંધે છે. ક્ષણિકવાદ માનીએ તો ચોર-ડાકુ ઠરાવે છે ને સાધુ માનવા-મનાવવા ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરવા કહે છે. બોલો શું કરીશું ? ” અશ્વમિત્રે સુભદ્રવિજયની સલાહ લીધી.

“ જી, આપ વિચારક છો, અમે તો આપને અનુસરીએ છીએ. આપને ઉચિત જણાય તેમ કરો. ” સુભદ્રવિજયજીએ જણાવ્યું.

“ મને કેટલાએક સમયથી એમ તો થયા કરતું હતું કે આપણો આ ક્ષણિકવાદ નૈગમ-વ્યવહાર નય પ્રમાણે વ્યવસ્થિત કહી શકાય નહિં. ઋણુસૂત્ર નયને આશ્રયીને ઠીક છે. જો આપણે કેવળ ક્ષણિકવાદને વળગી રહીએ તો ઋણુસૂત્રને જ સ્વીકારીએ છીએ અને તેથી નૈગમ-વ્યવહારનો વિરોધ કર્યો

કહેવાય. વ્યવહારને નિષેધી નિશ્ચયને જ અનુસરવું એ મિથ્યાત્વ છે, માટે આપણે કેવળ ક્ષણિકવાદનો ત્યાગ કરીએ તો અનુચિત નથી.” અશ્વમિત્રે વિચારમગ્ન થતાં કહ્યું.

“ જી, આપનું કથન યથાર્થ છે. કેવળ ક્ષણિકવાદ એ જૈન દર્શનમાં આપણી નવીન કલ્પના છે. વ્યવહાર-નૈગમની દલીલો જ્યારે આપણી સમક્ષ આવે ત્યારે જુદી જુદી દિશાએ ગ્રહણ કરી પ્રશ્નકારોને સમજાવવા પડે છે. કેવળ પ્રતિભાનો વિજય એ સત્યવસ્તુનો વિજય નથી એમ તો લાગે જ છે. અત્યાર સુધીમાં નહિં સ્થિર થયેલ તે વાદનો ત્યાગ કરવાથી જૈન શાસન અખંડ અને એક વિચારણાવાળું છે તે સિદ્ધ થશે. પૂ. ગુરુમહારાજશ્રીને પણ આનંદ થશે, ને આપણને ગામો ગામ જે અડચણો નડે છે તે સર્વ શમી જશે.” સુભદ્રવિજયજીએ જણાવ્યું.

“ શ્રાદ્ધવર્ય ! તમારું કહેવું ઠીક છે. અમે કેવળ ક્ષણિકવાદનો આજથી ત્યાગ કરીએ છીએ. અત્યાર સુધીમાં તે વાદ માટે જે કંઈ આગમ વિરુદ્ધ ખોલાયું હોય તે સર્વનું મિચ્છામિદુક્કંદં દઈ આલોચનાપૂર્વક સુધારીએ છીએ.” આર્ય અશ્વમિત્રે મતના ત્યાગપૂર્વક કહ્યું.

“ મહારાજ સાહેબ ! આપશ્રીની સરલતાથી આજ મને અપૂર્વ ઉદ્ઘાસ થયો છે. હું આપશ્રીનો સેવક હતો તે જ છું. આપશ્રી પ્રત્યે અત્યારે જે કંઈ અવિનીત આચરણ થયું હોય તેનું ‘ મિચ્છામિદુક્કંદં ’ માગું છું; ક્ષમા ચાહું છું. આ તો મેં સાંભળ્યું હતું કે આપશ્રી વિચારભેદને કારણે જુદો મત ચલાવો છો, તેથી આમ કરવું પડ્યું. સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુના શાસનમાં એક જ વિચારણા હોય. એ તો જેઓને પોતાના ઘરનું કહેવું છે, તેઓમાં મતભેદ ને પક્ષાપક્ષી હોય. આપ નિઃસ્પૃહ મુનિઓમાં એ સહજ પણ ન શોભે. હવે આપશ્રી

ખુશીથી પધારો. અહીં નજીકમાં જ ઉતરવાની સર્વ વ્યવસ્થા કરેલ છે. પધારો, હું પણ સાથે આવું છું.” અધિકારીએ પોતાની ફરજ સફળ થયાનો સંતોષ વ્યક્ત કરતાં કહ્યું.

અશ્વમિત્ર વગેરે ઉતરવાને સ્થાનકે પધાર્યા.

(૧૧)

**આર્ય મહાગિરિજી મહારાજને મળેલા
સમાચાર અને એકતાનો આનંદ—**

રાજગૃહીના નગરશેઠ મિથિલા નગરીએ ગયા ને પૂ. આચાર્ય મહારાજને સમાચાર પહોંચાડ્યા. આવશ્યક વગેરે કરીને ત્યાંના નગરશેઠની સાથે રાત્રિના સમયે નીરાંતે પૂ. આચાર્ય મહારાજશ્રી પાસે ગયા. વન્દના, સુખશાતા વગેરે પૂછી કરી રાજગૃહીમાં બનેલ સર્વ હકીકત જણાવીને કહ્યું કે “ સાહેબ ! બહુ સમય થયા એ તરફ ક્ષેત્રસ્પર્શના નથી કરી. આપશ્રીના વાવેલ બીજકોને અવારનવાર સિંચન કરવાની જરૂર છે, તે તે તરફ પધારો.”

“ આ ચાતુર્માસ તો અહિ છે. ચાતુર્માસ બાદ ક્ષેત્રસ્પર્શના હશે, તે તે તરફ વિહરવા ભાવના છે. આ વખતે તો અશ્વમિત્ર ત્યાં ચાતુર્માસ રહેશે. તેનાથી પણ જાગૃતિ સારી આવશે. તે માર્ગ પર આવી ગયો તે ઘણું સારું થયું. જો ઠેકાણે ન આવ્યો હોત તો તેની સર્વ શક્તિનો દુર્વ્યય થાત ને સમાજના ભાગલા પડત એ જુદા. ખંડરક્ષક શ્રાવકે યુક્ત ઠીક અજમાવી.” આર્ય મહાગિરિજી મહારાજે જણાવ્યું.

“ જી, ગમે તેમ તોયે એ આપની કેળવણી પામેલ શ્રાવક છે ને ! ગામ તેને લઈને શોભે છે. સંઘના કેટલાએ કાર્યો તેને લઈને સરલ રીતે પતી જાય છે. સમાજમાં, પ્રજામાં, અધિકારી વર્ગ-

માં, જૈન ધર્મનો જે પ્રબલ પ્રભાવ જણાય છે, તેમાં તે પણ એક હેતુભૂત છે. અશ્વમિત્રજી મહારાજ પોતે આટલા સમય જે દુરાગ્રહમાં રહ્યા તે માટે પશ્ચાત્તાપ કરતા હતા. ચાતુર્માસ ખાદ આપશ્રી પાસે તુરત આવવા ભાવ રાખે છે. તેમનો તે આ વિચાર ક્યો કે તરત જ અહિં આવવા વિચાર હતો, પણ ચાતુર્માસનો સમય ભરાઈ ગયેલો ને રાજગૃહ જેવું ક્ષેત્ર ખાલી રહે તે ઠીક નહિં એટલે અમે આગ્રહ કરી રોકી રાખ્યા છે, છતાં આપશ્રીની આજ્ઞા હશે તો જ ચાતુર્માસ રહેવા હા પાડી છે. આપશ્રી એમને રાજગૃહમાં ચાતુર્માસની આજ્ઞા ફરમાવો, એટલે અમને આનન્દ થાય. ” રાજગૃહના નગરશેઠે કહ્યું.

“ ખુશીથી ચાતુર્માસ રહે. તેમને કહેજો મારી આજ્ઞા છે. તમે પણ તેમને રાખી સારી રીતે લાભ લેજો. શક્તિવાળા સાધુઓ છે માટે અભ્યાસાદિની અનુકૂળતા કરી આપવી, સંઘના વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા-કરાવવાં વર્ગેરમાં પ્રમાદ કે સંકેચ રાખવો નહિં. ” આચાર્ય મહારાજશ્રીએ ફરમાવ્યું.

“ જી, સાહેબ ! આપશ્રી એ બાબતમાં સહજ પણ શંકા રાખશે નહિં. અમે તેમને અદ્ય પણ ઓછાશ આવવા નહિં દમ્બે. અશ્વમિત્ર મહારાજને બીજું કંઈ કહેવું હોય તો તે ફરમાવો. ” શેઠે કહ્યું.

“ સર્વ સાધુઓના શરીર સાચવી સંયમમાર્ગમાં પ્રગતિ-શીલ બને-બનાવે, જ્ઞાનધ્યાનમાં વિશેષ ઉદ્યમ કરે, ને જેમ બને તેમ જૈનશાસનની શોભા વધે તેવી પ્રવૃત્તિ કરવા-કરાવવામાં ધ્યાન આપે એમ કહેજો. ” આચાર્યમહાગિરિજી મહારાજે અશ્વમિત્રને ઉચિત જણાવ્યું.

“ સારું સાહેબ ! શાતામાં રહેજો. ” વન્દના કરી શેઠ બાય છે.

x

x

x

સુખશાતાપૂર્વક આર્ય અશ્વમિત્રે રાજગૃહમાં સારી રીતે ચાતુર્માસ પૂર્ણ કર્યું. ચાતુર્માસ બાદ વિહાર કરી પૂજ્યપાદ ગુરુમહારાજશ્રી પાસે પધાર્યા. પૂર્વે કરેલ મિથ્યા મીમાંસા-વિચારણા માટે પશ્ચાત્તાપપૂર્વક પાયશ્ચિત કર્યું ને સારી રીતે સંયમ ધર્મનું પાલન કરી શાસનશોભા વધારી, આત્મ-સાધના કરી સદ્ગતિના ભાજન બન્યા.

આ હકીકત ટૂંકમાં નિર્યુક્તિકારે આ પ્રમાણે જણાવી છે.

વીસા દો વાસસયા, તદ્વયા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ॥

સામુચ્છેદ્દિકદ્દી, મિહિલપુરીણ સમુપ્પન્ના ॥

મિહિલાણ લચ્છિઘરે, મહગિરિ કોઢિન્ન આસમિત્તે ય ॥

નેઉણિયણુપ્પવાણ, રાયગિહે સ્વણ્ડરક્કવા ય ॥

અર્થ:—શ્રી મહાવીરસ્વામી મુક્તિ ગથાને બસો વીસ વર્ષ થયે છતે મિથિલા નગરીમાં સામુચ્છેદિક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ. મિથિલામાં લક્ષ્મીગૃહ ચૈત્યમાં પૂ. મહાગિરિજી મહારાજ પાસે કાંડિન્યના શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુવ્રવાદ પૂર્વમાં નૈપુણિક નામે વસ્તુ-(નું) અધ્યયન કરતાં હતાં. અશ્વમિત્રને સામુચ્છેદિક દૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ) રાજગૃહમાં ખંડરક્ક-(શ્રાવકોએ યોધ પમાડ્યો.)

સૂચના—[આ ચોથા નિહવની હકીકતમાં પ્રસંગને અનુ-રૂપ કેટલાએક કાલ્પનિક પાત્રો વધાર્યા છે. વાર્તારૂપે સર્વ રજૂ કરેલ છે. સામુચ્છેદિક દૃષ્ટિ-ક્ષણિકવાદનો શાસ્ત્રાર્થ પરિશિષ્ટમાં જે આત્મવાદ છે તેમાં આવે છે ત્યાંથી જોઈ લેવો-વિચારવો.]

इति निहववादे चतुर्थो निहवः ।

આર્ય ગંગાચાર્ય.

(પાંચમા નિન્હવ-દ્વિક્રિયાવાદી)

(૧)

આર્ય ગંગાચાર્યની મનોમીમાંસા—

અનેક ગામને પાદર થઇને વહેતી એક નદી હતી. તેનો પ્રવાહ શાન્ત અને મધુર હતો. નદીનું નામ ' ઉલ્લુક ' હતું. યથેચ્છગામિની તે તટિનીએ ઠીક ઠીક વસ્તીવાળા એક ગામની મધ્યમાં થઇને ચાલવાનું પસંદ કર્યું હતું. સમય જતાં નદીના બંને તટે રહેલ જનતાએ પોતાના વસવાટને સ્વતન્ત્ર કર્યો હતો ને તે બંનેને બુદ્ધા બુદ્ધા નામ પણ અપાયા હતા. લગભગ એક જેવા છતાં વ્યવહારમાં તે તે બે બુદ્ધા જ ગામ ગણાતા. એક તરફને કાઠે રહેલા ગામને લોકો ' ઉલ્લુકાતીર ' કહેતા અને બીજી તરફના કાઠે આવેલા ગામને ' ખેડ ' કહી સંબોધતા. એક સમયે આર્ય મહાગિરિજી મહારાજશ્રીના શિષ્ય આર્ય ધન-ગુપ્તસૂરિજી મહારાજ તે ઉલ્લુકાતીર ગામમાં ચાતુર્માસ વિરાજ્યા હતા, અને તેમના શિષ્ય આર્ય ગંગાચાર્ય ખેડ ગામમાં ચાતુર્માસ રહ્યા હતા. આર્ય ગંગાચાર્ય નદી ઓળંગી હુંમેશ ગુરુ-મહારાજને વંદન કરતા જતા અને પાછા ખેડ આદ્યા આવતા.

એક પ્રાતઃસમયે આર્ય ગંગાચાર્ય મનન કરી રહ્યા હતા. તેમના મનનનો વિષય મનની વિચારણા હતી. તે વિચારણા આ પ્રમાણે હતી:—

કેટલાએક દર્શનકારેા મનને પરમાણુસ્વરૂપ માને છે, કેટલાએક કેવળ વિચારણારૂપ જ માને છે, કેટલાએક મસ્તકમાં વ્યવસ્થિત થયેલી રક્ત-નસ-મેદ વિગેરે સ્વરૂપ માને છે, તો કેટલાએક મનને માનતા જ નથી. મન માટેની આ બુદ્ધી બુદ્ધી માન્યતાઓ યથાર્થ નથી-મિથ્યા છે. ત્યારે મન એ છે શું ? મન એ પુદ્ગલોના સમૂહ છે, તેને મનોવર્ગણા કહેવામાં આવે છે. વ્યવહારમાં ઉપયોગી આઠ વર્ગણાઓ છે. તેમાં કર્મવર્ગણાને છોડી સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ આ વર્ગણા છે. વિચારણા-ચિન્તા-સ્મરણ-જ્ઞાન વગેરે આત્મા મનદ્વારા કરી શકે છે. શરીરમાં જ્યાં જ્યાં અનુભવ કરી શકાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર મન રહેલ છે; અર્થાત્ શરીરવ્યાપી આત્માની માફક મન પણ શરીરવ્યાપી છે. વિપ્રવવર્તી પ્રાણીઓમાં બહુ અલ્પ જીવોને મન મળે છે. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, અને અસંજી પંચેન્દ્રિય-એ સર્વે મન વગરના છે. ક્ષત્ત સંજી પંચેન્દ્રિયો જ મનવાળા છે.

(૨)

એક સાથે અનેક જ્ઞાન મનથી થાય કે નહિ ?

મન એ શું છે તેની વિચારણા ગંગાચાર્યે કરી. ત્યારબાદ તેમને એક પ્રશ્ન થયો કે એક સમયે એક જ જ્ઞાન થાય છે ને અનેક નથી થતાં તેમાં શું વિશેષ છે ? મનના યોગે ઇન્દ્રિયોદ્વારા આત્માને પદાર્થોનું જ્ઞાન થાય છે, તો એકી સાથે સર્વ ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન કેમ નથી થતું ? મધુર સંગીતનું શ્રવણ થતું હોય, સામે સુંદર રૂપનું દર્શન હોય, સુગન્ધ ચારે બાજુ પ્રસરતી હોય, મિષ્ટાન્ન લોબન ચાલતું હોય, ને મન્દ મન્દ પવન ઢાળાતો હોય, તે સમયે તે તે વિષયોનો અનુભવ કમસર થાય કે એકી સાથે ? તે તે વિષયોનું જ્ઞાન કરાવનારા

સાધનો છે તેાં કેમ એકી સાથે સર્વેનો અનુભવ ન થાય ? મન પરમાણુસ્વરૂપ માનનારા તેા કહે કે એકી સાથે તે તે ઈન્દ્રિયોને મનનો સંયોગ થતો નથી માટે જ્ઞાન થતું નથી, પણ જૈન દર્શનમાં એ માટે શું છે ? આત્મા ને મન તેા શરીરમાં સર્વત્ર છે. તે તે સ્થાને સ્થાને ઈન્દ્રિયો પણ છે ને તેને વિષયો પણ મળેલ છે, છતાં કહેવાય છે કે ‘જુગવં નત્થિ દો ઉવઓગા’ (એક સાથે બે ઉપયોગો નથી), એ કહેવાનો શું આશય છે ?

આ પ્રશ્નના સમાધાનની ચિન્તવના ગંગાચાર્યે ચિર સમય સુધી કરી. સમાધાન આ પ્રમાણે હતું—પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે બે અનુભવો થતાં નથી. એક ઉપયોગમાં તલ્લીન મન સામે રહેલ વિશાળ પદાર્થને પણ અવલોકી કે જાણી શકતું નથી. કેટલીય વખત અમુક માણસને બોલાવવા બે, ત્રણ કે તેથી પણ વધારે વખત બૂમ પાડવી પડે છે, છતાં તે માણસ ઉત્તર આપતો નથી. વધારે મોટા અવાજથી જ્યારે તેનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે તે કહે છે કે ‘શું મને બોલાવ્યો ?’ તેને કહેવામાં આવે કે ‘શું સૂઈ ગયા હતા ? કેટલા ઘાંટા પાડવા પડ્યા.’ ત્યારે તે જવાબ આપે છે કે ‘ના, ના, સૂઈ ગયો ન હતો, પણ મારું ધ્યાન ન હતું. હું અમુક કાર્યમાં પરોવાઈ ગયો હતો.’

ચાલતા ચાલતા કોઈ વસ્તુ અથડાય ને નુકસાન થાય ત્યારે કહેવામાં આવે છે—‘તારું મન કયાં લમે છે ? જરા જોઈને તેા ચાલ.’ આવા અનેક અનુભવો વિદિત છે. આમ થવામાં કારણ શું ? કહેવું પડશે કે મન એક સાથે બે જ્ઞાન કે બે ઉપયોગ કરાવી શકતું નથી, માટે જ કહેવાય છે કે ‘યુગપદ્ દ્વૌ ન સ્ત ઉપયોગૌ’ મનનો સ્વભાવ જ એવો છે કે એક સમયે તે

એક જ ઉપયોગ કરાવી શકે છે. 'સ્વભાવો દુરતિક્રમઃ' અગ્નિ ઉષ્ણ કેમ છે? શીતલ શા માટે નથી? ત્યાં કહેવું પડે છે કે તે તેનો સ્વભાવ છે. સ્વભાવ સામે બીજું કંઈ કહી શકાય નહિં. મનના આવા સ્વભાવને મળતું ઉદાહરણ શરીરમાં પણ મળી શકે છે. શરીરમાં બળ-શક્તિ સર્વત્ર છે, છતાં એક વખતે એક અવયવમાં બળનો ઉપયોગ થતો હોય છે ત્યારે બીજા અવયવો બળહીન જેવા ગણાય છે-કામ આપતા નથી. તેથી જ એકી સાથે-એકી વખતે કાગળના ત્રણ ટુકડા થઈ શકતા નથી. જે પ્રમાણે શરીરમાં શક્તિ સર્વત્ર હોવા છતાં બળનો સંચાર-ઉપયોગ એક સમયે એક સ્થળે થાય છે તે પ્રમાણે શરીરમાં મન સર્વત્ર છે છતાં એક સમયે એક જ જ્ઞાન કરાવી શકે છે.

આર્ય ગંગાચાર્યે એ રીતે સમાધાન વિચાર્યું; પણ તેમનું હૃદય તે સમાધાન સારી રીતે ગ્રહણ કરી શક્યું નહિં. તેમને તર્ક થયા જ કરતો કે સાધન મળે તો એક સાથે અનેક જ્ઞાન કેમ ન થાય?

(૩)

ઉલ્લુકા નદીના પ્રવાહમાં મનોવિજ્ઞાન—

પ્રાતઃકાળથી શરુ કરેલ મનોવિચારણા લગભગ મધ્યાહ્ન થવા આંચું છતાં પૂરી ન થઈ. સૂર્ય આકાશના મધ્ય ભાગમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં હોતો તે સમયે આર્ય ગંગાચાર્ય ગુરુ-મહારાજશ્રીને વન્દન કરવા ચાલ્યા. મન્દ મન્દ ગતિથી તેઓ ચાલ્યા જતા હતા, પણ માનસિક વિચારણા તો એકદમ ત્વરિત ગતિથી ગતિ કરતી હતી. વિચારપ્રવાહ જ એવો છે કે વહેતો થયા બાદ રોકવો અશક્યપ્રાયઃ બને છે.

ગંગાચાર્યની પુખ્ત ઉંમર હતી. શરીર ઉપર વૃદ્ધાવસ્થાના આછાં આછાં ચિહ્નો જણાતા હતા. માથે ટાલ પડી ગઈ હતી. નીચી નજરે-દષ્ટિથી પથપ્રમાર્જન કરતા કરતા અનુક્રમે તેઓ ઉલ્લુકા નદીને તીરે આવી પહોંચ્યા. નદીમાં અપ્કાયના શુભો સ્વચ્છન્દપણે ફૂદી-રમી રહ્યા હતા. નાના મોટા મત્સ્ય-કચ્છપ વગેરે વિનોદ કરતા હતા. મન્દ મન્દ પવનની લહેરથી ઉદ્ભવતાં નાના નાના તરંગો ઊછળી રહ્યા હતા. આ સર્વ જોઈ ગંગાચાર્યનું હૃદય અનુકંપાથી આર્દ્ર થઈ ગયું. તેમને લાગ્યું કે-એક પગ મૂકતાંની સાથે આ સર્વ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જશે. અરે! અસંખ્ય શુભો ત્રસ્તાસ્ત બની જશે. છતાં અન્ય ઉપાય ન હતો એટલે આસ્તેથી-ચતનાપૂર્વક એક પગ પાણીમાં સ્થાપન કર્યો, ને પછી બીજો પગ મૂક્યો. પછી પ્રથમ પગ ધીરેથી ઉપાડી અદ્ધર રાખી સર્વ જલ નીતરી જવા દીધું ને પછી તે પગ પાણીમાં આગળ સ્થાપન કર્યો, ને બીજો પગ ઉપાડી પૂર્વવત્ સર્વ જળ નીતારી આગળ સ્થાપન કર્યો. એ પ્રમાણે હળવે હળવે ક્રમપૂર્વક પદન્યાસ કરતાં કરતાં તેઓ મધ્ય નદીમાં પહોંચ્યાં. નદીનો મધ્ય ભાગ ઊંડો હતો એટલે પગ પણ વધારે સમય ઊંચે રાખી પાણી નીતારવું પડતું. અધું પાણી નીતરવા માટે ગંગાચાર્યને પગ વિશેષ કાળ સુધી ઊંચે રાખવો પડતો. માથે સૂર્ય ક્ષણે ક્ષણે વિશેષ પ્રચંડ થતો જતો ને આમ એક પગે તપશ્ચર્યા કરતાં ગંગાચાર્ય પણ ક્ષણભર આકુલ બની જતાં. એક ક્ષણે એ ઉપયોગ કેમ ન થાય એ વિચારણા ચિત્તમાંથી ખસતી જ ન હતી. નદીના મધ્ય ભાગની શીતલતા તેમના કમળ-સુકોમલ પાદતલને અનુકૂલ શીતસ્પર્શનો અનુભવ કરાવતી હતી, અને સૂર્યની પ્રચંડતા પ્રતિકૂળ ઉષ્ણ સ્પર્શનો અનુભવ કરાવી મસ્તકના મધ્ય ભાગને અતિતપ્ત કરતી હતી.

જેમ અતિશય જ્વરના ઉપતાપથી, તૃષ્ણાથી, દુઃખથી, અપમાનથી, અતિશય પૌદ્ગલિક સુખાનુભવથી, કે તેવા કોઈપણ પ્રસંગથી આકુલ થયેલ માનવ પોતાની ચાહુ પ્રકૃતિ સમતા-સમજ ગુમાવી ગેરે છે અને અર્થનો અનર્થ કરે છે. તેમ ગંગાચાર્ય પાણુ તાપની આકુળતાથી એક વિપરીત વિચારણામાં ફસાઈ પડ્યા. તેમને તર્ક આપ્યો કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બલવત્તર પ્રમાણુ અન્ય કોઈ નથી. શાસ્ત્રનું કોઈપણ વિધાન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ ન હોવું જોઈએ. 'એક સમયે બે ઉપયોગ ન થઈ શકે' એ શાસ્ત્રનું કથન ભૂલભરેલ લાગે છે. શીતતા અને ઉગ્નુતા (ડાંડી ને ગરમી) એ બંનેનો અનુભવ મને અત્યારે એક સાથે જ થાય છે. શાસ્ત્રવચન આ પ્રત્યક્ષ અનુભવથી વિરુદ્ધ જાય છે. તે વચન ફેરફાર માંગે છે. નહીં તે વિચારણીય છે. ઠીક! અત્યારે શું? હું ગુરુમહારાજશ્રી પાસે જઉં છું. ત્યાં પૂછીને ખુલાસો કરીશ.

એ પ્રમાણે વિચારી ધીરે ધીરે નહીં પાર પહોંચ્યા. ઈર્ષ્યા-પથિકી કરી, નહીં ઉતરવાના પાપથી પ્રતિક્રમી આગળ આડ્યા ને અનુક્રમે ઉપાધ્રયે પહોંચ્યા.

(૪)

ગુરુમહારાજ સાથે બે ઉપયોગ વિષે ચર્ચા—

આર્ય ધનગુપ્તસૂરિજી મહારાજ ઉપાધ્રયના વિશાળ ચોરડાની મધ્યમાં પાટ ઉપર વિરાજ્યા હતા. ગંગાચાર્યે તેઓશ્રીને દ્વાદશાવર્ત વન્દન વિધિપૂર્વક કર્યું, સુખશાતા પૂછી. સવારથી ઘોળાયા કરતા મનના વિચારોનો ખુલાસો કરવા ગુરુમહારાજશ્રીને પૂછ્યું.

“ ગુરુજી ! એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોય તેમાં શું હેતુ છે ? ”

“ અનુભવ જ કહી બતાવે છે કે એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોઈ શકે. એક ઇન્દ્રિયદ્વારા અમુક એક વિષયને પ્રહણ કરવામાં મન તદ્દીન હોય ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોને ગમે તેટલા વિષયો મળે તો પણ તે ઇન્દ્રિયોદ્વારા મન સહજ પણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવતું નથી. તે શાથી નથી કરાવતું તેમાં કંઈ પણ કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાની સર્વ સામગ્રી છતાં જ્ઞાન નથી થતું, માટે મનનો એવો સ્વભાવ છે કે તે એક સાથે જુદાં જુદાં બે જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવી શકતું નથી. ”
શ્રી ધનગુપ્તસૂરિજી મહારાજે ખુલાસો કર્યો.

“ ગુરુજી ! અનુભવથી આપ મનનો એવો સ્વભાવ માનવા કહો છે, પણ એથી વિપરીત અનુભવ થતો હોય ત્યારે શું ? વળી એક ઇન્દ્રિયથી જ્ઞાન થતું હોય છે ત્યારે બીજી ઇન્દ્રિયોને વિષયો મળે તો તેનો અનુભવ પ્રકટ કેમ નથી જણાતો ? તેનો ઉત્તર મેં આ પ્રમાણે વિચારેલ છે. દરેક વિષયોનું જ્ઞાન તે તે ઇન્દ્રિયો કરાવે જ છે પણ તેમાં જે ઇન્દ્રિય પ્રબળ હોય તેનું જ્ઞાન સ્પષ્ટ અને પ્રબળ થાય છે. જે જ્ઞાન સબળ હોય છે તેમાં બીજા નિર્બળ જ્ઞાનો દબાઈ જાય છે એટલે અનુભવમાં આવતા નથી. સૂર્યનો ઉદય હોય ત્યારે તારાઓ નથી હોતા એમ નહિં, પણ સૂર્યની પ્રભામાં તે અંબઈ ગયા હોવાથી દેખી શકાતા નથી, તે પ્રમાણે કોઈ એક જ્ઞાનમાં ઠંકાઈ ગયેલ બીજા જ્ઞાનો વ્યક્તપણે અનુભવી શકાતા ન હોય તેથી તેનું અસ્તિત્વ જ નથી એમ કેમ મનાય ? જે એક સાથે બધી ઇન્દ્રિયો બાગૃત હોય તો તે સર્વથી થતાં જ્ઞાનો સમબળ હોવાથી સર્વનો અનુભવ થઈ શકે ને એ પ્રમાણે તો એક સમયે બે ઉપયોગ કે તેથી વધારે પણ ઉપયોગો માનવા યુક્ત છે. ”
ગંગાચાર્યે દલીલ કરી.

“ એક સમયે બે ઉપયોગ થતા જ નથી એ સર્વનો અનુ-

લવ છે. સર્વજ્ઞ ભગવંતે પોતાના જ્ઞાનથી અવલોકી તે પ્રમાણે જણાવ્યું છે, તો ભ્રમથી તમને કંઈક વિચિત્ર અનુભવ થયો હોય તે શા કામનો ? છદ્મસ્થોના અનુભવો સર્વ સત્ય જ હોય એમ કેમ કહેવાય ? ” ગુરુમહારાજશ્રીએ સમજાવ્યું.

“ ગુરુજી ! જ્ઞાનીઓનાં ઊભા સર્વ અનુભવો અને વચનો આપણાં અનુભવ-તર્ક-યુક્તિ સાથે મળતાં આવે છે તો આ અનુભવ કેમ વિપરીત જાય ? માટે આ વચનમાં જ કંઈક ભ્રમ થયો હોય એમ કેમ ન કહી શકાય ? ” અસંતોષ વ્યક્ત કરતાં ગંગાચાર્યે ફરી દલીલ કરી.

“ સર્વજ્ઞના વચનમાં ભ્રમ ! એ શું ? મન શું છે ? કેવું છે ? કેટલું છે ? એ સમૂહ જોવાની કે જાણવાની આપણામાં તાકાત નથી. *સમય કેટલો સૂક્ષ્મ છે, એ જાણવું એ પણ છદ્મસ્થની શક્તિ બહાર છે, તો એક સમયે અનેક ઉપયોગ થઈ શકે એવી વિચારણા પણ કેટલી બેહુદી છે ? સમયની સૂક્ષ્મતા, મનની શક્તિ વગેરે જ્ઞાની ભગવંતોએ જાણ્યું છે ને અનુભવ્યું છે. તેઓ પૂજ્યશ્રીએ જ ‘ મન એક સમયે એક સાથે બે

* આંખ મીચીને ઉઘાડીએ તેટલામાં અસંખ્યાતા સમય ધ્રુવ જાય છે. નિમેષ માત્રમાં વિજળી હાલતે માઇલ દૂર જાય છે. સ્વલ પુદ્ગલોની ગતિ હિમ્શાં ક્રમસર થાય છે, એટલે મધ્યમાં જેટલા માઇલ થાય, તે માઇલના જેટલા ફર્લાંગ થાય, ફર્લાંગના જેટલા ફીટ થાય, ફીટના જેટલા ઇંચ થાય, તે ઇંચના પણ જેટલા ‘ દોરા ’ જેવા વિભાગો થાય તે સર્વને ક્રમસર ઉલ્લંઘી વિજળીની ગતિ થઈ છે; માટે નિમેષનો જે સેકન્ડ જેટલો કાળ છે, તે કાળના-જેટલા માઇલ વિજળી પહોંચી છે તેટલા માઇલના દોરા દોરા સમાન જેટલા વિભાગો થાય તેટલા ભાગ પડી શકે તે યુદ્ધિગમ્ય છે. તો સમય તેથી પણ સૂક્ષ્મ હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ?

ઉપયોગ કરાવી શકતું નથી' એ પ્રરૂપ્યું છે. તેમાં શંકાને અવકાશ જ નથી; માટે હે ગંગ ! આગ્રહને ત્યજ દઈ, આવી ઊંધી વિચારણાઓ છોડી જેટલું સમજાય તેટલું વિચારીને સમજ ને ધીભું શ્રદ્ધાથી સ્વીકાર. મળેલા સત્ય માર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ માનવ જન્મનું શ્રેષ્ઠ ફળ છે. ” ગુરુમહારાજે સમજણ આપી,

* * *
 પૂજ્ય ગુરુશ્રીએ ગંગાચાર્યને ઘણી રીતે સમજાવ્યા, પણ આજે તેઓ સમજે એમ ન હતું. ફરી ફરી તેઓ કહેવા લાગ્યા—“ ગુરુજી ! આપ આવી તર્કવિહીન વિચારણામાં શ્રદ્ધા રાખવા આગ્રહ કરો છો તે તદ્દન અનુચિત છે. આજે નદી ઓળંગીને અહીં આવતા નદીમાં મને એક સાથે એક જ કાળે શીતોષ્ણ બન્ને સ્પર્શનો અનુભવ—ઉપયોગ થયો; માટે એક કાળે જ ઉપયોગ ન હોઈ શકે એ હું કોઈપણ પ્રકારે સ્વીકારી શકું તેમ નથી. અનુભવથી વિપરીત વિષયમાં શ્રદ્ધા ધરાવવામાં પણ મિથ્યાત્વનો અંશ છે, એમ હું માનું છે; માટે આપને જે માનવું હોય તે માનો પણ હું તો એક સમયે સામગ્રી હોય તો જ કે વધારે ઉપયોગ થવામાં કંઈ બાધા નથી એમ માનીશ. ”

જ્યારે પૂજ્યશ્રી ધનગુપ્તસૂરિજી મહારાજે જાણ્યું કે આ કોઈપણ રીતે સમજે તેમ નથી, દુરાગ્રહમાં ફસાઈ પડેલ છે ત્યારે તેમણે વિચાર્યું કે આને સાથે રાખવામાં લાલ કરતાં વિશેષ ગેરલાભ છે. એટલે તેઓશ્રીએ શાસનહિતની દૃષ્ટિએ પોતાના પ્રીતિપાત્ર પ્રધાન શિષ્યને સમુદાય અને સંઘથી બહિષ્કૃત બહાર કર્યા.

(૫)

રાજગૃહીમાં યક્ષપ્રભાવે ગંગાચાર્યનું વિચારપરિવર્તન—

સંઘ બહાર થયેલા—નિહવ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામેલા ગંગા-

ચાર્ય પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા કટિબદ્ધ થયા. ચાતુર્માસ પૂર્ણ થયે જુદાં જુદાં ગામોમાં વિચરી પોતાની વિચારણા ફેલાવવા લાગ્યા. છેવટ વિશાળ વસ્તીવાળા રાજગૃહમાં જઈ તે સ્થળને પોતાની માન્યતાનું મુખ્ય સ્થળ બનાવવાનો વિચાર કર્યો ને વિહાર કરી રાજગૃહમાં આવ્યા. રાજગૃહે ગંગાચાર્યને અપનાવ્યા નહિ, છતાં પોતાના સામર્થ્યથી અમુક ગૃહસ્થોને પોતાની છાયામાં લઈ અપ્રસિદ્ધ સ્થળે તેમણે વાસ કર્યો. દિનાનુદિન વ્યાખ્યાનમાં વિનોદ ઉપજાવી જનતાને આકર્ષવા લાગ્યા. ધનિક ભકતો પાસે વિવિધ પ્રભાવનાદિથી લોકોને ખેંચવા લાગ્યા. રાજગૃહમાં મણિનાગ નામના યક્ષનું એક પ્રસિદ્ધ મંદિર હતું. તે મંદિર સામે વિશાળ મેદાન હતું. તે મેદાન મણિનાગ ચોક નામે વિખ્યાત હતું. સારા સારા વક્તાઓ રાજગૃહમાં આવતા ને વિશાળ માનવસાગર તેમને સાંભળવા ઇચ્છતો ત્યારે આ મણિનાગ ચોકમાં જ તેમના વ્યાખ્યાનની વ્યવસ્થા થતી. એ ચોકમાં વ્યાખ્યાન આપવું એ વક્તાની કીર્તિનો વિષય ગણાતો.

એકદા ગંગાચાર્યને મતના ફેલાવા માટે મણિનાગ ચોકમાં વ્યાખ્યાન આપવાની અભિલાષા થઈ. શ્રીમન્ત શ્રાવકોની પાસે ત્યાં ગોઠવણુ કરાવી. ઘણા લોકો એકઠા થાય તે માટે બહારત પણ ખૂબ કરાવી. મુકરર કરેલ દિવસે ગંગાચાર્યે તે ચોકમાં પ્રવચન આપવાનો આરંભ કર્યો. તેમની વક્તા તરીકેની કીર્તિ ઠીક ઠીક બમ્બેલી એટલે શ્રવણુ માટે લોકો સારા પ્રમાણમાં એકઠા થયેલા. વ્યાખ્યાનમાં જુદા જુદા વિષયો ચર્ચી ગંગાચાર્યે અનુક્રમે 'એક સમયે અનેક ઉપયોગ થઈ શકે' એ પોતાના સ્વતન્ત્ર મતનું સમર્થન કરવાનો આરંભ કર્યો. પણ એ વિષયનો આરંભ થયો તેટલામાં તો ત્યાંનું વાતાવરણુ એકદમ બદલાઈ ગયું. એકાએક અન્ધકાર છવાઈ ગયો ને ધૂમાડાના

ગોટ્રેગોટા નીકળવા લાગ્યા. લોકો આંખો ચોળતા ચોળતા એકદમ ઊભા થઈ ગયા, ને લયભીત બની જેમ માર્ગ મળ્યો તેમ ભાગવા લાગ્યા. ગંગાચાર્યની પાટ એકદમ ડૂબવા લાગી. તેમને લાગ્યું કે હું પડી જઈશ, પરંતુ સ્વસ્થતા ગુમાવ્યા સિવાય આમ શાથી થયું તે વિચારવા લાગ્યા. દૈવીપ્રયોગ સિવાય આવો બનાવ બનવો તેમને અસંભવિત જણાયો. દેવતાઈ ઉપદ્રવને શાન્ત કરનારા મંત્રોનો પાઠ કરવા લાગ્યા. મન્ત્રબળથી વાતાવરણ શાન્ત થયું ત્યારે કયા દેવે આવો ઉપદ્રવ કર્યો હશે ? તેની વિચારણા કરતાં ગંગાચાર્યે જે દેવે આ કર્યું હોય તે દેવને પ્રત્યક્ષ થવા મન્ત્રથી આમન્ત્રણ કર્યું. પ્રથમ ભૂમિમાંથી એકદમ ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો, પછી અગ્નિની આછી જ્વાળા જણાઈને આખરે ત્યાં એક દેવ પ્રકટ થયો.

“ મને યાદ કરવાનું કારણ ? ” દેવે પૂછ્યું.

“ આપ સુમનસ અને વિબુધ થઈ આવા ધર્મના ઉપદેશ સમયે ઉપદ્રવ શાથી કરો છો, તે સમબતું નથી; તો આપ કોણ છો ? ને આ ઉપદ્રવ કરવાનું કારણ શું છે ? તે જણાવશો ? ” ગંગાચાર્યે દેવને કહ્યું.

દેવે જણાવ્યું—“ આપની ઉપદેશ શક્તિથી હું રંજિત થયો છું. હું પણ અહિં નિકટમાં ઉપદેશ શ્રવણ કરતો હતો. આવા ધાર્મિક ઉપદેશનો વધારે જનતા લાલ લે એવી હું કાળજી રાખું છું, સગવડ કરું છું, ને તેથી જ અહિં સામાન્ય સ્થિતિના ઉપદેશકો ખોલી પણ શકતા નથી. અને વિશિષ્ટ વક્તાઓ અહીં વ્યાખ્યાન આપી દેશભરમાં વિખ્યાતિ મેળવે છે. આ સ્થળ મારા રક્ષણમાં છે. આ મણિનાગ ચોક પણ મારા નામે જ પ્રસિદ્ધ થયો છે. અહીં નજીકમાં મારું ચૈત્ય છે. ઘણા સમયથી હું ત્યાં નિવાસ કરું છું. મારું કોઈ ઓછુવતું માન

સન્માન સાચવે તો પણ હું ખામોશ રહું છું; પણ જ્યારે આપના વ્યાખ્યાનમાં મારા અને આપના લગવાનનું આપના હાથે બહુમાન ન સચવાયું ત્યારે મારાથી એ સહન ન થયું; માટે જ આ ઉપદ્રવ કરી મેં આપનું વ્યાખ્યાન વિખેરી નખાવ્યું છે.”

ગંગાચાર્યે પૂછ્યું—“ મારાથી એવું શું બન્યું કે જેથી તેઓ પૂજ્યશ્રીનું બહુમાન ન સચવાયું ? ”

દેવે જવાબ આપ્યો—“ આપ અલ્પાયુષી છો એટલે આપને શી ખબર પડે ? પણ હું તો અહીં સેંકડો વર્ષોથી વાસ કરું છું. સેંકડો વર્ષ પૂર્વેના અનુભવો મારે મન ગઇકાલે જ બન્યા હોય તેમ લાગે છે. આજથી બસો અઠ્ઠાવીશ વર્ષ પૂર્વે પ્રભુશ્રી મહાવીરસ્વામીજી આ પૃથ્વીતલ પાવેન કરી રહ્યા હતા. તેઓશ્રી અવાર-નવાર અહીં પધારી સમવસરતા. તેઓશ્રીની દેશના હું ખૂબ રસ ને ભાવપૂર્વક સાંભળતો, મને ખરેખર યાદ છે કે—‘ એક સમયે એક સાથે બે ઉપયોગ ન થઈ શકે ’—એવા અર્થવાળું ‘ જુગલં નથિથ દો ઉવઓગા ’ વચન તેઓશ્રી વારં-વાર કહેતા ને સારી રીતે સમજાવતા. તેઓશ્રીના કથનથી વિરુદ્ધ આપ આ મારા ચોકમાં પ્રરૂપો તે હું કેમ સહન કરું ? જો હજી પણ આપ આ વિચારણા નહીં ફેરવો ને તેનો પ્રચાર કરવા પ્રયત્ન કરશો તો હું ઉપદ્રવ જારી રાખીશ ને આપને પણ વિશેષે અડચણ પહોંચાડીશ.” એ પ્રમાણે જણાવી મહિનાગ યક્ષ અદૃશ્ય થઈ ગયા.

x

x

x

યક્ષ અદૃશ્ય થયા પછી ગંગાચાર્યે વિચાર કર્યો કે—આ યક્ષ મિથ્યા ન બોલે, અત્યારે અસત્ય કહેવાનું તેને કંઈ કારણ નથી. નિશ્ચય પ્રભુશ્રીએ અહીં એક સમયે બે ઉપયોગ ન હોઈ શકે એમ પ્રરૂપ્યું હશે. મારે શા માટે હવે શંકા

રાખવી જોઈએ ? શા માટે તેઓશ્રીની વિરુદ્ધ પ્રચાર કરવો પડે ? ગમે તેમ તોય હું પણ તેમના માર્ગનો જ અનુયાયી છું. એમ વિચારી તેમણે ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કર્યો. બીજે દિવસે રાજ-ગૃહના સમસ્ત સંઘને બોલાવી, ગતદિવસનો દેવ સાથે જે બનાવ બન્યો હતો તે જણાવ્યો અને પોતાની ભૂલ કબૂલ કરી. મિથ્યા પ્રરૂપણા બદલ ‘ મિચ્છામિ દુક્કડં ’ ઈઈ, પોતાના ગુરુજી આર્ય ધનગુપ્તસૂરિજી મહારાજ જ્યાં વિરાજતા હતાં ત્યાં વિહાર કરી પધાર્યા. ગુરુમહારાજને સર્વ વૃત્તાન્ત નિવેદિત કર્યો. પોતાના વિચારો માટે ખૂબ પશ્ચાત્તાપ કર્યો, ને છેવટ તેવા મિથ્યા વિચારોમાં આગ્રહ રાખવા માટે ને તેની પ્રરૂપણા કરવા અંગે થયેલ પાપની શુદ્ધિ અર્થે પ્રાય-શ્ચિત્ત લીધું.

ગુરુ મહારાજશ્રીએ આલોચના આપવાપૂર્વક તેમને સંઘ-સમુદાયમાં લીધા ને પૂર્વવત્ પ્રતિષ્ઠિત કર્યા.

ગંગાચાર્યના આ પરિવર્તનથી તેમનો મત લંબાયો નહિં.

આર્ય ગંગાચાર્ય સારી રીતે સંયમની આરાધન કરી, સ્વર્ગગામી થયા.

x

x

x

નિર્ચુક્રિતકારે સંક્ષેપમાં ઉપરની વાત નીચે પ્રમાણે વર્ણવી છે.

અઢાવીસા દો વાસસયા, તદ્વયા સિદ્ધિં ગયસ્સ વીરસ્સ ॥

દો કિરિયાણં દિટ્ઠી, ઉલ્લગતીરે સમુપ્પણ્ણા ॥ ૧૩૩ ॥

નદ્દસેહજણવુલ્લુગ-મહગિરિ ધણગુત્ત અજ્જગંગે ય ॥

કિરિયા દો રાયગિહે, મહાતવો તીર મણિણાગે ॥ ૧૩૪ ॥

इति श्रीनिह्ववादे पञ्चमो निह्वः समाप्तः ॥

શ્રી રોહગુપ્ત

(છટ્ટા નિહ્વ-ત્રૈરાશિક મતાચ્છદી-વૈશેષિક મત પ્રવર્તક)

(૧)

“ રોહગુપ્ત ! શું ત્યાંથી વિલંબે નીકળ્યો હતો કે જેથી આવતા મોડું થયું ? ”

“ જી, ત્યાંથી પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યોદય થયા પછી તરત જ નીકળ્યો હતો, પરંતુ માર્ગમાં થોડું રોકાવું પડ્યું તેથી મોડું થયું. ”

“ રસ્તામાં શા કારણે રોકાણ થયું ? ”

“ ગુરુજી ! અહીં આવ્યા પછી ગામમાં સાંભળ્યું કે કેટલાએક દિવસોથી અહીં એક પરિવ્રાજક આવેલ છે. તે ઢાલ વગડાવે છે કે મારી સાથે વાદ કરવા કોઈ તૈયાર થાવ, નહીં તો હું માનીશ કે અહીં મારો કોઈ પણ પ્રતિવાદી નથી. ”

“ હા, એક પરિવ્રાજક ઢાલ ટીપાવે છે. લોકો આ પદ્ધિ-શાલની વાત કરે છે એ જ ને ? ”

“ હાજી, એ જ. પેટ ઉપર લોહાનો પટ્ટો બાંધીને અને હાથમાં જાંબૂડાના ઝાડની ડાળ રાખીને ગામમાં ગલીએ ગલીએ ફરે છે. કોઈ પૂછે તો કહે છે કે-‘ મારા પેટમાં એટલી બધી વિદ્યાઓ ભરી છે, કે તે વિદ્યાઓ પેટ ફાડીને બહાર નીકળી જાય માટે પેટ ઉપર આ પટ્ટો બાંધ્યો છે, અને જમ્બૂદ્વીપ આખામાં મારી સાથે વાદ કરવા કોઈ તૈયાર નથી

માટે આ જાંબૂડાની ડાળ રાખી છે. એ રીતે તે આખા ગામમાં અભિમાનથી લોકોને કહેતો ને પોતાની બડાઈ મારતો ફરે છે. ”

“ શું તને તે મળ્યો હતો ? ”

“ હાજી, હું આ બાબુ આવતો હતો ત્યારે તે પણ દાંડી પીટાવતો સામેથી આવતો હતો. રસ્તામાં અમે ભેગા થઈ ગયા. ”

“ પછી, તારે તેની સાથે કાંઈ ચર્ચા થઈ ? ”

“ નાજી, ચર્ચા કે વાદ થયા નથી, પણ હવે થશે. કારણ કે તેના ઢાલ વગાડનાર માણસને મેં ઢાલ વગાડવાનું કારણ પૂછ્યું એટલે તેણે મને ઉપર પ્રમાણે જણાવ્યું. મેં તેને કહ્યું કે ‘ તું ઢાલ ન વગાડ. હું તે પરિત્રાજક સાથે વાદ કરીશ ! ’ ”

“ પછી ઢાલ ટીપનારે શું કયું ? ”

“ જી, ઢાલ વગાડનારે મેં કહ્યું તે પ્રમાણે પરિત્રાજકને વાત કરી. એટલે પરિત્રાજકે મને પૂછ્યું કે ‘ તમે મારી સાથે વાદ કરવાના છો ? ’ મેં કહ્યું ‘ હા, કોઈનો પણ મિથ્યા મદ ગાળવો એ અમારું-સાધુઓનું કર્તવ્ય છે. ’ તેણે પૂછ્યું ‘ ક્યારે અને ક્યાં વાદ કરશો ? ’ મેં જણાવ્યું, ‘ તમારી જ્યાં ઈચ્છા હોય ત્યાં, અત્યારે અહિં કરવો હોય તો અહીં અને રાજસભામાં કરવો હોય તો ત્યાં. ’ એટલે તેણે આવતી કાલે રાજસભામાં વાદ કરવાનું નક્કી કરી ઢાલ વગાડાવવાનું અંધ કયું. ”

“ રોહિણી ! તું આ કરી આવ્યો છે તે ખરું, પણ આ તેં સારું કયું નથી. તને આ કોણ માણસ છે, કેવી પ્રકૃતિનો છે, તેની કેટલી કિંમત છે, તેના બોલવાની ગામમાં કેટલી અસર છે વગેરે કાંઈ પણ ખબર નથી. તું ભણેલ છે પણ હજી તને અનુભવ નથી. તેં ધાર્યું હશે કે આ કોઈ

સામાન્ય જ્ઞાનવાળો હશે, એટલે આપણે તેને વાદમાં જીતી લઈશું. તને તારા જ્ઞાન અને બુદ્ધિબળ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, એટલે તે વાદનો નિર્ણય કરે. જો કે તે પરિત્રાજક વિશિષ્ટ જ્ઞાનવાળો નથી, પણ ચાલાક માણસ છે. તે કોઈ પોતાના સ્વતંત્ર સિદ્ધાન્ત ફેલાવવા માટે કે પોતાનો મત પ્રસારવા માટે વાદ કરતો નથી. એ તો ફક્ત અભિમાનથી અને મારો કોઈ પ્રતિવાદી નથી એવી લોકેષણા ખાતર જ્યાં ત્યાં વાદનું આહ્વાન કરતો ફરે છે. સારા માણસો તેના બોલવા ઉપર ધ્યાન પણ આપતા નથી. વાદમાં તે સામે વાદી જે યુક્તિઓ ને જે સિદ્ધાન્તોથી પરાજય પામે તે સિદ્ધાન્ત પોતે ગ્રહણ કરી લે છે, તેમ છતાં તેમાં ન કાંઈ તે કંટાળીક મેલી ને દુષ્ટ વિદ્યા તેણે સાધી રાખી છે, તેનો ઉપયોગ કરે છે. છતાં, હવે-‘ વિષવૃક્ષોઽપિ સંવર્ધ્ય, સ્વયં હેતુમસામ્પ્રતમ્ ’ ‘ અક્ષીકૃતં સુકૃતિનઃ પરિપાલયન્તિ ’ ઊરનું આડ વાતીને પોતાને હાથે જ ઉખેડી નાખવું એ ઠીક નથી. ડાહ્યા પુરુષો અંગીકાર-સ્વીકાર કરેલાને સારી રીતે પાળે છે. એટલે તું જે કરી આવ્યો છે તેનો નિર્વાહ કરવો એ જ ઠીક છે. હવે છોડી દેવું યુક્ત નથી. છોડી દેવાથી તારી ને જૈનશાસનની અશોભા થાય.”

“ ગુરુજી, સિદ્ધાન્તની વાત તો ઠીક, પણ તેને વિદ્યાઓ કઈ કઈ આવડતી હશે? એ શું ખગર પડે અને એ વિદ્યાઓ સામે શું કરવું? ”

“ હવે તેની ચિન્તા તું ન કર, તેને સાત વિદ્યાઓ આવડે છે તે પ્રસિદ્ધ છે. તે વિદ્યાઓને નાશ કરનારી પાઠ-સિદ્ધ વિદ્યાઓ પણ આપણી પાસે છે. બીજી કોઈ ક્ષુદ્ર વિદ્યાઓ જો તેને આવડતી હશે તો તે સર્વ વિદ્યાઓને બલહીન ને

ઊંઘી કરી નાખે એવી એક મહાવિદ્યા પણ આપણી પાસે છે; માટે હવે તેને હાથમાં લીધું છે તે બરોબર પાર કરવું. બોલવામાં જરી પણ ગભરાતો નહીં. ”

“ જી, આપનું કહેવું યથાર્થ છે. આપના પસાયથી અને પુણ્યપ્રભાવથી ફક્તે હ થશે. જરીપણ આંચ આવશે નહીં. ”

અન્તરંગિકા નગરીના બહાર ભાગમાં ભૂતચૂડ નામનું એક વ્યન્તરનું સ્થાન છે. તેમાં શ્રીગુપ્ત નામે આચાર્ય મહારાજ વિરાજમાન છે. તે નગરીથી થોડે દૂર એક ગામમાં તેઓશ્રીના શિષ્ય શ્રી રોહગુપ્ત નામના મુનિ રહ્યા હતા. તેમને વન્દન માટે ગુરુમહારાજશ્રી પાસે વિહાર કરીને આવતા વિલમ્બ થયો એટલે ગુરુમહારાજશ્રીએ કારણ પૂછ્યું ને ગુરુશિષ્ય વચ્ચે ઉપરની મતલબનો વાર્તાલાપ થયો.

(૨)

રાજસભામાં બેસવાની પણ જગ્યા ન હતી. ઘણા સમયથી ઢોલ પીટાવતા પરદેશી પરિવ્રાજક-વાદી સાથે એક જૈન મુનિ વાદ કરવાના છે, એ સમાચાર પ્રસરતાં શું થાય છે તે જોવા દૂરદૂરથી જનતા આવી હતી. પ્રધાન પ્રધાન વિક્કાનો પણ ઉચિત સ્થાનકે બેઠા હતા. નક્કી કરેલ સમયે વાદ શરૂ કરવા માટે રાજ્યે નિયત કરેલ મધ્યસ્થ પંડિતે સૂચન કર્યું એટલે શ્રી રોહગુપ્તે પરિવ્રાજકને કહ્યું કે પૂર્વપક્ષ કરો:

“ જગત્માં નિત્ય-અનિત્ય, ભાવ-અભાવ, સુખ-દુઃખ, જ્ઞાન-અજ્ઞાન, સ્વામી-સેવક, પત્નિ-પત્ની, નાથ-અનાથ, માયા-પ્રજ્ઞા, લોક-અલોક, આતપ-જાપા, પ્રકાશ-અન્ધકાર, દેવ-દાનવ, ક્રોધ-ક્ષમા, માન-માર્દવ, આજ્ઞા-આજ્ઞવ, લોભ-સંતોષ, પાણી-પત્થર, કાષ્ટ-અગ્નિ, વગેરે બધાં રાશિની માફક

જીવ અને અજીવ એમ બે જ રાશિ છે. ” એ પ્રમાણે પરિ-
ત્રાજકે પૂર્વ પક્ષ કર્યો.

“ પરિત્રાજકજી ! તમે આ જે રીતે બે રાશિનું સ્થાપન કરે
છો તે જ પદ્ધતિએ વાદ કરવા માંગો છો કે ન્યાયની રીતિએ
પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ વગેરેથી વાદ કરવા ઈચ્છો છો ? જે એ રીતે
ઈચ્છતા હો તે તે પ્રમાણે પક્ષ વગેરેથી પૂર્વપક્ષ કરો. ” રાહ-
ગુપ્તે પરિત્રાજકને પદ્ધતિસર પૂર્વપક્ષ કરવા સૂચવ્યું.

“ તમે ન્યાયની રીતિથી વાદ કરવા કહેતા હો તે બુદ્ધિ
જીવ અને અજીવ, એમ બે જ રાશિ છે, વિશ્વમાં વસ્તુ
માત્રની બે રાશિ જ જણાતી હોવાથી, શુભ અને અશુભ
આદિની માફક. ” એ પ્રમાણે પક્ષ, સાધ્ય, હેતુ ને દષ્ટાન્ત
બતાવી પરિત્રાજકે પૂર્વપક્ષ કર્યો.

“ વિશ્વમાં વસ્તુ માત્રની બે જ રાશિ છે, તે સમ્બન્ધી
કેટલાએક ઉદાહરણો દર્શાવી તમે જીવ અને અજીવ એમ બે
જ રાશિ સિદ્ધ કરો છો તે યથાર્થ નથી. પરંતુ જીવ, અજીવ
અને નોજીવ એમ ત્રણ રાશિ છે. બ્રહ્માન્ડમાં જે કોઈ વસ્તુ
છે તે ત્રણ ત્રણ રાશિમાં જ વહેંચાયેલ છે. સાંભળો.

દેવાનાં ત્રિતયં ત્રયી હુતશુક્તં, શક્તિત્રયં ત્રિસ્વરા-

સ્ત્રૈલોક્યં ત્રિપદી ત્રિપુષ્કરમથ ત્રિબ્રહ્મ વર્ણાશ્ચયઃ ॥

ત્રૈગુણ્યં પુરુષત્રયી ત્રયમથો, સન્ધ્યાદિકાલત્રયં,

સન્ધ્યાનાં ત્રિતયં વચસ્ત્રયમથાઽ-પ્યર્થાશ્ચયઃ સંસ્મૃતાઃ ॥૧॥

બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર એમ ત્રણ દેવો છે. આહુનીય,
ગાહુર્પત્ય તથા *ઔપસ્થીય એમ યજ્ઞોપયોગી ત્રણ અગ્નિઓ

* ઔપસ્થીયને સ્થાને- દક્ષિણાગ્નિ પણ ગ્રહણ કરાય છે. જે માટે
દક્ષિણાગ્નિર્ગાહર્પત્યા-હવનીયૌ ત્રયોઽગન્યઃ એ પ્રમાણે અમર-

છે, અથવા પાર્થિવ અગ્નિ પ્રસિદ્ધ છે તે, નભોઽગ્નિ, વિદ્યુત વગેરે ને જઠરાગ્નિ એ ત્રણ અગ્નિ છે. મન્ત્રશક્તિ, ઉત્સાહ-શક્તિ અને પ્રભાવશક્તિ અથવા જનનશક્તિ, રક્ષણશક્તિ તથા વિનાશશક્તિ એમ ત્રણ શક્તિઓ છે. ધ્વસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત, અથવા રઉદાત્ત, અનુદાત્ત તથા સ્વરિત એમ ત્રણ સ્વરો છે, સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ એ ત્રણ લોક છે. ઉપન્નેઈ વા, વિગમેઈ વા, ધુવેઈ વા, (ઉત્પાદ, વ્યય ને પ્રૌવ્ય) એ ત્રણ પદો છે. ત્રિવેણીની માફક ત્રણ પોખરાવાળું ત્રિપુષ્કરતીર્થ છે અથવા દિનવિકાસી, રાત્રિવિકાસી અને સન્ધ્યાવિકાસી એમ ત્રણ પ્રકારના કમળ છે. શુદ્ધ ધ્રુવ, માયાવરિષ્ઠન ધ્રુવ, અને અન્તઃકરણાવરિષ્ઠન ધ્રુવ એ પ્રમાણે અથવા તેો ધ્રુવ એક જ છતાં સમષ્ટિના કારણભૂત શરીરમાં રહેલ ધ્રુવ 'વિરાટ' કહેવાય છે, સ્થૂલને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત શરીરમાં રહેલ ધ્રુવ 'હિરણ્યગર્ભ' કહેવાય છે અને સૂક્ષ્મને ઉત્પન્ન કરવામાં કારણભૂત શરીરમાં રહેલ ધ્રુવ 'ઈશ્વર' કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ધ્રુવ ત્રણ છે. લાલ, પીળો, ને વાદળી અથવા ૩બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય ને વૈશ્ય એમ ત્રણ વર્ણો છે. સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ એમ ત્રણ ગુણ છે. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણ પ્રકારે પુરુષો છે. મંગલાર્થક,

કાષમાં કહેલ છે. વળી બીજી રીતે પણ યજ્ઞમાં મન્ત્રથી સંસ્કારિત કરેલ અગ્નિ ત્રણ પ્રકારનો આવે છે. જેના નામ સમૂહ, પરિચાચ્ય ને ઉપચાચ્ય છે. એ પણ લઈ શકાય.

૧. એક માત્રા જેમાં હોય તે ધ્વસ્વ સ્વર, બે માત્રા હોય તે દીર્ઘ સ્વર, અને ત્રણ માત્રા હોય તે પ્લુત સ્વર કહેવાય છે.

૨. ઊંચેથી બોલાય તે ઉદાત્ત, નીચેથી બોલાય તે અનુદાત્ત અને મધ્યમ રીતે બોલાય તે સ્વરિત સ્વર કહેવાય છે.

૩. શુદ્ધ-શુદ્ધ હોવાને કારણે અથવા દ્વિગતિમાં એટલે જનોાઇ રાખવામાં તેનો અધિકાર નહિ ગણાયેલ હોવાથી તેની ગણતરી કરેલ નથી.

અનન્તરાર્થક અને પ્રશ્નાર્થક એમ ત્રણ અર્થો છે. પ્રાતઃસન્ધ્યા, મધ્યાહ્નસન્ધ્યા અને સાયંસન્ધ્યા એમ ત્રણ સન્ધ્યાકાળ છે. અથવા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાન એમ ત્રણ કાળ છે. સવાર, બપોર ને સાંજ એમ ત્રણ વખત કરવામાં આવતી સન્ધ્યાવન્દનક્રિયારૂપ સન્ધ્યા ત્રણ છે. એકવચન, દ્વિવચન અને બહુવચન એમ ત્રણ વચન છે. ધર્મ, અર્થ અને કામ અથવા શબ્દાર્થ, વાક્યાર્થ અને તાત્પર્યાર્થ એમ ત્રણ અર્થ છે. એ સિવાયના પણ વિશ્વ, તૈજસ અને પ્રાણ એમ ત્રણ આત્મા છે. પ્રાતિભાસિક, સ્વામ્નિક અને કલ્પિત એમ ત્રણ તૈજસ આત્મા છે, જહલ્લક્ષણા, અજહલ્લક્ષણા અને જહલ્લક્ષણા એમ ત્રણ લક્ષણા છે. શક્તિ, લક્ષણા અને વ્યંજના એમ ત્રણ વૃત્તિ છે. વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એમ ત્રણ સત્ છે. આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક એમ ત્રણ દુઃખ છે. આરંભવાદ, પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ એમ ત્રણ વાદ છે. જ્ઞાતા, જ્ઞેય ને જ્ઞાન, ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાન; સ્વામી, સેવક ને સેવા એ સર્વ ત્રિપુટીઓ છે. શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસન એમ ત્રણ આત્મજ્ઞાનનાં કારણ છે. જ્ઞાન, ઉપરતિ અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ મુક્તિના હેતુ છે. રેચક, કુંભક અને પૂરક એમ ત્રણ પ્રાણાયમ છે. સહજ, કર્મજ અને બ્રાન્તિજ એમ ત્રણ એકતા છે. પુત્રૈષણા, વિતૈષણા અને લોકૈષણા એમ ત્રણ એષણા છે. લૌકિક, કાર્મિક અને ધાર્મિક એમ ત્રણ વ્યવહાર છે. વાસના, વિષય અને પ્રહ્લ એમ ત્રણ આનન્દ છે. દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર એમ આત્માના અદ્વિતીય રત્ન સમાન પ્રધાન ગુણો છે.* એ પ્રમાણે

* આ ગણાવેલ ત્રણ ત્રણ પ્રકારોમાં ઘણાખરા વેદાન્ત વગેરે અન્ય દર્શનને અભિમત છે. જૈન દર્શનની તે સર્વમાં સમ્મતિ છે, એમ ન સમજવું.

જગતની કોઈપણ વસ્તુ હ્યો તો તેના ત્રણ પ્રકાર જ થાય છે. માટે જીવ, અજીવ અને નોજીવ એ ત્રણ ત્રણ રાશિ છે, પણ બે રાશિ નથી. ” એ પ્રમાણે શ્રી રોહિણી ત્રણ ત્રણ રાશિ-વાળા પદાર્થોની ગણતરી કરાવી જીવ વગેરે ત્રણ રાશિ છે એમ સ્થાપન કર્યું.

“ મુનિજી ! તમે આમ લાંબું વિવેચન કરી ત્રણ ત્રણ રાશિની ગણતરી કરાવી જીવ વગેરે ત્રણ રાશિ સાબિત કરો છો; પણ તે બરોબર નથી. જીવ વગેરે ત્રણ રાશિમાં કોઈ પ્રમાણ હોય તો તે દર્શાવો. ” પરિત્રાજકે પ્રમાણની આવશ્યકતા બતાવી.

“ જીવ, અજીવ અને નોજીવ, એમ ત્રણ રાશિ છે. જગતમાં ત્રણ રાશિ સિવાય બીજી કોઈ રાશિ ન હોવાથી આદિ, મધ્ય અને અન્તની જેમ અથવા નર, નારી ને નપુંસકની માફક. એ પ્રમાણે અનુમાન પ્રમાણથી ત્રણ રાશિની સિદ્ધિ થાય છે. ” શ્રી રોહિણી પ્રમાણ બતાવ્યું.

“ મુનિજી ! તમે ત્રણ રાશિને સ્થિર કરતું અનુમાન કરો છો ને હું દ્વિરાશિને સ્થાપન કરતું અનુમાન કરું છું. એટલે તે બંને અનુમાનો પરસ્પર અથડાઈને બળ વગરના બની *સુન્દોપસુન્દ ન્યાયથી નાશ પામશે. એથી એકે ત્રણ રાશિ સિદ્ધ થશે નહિ; માટે અનુમાનને છોડી હું કહું છું કે જીવ અને અજીવ બે જ રાશિ છે. પ્રત્યક્ષ બે જ રાશિ દેખાય છે માટે અર્થાત

* સુન્દ અને ઉપસુન્દ નામના બે અન્ધુઓ હતા. તેમને એવું વરદાન હતું કે પોતા સિવાય બીજા કોઈ તેમને મારી શકે નહિ. એક વખત એક સ્ત્રીના પ્રેમમાં ફસાઈને પરસ્પર બંને લડી મર્યાં. જે પ્રમાણે સુન્દ ને ઉપસુન્દ પરસ્પર મરાયા તે પ્રમાણે આપણાં અનુમાનો પણ પરસ્પર લડી વ્યર્થ જશે.

નર-નારી, પશુ-પક્ષી, કીડી-મકોડી, માખી-મચ્છર, ચાંચડ-માંકડ, ઇત્યાદિ સર્વ જીવ છે. સોનું-રૂપું, ઇંટ-ચુનો, લોહું-લાકડું, વગેરે સર્વ અજીવ છે. આ બે સિવાય નોજીવ નામની કોઈ વસ્તુ મળતી કે દેખાતી નથી માટે બે જ છે. પણ ત્રણ રાશિ નથી.” પરિત્રાજકે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને આગળ કરી બે રાશિની સ્થાપના કરી.

“ પરિત્રાજકજી ! તંમે સુન્દોપસુન્દ ન્યાયથી બંને અનુમાનો વ્યર્થ જશે એમ કહો છો તે ઠીક નથી. જ્યારે સામ-સામે પરસ્પર વિરુદ્ધ અનુમાનો કરવામાં આવે ત્યારે સત્પ્રતિપક્ષ નામના હેત્વાભાસથી બંને અનુમાનો વ્યર્થ થાય છે, પણ તે ક્યારે કે બે-તે બંને અનુમાનો સમાન બળવાળાં હોય તો. પણ બે તેમાં એક અનુમાન વિશેષ બળવાળું હોય અને બીજું અનુમાન નિર્બળ હોય તો બલિષ્ઠ અનુમાન નિર્બળ અનુમાનને નકામું કરી-સત્પ્રતિપક્ષ દોષથી દૂષિત કરે છે, ને પોતે પોતાના સાધ્યને સિદ્ધ કરવા સમર્થ બને છે. તમારું અનુમાન સત્પ્રતિપક્ષ સાથે અસાધારણ દોષથી પણ દૂષિત છે માટે નિર્બળ છે, એટલે તે નકામું થાય છે. અમે દશવિલ સબળ હોવાથી ત્રણ રાશિને સિદ્ધ કરે છે. વળી ‘ તમે પ્રત્યક્ષ અનુભવ બે રાશિનો થાય છે, માટે બે રાશિ છે ’ એમ સિદ્ધ કરો છો એ તો અમારી નરી અજ્ઞાનતા જ છે. તમે તમારા

* ‘ સપક્ષવિપક્ષવ્યાવૃત્તોહેતુરસાધારણ: ’ જેમાં સાધ્ય નિશ્ચિત હોય તે સપક્ષ, અને સાધ્યના અભાવનો નિશ્ચય હોય તે વિપક્ષ કહેવાય છે. તે બંનેમાં હેતુ ન રહે ત્યારે ‘ અસાધારણ ’ દોષ થાય છે. પ્રકૃતમાં ‘ જગત્ત્મ્મ બે જ રાશિ હોવાથી ’ એ હેતુ શુભ અને અશુભ એ સપક્ષમાં નથી રહેતો કારણ એ પણ શુભ, અશુભ અને શુભાશુભ એમ ત્રણ છે. અને વિપક્ષ વ્યાવૃત્ત તો છે જ; માટે અસાધારણ દોષ સંભવે છે.

જ્ઞાનયજ્ઞ ખોલીને જગતને નિહાળ્યું નથી એટલે તમને ‘નોજીવ’ નામની વસ્તુ દેખાઈ નથી. ‘નોજીવ’ નામની વસ્તુ વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે, ને તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. જુઓ દેખાતાં ઇન્દ્રિયોવાળા પ્રાણીઓ ‘જીવ’ છે. કાષ્ટ, પત્થર, ઘટ, પટ વિગેરે ‘અજીવ’ છે. તરતનું કપાયેલ-છેદાયેલ ગિરોલીનું પુરૂષ ‘નોજીવ’ છે જેમ વળ દીધેલ કાથીની દોરી સ્વયં ચેષ્ટા કરતી હોવાથી અજીવ નથી, ને સુખ દુઃખનો અનુભવ કરતી ન હોવાથી જીવ નથી, માટે ‘નોજીવ’ છે, તેમ છેદાયેલ ગિરોલીનું પુરૂષ ચેષ્ટા કરે છે ને સુખ-દુઃખનો અનુભવ નથી કરતું માટે ‘નોજીવ’ છે. એ પ્રમાણે નોજીવ નામનો પદાર્થ પ્રત્યક્ષ દેખાતો હોવાથી જીવ, અજીવ અને નોજીવ એ ત્રણ રાશિ સિદ્ધ થાય છે.” શ્રી રોહગુપ્તે પરિત્રાજકના મતને દ્વિવિત કરી અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી ત્રણ રાશિની સિદ્ધિ કરી.

“ મુનિજી ! ગિરોલીના તરતના કપાયેલ પુરૂષને તમે નોજીવ કહો છો પણ તે યથાર્થ નથી. કારણ કે જ્યાં સુધી તેમાં ચેષ્ટા થાય છે ત્યાં સુધી તે જીવ છે, અને ચેષ્ટા અંધ પડ્યા પછી તે અજીવ છે. વળ દીધેલ કાથીની દોરીને તમે નોજીવના ઉદાહરણ તરીકે ગણાવો છો, તે તો તદ્દન અસત્ય છે. એ દોરી અજીવ જ છે. ચેષ્ટા તો તેને વળ દીધેલ હોવાથી થાય છે. જેમ દોળાવ હોય ત્યાં ગોળ પત્થરને દેડવ્યો હોય તો તે સ્વયં ગતિ કરે જ જાય છે, તેથી તે કંઈ જીવ કે નોજીવ થઈ શકતો નથી. કારણ અને સંયોગને પામી અજીવ પણ ચેષ્ટા કરે છે તે પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, માટે ‘નોજીવ’ નામની વસ્તુ કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ થતી ન હોવાથી જીવ અને અજીવ એમ બે જ રાશિ સિદ્ધ થાય છે.” પરિત્રાજકે શ્રીરોહગુપ્તે ગિરોલીના

પુરુષમાં ' નોજીવ ' ની સ્થાપના કરી હતી તેનું ખંડન કરી એ રાશિની સિદ્ધિ કરી.

“ પરિવ્રાજકજી ! ગિરોલીના ચેષ્ટાવાળા છેદાયેલા પુરુષને જીવમાં ગણાવો છો, ને ચેષ્ટા બંધ પડેથી અજીવમાં ગણાવો છો. ઠીક, જ્યારે તેનામાં ચેષ્ટા થાય છે ત્યારે તેનો કયા જીવમાં સમાવેશ થાય છે ? જે ગિરોલીનું તે પુરુષ છે તે જીવમાં કે કોઈ જીવો જીવ તેમાં આવે છે ? ” શ્રીરોહગુપ્તે પરિવ્રાજકને પ્રશ્ન કર્યો.

“ મુનિજી ! જે ગિરોલીનું તે પુરુષ છે તેનો જ તેમાં જીવ છે. ” પરિવ્રાજકે કહ્યું.

“ એ ન ઘટી શકે, કારણ કે જો તેનો જ જીવ હોય તો ગિરોલી જેમ ઠપકપ કરવાથી નાસી જાય છે, સુખ દુઃખના અનુભવથી આનન્દિત અને શોકઝસ્ત બની જાય છે, અવાજ કરે છે, તેમ પુરુષમાં પણ થવું જોઈએ. તે કંઈ પણ પુરુષમાં થતું નથી, માટે ગિરોલીનો જીવ તેમાં સંભવે નહિ. ” શ્રી રોહગુપ્તે ખંડન કર્યું.

“ ત્યારે ગિરોલી સિવાય ખીજે કોઈ જીવ તેમાં તુરત આવે છે, એમ માનો. ” પરિવ્રાજકે ફેરવ્યું.

“ પરિવ્રાજકજી ! ઘડીકમાં આમ ને ઘડીકમાં તેમ એમ કરો તે ઠીક નહિ. તેમાં ખીજે જીવ આવે છે એમ કહો છો તે પણ મિથ્યા છે. જે ખીજે જીવ આવે છે, તે ત્રસ-એટલે હલનચલન કરવાની શક્તિવાળો આવે છે, કે સ્થાવર-એટલે મરજી મુજબ ગતિ ન કરી શકે અને સ્થિર પડી રહે તેવો આવે છે ? જો ત્રસ આવે તો તે દ્વિ-ઇન્દ્રિય, ત્રિ-ઇન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય કે પંચેન્દ્રિય એમ ચારમાંથી કોણ આવે છે ?

એકેની પણ સંભાવના થઈ શકતી નથી. સ્થાવરમાં ગતિ ન હોય, અને હોય તો તે એકધારી અગ્નિ અને વાયુમાં જ હોય. આ પુસ્તકમાં ચેષ્ટા-ગતિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, ને અગ્નિનો ઉચ્ચ સ્પર્શ કે વાયુનું ન દેખાવાપણું નથી માટે સ્થાવરના જીવનું તેમાં આવવું ઘટતું નથી. ઐર્ષન્દ્રિય વગેરે અનુક્રમે બોલી-સૂંઘી-દેખી-સાંભળી શકે છે, આમાં તે કંઈપણ નથી; માટે તે પણ નથી ઘટતું. એ રીતે બહારનો કે ગિરોલીનો કોઈપણ જીવ તેમાં ન હોવાથી જીવ નથી એ નિશ્ચિત છે. અજીવ પણ નથી. તમે પોતે કહો છો કે ચેષ્ટા બંધ પડ્યા પછી અજીવ છે, માટે ચેષ્ટાવાળું પુસ્તક 'નોજીવ' છે એ જ સિદ્ધ થાય છે." શ્રી રોહગુપ્તે પરિત્રાજકને બોલતો બંધ કરી દીધો.

(૩)

" ગુરુજી ! ગુરુજી ! આ શું ? આપના પગ પાસે આટલા વીંછીઓ ક્યાંથી ? ઊડો ઊડો. આ તો મહાજેરી ઠાકરીયા વીંછી છે." શ્રી રોહગુપ્તને તેમના એક શિષ્યે સૂચના કરી.

" જો ! જો ! આ મહારાજના પગ પાસે મોર ક્યાંથી આપ્યો ? ને મહારાજને કરડવા પ્રયત્ન કરતા વીંછીઓને મારી નાખે છે. આ બધું અહિં ક્યાંથી ?" સભામાંથી એક સભ્યે બીજા સભ્યને બતાવીને કહ્યું.

આ બે સભ્યો વાત કરે છે ત્યાં તે બન્નેને ઉદ્દેશીને ત્રીજો સભ્ય બોલ્યો.

" આ અહિં જુઓ, મહારાજની પાછળ મોટા મોટા નાગરાજો અને નોળીયાઓ જપાજપી બોલાવે છે. આ મહા-વિષધર નાગરાજો ઊંચી ઊંચી ફેણ કરી કૂંકાડા ભારતા મહારાજને દશ-ડાંબ દેવા જાય છે. અરે ! આ સામે નોળીયાઓ

ક્યાંથી આવ્યા છે ! જુઓ આ નોળીઆઓએ સર્પરાજને લોહીહુહાણુ કરી પાછા પાડ્યા. ઠીક થયું મહારાજ બચી ગયા. આશ્ચર્ય છે ! આ નિશ્ચિદ્ર રાજસભામાં નાગ-નોળીઆઓ ક્યાંથી નીકળ્યાં ? ”

એટલામાં તો તે બધા સભ્યો પાસે ધઈને ચીંચીં કરતું મોટા મોટા જંગલી ઉંદરોનું મહાસૈન્ય શ્રી રોહગુપ્ત તરફ ધસવા લાગ્યું. ત્યાં તો અધવચ્ચેથી જ એક પછી એક મોટા ખિલાડાઓ મીયાંઉ-મીયાંઉ કરતાં ઉપરથી પડ્યા. પાંચ સાત ઉંદરોને ઝેરવેર કરી નાખ્યા એટલે એટલા સભ્યો ઉપર કુદકા મારતા ખીજા ઉંદરો નાસભાગ કરી ક્યાંઈ આવ્યા ગયા. સભ્યો ગભરાઈ ગયા. કેટલાએક બીરુ સભ્યોએ સીધો ઘરનો રસ્તો પકડ્યો. ખિલાડાંઓ પણ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.

“ આ કુદકા મારતું હરણીયું અહિં ક્યાંથી ? સહજ અવાજ સાંભળે ત્યાં તો પવનવેગે નાસી જાય. આ શું ? આ તો મોટામોટા શીંગડાં ઝાંચા કરી મહારાજને મારવા જાય છે. ચન્દ્રમામાંથી પડી ગયું કે શું ? ચન્દ્રમાને તો કલકી બનાવ્યો, ને વર્ણી આ સભામાં આવી આ સભાને પણ કલક લગાડવું છે ! છે શું ? ” એક જણે ખીજાને કહ્યું.

“ અરે ! જોજો. આ વાઘે તરાપ મારીને મરગલાને સ્વધામ પહોંચાડી દીધું. ખિચારું ચન્દ્રલોકમાં પાછું પહોંચી ગયું. ”

“ એલા ! ભાગ, ભાગ, જો આ જમીન ફાટે છે. ક્યાંય ધરતીકમ્પ ન થાય ! ” એક જણે બોલ્યો.

“ ના, ના, ધરતીકમ્પ શું થાય ? આ તો ત્યાં ભૂંડ નીકળ્યું. ખિચારાને પૃથ્વીનો ભાર સહન નહિ થયો હોય એટલે આવ્યું લાગે છે. અરે ! એ તો વકરીને વિકરી ગયું છે. આ લાંબું હંતૂશલ કાઠી મહારાજ તરફ ધસે છે. ”

બીજે બોલ્યો: “ શું આ સ્વપ્ન છે કે સાચું? આ સિંહ ક્યાંથી કૂઢ્યો, ને પાછું ભૂંડને જમીનદોસ્ત કરી નાખ્યું? અરે! આ ખાડામાં ભૂંડ અને સિંહ બંને ગુમ થઈ ગયા! આ તો હતું એવું ને એવું જ છે. આ થાય છે શું? ”

ત્રીના સભ્યે કહ્યું: “ અરે અરે! આ પરિત્રાજક પાસેથી કા-કા-કા એવે અવાજ કેમ આવે છે? જોતો ખરો, આ મોટા મોટા કાળા કાજળ જેવા કાગડાઓ ચાંચ તૈયાર કરી આ મુનિજી તરફ જાય છે. પણ ત્યાંથી ધૂ-ધૂ-ધૂ અવાજ કરતા ધ્રુવડો નીકળ્યા. આ વચ્ચેમાં જ બંને બાઝ્યા. ઓહ! આ તો બંને જાય ઊડ્યા, આગળ કાગડા ને પાછળ ધ્રુવડો. દ્યો દેખાતાય નથી. બધું ગુમ. ” સભ્યોએ પરસ્પર વાત કરી.

“ મંત્રીજી! આ બંને જણા વાદ નથી કરતાં ને આ શું ઉપદ્રવ મચાવે છે? ” રાજાએ મંત્રીને પૂછ્યું.

“ જી, આ પરિત્રાજક મહારાજને કંઈ પણ ઉત્તર આપી શકતો નથી, એટલે આ દુષ્ટ વિદ્યાઓના ઉપદ્રવથી મહારાજને મુંઝવવા પ્રયત્ન કરે છે. ” મંત્રીએ ખુલાસો કર્યો.

“ મહારાજ પણ બધી વિદ્યાઓમાં કુશળ જણાય છે. જુઓ આ પરિત્રાજકે શકુનિકા નામની વિદ્યાનો ઉપયોગ કર્યો. ” રાજાએ કહ્યું.

“ હાજી, આ બધી શકુનિકાઓ (સમળીઓ અથવા ચિબડાઓ) મહારાજ તરફ ધસે છે. ” મંત્રીએ કહ્યું.

“ જુઓ, મહારાજે ઉલાવક વિદ્યાનો પ્રયોગ કરી ઉલાવક પક્ષીઓ (શ્યેન-બાજ) ઠોડ્યા. કહેવાય છે કે આ ઉલાવકોને જોતાં જ શકુનિકા અધમુઠ થઈ જાય છે. ખરેખર આ પક્ષિઓએ શકુનિકાનો કચ્ચરઘાણ વાળી નાખ્યો, ને ઘડીમાં આ બધું નષ્ટ કરી નાખ્યું. ” રાજાએ પૂરવ્યું.

એ પ્રમાણે વાદમાં પરિત્રાજક ન કાઠ્યો એટલે તેણે સાત દુષ્ટ વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કર્યો, તેની પ્રતિપક્ષભૂત સાત વિદ્યાઓનો પ્રયોગ કરી શ્રી રાહુગુપ્તે પરિત્રાજકને હતાશ કર્યો. આખરે ખૂબ ક્રોધમાં ભરાઈને પરિત્રાજકે એક મહાવિદ્યા અજમાવી.

(૪)

“ આ શ્યામ વસ્ત્ર પહેરાવીને તિરસ્કારપૂર્વક કોને નગર પાર કરવામાં આવે છે. ? ” એક નાગરિકે અન્ય નાગરિકને પૂછ્યું.

“ તમને ખબર નથી ! રાજસભામાં ગઈ કાલે જૈન મુનિ સાથે પેલા પરિત્રાજકને વાદ થયો હતો. તેમાં તે પરાજિત થયો ને તેને નગરપારની સજા થઈ છે. ”

“ હા, પણ તે તો સભામાં ઉપદ્રવ મચાવતો હતો ને ? ”

“ હા, ઉપદ્રવ તો ખૂબ મચાવ્યા, પણ કાંઈ કાઠ્યો નહિ. તમે ત્યાં આવ્યા ન હતા ? ”

“ હું આવ્યો હતો, પણ આ ઉપદ્રવની શરુઆત થયા પછી થોડા સમયે ચાલ્યો ગયો હતો. ”

“ તમે ક્યારે ઊઠી ગયા ? ”

“ હું પેલા ઊંદરોનો ઉપદ્રવ થયો ત્યારે ઊઠી ગયો. પછી શું અન્યું ? ”

“ પછી તો એવા ને એવા જ જુદા જુદા ઘણા ઉત્પાતો થયા, પણ તે સર્વનો મહારાજશ્રીએ પ્રતિકાર કર્યો. બધામાં પરિત્રાજક પાછો પડ્યો એટલે તેણે ખૂબ ક્રોધમાં ભરાઈને એક ગધેડીને બોલાવી. ”

“ ત્યારે તો તેણે ગર્દભી વિદ્યાને ઉપયોગ કર્યા હશે ? એ વિદ્યા બહુ બલવાળી ગણાય છે. કહેવાય છે કે તે ગધેડી ભૂંકે તો તેનો અવાજ સાંભળવા માત્રથી મોટા, મોટા સૈન્યોનો પણ નાશ થઈ જાય છે. પછી તે ગધેડીએ આવીને શું કર્યું ? ”

“ તે ગધેડી મહારાજ પાસે આવીને તેમના ઉપર મૂત્ર ને વિષા કરવા જતી હતી, પણ એટલામાં તો મહારાજે એણે ફેરવીને તેના માથામાં એવો તો માર્યો કે તરત જ તે પાછી ફરી ગઈ. ”

“ સારું થયું. નહિં તો સાંભળવા પ્રમાણે ગધેડી જેના ઉપર મૂત્ર ને વિષા કરે તેનું શરીર સડીસડીને ખવાઈ જાય છે, અને એનું એવી સ્થિતિમાં મરણ થાય છે કે જે જોયું પણ ન જાય. પછી તે ગધેડી પાછી ફરીને ક્યાં ગઈ ? ”

* શ્રી કાલિકાચાર્યના અહેન, નામે સરસ્વતી સાધ્વી થયાં હતાં. તે ઘણા રૂપવંત અને સૌન્દર્યમૂર્તિ હતા. તેમનાં રૂપ-સૌન્દર્યથી મોહિત થઈ કામી ગર્દભિલ્લ રાજ્યે તેમને અન્ત:પુરમાં પકડી મંગાવ્યા હતા. આ અનર્થની શ્રી કાલિકાચાર્ય મહારાજને જાણ થતાં, એવા દુષ્ટને દંડ દેવાને તેઓએ વિચાર કર્યો. સૈન્ય સન્ન કરી યુદ્ધ કરવા મહારાજ-શ્રી ત્યાં પધાર્યા. રાજ્યે કિલ્લાના દરવાજા અંધ કરાવ્યા ને ગર્દભી વિદ્યાને બંધ ગધેડી બોલાવી ને કિલ્લા ઉપર મોકલી. તે ગધેડીએ ભૂંકવાને મોં પહોળું કર્યું કે તરત સૈનિકોએ લક્ષ્ય સાધી તેનું મોં ખાણીથી ભરી દીધું. ખાણીથી મોં ભરાઈ ગયું એટલે તેનો અવાજ અહાર જ નીકળી ન શક્યો. આખર ગધેડી પાછી ફરીને ગર્દભિલ્લ રાજ્ય ઉપર વિષા અને મૂત્ર કરી ચાલી ગઈ. શ્રી કાલિકાચાર્ય મહારાજે તેને પકડ્યો અને સાધ્વીજીને મુક્ત કરાવી વધતી જતી અનર્થપરમ્પરાને પ્રશાન્ત કરી. છેવટે પોતે પણ પાયશ્વિત્તથી પવિત્ર થઈ આત્મસાધનમાં ઉગ્રમાણ અન્યા.

“ તે ગધેડી પાછી ફરીને પરિત્રાજક પાસે આવી, અને તેના માથા ઉપર મૂત્ર વિષા કરીને ચાલી ગઈ.—અલોપ થઈ ગઈ. પછી સભાપતિએ ‘પરિત્રાજક પરાજિત થયેલ છે’ એ મ બહિર કર્યું ને રાજ સાહેબે તેને અવહેલનાપૂર્વક નગર-પારની સભા કરી.”

“ અરેઅર, પ્રતિવાસુદેવનું ચક્ર જે પ્રમાણે પોતાનું જ વિનાશક થાય છે, તે પ્રમાણે આ વિષા પણ જે કાર્ય માટે વાપરી હોય ત્યાં ન ફાવે તો મૂકનારને જ મારે છે. અરેરે ! આપણા પરિત્રાજકની બહુ ખરાબ સ્થિતિ થઈ. કેટલું અભિ-માન કરતો હતો ? ક્ષણમાં બધું બદલાઈ ગયું.”

“ બીજું શું થાય ? વગરવિચાર્યું મિથ્યાભિમાન માણસને જાણે ચડાવીને એવું તો નીચે પછાડે છે કે તેનું નામનિશાન પણ રહેવા દેતું નથી.”

“ સાંભળ્યું છે કે, આ વિજયથી મહારાજને ઘણું સન્માન મળ્યું છે ને તેમનો યશ બહુ જ વધ્યો છે.”

“ એ તો સારું જ થયું છે, પણ મહારાજ હજી એટલા પ્રૌઢ થયા નથી. તેમને મળેલ આ માનનો દુરુપયોગ ન થાય તો સારું ! તેઓ આગળ વધે અને આવી વિદ્વત્તા ફેલાવે તેમાં તો આપણે ગૌરવ લેવા જેવું છે.”

“ એમાં શું ? આપણા રાજ્યમાં—દેશમાં આવા વિદ્વાનો વસે છે એ આપણને અને રાજ્યને અભિમાનનો વિષય છે. બીજું હજી સુધી હું જીવ અને અજીવ એ બે જ પદાર્થો છે એમ જ સમજતો, પણ આ મહારાજનું કથન સાંભળ્યા પછી મારો તે ભ્રમ દૂર થયો ને નાજીવ પણ એક પદાર્થ છે એ સમજાયું.”

“ હા, મારા સાંભળવામાં પણ અત્યારસુધી એ નહોતું આવ્યું. મહારાજે એ નવીન જ બતાવ્યું. ”

[શ્રી રોહગુપ્તે પરિત્રાજકને વાદમાં પરાજિત કરીને તેની દુષ્ટ વિદ્યાઓનો પણ પ્રતિકાર કરી હટાવી ત્યારે છેવટે તેણે ગર્હણી મહાવિદ્યાનો પ્રયોગ કર્યો. શ્રી રોહગુપ્તે પોતાના ગુરુ-મહારાજે મંત્રીને આપેલ રજોહરણથી તે વિદ્યાને પણ પાછી પાડી. ઉપાયહીન થઈ પરિત્રાજક પૂર્ણ પરાસ્ત થયો ને રાજ્યે તેને નગરપાર કર્યો. શ્રી રોહગુપ્તને ખૂબ સન્માન આપી વિજયી જાહેર કર્યા. ઉપરની નાગરિકોની વાતચિતથી એ સ્પષ્ટ સમજાય છે.]

(૫)

આજ અન્તરંજિકા નગરીમાં ઘરઘર ઉત્સવ છે. જૈનો અને જૈનેતરો સર્વે શ્રી રોહગુપ્તના વિજયથી આનન્દિત થાય છે. મોટા આડમ્બરપૂર્વક શ્રી રોહગુપ્તને રાજસભાથી ઉપાધ્યયે લાવવામાં આવ્યા ત્યારે ગુરુમહારાજશ્રીએ વાદમાં વિજય વર્યા તે માટે તેમને ખૂબ શાખાશી આપીને પછી વાદનો વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. તે આ પ્રમાણે—

“ રોહગુપ્ત ! વાદનો આરંભ કોણે કર્યો હતો ? ”

“ જી, રાજ્ય તરફથી વાદ શરૂ કરવા સૂચન કરાયું એટલે તે કાંઈ પણ બોલ્યો નહિં, ત્યારે મેં તેમને પૂર્વપક્ષ કરવા પ્રેરણા કરી ને પરિત્રાજકે પૂર્વપક્ષ કર્યો. ”

“ કયા વિષયનો પૂર્વપક્ષ તેણે કર્યો ? ”

“ જી, જીવ અને અજીવ એમ બે જ રાશિ છે, એવું તેણે સ્થાપન કર્યું. ”

“ ત્યારે તો તેણે આપણને જ અભિમત સત્ય સિદ્ધાન્તનો પક્ષ લીધો. પછી તે શું કર્યું ? ”

“ જી, મેં દ્વિરાશિનું ખંડન કરીને ત્રણ રાશિનું સ્થાપન કર્યું. ”

“ પછી ફરી તેણે દ્વિરાશિનું મંડન કરી તારો વિરોધ કર્યો હશે ને ? ”

“ હાજી, તેણે ત્રણ રાશિનું સામાન્ય ખંડન કર્યું. વળી મેં સ્થાપના કરી. એમ થોડા સમય સુધી પરસ્પર વાદ ચાલ્યો પણ છેવટ જ્યારે મેં તેનું સચોટ ખંડન કરી ત્રણ રાશિનું આબાહ મંડન કર્યું એટલે તે ખોલતો જ ખંધ થઈ ગયો. ”

“ પછી શું થયું ? ”

“ પછી તો તેણે દુષ્ટ વિદ્યાઓનો ઉપયોગ કર્યો, ને મેં તે સર્વ વિદ્યાઓનો આપત્રીના પસાયથી પ્રતિકાર કર્યો એટલે તેમાં પણ તે ન ફાળ્યો. મહારાજ શ્રી બલશ્રીએ તેને નગર-પારની સજા કરી. ”

“ સારું થયું પણ વાદમાં વિજય મળ્યા પછી તે ખુલાસો કર્યો કે નહિ કે આ ત્રણ રાશિનું મેં જે સ્થાપન કરેલ છે તે આ પરિત્રાજકને પરાજિત કરવા માટે કરેલ છે. પણ વાસ્તવિક તો બે રાશિ જ છે. ”

“ નાજી, એવો ખુલાસો મેં નથી કર્યો. ”

“ તારે એવો ખુલાસો કરવો જોઈએ. પાછળથી એવું સ્પષ્ટીકરણ-એખવટ ન થાય તો ત્રણ રાશિના તારા સચોટ મંડનથી કેટલાએક ત્રણ રાશિને સત્ય માની બેસે તો અનર્થ થાય. મિથ્યાત્વની વૃદ્ધિ થાય. ઠીક, હજી શું બગડી ગયું છે ? આવતી કાલે સલામાં જઈ ખુલાસો કરી આવજે. ”

“ જી, એમાં અનર્થ શું થાય ? વાદમાં ચર્ચાયેલ વાત કાંઈ કોઈ સાચી જૂઠી માને નહિં એટલે મને હવે એવો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાતી નથી. પાછળથી સભામાં હું બાતેજ મારા કથનને અસત્ય કહું તો મારા વચનની કિંમત ન રહે. મારું બહુમાન ઘટે-લઘુતા થાય. ”

“ એમાં લઘુતા કે બહુમાન એાછું ન થાય. ઊલટુ આપણે સત્યના અનુયાયી છીએ, આગ્રહવાળા નથી એવી છાપ પડે. સ્પષ્ટીકરણુ ન થાય તો વાદીને પરાજય પમાડવા માટે આમ કહેવાય છે, એવું ન સમજનારા આત્માઓ ત્રણ રાશિને સત્ય માની બેસે. આપણે કોઈના મિથ્યા વિચારોમાં નિમિત્ત-ભૂત થઈએ એ એાછું પાપ-કારણુ નથી. સૌ સત્યની શુભ્રતા કરતાં એક અસત્યની મલિનતા વધારે ગાઢ છે, માટે જરૂર ખુલાસો કરી આવવો. ”

“ જે સભામાં મેં ત્રણ રાશિની સ્થાપના કરી ત્યાં જ જઈને સ્વમુખે મારું કથન મિથ્યા છે અને પરિત્રાજકની માન્યતા તથ્ય છે, એવું કહું તેમાં મારું ગૌરવ શું રહે ? માગથી એ બની શકશે નહિં. ”

“ તારાથી એ નહિં બની શકે તો તું મિથ્યાત્વની પુષ્ટિ કરે ને હું ચલાવી લઉં તે મારાથી પણ બની શકશે નહિં. વળી તારે ક્યાં એમ કહેવું છે કે ‘ મારું કથન મિથ્યા છે, ને પરિત્રાજકનું સત્ય છે. ’ તારે એમ ખુલાસો કરવો કે જે રાશિ સત્ય છે ને ત્રણ રાશિ અસત્ય છે. મેં તે દિવસે વાદમાં ત્રણ રાશિનું સ્થાપન કર્યું હતું તે કેવળ પરિત્રાજકને પરા-જિત કરવા માટે પણ તેથી તે વિચારો કોઈએ સત્ય માનવા નહિ. આ સમયે તો આ છે, પણ કોઈ વખત એવો પ્રસંગ આવે કે જેમાં કોઈ આવા જ વાદી આપણને અભિમત આત્મા-

કર્મ-મુક્તિ વગેરે પદાર્થોનું મંડન કરે ને તેને જિતવા માટે આપણે તે સર્વનું ખંડન કરીએ, છેવટ આપણા વિજય થાય એટલે એ સાચું કયું છે ને તેનો ખુલાસો કરવાથી આપણે હલકા પડીએ એવું થોડું છે? વાદમાં વિજય તો બુદ્ધિનો ધાય છે, સત્ય સિદ્ધાન્તનો થોડો ધાય છે? તું સત્ય સિદ્ધાન્તનું મંડન કર ને તારાથી વિશેષ પ્રતિભાસમ્પન્ન સામે હોય તો તે તારું સર્વ ખંડન કરી વિજયી બને એથી એ સત્ય એમ કેમ માની લેવાય? માટે આપણે ખુલાસો જરૂર કરી આવવો જ જોઈએ. ન કરી આવીએ તો દોષિત થઈએ.”

“ જી, આપનું કથન યથાર્થ છે, પણ મેં તદ્દન મિથ્યા મંડન કયું હોય તો ખુલાસો કરવાની જરૂર રહે. આ તો અપેક્ષાથી ત્રણ રાશિ પણ સંલવી શકે છે, તો એ સત્ય માટે ખુલાસો કરવાની શી જરૂર? ”

“ કોઈપણ સ્ત્રીને ત્રણ રાશિ સંલવતી નથી. નોજીવ નામની કોઈપણ વસ્તુ જન્મતમાં હોય તો ને? અપેક્ષાથી ત્રણ રાશિ સંલવે છે એવી તારી માન્યતા મિથ્યા છે. ”

“ ગુરુજી, સુક્તિ અને આગમ બન્નેથી ત્રણ રાશિ સિદ્ધ થાય છે તો શા માટે આપ તેનો નિષેધ કરો છો? એમાં આપ ભૂલતા હો એમ મનાય છે. ”

“ તારો એ ભ્રમ છે. વાદમાં વિજય મેળવવા માટે તે ત્રણ સ્થાપન કયું એટલે તને મિથ્યા આગ્રહ બંધાવો છે. ત્રણ રાશિ કોઈપણ પ્રકારે સિદ્ધ થઈ શકતી જ નથી. ”

“ તારો એ ભ્રમ નથી. હું ત્રણ રાશિ સિદ્ધ કરવા તૈયાર છું. ”

“ સારું, જો તને ત્રણ રાશિની માન્યતાનો આગ્રહ હોય તો સિદ્ધ કરજે. પણ હજી તને સમજાવું છું કે આ માન્યતા છોડી દે. તેમાં તારું હિત છે. પાછળથી પરતાવો થશે. ”

વાદીનો પરબજ્ય કરીને-વિજયી બનીને આવ્યા પછી રોહ-ગુપ્તને તેમના ગુરુમહારાજે સઘળા સમાચાર પૂછ્યાં, તેમાં રોહગુપ્તે જે ત્રણ રાશિનું મંડન કરેલું તે સમજાવી ખુલાસો કરવા ગુરુમહારાજે તેમને સૂચવ્યું, છતાં રોહગુપ્તે તે સૂચનાની અવગણના કરી. ઘણી રીતે સમજાવ્યા છતાં રોહગુપ્ત ન સમજ્યા, ને ઊલટું ત્રણ રાશિ છે એ સિદ્ધ કરવા તૈયાર થયા. શ્રી ગુપ્તસૂરિજી મહારાજ આ અનર્થ ન વધે એટલે શિષ્ય સાથે વાદ કરવા કટિબદ્ધ થયા.

(૬)

“ શું આચાર્ય મહારાજશ્રી અને રોહગુપ્ત વચ્ચે રાજ-સલામા વાદ થવાનો છે, એ વાત સાચી છે ? ” ગામમાં એ પ્રશ્ન ચર્ચાનો હતો.

“ હા, શ્રી રોહગુપ્ત પરિવ્રાજક સાથેના વાદમાં જે ખોટ્યા હતા તે સિદ્ધાન્ત-આગમ વિરુદ્ધ હતું. તેનો ખુલાસો સલામાં જઈને કરવા આચાર્ય મહારાજશ્રીએ તેમને સમજાવ્યું, પણ તેમણે ન માન્યું. વધારે કહ્યું ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે-મેં કયાં ખોટું કહ્યું છે ? એટલે આચાર્ય મહારાજશ્રીને લાગ્યું કે આ શક્તિવાળો છે, ને મિથ્યા આગ્રહમાં બદ્ધ થયો છે. જે હવે માર્ગમાં નહિં આવે તો એની શક્તિનો સદુપયોગ થવાને બદલે એના પોતાના વિચારના પ્રચારમાં થશે ને તેથી હિત થવાને બદલે અનર્થ વધશે, માટે તેની સાથે વાદ કરી તેને માર્ગે લાવવા મહારાજશ્રીએ વિચાર કર્યો છે. ” જાણકારે જણાવ્યું.

“ જે એમ થશે તો તો આ વિજયને લઈને નિન્દા કરતાં અન્યદર્શનીઓને પણ પ્રશંસા કરવી પડતી હતી, તેમને જે

આ બખર પડશે એટલે તેઓ પાછા નિન્દા કરવા માંડશે. એમને તો એટલું જ જોઈએ છે.”

“ નિન્દા કરે તો ભલે કરે, એથી શું ? આપણે જોટા વિચારોને થોડા ચલાવી લેવાય ? ”

“ એ વાત તો બરાબર છે, પણ લાણીગણીને તૈયાર થયેલ મહારાજ આમ તદ્દન ફરી ગયા એ શું ? ”

“ માટે તો આમ સખત પગલાં લેવા પડે છે. સામાન્ય સાધુ હોત તો આવું થોડું કરવું પડત ? સમજે તો ઠીક, નહીં તો તેની શી અસર થવાની છે ? ”

“ પણ આચાર્ય મહારાજશ્રી રાજસલામાં વાદ કરવા માટે શા માટે જાય છે ? ઘર મેળે મહારાજને સમજાવવા હતા, ને ન સમજે તો સંઘ કે સમુદાય બહાર કરવા હતા. આ તો જાણી જોઈને વિશેષ હેલનાનો માર્ગ લેવાતો હોય એમ નથી લાગતું ? પહેલાં પણ કેટલાયને એ પ્રમાણે બહાર કર્યાનું સંલખાય છે. ”

“ પણ એમ કરવાથી ઉદ્દેશની સિદ્ધિ નથી થતી માટે આમ કરવું પડે છે. શ્રી રોહગુપ્તને એમ ને એમ સમુદાય બહાર કરે એટલે તેઓ શાન્ત રહે એમ ન સમજવું, તેઓ પોતાના વિચાર ફેલાવવા પ્રયત્ન કરશે. આ રીતે સલામાં-બહારમાં વાદ થાય ને પછી ન સમજે તો તેમને બહાર કરવામાં આવે એટલે તેઓ આડુંઅવળું કંઈ પણ જોલી તો ન જ શકે. વળી સલામાં મહારાજશ્રી સાથેના વાદમાં વિજય મેળવે એ સ્વપ્ને પણ સંલવતું નથી. ”

“ ઠીક, વાદ ક્યારથી થવાનો છે ? ”

“હજુ નક્કી નથી થયું, પણ ઘણું કરીને એ ચાર દિવસમાં વાદ થશે.”

શ્રી રોહગુપ્તને ઘણું અમનજ્યા છતાં ન સમજ્યા એટલે શ્રી ગુપ્તસૂરિજી મહારાજ જાહેરમાં રાજસભામાં રાજાની સમક્ષ વાદ કરવા રોહગુપ્તને કહે છે. ગુરુ શિષ્યના વાદનો નિર્ણય થાય છે.

(૭)

“રોહગુપ્ત ! તમારા મનનું પ્રતિદાન કરો.”

રાજસભામાં શ્રી ગુપ્તસૂરિજી મહારાજે રોહગુપ્તને વાદનો આરભ કરવા કહ્યું.

યમ્માદૃજીવજીવા-નોજીવોઽપિ વિભિદ્યતે ।

તથૈવાધ્યક્ષગમ્યન્વા-દસ્તુ રાશિત્રયં તતઃ ॥

[જે કારણે અશુભ, શુભથી જુદો પડે છે તે કારણે નોશુભ પણ શુભથી જુદો પડે છે તે પ્રમાણે જ પ્રત્યક્ષ થતું હોવાથી. માટે ત્રણ રાશિ હો.]

નોશુભ (પક્ષ) શુભથી જુદો છે. (સાધ્ય) શુભથી વિલક્ષણ જણાતો હોવાથી (દેવ) અશુભની માદક (ઉદાહરણ). જે જેથી વિલક્ષણ જણાય તે તેથી જુદું હોય છે (વ્યાપ્તિ). જેમ અશુભ શુભથી વિલક્ષણ જણાય છે માટે જુદો છે તેમ નોશુભ તામે એક જુદી રાશિ હોવાથી શુભ, અશુભ અને નોશુભ એમ ત્રણ રાશિ પ્રમાણસિદ્ધ છે: માટે એ જ રાશિ નહીં પણ ત્રણ રાશિ સ્વીકારવી જોઈએ ” રોહગુપ્તને પોતાના પક્ષનું પ્રતિ-પાદન કર્યું.

“તમે નોશુભને શુભથી વિલક્ષણ કહે છે એટલે શું ? ‘અસાધારણધર્મો લક્ષણમ્’ અસાધારણ ધર્મ લક્ષણ કહેવાય

છે. વિરુદ્ધ લક્ષણુ-વિલક્ષણુ કહેવાય. અર્થાત્ જો વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ અસાધારણુ ધર્મ હોય તે જ ને વસ્તુઓ વિલક્ષણુ કહેવાય. વિલક્ષણુતા જો પ્રકારે થાય છે; એક તો બુદ્ધા બુદ્ધા લક્ષણુથી અર્થાત્ એકનું સ્વરૂપ કંઈક હોય ને બીજાનું સ્વરૂપ કંઈક હોય. જેમ એક જ સ્થાનમાં રહેનારા ધર્માસ્તિકાયા અને અધર્માસ્તિકાયા પરસ્પર વિલક્ષણુ છે; કારણુ કે તે બંનેના સ્વરૂપ બુદ્ધા છે. ધર્માસ્તિકાયાનું સ્વરૂપ ગતિમાં સહાય કરવાનું છે ને અધર્માસ્તિકાયાનું સ્વરૂપ સ્થિતિમાં મદદ કરવાનું છે. એ પ્રમાણે એક જ આત્મામાં રહેતાં પુણ્ય અને પાપ વિલક્ષણુ છે. પુણ્ય સુખને આપનાર છે ને પાપ દુઃખને દેનાર છે. સાકરમાં જે સ્થળે સફેદ રૂપ છે ને તે જ સ્થળે મિષ્ટ રસ પણ રહે છે, છતાં બંને એક નથી; કારણુ કે રૂપ આંખથી જણાય છે ને રસ જીભથી જણાય છે. એ સ્વરૂપ ભેદરૂપ વિલક્ષણુતા થઈ. બીજી વિલક્ષણુતા, બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાનમાં રહેવારૂપ છે. જેમ પહોળું પેટ, સાંકડો કાંઠલો, ને જલ ધારણુ કરવાની શક્તિ તે રૂપ એક જ *સ્વરૂપવાળા ઘડાઓ પરસ્પર એક બીજાથી વિલક્ષણુ છે, કારણુ કે તે બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાનમાં-લિપ્ત લિપ્ત દેશમાં રહે છે. જે સ્થાનમાં એક ઘડો રહે છે, તે જ સ્થાનમાં બીજો ઘડો રહેતો નથી. ને આ બંને પ્રકારની વિલક્ષણુતા ન હોવાને કારણુ પોતે પોતાથી વિલક્ષણુ થઈ શકતો નથી. તમે જીવથી નોજીવને વિલક્ષણુ જણાવો છો

* જો કે નિશ્ચય નય પ્રમાણે તો એક ઘડાથી બીજા ઘડાનું સ્વરૂપ પણ બુદ્ધું હોય છે. એકમાં અમુક દેશોત્પત્તિકત્વ તો અન્વમાં અન્યદેશોત્પત્તિકત્વરૂપ સ્વરૂપ લિપ્ત છે; છતાં આબાહગોપાલ દેશભેદથી લિપ્તતા પ્રતીત થાય છે. માટે તે વ્યવહારમાં એક સ્વરૂપવાળા મનાય છે, માટે સ્વરૂપ ભેદરૂપ વિલક્ષણુતાને છાંડી દેશભેદે વિલક્ષણુ ગણાવેજ છે.

તે તેમાં કઈ જાતની વિલક્ષણતા છે ? લક્ષણભેદરૂપ વિલક્ષણતા છે, કે દેશભેદરૂપ વિલક્ષણતા છે ? ” આચાર્ય મહારાજે વિલક્ષણતાના વિકલ્પ કરી પ્રશ્ન કર્યો.

“ નોજીવમાં જીવથી બન્ને પ્રકારની વિલક્ષણતા છે. તે આ પ્રમાણે-જીવમાં જીવત્વ છે અને નોજીવમાં નોજીવત્વ છે. આ રીતે બન્નેનું સ્વરૂપ જુદું જુદું છે. દેશભેદ તો પ્રત્યક્ષ જણાય છે. ગિરોલીના શરીરમાંથી ભિન્ન થયેલ પુરુષ નોજીવ છે. જે સ્થાનમાં ગિરોલી રહે છે તે સ્થાનમાં તે પુરુષ નથી રહેતું માટે દેશભેદ છે. એ રીતે જીવથી ભિન્ન-વિલક્ષણ નોજીવ સિદ્ધ થાય છે. ” રોહિગુપ્તે જણાવ્યું.

“ બીજા કોઈ હેતુઓથી નોજીવ સ્વતન્ત્ર-ભિન્ન થયા પહેલાં નોજીવત્વરૂપ સ્વરૂપ ભેદ કહી શકાય નહિં. તદ્વચક્ષિત્વરૂપ હેતુથી વસ્તુમાં ભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે, પણ તે ક્યારે કે જો તે તે વસ્તુનું તદ્વચક્ષિત્વ સ્વતન્ત્ર સિદ્ધ થયું હોય તો. મુક્તિમાં એક જ સ્થાનમાં સમાન અવગાહનાથી અવસ્થિત આત્માઓ પરસ્પર જુદા છે. અનન્ત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ સ્વરૂપ સર્વમાં સમાન છે, દેશભેદ પણ નથી છતાં તેમાં જે ભિન્નતા છે તે તદ્વચક્ષિત્વરૂપ સ્વરૂપ ભેદને આશ્રયીને છે. તેઓનું તદ્વચક્ષિત્વ પ્રથમ સ્વતન્ત્ર સિદ્ધ થયેલ છે. એક કાળે સિદ્ધ થયેલાઓની એક સ્થળમાં એક સરખી અવગાહના હોતી નથી. તે ભિન્ન કાળે સિદ્ધ થયેલાઓની જ સંભવે છે. એ જે કાળ ભેદ છે તેણે જ તેમાં તદ્વચક્ષિત્વ સિદ્ધ કરેલ છે, માટે જ્યાં સુધી નોજીવ સ્વતન્ત્ર સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી તે વ્યક્ષિત્વ ભિન્ન કહી શકાય નહિં. બાકી તે સિવાયનું હલન-ચલન-સ્પુરણ વગેરે સ્વરૂપ જીવ-નોજીવમાં સમાન છે એ રીતે સ્વરૂપ-લક્ષણ ભેદરૂપ વિલક્ષણતા ઘટી શકતી નથી. દેશ-

લેદથી નોજીવ વિલક્ષણુ સિદ્ધ કરીને તેમાં જો તદ્વચકિતત્વ સિદ્ધ કરે તો તે પણ સંભવતું નથી. દેશલેદ એ પ્રકારે થાય છે: એક તો જે વસ્તુથી જે વસ્તુમાં દેશ લેદ રાખવો છે તે બંને વસ્તુઓ પૃથગભાવે રહેતી હોય અર્થાત્ બંને વચ્ચે કોઈ પણ જાતનો સમ્બન્ધ ન હોય. જેમ હિમાચલ અને વિન્ધ્યાચલ બંને ભિન્ન દેશમાં રહે છે તે પૃથગભાવે રહે છે અને બીજો દેશલેદ અપૃથગભાવે થાય છે એટલે કે જે વસ્તુઓ સમ્બન્ધિત થઈને રહેતી હોય તે ભિન્ન સ્થળમાં હોય. જેમ ભૂતલ અને ઘટ બંને સંયોગ સમ્બન્ધથી સંબંધિત છે, છતાં બંનેમાં દેશલેદ છે. તો તમને અલિલપિત નોજીવ જીવ સાથે સમ્બન્ધિત થઈને ભિન્ન દેશમાં રહે છે કે અસમ્બન્ધિત થઈને ભિન્ન દેશમાં રહે છે? ” આચાર્ય મહારાજે સ્વરૂપ-લેદનું ખંડન કરી દેશલેદના વિકલ્પો દર્શાવી પ્રશ્ન કર્યો.

“ જીવથી છૂટો પડીને નોજીવ દૂર રહેલ છે તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. બંને વચ્ચે કંઈ પણ સમ્બન્ધ જણાતો નથી માટે પૃથગભાવ-અસમ્બન્ધિત દેશલેદ નોજીવમાં છે. ” રોહગુપ્તે કહ્યું.

“ નોજીવ, જીવથી છૂટો પડેલ છે તે કયા હેતુથી? વિશ્વસા-સ્વભાવથી કે કોઈના પ્રયોગથી? તેમાં વિશ્વસાથી છૂટા પડવા-પણુ ઘટી શકે જ નહિં. વિશ્વસાથી છૂટા પડતા પુદ્ગલો એક વસ્તુથી સ્વયં છૂટા પડીને બીજી વસ્તુ સાથે સમ્બન્ધિત થાય છે-મિશ્રિત થાય છે. જેની સાથે મિશ્રિત થાય છે તેની સાથે તદ્વૃપ થઈ જાય છે. પોતાના ધર્મોની આપ-લે કરે છે તે પ્રમાણે નોજીવ પણ જીવથી સ્વયં છૂટો પડે છે તે માની શકાય નહિં. કદાચ તમારા મત પ્રમાણે માનીએ તો જીવથી છૂટો થયેલ નોજીવ જ્યાં જેની સાથે રહેલ છે ત્યાં સુખ દુઃખાદિને ઉત્પન્ન કરશે. એ સુખ:દુઃખાદિની ઉત્પત્તિ દૂષિત હોવાથી અભીષ્ટ માની શકાશે નહિં, માટે વિશ્વસાથી પૃથગભાવ માની શકાય

નહિં.” આચાર્ય મહારાજ શ્રીએ પૃથગ્લાવના પણ વિકલ્પો પાડી ખંડનની શરુઆત કરી.

“ નોજીવ જ્યાં રહેલ છે ત્યાં સુખ-દુઃખાદિ લોગવે જ છે. તેમાં દોષ શું છે ? ” રોહગુપ્ત સમાધાન કરવા લાગ્યા.

“ જો એ પ્રમાણે સુખ-દુઃખાદિનો અન્ય સ્થાને અન્યમાં પણ લોગ માનવામાં આવશે તો એ મહાન દોષ લાગશે. ૧ કૃતનાશ અર્થાત્-કરેલ કર્મનો વિનાશ-નિષ્કૃણતા અને ૨ અકૃતાભ્યુપગમ, અર્થાત્-નહિં કરેલ કર્મનો સ્વીકાર. તે આ પ્રમાણે-ગિરોલીમાં રહેલા જીવે પુરુષમાં સુખદુઃખાદિ અનુભવ કરવા યોગ્ય કર્મ કરેલ છે. જ્યારે પુરુષ કપાઈને જીવું પડ્યું ને તેનો ગિરોલીમાં રહેલા જીવ સાથે ખિલકુલ સમ્બન્ધ નથી એમ સ્વીકાર્યું એટલે ગિરોલીના જીવે કરેલ કર્મનું કંઈ પણ ફલ આપ્યું નહિં. એ કર્મ વિકલ ગયું એ કૃતકર્મવિનાશ-રૂપ દોષ થયો. ગિરોલીથી છૂટા પડેલ પુરુષમાં રહેલ જીવે (નોજીવે) કંઈ પણ કર્મ કરેલ નથી, છતાં પુરુષમાં સુખ-દુઃખાદિ અનુભવે છે તે શાથી ? વિના કર્મ સુખ-દુઃખાદિ અનુભવી શકાય જ નહિં એટલે ત્યાં નહિં કરેલું કર્મ માનવું પડશે એ ખીજો દોષ થયો. નોજીવ નહિં માનનારને એ દોષ સંભવતા નથી; કારણ કે તેઓ તો કપાયેલ પુરુષમાં પણ ગિરોલીમાં રહેલા જીવને જ સ્વીકારે છે. તે જીવે કર્મ કરેલ છે, તેનો જ પુરુષમાં અનુભવ થાય છે. એટલે ગિરોલીના જીવનું કર્મ વ્યર્થ થતું નથી અને પુરુષમાં થતાં સુખ-દુઃખાદિના અનુભવ માટે નવું કર્મ માનવું પડતું નથી, માટે વિશ્ર-સાથી નોજીવનો પૃથગ્લાવ માની શકાય નહિં.” આચાર્ય-મહારાજે દોષો ખતાવ્યા.

શ્રી ગુપ્તસૂરિજી મહારાજ અને શ્રીરોહગુપ્ત વચ્ચે ઉપર

પ્રમાણે રાજસભામાં વાદ શરુ થયો. ગંભીર ધ્વનિથી પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ થયાં. ઘણા સભાસદો વાદ સાંભળવા એકઠા થયા હતા. રાજ્ય સભાના અન્ય કાર્યો મુલતવી રાખ્યાં. સભાનો સમય સમ્પૂર્ણ થતાં સૌ સ્વસ્થાને ગયા. એ રીતે કેટલાએ દિવસો સુધી ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે વાદ ચાલુ રહ્યો.

(૮)

“ વાદ શરુ થયા ઘણા દિવસો થઈ ગયા, છતાં શું કંઈ પણ નીવેડો આવ્યો કે નહિ? તાત્કાલિક કંઈ નિષ્ક્રમ થાય એમ લાગે છે કે નહિ? ” એક જિજ્ઞાસુએ અન્યને પૂછ્યું.

“ આ વાદ કેટલા દિવસ ચાલે એ કંઈ ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. વાણીના અસ્ખલિત પ્રવાહો વહ્યા જ જાય છે. એમાંથી કોઈ અંશ પણ તર્ક કે યુક્તિમાં પ્રાધા પડતા નથી. એથી લાગે છે કે વાદ લાંબા કાળ સુધી ચાલશે. ”

“ શું વિષય ચર્ચાય છે? કંઈ યાદ હોય ને જાણવા જેવું હોય તો જાણવો. ”

“ મને કંઈ યાદ તો નથી. પણ યાદ રાખવા લાયક જે જે વિષય ત્યાં વાદમાં ચર્ચાય છે તેની હું નોંધ કરી લઉં છું. તેમાં મેં જે લખ્યું છે તે સાંભળાવું. —

પ્રથમ દિવસ—

“ નોજીવ, જીવથી વિલક્ષણ હોવાથી જુદો છે એવો પૂર્વ-પક્ષ શ્રીરોહગુપ્ત મુનિએ કર્યો આચાર્ય મહારાજે લક્ષણભેદ ને દેશભેદ એમ વિલક્ષણતા બે પ્રકારે થાય છે, નોજીવમાં કયા પ્રકારની વિલક્ષણતા છે? એવો પ્રશ્ન કર્યો. નોજીવમાં બન્ને પ્રકારની વિલક્ષણતા છે, એવો ઉત્તર ને તેનું ખંડન થયું.

હલન-ચલન-સ્કુરણરૂપ લક્ષણુ જીવ અને નોજીવમાં સમાન છે, માટે લક્ષણુભેદ નથી અને દેશભેદ છે તો કેવા પ્રકારનો છે ? સમ્બન્ધ કે અસમ્બન્ધ ? તેના ઉત્તરમાં પૂર્વપક્ષકારે સમ્બન્ધ પક્ષો છોડી અસમ્બન્ધનું વિવેચન કરી ઘટાવ્યું. પુનઃ ઉત્તર-પક્ષવાદીએ જે વિકલ્પ કર્યાં કે વિશ્રસાથી પૃથગ્ભાવ છે કે પ્રયોગથી ? વિશ્રસાથી પૃથગ્ભાવ માનવામાં સુખ-દુઃખાદિનો સંકર બતાવ્યો. તેને ઇષ્ટ માનવામાં જે દોષોની ચર્ચા થઈ. છેવટ વિશ્રસાથી નોજીવનો પૃથગ્ભાવ ન માની શકાય એ સિદ્ધ થયું.”

દ્વિતીય દિવસ—

“ પૂર્વપક્ષવાદીએ પ્રયોગથી નોજીવ જુદા પડ્યો છે એમ કહ્યું. ઉત્તરપક્ષવાદીએ તેનું ખંડન કરતાં જણાવ્યું જે, જીવ અમૂર્ત દ્રવ્ય હોવાથી આકાશની માફક તેનો ખંડ જુદો પાડી શકાય નહિં. જે અમૂર્ત દ્રવ્ય છે, જે કોઈએ ખનાવ્યું નથી, જેમાં વિકાર જણાતો નથી. જેને વિનાશના હેતુઓ સ્પર્શતા નથી, તેના ટુકડા-ખંડ પણ પડતા નથી ને જેના ટુકડા-ખંડ પડે છે તેનો સર્વથા-સદન્તર નાશ થાય છે. જે જીવના ટુકડા-ખંડ પાડી એકને જીવ અને અન્યને નોજીવ કહેવામાં આવે તો છેવટ એમ અનેક ખંડો પડી-પાડીને જીવનો સર્વથા વિનાશ માનવો પડશે. જે તેને ઇષ્ટ માની સ્વીકારવામાં આવશે તો જિનેશ્વર ભગવાને જીવને શાશ્વત કહ્યો છે-નિત્ય પ્રરૂપ્યો છે તેનો અપલાપ થશે તેથી જિનમતત્યાગરૂપ એક દોષ. ખીજું જીવને વિનાશી માનવાથી જીવ મુક્ત થાય છે, તેને મોક્ષ મળે છે એ પણ નહિં ઘટે. જીવનો તો નાશ થયો તેથી તે વિદ્યમાન જ નથી તો મુક્ત થાય કોણ ? મોક્ષ મળે કોને ? એ ખીજો દોષ. ને ત્રીજું તમે આ દીક્ષા પાળો

છો, તમે જપ-તપ આદિ કરો છો, તે સર્વ વિનાશી આત્મા માનવાથી નિષ્ફળ થશે.”

એ પ્રમાણે બીજે દિવસે પ્રયોગથી પણ જીવથી નોજીવનું પૃથક્કરણ ન થઈ શકે એમ સ્થિર થયું.

પછી ત્રીજે દિવસે પૂર્વપક્ષવાદીએ નોજીવને સિદ્ધ કરવા જુદો જ માર્ગ લીધો.

તૃતીય દિવસ—

“ પૂર્વપક્ષવાદી-ગિરોલીરૂપ જીવ અને તેનાથી જુદા પડેલા તેના પુરુષરૂપ નોજીવની વચમાં કંઈપણ જણાતું નથી માટે બંને અત્યંત જુદા છે.

ઉત્તરપક્ષવાદી—વચમાં કંઈ દેખાતું નથી માટે બંને જુદા છે એટલે શું? મધ્યમાં ઔદારિક શરીર નથી જણાતું એ જ કે બીજું પણ કંઈ નથી જણાતું? કેવળ ઔદારિક શરીર ન જણાય તેથી મધ્યે જીવ નથી એમ કહી શકાય નહિ કારણ કે જીવને કેવળ ઔદારિક જ શરીર નથી. બીજાં પણ શરીર છે.

પૂર્વપક્ષવાદી—બીજાં શરીર છે, તો તે પણ ત્યાં જણાવાં જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષવાદી—ઔદારિક ને વૈક્રિય શરીર સિવાયના બીજાં શરીરો સૂક્ષ્મ છે, ચર્મચન્દ્રી દેખી ન શકાય એવાં છે. શરીર વગરનો જીવ અને સૂક્ષ્મ શરીરવાળો જીવ ઔદારિક કે વૈક્રિય શરીર સિવાય દેખી શકાતો નથી. પણ તેથી તે નથી એમ કહી શકાય નહિ. ભીંત સિવાય દીપકની પ્રભા વચમાં દેખી શકાતી નથી, પણ તેથી દીવા અને ભીંતની વચ્ચે પ્રભા નથી એમ કહી શકાય નહિ.”

એ પ્રમાણે આચાર્ય મહારાજે જીવ અને નોજીવ બન્ને સમ્બન્ધિત છે એ સાબિત કર્યું ને સભા વિસર્જન થઇ.

શ્રી રાહુગુપ્ત મુનિને હંમેશ છેવટ ચૂપ જ રહેવું પડે છે. આચાર્ય મહારાજ દિનપ્રતિદિન વિજયી બનતા બંધ છે એથી એમ લાગે છે કે આચાર્ય મહારાજ પાસે તેઓ કંઈ ક્ષવશે નહિં.

પછી ચોથે દિવસે શ્રી રાહુગુપ્ત મુનિએ નોજીવ, જીવથી સર્વધા જુદો થઇને ભિન્ન દેશમાં રહેલ છે તે પક્ષનો ત્યાગ કર્યો ને શાસ્ત્રાર્થ શરૂ થયો.

ચતુર્થ દિવસ—

“ પૂર્વપક્ષવાદી—આપના કથન પ્રમાણે ગિરોલી અને તેના કપાયેલ પુરુષ વચ્ચે તૈજસકાર્મણ્ય શરીરથી યુક્ત આત્મપ્રદેશો છે, ને તે શરીરો અતિસૂક્ષ્મ હોવાને કારણે બાહ્ય જ્ઞાનથી જણાતાં નથી. આત્મા અરૂપી હોવાથી ગ્રહણ થતો નથી માટે તે બે વચ્ચે સમ્બન્ધ છે. છતાં બન્ને જુદા જુદા દેશમાં રહ્યા છે તે પ્રત્યક્ષ છે માટે જીવથી નોજીવ ભિન્ન છે.

ઉત્તરપક્ષવાદી—જીવ અને નોજીવ વચ્ચે સમ્બન્ધ છે છતાં તમે તેને જુદો સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરો છો એટલે શું ? નોજીવવાળા વિભાગમાં જીવના થોડા પ્રદેશો છે ને જીવવાળા વિભાગમાં વધારે પ્રદેશો છે માટે બન્ને જુદા છે એમ કહો છો ? જો તમે હા કહેતા હો તો એ જ યુક્તિથી એક જ શરીરમાં સમ્બન્ધ છતાં આંગળી, હાથ, પગ, નાક, કાન, આંખ, હોઠ, વગેરે સ્થળે ને ઘડામાં કાંઠલા વગેરે સ્થળમાં જ્યાં જીવના થોડા થોડા પ્રદેશો છે, ને અજીવના થોડા થોડા પુદ્ગલો છે તે તે વિભાગો પણ મોટા વિભાગોથી જુદા માની તેને પણ

નોજીવ અને નોઅજીવ માનવા પડશે. એમ માનતાં ત્રણ જ રાશિ નહિ પણ ઘણી રાશિઓ માનવી પડશે. કદાચ જીવો ઘણા છતાં ને અજીવો પણ ઘણાં છતાં જાતિની અપેક્ષાએ જેમ એ જ રાશિ માનવામાં આવે છે તેમ ઘણા નોજીવો અને ઘણા નોઅજીવની એક એક રાશિ માનતા પણ ચાર રાશિ તો માનવી જ પડશે. એ રીતે પણ તમે ત્રણ રાશિ તો માની શકશો જ નહિં.”

એ રીતે ચોથો દિવસ પૂર્ણ થયો.

એ પછી શાસ્ત્રાર્થમાં નયની અપેક્ષાથી, આગમ પ્રમાણથી નોજીવની સિદ્ધિ કરવા પ્રયત્નો થાય છે ને આચાર્ય મહારાજે તે સર્વનું ખંડન કરેલ છે. વગેરે સર્વ મારી નોંધપોથીમાં લખેલ છે. ફરી ક્યારેક મળીશું ત્યારે જોઈશું. ચાલો. હજુ તો શાસ્ત્રાર્થ કયાં સુધી ચાલશે? કોણ વિજયી થશે? એ જોવાનું રહે છે. તમે પણ આવતા હો. સાંભળવાની બહુ મજા પડે છે. હીક જ્યો જઈશું.”

(૯)

“ આવો આવો, ઘણા દિવસે દેખાયા. તે દિવસે ચાર દિવસનું લખાણ વાંચ્યું હતું, લાવો આને આગળ હું જ વાંચું.”

“ જ્યો ! વાંચો. આ અહિંથી પાંચમા દિવસનું લખાણ છે.”

પાંચમ દિવસ—

“ નોજીવ નામનો પદાર્થ આગમસિદ્ધ છે માટે માનવો જોઈએ. જો કે આગમમાં નોજીવ નામે એક જુદો પદાર્થ છે, એ પ્રમાણે કોઈ વચન મળતું નથી, તો પણ તેની જેવા બીજા અનેક દૃષ્ટાન્ત મળી આવે છે. આગમમાં અજીવના (૧૪) ચૌદ ભેદો પ્રતિપાદન કર્યાં છે, તે આ પ્રમાણે—ધર્માસ્તિકાય,

અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય ને કાળ. તેમાં પ્રથમ ત્રણના સ્કન્ધ, દેશ ને પ્રદેશ એમ ત્રણ ત્રણ લેદો છે એટલે નવ, પુદ્ગલાસ્તિકાયના ઉપરોક્ત ત્રણ અને પરમાણુ એમ ચાર, એટલે નવને ચાર તેર લેદ થયા ને કાળ એક જ છે એમ ચૌદ લેદો થાય છે. તેમાં ધર્માસ્તિકાય વગેરે એક ને અખંડ પદાર્થ હોવા છતાં તેને જુદા પાડી તેના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ વગેરે લેદો દર્શાવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે જીવના થોડા પ્રદેશોને ‘ નોજીવ ’ તરીકે ભિન્ન માનવામાં કોઈ પણ બાધક નથી, માટે નોજીવ જુદો અંગીકાર કરવો જોઈએ.” શ્રી રોહગુપ્તે એ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષ કર્યો.

“ જો તમે આગમપ્રમાણથી ચર્ચા કરવા માગતા હો તો તમારે એક ખ્યાલ રાખવો જોઈએ કે-જે આગમોને તમે પ્રમાણભૂત માનો છો, તેથી વિરુદ્ધ જઈ શકો નહિ. આગમમાં સ્થળે સ્થળે જીવ અને અજીવ એ બે જ રાશિ છે, એમ પાકો ઉપલબ્ધ થાય છે. શ્રી સ્થાનાંગસૂત્રમાં ધ્મીજ્ઞ સ્થાનકમાં બે રાશિઓ પ્રગ્ની છે, તે આ પ્રમાણે:—

“ ૧બે રાશિ જણાવી છે, તે આ પ્રમાણે-જીવો અને અજીવો.” શ્રી અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં શ્રી ગૌતમસ્વામીજી મહારાજ પ્રશ્ન પૂછે છે કે-“ હું રેલગવન ! કેટલાં દ્રવ્યો પ્રગ્ન્યાં છે ? ” તે પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રભુજીએ પ્રતિપાદન કરેલ છે કે-“ ગૌતમ ! બે દ્રવ્યો પ્રગ્ન્યાં છે, તે આ પ્રમાણે-જીવ દ્રવ્યો અને અજીવ દ્રવ્યો.” શાસનાધિપતિ શ્રી મહાવીરસ્વામી લગવતે પોતાના જ શ્રીમુખે દીવાલીના દિવસે અન્તિમ ઉપદેશ આપતાં,

૧ દુવે રાસો પળ્ણત્તા, તંજહા, જીવા ચેવ અજીવા ચેવે ।

૨ કહિવિહા ણં મન્તે ! દવ્વા પળ્ણત્તા ? મોયમા ! દુવિહા પળ્ણત્તા,
તંજહા-જીવદવ્વા ય અજીવદવ્વા ય ।

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના જે ૩૬ અધ્યયનો પ્રકાશ્યાં તેમાં પણ “ જીવો અને અજીવો એ લોક જાણવો ” એ પ્રમાણે ફરમાવ્યું છે; માટે આગમસિદ્ધ રાશિ તો એ જ છે, ત્રીજી કોઈ રાશિ નથી. ” એ પ્રમાણે ઉત્તરપક્ષ થયો.

“ જે આપ એ જ રાશિ છે એમ મનાવવા આગ્રહ રાખતા હો તો ધર્માસ્તિકાય વગેરેના જે ૧૪ ભેદો પ્રરૂપ્યા છે તેનું શું થશે ? માટે જે પ્રમાણે એ ભેદ મનાય છે તે પ્રમાણે નોજવ માનવામાં શું બાધા છે ? ” પુનઃ પૂર્વપક્ષવાદીએ પ્રશ્ન કર્યો.

“ ધર્માસ્તિકાય વગેરેના જે ભેદો દર્શાવ્યા છે, તે તો તે તે દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય માટે બતાવ્યા છે. જેમ ઘટાકાશ, પટાકાશ, મહાકાશ, વગેરે પ્રયોગો આકાશના ભેદો સમજાવવા માટે બતાવાય છે, પણ તેથી કંઈ આકાશથી ઘટાકાશ વગેરે જુદા-સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે માની શકાતા નથી. એ જ રીતે ધર્માસ્તિકાયના સ્કન્ધ, દેશ, પ્રદેશ ભેદો વિવક્ષા માત્રથી સમજવાના છે; પણ સ્વતંત્ર પદાર્થ તરીકે માનવા નથી. એ પ્રમાણે વિવક્ષા માત્રથી માનેલા પદાર્થને સ્વતંત્ર-જુદો પદાર્થ માનવામાં આવે તો અનન્ત રાશિઓ માનવી પડે, ત્રણ રાશિ માનવાથી તેનો નિસ્તાર ન થઈ શકે; માટે આગમથી અવિરુદ્ધ એ જ રાશિ માનવી તે આગમપ્રમાણ સમ્મત છે. ” એ પ્રમાણે ઉત્તરપક્ષવાદીનો ઉત્તર થયો.

૫૪ દિવસ—

“ સમલિરૂઠ નયથી ‘ નોજવ ’ની સિદ્ધિ થાય છે. સમ-

૧ જીવા એવ અજીવાય, એસ લોએ વિયાહિણ । (અધ્ય૦ ૩૬, ગા૦ ૨, પૂર્વાર્ધ.)

ભિરૂ નય જે શબ્દનો જે અર્થ થતો હોય તે અર્થને જ જણાવે છે. ‘ નો ’ શબ્દનો નિષેધ અર્થ થાય છે તે પ્રમાણે દેશ-અમુક વિભાગ-એ પણ અર્થ થાય છે. ઘટનો એક ખંડ ‘ નોઘટ ’ કહેવાય છે તેમ જીવના થોડા પ્રદેશો ‘ નોજીવ ’ કહેવાય. ‘ જીવે ય સે પપસે ય સે પપસે નોજીવે ’ (જીવ એવા જે પ્રદેશો તે પ્રદેશો ‘ નોજીવ ’) એ અનુયોગદ્વાર સૂત્રનું કથન પણ સમભિરૂ નયને મતે ‘ નોજીવ ’ માનવામાં આવે તો જ સંગત થાય. જો ‘ નોજીવ ’ ન માનીએ તો અનુયોગદ્વાર સૂત્ર અને સમભિરૂ નયનો વિરોધ આવે માટે ‘ નોજીવ ’ માનવો જોઈએ. ” પૂર્વપક્ષ.

“ સમભિરૂ નયથી તમે ‘ નોજીવ ’ની જુદી સિદ્ધિ કરો છો તે યથાર્થ નથી. ‘ નો ’ શબ્દનો અર્થ દેશ થાય છે તે બરોબર છે. સમભિરૂ નય શબ્દાર્થ માત્ર ગ્રાહી છે તે પણ સત્ય છે ને તેથી જીવના થોડા પ્રદેશોને સમભિરૂ નય ‘ નોજીવ ’ એ પ્રમાણે સંબોધે, પણ તે નય ‘ નોજીવ ’ જીવ અને અજીવથી એક જુદો સ્વતંત્ર પદાર્થ છે; એ સિદ્ધ કરે નહિ. એક જ વ્યક્તિને જુદા જુદા અર્થમાં શોભવા-દીપવાને કારણે ‘ ઇન્દ્ર ’ કહે, પુરનું વિદ્યારણ કારણે ‘ પુરન્દર ’ કહે, દેવ ઉપર આધિપત્ય-સ્વામિત્વ ભોગવવાને કારણે ‘ દેવાધિપતિ ’ કહે, એ પ્રમાણે જુદા જુદા શબ્દોથી સંબોધે પણ વ્યક્તિભેદ કરે નહિ. ” ચાલુ ઉત્તરપક્ષ.

સક્ષમ દિવસ—

ઉત્તરપક્ષ ચાલુ—સમભિરૂ નયની વધુ ચર્ચા—

“ વળી તમારો આગ્રહ જ હોય કે સમભિરૂ વ્યક્તિભેદ સ્વીકારે છે, ને તે નયને મતે ‘ નોજીવ ’ જુદી ચીજ છે, તો તે જ નયને અભિમત ‘ નોઅજીવ ’ નામની

વસ્તુ પણ જુદી માનવી જોઈએ, ને તે પ્રમાણે માનતાં ત્રણ રાશિ સિદ્ધ ન થતાં ચાર રાશિ સિદ્ધ થશે. ખીજું એક નયને જે અભીષ્ટ હોય તે કંઈ સર્વનયસમ્મત ન થઈ શકે. અને જ્યાં સુધી ખીજા નયોનો વિરોધ હોય ત્યાં સુધી તે વિચાર સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિં; માટે જ ઋણુ સૂત્રને માન્ય સર્વથા ક્ષણિકત્વ અન્ય નયો નથી સ્વીકારતા એટલે અપસિદ્ધાન્ત છે-મિથ્યાત્વ છે. એ જ પ્રમાણે 'નોજીવ' ભલે સમલિરૂઠ નય સ્વીકારે તો પણ અન્ય નયોનો વિરોધ હોવાથી સિદ્ધાન્ત માની શકાય નહિં. સિદ્ધાન્ત તો અન્ય નયોના અવિરોધ જ મનાય; માટે જીવ અને અજીવ એમ જે જ રાશિ છે પણ ત્રણ રાશિ નથી.

અનુયોગદ્વાર સૂત્રમાં પણ સમલિરૂઠ નયને અનુલક્ષીને કહેલ છે. “ નોજીવ ” ને જુદી રાશિ માનવાનું ત્યાં કથન નથી માટે તેનો પણ વિરોધ સંભવતો નથી. ઉત્તરપક્ષ સંપૂર્ણ.

(૧૦)

“ મંત્રીજી ! આ જાને મુનિમહારાજાઓ મહિનાઓ થયા વાદ-શાસ્ત્રાર્થ કરે છે, પણ હજુ સુધી કંઈ નિર્ણય ઉપર આવતા નથી તો હવે આપણે પૂછવું જોઈએ કે આપનો આ શાસ્ત્રાર્થ કેટલા દિવસ ચાલશે ? ”

“ જી, આપનું કહેવું સત્ય છે. પ્રજામાં પણ હવે અર્ચા ચાલે છે કે રાજા સાહેબ છ છ મહિનાઓ થયા પ્રજાની કંઈ પણ ફરિયાદ સાંભળતા નથી અને જે મહારાજાના વાદમાં સમય વીતાવી દે છે, માટે કાં તો પ્રજાના ન્યાયને માટે જુદી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, નહિં તો મહારાજાઓને આ વાદનો જલદી નિકાલ લાવવા સૂચવવું જોઈએ. ”

“ સારું, હું આચાર્ય મહારાજશ્રીને સૂચવીશ. આવા મહાન

વિદ્વાનો આપણા રાજ્યમાં છે એ ગૌરવ લેવા જેવું છે, છતાં એ ગૌરવથી રાજ્યની કે પ્રજાની કંઈ પણ હાનિ તો ન જ થવી જોઈએ.”

*

*

*

“ ભગવન્ ! આપ ઘણા દિવસોથી આ ગંભીર વિષયમાં જે શાસ્ત્રાર્થ ચલાવો છો, તેનું કંઈ ક્ષણ કે કંઈ નિર્ણય તાત્કાલિક આવે તેમ જણાય છે કે નહિં ? ” રાજાએ આચાર્ય-મહારાજશ્રીને પૂછ્યું.

“ રાજન્ ! આ રોહગુપ્ત જિનેશ્વરકથિત સિદ્ધાન્તની વિરુદ્ધ પ્રરૂપણા કરે છે. એ વિદ્વાન્ છે. સમજે તો સારું, એમ સમજી અમે તેને સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ એ સમજે તેમ જણાતું નથી. આટલા શાસ્ત્રાર્થથી એટલું તો જરૂર છે કે હવે તે વિશેષ અનર્થ કરી શકશે નહિં. ” આચાર્યમહારાજશ્રીએ જણાવ્યું.

“તો આપ તાત્કાલિક કંઈ આ પ્રસંગનો પાર આવે એવું કરો તો સારું. મારે હવે પ્રજાના કેટલાએક નિવેદનો સાંભળવા રોકાવું પડશે. જે આપનો શાસ્ત્રાર્થ ચિરસમય ચાલે તેમ હોય તો આપને માટે જુદી વ્યવસ્થા કરાવું. ”

“ નહીં નહીં, જુદી વ્યવસ્થા કરાવવાની કંઈ જરૂર નથી. આ તો તમે શ્રવણ કરતા હતા એટલે તમને કંઈ પણ અડચણ નહિં એમ જાણી આટલા દિવસ લાંબું વિવેચન ચાલ્યું. પ્રથમથી જ જે સૂચના કરી હોત તો ક્યારનો નિવેદો આવી ગયો હોત. સારું, હવે આવતી કાલે નિકાલ થઈ જશે. કાલે આ પ્રસંગ પતાવી દઈશું. ”

*

*

*

“ રોહગુપ્ત ! ‘ નોજીવ ’ છે કે નહિં એ સમ્બન્ધમાં

વિચાર કરતાં-વાદ ચલાવતાં આપણી વચ્ચે છ માસ વીત્યા, તો પણ તમારાથી 'નોજીવ' સિદ્ધ થયો નથી. તેમ અનેક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી સમજાવ્યા છતાં તમે 'નોજીવ' એ જાહી રાશિ નથી એવું સમજી શક્યા નથી. રાજસાહેબે અને પ્રજાએ પોતાના કાર્યો મુલતવી રાખી આજ સુધી આ અર્થ શ્રવણ કરી, પણ જો આ પ્રમાણે આપણો શાસ્ત્રાર્થ ચાલુ રહે તો તેનો વર્ષો વીતે પણ પાર ન આવે, ને રાજ્ય-પ્રજામાં નીરસતા વ્યાપે; માટે 'નોજીવ' છે કે નહીં તેનો નિકાલ લાવવા માટે એક સરસ ને સહેલો ઉપાય છે, તે જો તમને કબૂલ હોય તો તાત્કાલિક નિર્ણય થઈ જાય."

“ આપશ્રી એ ઉપાય ફરમાવો, ઉપાય ઉચિત અને યથાર્થ હશે તો મને માનવામાં કંઈપણ વિરોધ નથી. ”

“ રાજન્! આ શાસ્ત્રાર્થનો નિકાલ લાવવા માટે એક ઉપાય છે કે જેમાં આપને પણ થોડી જહેમત ઉઠાવવાની છે. તે જો આપ માન્ય કરતા હો તો ઉપાય જણાવું. ”

“ આપ બંનેને જો તે ઉપાય અનુકૂલ અને સ્વીકૃત હોય તો થોડી વધારે જહેમત લેવામાં મને કંઈ અડચણ નથી. આપ ઉપાય ફરમાવો. ”

“ આપે સાંભળ્યું હશે કે જગતમાં જે કોઈ વસ્તુ વિદ્યમાન છે તે દરેક વસ્તુ આ ભૂલોકમાં મળી શકે છે. જે આપણુ- (હુકાન)માં તે વેચાય છે તેને 'કુત્રિકાપણુ' * કહેવામાં આવે

* 'કુત્રિકાપણુ' ને કુત્રિજાપણુ કેટલાએક કહે છે. તેનો અર્થ એવો થાય છે કે 'ત્રિજ' એટલે ધાતુથી, જીવથી અને મૂલ્યથી એમ ત્રણથી જે અને તે અર્થાત્ વિશ્વમાં વસ્તુ માત્ર આ ત્રણથી બનેલી છે. એ ત્રિજ વસ્તુઓનું 'કુ' એટલે પૃથ્વીમાં-ભૂલોકમાં વિતરણ કરે તે 'કુત્રિ-જાપણુ' કહેવાય છે.

છે. ભૃગુકચ્છ (ભરુચ), ઉજ્જયિની વગેરે નગરોમાં એવી આપણો હાલ પણ છે. આપણે અહિં નજીકમાં એવી જે આપણુ હોય ત્યાં જઈએ. ‘નોજીવ’ની માંગણી કરીએ. જે વેપારીની તે આપણુ હોય છે, તે વેપારી* દેવની આરાધના કરી પોતાની આપણુ તેથી અધિષ્ઠિત કરે છે. દુનિયાના કોઈપણ વિલાગમાં રહેલી વસ્તુ ઉચિત મૂલ્ય આપી ત્યાં માંગવામાં આવે તો તે વેપારી દેવ પાસે તે વસ્તુ મંગાવીને આપે છે ને મૂલ્ય ગ્રહણ કરે છે. જે જગતમાં કોઈપણ સ્થળે ‘નોજીવ’ નામની વસ્તુ હશે તો ઉચિત મૂલ્ય લઈ આપણુને તે વેપારી દેવ પાસે તે વસ્તુ મંગાવી આપશે; અને નહિ હોય તો નહીં આપે. ”

“ મહારાજશ્રી ! આપનું કથન યથાર્થ છે. શ્રી રોહગુપ્ત-મુનિ ! આ કુત્રિકાપણુમાં સર્વ વસ્તુનો વિક્રય થાય છે, ને આપણે ત્યાં જઈ ‘નોજીવ’ની માંગણી કરીએ એ વાત આપને પણ સમ્મત છે ને ? ”

“ હા, ‘કુત્રિકાપણુ’ શબ્દનો અર્થ જ એવો થાય છે કે-સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાલ એ ત્રણે લોકમાં જે વસ્તુ થાય-હોય તેનો વિક્રય કરનારી. આપણા શાસ્ત્રોમાં સ્થળે સ્થળે તેનું વર્ણન આવે છે. મોટા મોટા મહીપતિઓ, શ્રીમન્તો વગેરે ચારિત્ર ગ્રહણ કરતી વખતે ત્યાં જઈ સવાલક્ષ સોનૈયા દઈ રજોહરણુ (ઓઘો) આદિ ઉપકરણો ખરીદે છે. આપણે ત્યાં જઈ ‘નોજીવ’ની માંગણી કરીએ, જેથી આ તકરારનો તુરત નિકાલ આવી જાય. મને પણ એ અભિમત છે. ”

* વ્યન્તર દેવ જ વિશિષ્ટ વિશિષ્ટ સ્થળે આવી દુકાનો ખોલે છે, ને પોતે જ માગેલી વસ્તુનો વિક્રય કરી ઉચિત મૂલ્ય ગ્રહણ કરે છે. તેમાં કોઈ માનવ વેપારી હોતા નથી, એવું પણ કેટલાએકનું કથન છે.

“ સારું, આપ તૈયાર થઈ પધારો, હું પણ જ્વાની સર્વ વ્યવસ્થા-યોજના કરાવું છું. પછી આપણે કુત્રિકાપણે જઈને ‘ નોશવ ’ની માંગણી કરીએ. ”

(૧૧)

“ આવો, આવો, તમે ક્યારે આવ્યા ? મેં તો સાંભળ્યું હતું કે તમે યાત્રાર્થે બહારગામ ગયા છો. ” પૂર્વ પરિચિત નાગરિકે પૂછ્યું.

“ હું યાત્રાર્થે નજીકના તીર્થસ્થાનોમાં ગયો હતો, દૂર જ્વાની ભાવના હતી પણ જુઓને કાળની કેવી વિષમતા છે. કાંઈ માનવનું ધાર્યું થોડું જ થાય છે. આ પાછું ફરવું પડ્યું. મને આવ્યા બે દિવસ થયા. ઠીક તમે તમારી નોંધપોથીમાં પેલો શાસ્ત્રાર્થ નોંધતા હતા એ ક્યાં સુધી પહોંચ્યો ? સાતેક દિવસનું લખાણ તે વખતે વાંચ્યું હતું. ” અન્યે જણાવ્યું.

“ આજળ થોડા દિવસોનું મેં લખેલ છે પણ પછી તો વિષય એટલો મહત્ત્વ અર્ચાયો કે આપણે સાંભળીએ એટલું જ, એમાં કાંઈ ચાંચ ખૂંચે નહિ. લખાય તો ક્યાંથી જ ? પણ હવે તે સર્વ પતી ગયું છે, તમે સાંભળ્યું હશે ? ”

“ હા, પતી ગયું એ તો સાંભળ્યું પણ કેવી રીતે પત્યું તે કંઈ જાણવામાં નથી આવ્યું. તમે જાણતા હો તે જણાવો. ”

“ વાદમાં છ-છ માસ થયા એટલે રાજ સાહેબની સૂચનાથી પૂજ્ય આચાર્ય મહારાજે એવો એક પ્રયોગ અજમાવ્યો કે વાતનો તુરત નીકાલ આવ્યો. ”

“ શું, મહારાજશ્રીએ કોઈ તીવ્ર મન્ત્રપ્રયોગ અજમાવ્યો. કે કોઈ ખીજે ઉપાય યોજ્યો ? ”

“ ના, ના, મહારાજશ્રીની પ્રકૃતિ એટલી ગંભીર છે કે આવી સ્થિતિમાં મન્ત્રપ્રયોગ કરે જ નહિં. એઓશ્રીએ તો સર્વને પસંદ પડે તેવો ઉપાય બતાવ્યો. ”

“ તે ઉપાય કયો ? ”

“ તમારા ખ્યાલમાં હશે કે કેટલેક સ્થળે ‘ કુત્રિકાપણુ ’ નામે આપણુ-દુકાન હોય છે, ને ત્યાં આપણે જે કોઈ વસ્તુ માંગીએ તે મળી શકે છે. ”

“ હા. કેટલેક સ્થળે એવી દુકાનો છે, એ જાણવામાં છે. ”

“ પછી, આચાર્યમહારાજશ્રી, રાજસાહેબ, શ્રીશેહગુપ્ત મુનિજી, મન્ત્રિવર, નગરશેઠ, તથા બીજા આગેવાનો વગેરે સર્વે કુત્રિકાપણુ ગયા. ત્યાં જઈને ‘ નોજીવ ’ ની માંગણી કરી, પણ દેવે ‘ નોજીવ ’ આપ્યો નહિં. દેવને સ્પષ્ટ સમજ પડે એટલે ફરીથી કહ્યું કે ‘ જીવ આપો ’ ત્યારે તેણે મેના, પોપટ, સારસ, હંસ, કોયલ, કબૂતર વગેરે આપ્યાં. ‘ અજીવ આપો ’ કહ્યું એટલે પત્થર-માટી-કાષ્ટ આદિ આપ્યાં. પછી ‘ નોજીવ આપો ’ એમ કહ્યું ત્યારે તો તેણે અજીવમાં જે આપ્યું હતું તે જ આપ્યું; કારણ કે જીવની સાથે પડેલા ‘ નો ’ શબ્દનો અર્થ સર્વથા અભાવ એવો થાય છે. દેશ અર્થને આશ્રયીને નોજીવનો અર્થ જીવનો દેશ-ખંડ કરે તો તેની લેવડ-દેવડ થઈ શકે નહિં. જીવના સમ્બન્ધમાં ‘ નો ’ નો દેશ અર્થ સમજવા પૂરતો જ છે. એટલે અજીવથી અતિરિક્ત નોજીવ મળ્યો નહિં. ફરીથી ‘ નોઅજીવ ’ ની માંગણી કરી ત્યારે ત્યાં પણ સર્વ નિષેધ અર્થ કાયમ રાખી મેના, પોપટ વગેરે જીવ આપ્યાં. એથી એમ સિદ્ધ થયું કે વિશ્વમાં ‘ નોજીવ ’ નામે કોઈ પણ જીવ અજીવથી જુદી વસ્તુ નથી. ”

“ પછી શું થયું ? બધા પાછા આવ્યાં ? ”

“ ના, ના, આ પ્રશ્નને અનુરૂપ કોઈને પણ ‘ નો ’ શબ્દના અર્થનો જ્ઞાન ન રહે માટે આચાર્ય મહારાજશ્રીએ જુદા જુદા ૧૪૪ પ્રશ્ન કરી ૧૪૪ વસ્તુની માંગણી કરી. તેમાંથી અમુક વસ્તુઓ મળી, અમુક ખંડ મળ્યાં. ને જેના ખંડ થઈ શકે એવું ન હતું તે ન મળી. તેને બદલે તેની વિરોધી વસ્તુઓ મળી. ”

“ એ એક સો ચુમ્માલીસ વસ્તુના પ્રશ્નો ક્યા છે ? ”

“ પ્રથમ તો તેઓશ્રીએ ‘ પૃથ્વી ઘો ’ એમ કહ્યું ત્યારે દેવે માટીનું ઢેકું આપ્યું. ”

“ માટીનું ઢેકું પૃથ્વી તરીકે કેમ આપ્યું ? તે કંઈ સમ્પૂર્ણ પૃથ્વી નથી. તે તો પૃથ્વીનો ખંડ છે. આખી પૃથ્વી તો આખી શકાય નહિ. ”

“ માટે જ સ્તો માટીના ઢેકામાં પૃથ્વીનો ઉપચાર કર્યો. આપણા વ્યવહારમાં પણ એવા ઉપચારથી જ કામ ચાલે છે. જેમ કોઈ કહે ‘ મેં બધી જમીન ખરીદી લીધી ’ તો શું દુનિયાની બધી જમીન તેણે થોડી ખરીદી છે ? અમુક વિવક્ષિત જમીનને જ તે બધી જમીન કહે છે. બધા પહિડતો પધારી ગયા, સર્વે શિષ્યો તૈયાર છે. ત્યાં પણ બધા, સર્વ વગેરે શબ્દો વિવક્ષિતને માટે જ વપરાય છે. તે પ્રમાણે માટીના ઢેકાને પૃથ્વી માની દેશમાં સર્વનો ઉપચાર કર્યો. ”

“ પછી શું માંગ્યું ? ”

“ પછી ‘ અપૃથ્વી ’ માંગી ત્યારે પાણી આપ્યું. પછી ‘ નોપૃથ્વી ’ માંગી ત્યારે ઢેકાને ભાંગી તેનો એક ટુકડો આપ્યો. પછી ‘ નોઅપૃથ્વી ’ માંગી ત્યારે—‘મારે જવું નથી એમ નથી.’ ‘મારે ખાવું નથી એમ નથી’ ‘મારામાં તાકાત નથી એમ નથી’ વગેરેમાં એ વખત નથી નથી એ પ્રમાણે નિષેધ કરેલ હોવાથી

નિશ્ચયપૂર્વક જણાય છે કે મારે જવું જ છે, મારે ખાવું જ છે, મારામાં બળ છે જ. એ પ્રમાણે ‘નોઅપૃથ્વી’ થી પૃથ્વી આપી શકાય પણ દેવે ચતુષ્પાણી આપ્યું; કારણ કે તેણે અપૃથ્વીથી પાણી આપ્યું હતું. નોપૃથ્વીથી ઢેકાનો ખંડ આપ્યો હતો, માટે નોઅપૃથ્વીથી થોડું પાણી આપ્યું. એ પ્રમાણે જેનો ખંડ થઈ શકતો હતો તે સર્વમાં વ્યવહારથી ‘નો’ શબ્દનો અર્થ દેશ-ખંડ માની તે વસ્તુની લેવડદેવડ કરતો. નિશ્ચયથી તે દેશ-દેશી ભેદ છે જ નહિં. એટલે ચારે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં યથોચિત એ જ વસ્તુ મળતી. જીવ વગેરે નિરવયવ એટલે જેના ખંડ બુદ્ધા પડી શકતા નથી તેવા પદાર્થોના પ્રશ્નમાં તે ચારે વખત પરસ્પર વિરુદ્ધ એ જ વસ્તુ મળતી.”

“ આ તમે ચાર પ્રશ્નો જણાવ્યા. ૧૪૪ પ્રશ્નો કેવી રીતે થાય ? ”

“ બુદ્ધો, નવ દ્રવ્યો, સત્તર ગુણો, પાંચ કર્મ, ત્રણ જાતિ, એક વિશેષ, અને એક સમવાય, એમ કુલ મળી ૩૬ થયા, તે દરેકના ચાર ચાર પ્રશ્નો પૂછ્યા એટલે $૩૬ \times ૪ = ૧૪૪$ પ્રશ્નો થયાં. ”

“ આ તમે ગણાવી એ છત્રીશ વસ્તુઓ જૈન દર્શનને સમ્મત નથી, છતાં આચાર્ય મહારાજશ્રીએ કેમ એ છત્રીશ વસ્તુના પ્રશ્નો કર્યા ? ”

“ આચાર્ય મહારાજશ્રી અને રોહગુપ્ત વચ્ચે શાસ્ત્રાર્થ થયો તેમાં જેમ નોજીવ બુદ્ધો છે એ મિથ્યા માન્યતા રોહગુપ્તની હતી તેમ સામાન્ય-વિશેષ-સમવાય વગેરેના સમ્બન્ધમાં પણ તેઓ મિથ્યા પ્રરૂપણા કરતા હતા. વાદમાં તે આચાર્ય મહારાજે સર્વના સચોટ ખંડન-સમાધાન કર્યાં હતાં, છતાં અહિં

તે વસ્તુઓની માંગણી કરવાથી સ્પષ્ટ થઈ જાય કે અમુક જ વાસ્તવિક પદાર્થો છે; બાકી મિથ્યા છે. ”

“ ઠીક, જ્યારે આ પ્રશ્નો થયા એટલે તો નક્કી થયું હશે કે ‘નોજીવ’ છે જ નહિ. પછી રોહગુપ્તનું શું થયું? ”

“ ‘નોજીવ’ નથી એવું સિદ્ધ થયું એટલે રાજા સાહેબે શ્રીગુપ્ત સૂરિજી મહારાજને સારું સન્માન આપ્યું તે તેમનો વિજય થયો છે એવું જાહેર કર્યું. રોહગુપ્તને ગુરુની સામે થવાને કારણે સર્વ જનોએ ખૂબ ધિક્કાર્યા, રાજાસાહેબે પણ તે પરાજિત થયેલ છે એવું કહી રાજસલાથી દૂર કર્યા-ને સમ્પૂર્ણ નગરમાં ‘શ્રીવર્ધમાન જિનપતિનું શાસન વિજય-વાંત વર્તે છે’ એવો પડહ દેવરાવ્યો-ઢોલ વગાડ્યો. ”

“ શ્રીગુપ્તસૂરિજી મહારાજે રોહગુપ્તને કંઈ પણ કર્યું કે નહીં? ”

“ હા, આચાર્ય મહારાજશ્રીએ પણ વાસક્ષેપને બદલે કુંડીમાંથી રાજા લઈને તેમના માથા ઉપર નાખી, નિહવ બાણી સંઘ બહાર કર્યા. સંભળાય છે કે રોહગુપ્ત આગ્રહ ને અભિ-માનને અધીન બની પોતાનો સ્વતંત્ર મત ચલાવશે. ”

“ ઠીક થયું, જે થાય છે તે ઠીક છે. ઠીક, ચાલો હવે જઈશું. સમય ઘણો થયો છે. સારું થયું ઉચિત નિકાલ થયો તે. ”

(૧૨)

શ્રી રોહગુપ્ત સંઘ બહાર થયા બાદ સ્વમતિકલ્પના પ્રમાણે પ્રરૂપણા કરવા લાગ્યા. તેમનાથી વૈશેષિક દર્શનનો આરંભ-ઉદય થયો. દ્રવ્ય-ગુણ-કર્મ-સામાન્ય-વિશેષ અને સમવાય એમ છ પદાર્થો છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, સંખ્યા, પરિમાણ, પૃથક્ત્વ, સંયોગ, વિભાગ, પરત્વ, અપરત્વ, બુદ્ધિ,

સુખ, દુઃખ, ઈન્દ્રિયા, દ્રેષ ને પ્રયત્ન એ સત્તર ગુણો છે. જીવે જવું, નીચે જવું, ફેલાવું, ખેંચાવું (સંકોચાવું) ને ચાલવું એ પાંચ કર્મો છે. પર, અપર ને પરાપર એમ ત્રણ સામાન્ય છે. દ્રવ્ય-ગુણ અને કર્મમાં રહેનાર સત્તા-પરસામાન્ય છે. ઘટત્વ વગેરે અપરસામાન્ય છે અને દ્રવ્યત્વાદિ પરાપર-સામાન્ય છે. વિશેષ એક છે ને સમવાય પણ એક છે. એ પ્રમાણે તેઓ પ્રરૂપણા કરવા લાગ્યા.

બુદ્ધિ-પ્રતિભા અને પ્રવચનશક્તિના બળે તેમના અનેક અનુયાયીઓ થયા. જેન દર્શનથી બહાર થયેલ હોવાથી ને બીજા કેઈ દર્શનમાં ભળ્યા સિવાય સ્વતાંત્ર વિચારણા કરી તેથી ક્રિયાકાંડની વ્યવસ્થાથી તેમનો પંથ વ્યવસ્થિત ન આવ્યો કારણ કે જેન શાસનથી જેનું હૃદય રંગાયેલ હોય તેઓ તે તેમનામાં ખાસ ન ભળ્યા. ને જેઓ ભળ્યા તે સર્વ ઈતર દર્શનના અનુયાયીઓ હતા. વિચારણાના પ્રવાહે તે આ જ પણ તે વૈશેષિક દર્શન ચાલે છે. ઉલ્લૂક ગૌત્રીય હોવાથી અને છ પદાર્થોનું નિરૂપણ કરેલ છે માટે તે દર્શનનું બીજું નામ 'પડુલૂક' પણ કહેવાય છે.

ગુરુત્વ, દ્રવત્વ, સ્નેહ, સંસ્કાર, પુણ્ય, પાપ અને શબ્દ એ સાત પદ્ધતી ટીકાકારોએ ઉમેર્યા હોવાથી હાલ વૈશેષિક દર્શનમાં ૨૪ ગુણો ગણાવાય છે.

શ્રી રોહિણી જેન દર્શનમાંથી બહાર થયેલા અટલે જેન દર્શનના તેમના હૃદયમાં ઊંડા સંસ્કાર હતા માટે જ ઉપરોક્ત સાત ગુણોને તેમણે જુદા ગણાવ્યા ન હતા. જેન દર્શનમાં ગુરુત્વનો સ્પર્શમાં સમાવેશ થાય છે. દ્રવત્વ સંયોગવિશેષ છે. સ્નેહ સ્પર્શમાં આવી જાય છે. સંસ્કાર, ધારણા નામે મનિજ્ઞાનનો ભેદ છે. પુણ્ય પાપ શુભાશુભ કર્મ છે અને શબ્દ પુદ્ગલ છે.

પછીથી થયેલા તેમના અનુયાયીઓને ઇતરદર્શનના સંસ્કાર હોવાથી તેઓએ આ જ્ઞાતને ગુણ માની વધાર્યાં.

*

* *

*

એ રીતે શ્રી શેહગુપ્ત નિહવ છેવટ સુધી સમજ્યા સિવાય મિથ્યાત્વમાં રહી, મિથ્યાદર્શનનો આરંભ કરી, ભવજ્ઞમણના ભાજન બન્યા, અનન્ત કાળપ્રવાહમાં તણાઈ ગયાં. આ પ્રસંગ શ્રી વીરવિભુના નિર્વાણ બાદ ૫૪૪ વર્ષે બન્યો. નિર્યુ-ક્તિકાર આ હકીકતને ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે દર્શાવે છે.

પંચમયા ચોયાલા, તદ્દા સિદ્ધિં ગયસ્મ વીરસ્મ ।

પુરિમંતરંજિયાણ, તેરામિયદિદ્ધિ ઉપ્પન્ના ॥

પુરિમંતરંજિ ભૂયગિહ, ચલસિરી સિરિગુત્તેણ ।

પરિવાયપોટ્ટમાલે, ઘોમણપહિસેહણા વાણ ॥

શેષ વિસ્તાર ભાષ્યકાર અને વૃત્તિકાર કરેલ છે.

इति निहववादे षष्ठो निहवः ।

શ્રી ગોષ્ઠા માહિલ

[જીવ અને કર્મનો સમ્બન્ધ તથા પરચક્રખાણુના વિષયમાં વિપરીત દૃષ્ટિવાળા સાતમા નિહ્વ.]

(૧)

એક મુનિ બીજા કેટલાએક મુનિઓ સાથે, વિશેષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની પાસે જવાના ઇરાદાથી, વિહાર કરતા કરતા ઉજ્જયિની નગરીમાં પધાર્યા. તે સમયે ત્યાં પરમ વૃદ્ધ આચાર્ય મહારાજ શ્રીલદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજ વિરાજતા હતા. તે મુનિએ તે ઉપાશ્રયમાં આશ્રય ગ્રહણ કરી પોતાનો ઉદ્દેશ તેઓશ્રીને વિદિત કર્યો. મહારાજશ્રી તેથી ઘણા હર્ષિત થયા ને કહ્યું: “વત્સ! તું ધન્ય છે. કૃતાર્થ છે. શ્રીમાન-ધીમાન છે. તું અહિં આવ્યો તે ઘણું ઉત્તમ થયું. મારું આયુ: હવે સ્વલ્પ માત્ર રહ્યું છે, માટે હું તારી પાસે એક માંગણી કરું છું. મને નિજમણા કરાવીને પછી તું તારી ઇષ્ટસિદ્ધિ માટે વિહાર કરજે.”

મુનિશ્રીએ તે વાત અંગીકાર કરી. શ્રીલદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજ અનશન કરી પંડિતમરણુથી સ્વર્ગગામી થયા તે પહેલાં તેમણે મુનિને એક સૂચના કરી.

“વત્સ! તું વજ્ર પાસે અધ્યયન કરવા જાય છે તો ખુશીથી અધ્યયન કરજે, પણ વજ્ર જ્યાં આહાર-પાણી વાપરતા હોય ને શયન કરતા હોય ત્યાં તેમની સાથે વાપરતો નહિં ને શયન પણ કરતો નહિં, અન્ય આવાસમાં વાસ કરજે; કેમ કે

જે એક વખત પણ વજ્ર સાથે આહાર પાણી વાપરે છે કે શયન કરે છે તે જો સોપક્રમી આયુષ્યવાળો હોય તો તે પણ વજ્રની સાથે જ અનશન કરી શરીરનો ત્યાગ કરશે.”

“ જી, આપના કહેવા પ્રમાણે કરીશ ” એમ કહી સારી રીતે નિર્યામિણ્યા કરાવી મુનિ આગળ વધ્યા અને પુરી નામની નગરીમાં વજ્રસ્વામીજી મહારાજ વિરાજતા હતા ત્યાં આવી નગરી બહાર રાત્રિ વિતાવી પ્રાતઃસમયે શ્રીવજ્રસ્વામીજી પાસે પધાર્યા.

રાત્રિએ શ્રી વજ્રસ્વામીજી મહારાજને એક સ્વપ્ન આંચું હતું કે કોઈ અતિથિએ આવીને તેમની પાસેથી ક્ષીરપૂર્ણ પાત્ર પીધું. ઘણું પીધું, સ્વલ્પ માત્ર પાત્રમાં રહી ગયું. સ્વપ્નકલ સંભળાવતા શ્રીવજ્રસ્વામીજી મહારાજે પોતાની સાથેના મુનિઓને જણાવ્યું કે “ કોઈ અતિથિ આજે અહિં આવશે અને મારી પાસે પૂર્વશ્રુતનો અભ્યાસ કરી જ્ઞાનનો મોટો ભાગ ગણશે. પૂર્વશ્રુતનો અવશેષ માત્ર મારી પાસે રહી જશે.”

મુનિ દ્વાદશાવર્ત વન્દન કરી શ્રીવજ્રસ્વામીજી મહારાજ પાસે બેઠા. શ્રીવજ્રસ્વામીજી મહારાજે પૂછ્યું: “ કયાંથી આવો છો ? ”

મુનિએ કહ્યું: “ પૂજ્ય તોસલિપુત્ર આચાર્ય મહારાજ પાસેથી.”

“ તમારું નામ મુનિ આર્યરક્ષિત છે ? ”

“ જી ” વન્દનપૂર્વક મુનિએ કહ્યું.

“ સારું થયું, તમે અહિં આંવ્યા તે. તમે કયે સ્થળે જિતર્યા છો ? ”

“ જી, અમે બહાર વસતિમાં આવાસ કરેલ છે.”

“ મહાનુભાવ ! બહાર વાસ કરીને અધ્યયન કેમ કરી

શકશે ? શું તમારી જાણ બહાર છે કે અધ્યયન તો ગુર્વા-
વાસમાં વસીને કરવું જોઈએ. ”

“ પૂજ્ય, આચાર્ય મહારાજ શ્રીભદ્રગુપ્તસૂરિજી મહારાજની
આજ્ઞાથી મારે જુદા આવાસમાં વાસ કરવો પડ્યો છે. ”

“ યુક્ત છે. પૂજ્ય સ્થવિર લગવંત કદી મિથ્યા ન કહે.
તમે યથાર્થ કયું છે. ”

(૨)

“ બન્ધો ! આપશ્રીને અધ્યયન કરતાં વર્ષો વીત્યાં. આપના
આગમનની પ્રતીક્ષા કરતાં માતાપિતા, ભાઈભગિની આદિ
બન્ધુવર્ગ વિહળ અને દુઃખી થઈ રહ્યો છે. જે કે આપે સ્નેહનો
ત્યાગ કરેલ છે ને સાક્ષાત્ વજ્ર તુલ્ય શ્રી વજ્રસ્વામીજી મહારાજ
પાસે રહીને વૈરાગ્ય-વજ્રથી પ્રેમ-પર્વતના ચૂરેચૂરા કરી
નાખ્યા છે, તો પણ કલ્યાણના કારણભૂત કારણ્ય તો આપનામાં
છે જ. શોકસાગરમાં ડૂબતા સ્નેહીવર્ગનો ઉદ્ધાર કરવો આપને
ઉચિત છે, માટે આપ દશપુર પધારી સર્વને દર્શનનો લાભ
આપો. ” એક દિવસ આર્યકૃત્તુમિત્રે આવી શ્રી આર્યરક્ષિત-
જીને સાગ્રહ અરજ કરી.

શ્રી આર્યરક્ષિતજી અને આર્યકૃત્તુમિત્ર બન્ને સહોદર
ભાઈ થાય. દશપુર નગરમાં સોમદેવ નામના સુસ્ત બ્રાહ્મણને
ત્યાં રુદ્રસોમા નામે જૈન ધર્મમાં અભિરુચિવાળી બ્રાહ્મણીથી
તેમનો જન્મ થયો હતો. ઉપવીત થયા બાદ તુરત આર્ય-
રક્ષિતજીએ પિતા પાસેથી તેમનો સર્વ જ્ઞાન-ખજનો સ્વલ્પ
સમયમાં મેળવી લીધો, ને વિશેષ અધ્યયન માટે પાટલીપુત્ર
નગરમાં ગયા. ત્યાં છએ અંગસહિત ચાર વેદ, મીમાંસા,
ન્યાય, પુરાણ અને ધર્મશાસ્ત્ર એમ ચૌદે વિદ્યાઓ કડકડાટ
કંઠસ્થ કરી દશપુર પાછા આવ્યા. રાજાએ લઘુવયસ્ક ચતુ-

વેદી વિદ્વાનને બહુમાન સહિત હાથીના હોદ્દા ઉપર આરૂઠ કરી, સામૈયાપૂર્વક નગરપ્રવેશ કરાવ્યો. નગરના સર્વ જનો તેમને મળવા આવ્યા. ભેટણા કરીને તેમની પ્રશંસા કરતા પાછા વળ્યા. એક દિવસ માત્રમાં તે મહાશ્રીમન્ત થઇ ગયા. છેવટ તેમને વિચાર આવ્યો કે મારી માતા, જેણે મને જન્મ આપ્યો છે, આટલી ઉચ્ચ સ્થિતિમાં મૂક્યો છે, મારામાં બાલ્યાવસ્થાથી શુભ સંસ્કાર રેડ્યા છે તેને હું હજી સુધી ન મળ્યો; સૌથી પ્રથમ મારે તેની પાસે જઈ વંદન કરવું જોઈએ. હવે શીઘ્ર જઈ માતાને મળું ને મારા વૃત્તાન્તથી તેને આનન્દિત કરું, એમ વિચારી તુરત તે માતા પાસે આવ્યા. વિનયપૂર્વક પગે પડ્યા. ‘ ચિરાયુ ને અમર થા ’ એમ આશીર્વાદ આપીને માતાએ સામાન્ય જનની માફક મૌન ધારણ કર્યું. એટલે આર્યરક્ષિતજી અન્તર્વેદનાનું સંવેદન કરતા વદ્યા—“ હું વિદ્યાસમુદ્રનો પાર પામીને આવ્યો છું છતાં હે માતર! તું પહેલાંની માફક પ્રેમપૂર્વક કેમ બોલતી નથી, ને મૌન ધારણ કરે છે ? શું મારી ભક્તિ કે વિનયમાં તને ખામી જણાય છે ? ”

ઉત્તર આપતા માતાએ જણાવ્યું—“ પુત્ર ! હિંસાના ઉપદેશથી ભરેલ ને નરકમાં લઇ જનાર વિદ્યા ભણવાથી શું ? મારી કુક્ષિએ જન્મેલ તને નરક પ્રત્યે જતો જોઈને હું આનન્દ કેમ પામું ? કાદવમાં ખૂટેલ ગાયની માફક ખેદમાં હું નિમગ્ન થઈ છું—દુઃખિત છું. તારા ભણતરથી મને સર્વથા અસંતોષ છે. જો તને મારામાં શ્રદ્ધા હોય તો સ્વર્ગ અને મોક્ષના કારણભૂત દષ્ટિવાદનું અધ્યયન કર. ”

“ મા ! મને દષ્ટિવાદ કોણ ભણાવશે ? જે તે વિષયના જ્ઞાતા હોય તે મને બતાવ. હું તેમની પાસેથી શિખીશ. ”

માતાએ કહ્યું: “ સાધુઓ—જૈન મુનિઓ દષ્ટિવાદ જાણે છે. તું તેમનો ઉપાસક બન. તેમની સેવા કરીને દષ્ટિવાદ શીખ. ”

પુત્રે કહ્યું: “ મને તારુ વચન માન્ય છે. તે ગુરુ પશુ મને પ્રમાણુ છે. તેમનું નામ ને ઠામ મને ખતાવ. હું તેમની પાસે જઈશ. ”

પુત્રના વિનયથી હર્ષિત થયેલી માતાએ વચ્ચના છેડાવડે પુત્રને વીંજતા વીંજતા કહ્યું: “ પુત્ર! આચાર્ય શ્રીતોસલી-પુત્ર મહારાજ આપણી ઇક્ષુવાટિકામાં વિરાળે છે. તેમની પાસે જા, તેઓ તને દષ્ટિવાદ લાણુવશે. ”

“ સવારે તેમની પાસે જઈશ ” એમ કહી આર્યરક્ષિતજી દષ્ટિવાદના જ વિચાર કરતા કરતા રાત્રિએ સૂતા. સવારે માતાને પૂછીને શ્રી આર્યરક્ષિતજી દષ્ટિવાદના અધ્યયન માટે ચાહ્યા. માર્ગમાં તેમના પિતાના મિત્ર તેમને મળવા માટે આવતા હતા, તે સામે મળ્યા. તેઓ ભેટણામાં નવ શેરડીના સમ્પૂર્ણ સાંઠા ને એક થોડો કપાયેલ ખંડ લઈને આવતા હતા. રસ્તામાં આર્યરક્ષિતજીને જોઈને, તે તેમને ઓળખતા ન હતા છતાં દિવ્યાકૃતિ ને દિવ્ય તેજથી અનુમાને પૂછ્યું ‘ તમે જ આર્યરક્ષિત છે ? ’ આર્યરક્ષિતે મસ્તક નમાવી મૌન ભાવે હુકાર લણ્યો. એટલે તે તેમને ભેટી પડ્યા. અને ઓહ્યા: “ આ શેરડીના સાંઠા હું તમારે માટે લાવ્યો છું. તમે કઈ તરફ જાવ છે ? ” “ હું ખહાર જઈ છું. આપ આ સાંઠા મારી માતાજીને આપજો ને કહેજો કે ખહાર જતા આર્યરક્ષિતને આ પ્રથમ શુકન થએલ છે. ” બ્રાહ્મણે જઈને તે પ્રમાણુ કહ્યું ત્યારે માતાએ વિચાર્યું કે આ શુકનથી મારે પુત્ર નવ પૂર્વ સમ્પૂર્ણ અને દશમા પૂર્વના ખંડને જાણશે.

શ્રીતોસલીપુત્ર મહારાજના ઉપાશ્રય પાસે આવી, આર્ય-રક્ષિતજીએ વિચાર્યું કે-ગુરુમહારાજ પાસે જઈ શું વિનય કરવો એ મને ખબર નથી. રાજની માફક ગુરુની પાસે પશુ જેમ તેમ જવું એ પરિચિતને પશુ યોગ્ય-ઉચિત નથી તો હું

તો અપરિચિત છું, માટે કોઈ શ્રાવક આવે તેની સાથે જાઉં એ ઉચિત છે. એમ વિચારી આર્યરક્ષિતજી બહાર કોઈ શ્રાવકની પ્રતીક્ષા કરતા બેઠા, અને મધુર સ્વરે સ્વાધ્યાય કરતા સાધુઓને સાંભળતાં-સાંભળતાં મૃગની માફક તલ્લીન થઈ ગયા. તેટલામાં તે સમયે પ્રાતઃ-વન્દન માટે ઠઠૂર નામે શ્રાવક ત્યાં આવ્યા. તેની સાથે આર્યરક્ષિતજીએ પણ ત્રણ વખત 'નિરિસહી' કહેવાપૂર્વક પ્રવેશ કર્યો. ઇરિયાવહી પડિઠ્ઠમી આચાર્ય મહારાજ આદિ સર્વ સાધુઓને વિધિ સહિત ઠઠૂર શ્રાવકે વન્દન કર્યું. તીવ્ર ક્ષયોપશમ અને શીઘ્ર ગ્રહણશક્તિના બળે આર્યરક્ષિતજીએ પણ તેની પાછળ પાછળ સર્વ સાંભળીને યાદ રાખી વિધિપૂર્વક વન્દનાદિ કર્યું ને યાવત બન્ને જણા ભૂમિ પૂંજને આસને બેઠા. આર્યરક્ષિતજીએ ઠઠૂર શ્રાવકને અલિવંદન ન કર્યું તે કારણે આચાર્ય મહારાજને લાગ્યું કે આ કોઈ અલિનવ શ્રાવક જણાય છે. સાવધકાર્ય-પાપપ્રવૃત્તિ જેણે ક્ષણ માત્ર પણ પૂર્વે ત્યજી છે તે પછીનાને માટે અલિવંદનીય છે. આ આમ્નાયને બુદ્ધિમાન માણસ પણ શિક્ષણ વગર ક્યાંથી જાણી શકે? એટલે આચાર્ય મહારાજે ધર્મલાભપૂર્વક પૂછ્યું કે-“ તમે કોની પાસેથી ધર્મવિધિ શિખ્યા છો ? ”

“ આ શ્રાવક પાસેથી મને ધર્મ પ્રાપ્ત થયેલ છે. અન્ય પાસેથી નહીં. ” આર્યરક્ષિતજીએ ઠઠૂર શ્રાવકને ઉદ્દેરી ઉત્તર આપ્યો. પાસે રહેલ મુનિએ પણ પરિચય આપતાં કહ્યું “ લગવન્ ! વેદ વેદાંગના પારંગત વિદ્વાન્ આ આર્યરક્ષિતજી આચાર્ય રુદ્રસોમાના મુત છે. હાથીના હોદ્દા પર રાજ્યે જેમનો પ્રવેશ કરાવ્યો હતો તે આજે આ શ્રાવકાચારને અનુસરે છે એ અદ્ભુત છે. ”

“ શું શરીરધારીઓ નવા નવા લાવ-પરિણામને ન પામી શકે ? હવે હું પણ શ્રાવક છું. ” એમ કહી આર્યરક્ષિતજીએ

આચાર્ય મહારાજને વિજ્ઞાપિ કરી કે “લગવન્! દષ્ટિવાદ લખાવવાનો મારા પર અનુગ્રહ કરો. વિવેક વગર મેં નરકમાં લઈ જનાર હિંસાપદ્ધેશક સર્વ શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું પણ હવે મને અહિંસક શાસ્ત્રોના અધ્યયનની તીવ્ર ઇચ્છા છે.” શાન્ત અને યોગ્ય જાણી આચાર્ય મહારાજે ક્રમાં: “જો દષ્ટિ-વાદ લખવાની અભિલાષા હોય તો દીક્ષા ગ્રહણ કરો. દીક્ષિત થયા બાદ તમને ક્રમે ક્રમે તેનું અધ્યયન કરાવાશે.”

“મને દીક્ષા આપો, મારા મનોરથ પૂરવાને કામઘેનુ કલ્પ દીક્ષા મને કંઈ દુષ્કર નથી, પરંતુ મારી એક વિનતિ છે કે મારી ઉપર કૃપા કરીને મને દીક્ષા આપીને તરત આધે અન્ય સ્થાને વિહાર કરવો જોઈશે; કેમકે જો હું અહિં હોઈશ તો મારા તરફના પ્રેમને કારણે રાજા અને નાગરિકો મને સંયમથી વ્યુત પણ કરશે.” આર્યરક્ષિતજીએ કહ્યું.

આચાર્ય મહારાજ તેમને દીક્ષા આપી અન્યત્ર વિહાર કરી ગયા, અને સારી રીતે લખાવી વિશેષ અધ્યયન માટે તેમને શ્રીવજ્રસ્વામીજી પાસે મોકલ્યા. ત્યાં કેટલાએ વર્ષ વીત્યા બાદ તેમના બન્ધુ તેમને ખોલાવવા આવ્યા ને વિનવવા લાગ્યા, તે પૂર્વે કહેવાયું છે.

(૩)

પૂજ્યશ્રી વજ્રસ્વામીજી પાસે અભ્યાસ કરતાં ઘણો સમય ગયો એટલે માતાપિતાની પ્રેરણાથી કૃદ્ગુરુરક્ષિતજી આર્ય-રક્ષિતજીને ખોલાવવા માટે આવ્યા ને દશપુર પધારવા આગ્રહ કર્યો ત્યારે શ્રી આર્યરક્ષિતજીએ જણાવ્યું: “જો તને મારા ઉપર સ્નેહ હોય તો તું અહિં રહી જા. મારું અધ્યયન પૂર્ણ ન થાય ત્યાંસુધી હું આવી શકું નહિ.”

બ્રાતૃસ્નેહ અને પ્રેરણાની અસરથી આર્દ્ર થયેલ કૃદ્ગુ-રક્ષિતજી ત્યાં રહી ગયા. દીક્ષા લીધા વગર ચિરકાળ સાધુ સાથે રહેવું ઉચિત ન જણાયાથી ભાવપૂર્વક શ્રી કૃદ્ગુરક્ષિતજીએ દીક્ષા લીધી ને વારંવાર દશપુર જવા ભાઈને વિનવવા લાગ્યા.

એકદા શ્રી આર્યરક્ષિતજીએ પૂજ્ય શ્રી વજ્રસ્વામીજીને પૂછ્યું: “ ભગવન્ ! મારે હવે કેટલું અધ્યયન અવશિષ્ટ-બાકી છે ? ”

તેઓશ્રીએ કહ્યું: “ વત્સ ! બિન્દુ જેટલું થયું છે અને આગર જેટલું અવશિષ્ટ છે.” પુનઃ શ્રી આર્યરક્ષિતજી વેગપૂર્વક ધ્યાનથી લખવા લાગ્યા, પણ મન તો લધુ બન્ધુની વારંવારની વિનવણીથી દશપુર જવા ઉત્સુક થયું હતું. એટલે ફરી એક સમય તેઓએ પૂછ્યું: “ ભગવન્ ! હવે કેટલું બાકી છે ? ”

શ્રી વજ્રસ્વામીજી મહારાજે વિચાર્યું કે બાકી શ્રુત મારામાં જ રહી જવાનું છે, તેથી આથી વિશેષ આર્યરક્ષિત હવે પ્રહણ કરી શકે તેમ નથી. એટલે તેઓશ્રીએ તેમને દશપુર જવા રજા આપી.

શ્રી આચાર્યરક્ષિતજી પોતાના બન્ધુ વગેરે કેટલાએક મુનિઓ સાથે પાટલિપુરમાં શ્રી તોસલિપુત્ર આચાર્યમહારાજ પાસે પધાર્યા. આચાર્યમહારાજને તેમના શ્રુતજ્ઞાનથી આનન્દ થયો. પોતાના પદ પર શ્રી આર્યરક્ષિતજીને સ્થાપન કરી તેઓશ્રી સ્વર્ગે પધાર્યા. પછી શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ આદિ વિહાર કરી દશપુર ગયા. તેઓશ્રીના આગમનના સમાચાર, શ્રી કૃદ્ગુ-રક્ષિતજીએ માતૃપિતાને જણાવ્યા. સર્વ સમ્બન્ધીઓ વન્દન કરવા માટે આવ્યા અને આનન્દિત થયાં. તેઓશ્રીના પિતાએ મોહથી સાંસારિક બાતો કરીને વિવાહ માટે આગ્રહ કર્યો. તેમને સમજવતા શ્રી આર્યરક્ષિતજીમહારાજે કહ્યું.

.....તાત ! ત્વં મોહવાતકી !

વાહીક ઇવ શાસ્ત્રાણાં, મારં વહસિ દુર્ધરમ્ ॥

મવે મવે પિતા માતા, ભ્રાતા જામિઃ પ્રિયા સુતાઃ ।

તિરશ્ચામપિ જાયન્તે, હર્ષસ્તદ્દેતુરત્ર કઃ ॥

“ પિતા ! તમે મોહથી વિહલ થયા છો. કેવળ મજૂરીની માફક જ શાસ્ત્રોનો ન ઉચકી શકાય એવો બોજ વહન કરો છો. માતા-પિતા-ભાઈ-ભગિની-સ્ત્રી-પુત્ર-પુત્રી વગેરે તિર્યંચોને-પશુઓને પણ ભવોભવમાં થાય છે. તેથી ક્યો આનન્દ છે ? ” ઇત્યાદિ ઉપદેશ આપી સર્વને પ્રતિબોધી દીક્ષા આપી. માતા પ્રવર્તિની થયાં. પિતા સોમદેવને પ્રાજ્ઞણુ ધર્મના ચિર સંસ્કાર હતા, તેથી દીક્ષામાં પણ તેઓ કર્મ (કાછડી), પાટુકા, (લાકડાની આખડી), છત્ર, જનોઈ વગેરે છૂટ લઈ રાખતા હતા.

શ્રી આર્યરક્ષિતજીએ બાળકોને શિષ્યોંયું તે પ્રમાણે લેજો સર્વ સાધુઓને વન્દન કરી વૃદ્ધ મુનિ પાસે આવીને કહેતા કે- ‘ છત્રવાળા મહારાજને કોણુ વન્દન કરે ? ’ વૃદ્ધ મુનિએ વન્દનિક થવા માટે અનુક્રમે છત્ર, પાટુકા, જનોઈ આદિનો ત્યાગ કર્યો. છેવટ બાળકો કહેવા લાગ્યા કે- ‘ અમે કાછડીવાળા મહારાજને નહીં વાંદીએ. વૃદ્ધ મુનિએ શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજને જણાવ્યું કે- ‘ આ બાળકો મને ચીડવે-વાંદે કે ન વાંદે પણ હું કાછડી કાઢી નગ્ન નહિ થાઉં. ’ આચાર્યમહારાજે બાળકોને ઉપાલંભ આપ્યો ને પિતાને શાન્ત કર્યાં.

એકદા ગરમમાં કોઈ મુનિ કાળધર્મ પામ્યા. તેમને ગામ બહાર સાધુઓ જ લઈ જતા. તે સમયે તેવી પ્રવૃત્તિ હતી. શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજે સાધુને ગામ બહાર લઈ જવામાં મહાન્ લાભ ખતાવ્યો. સાથે માર્ગમાં ઉપદ્રવ પણ થાય છતાં

રસ્તામાં તેને મૂકી દેવાય નહીં, માર્ગમાં મૂકવાથી મહાપાપ લાગે, ઇત્યાદિ કહ્યું. તેમના અસરકારક વક્તવ્યથી વૃદ્ધ મુનિ આ મૃતકને લઈ જવા તૈયાર થયા. લઈને ચાલ્યા. ભરખબરમાં આંચા ત્યારે બાળકોએ આવી કાછડી કાઠી નાખી અને ચોળપટ્ટો પહેરાવી 'ક-દોરો બાંધી દીધો. વૃદ્ધ મુનિએ એ સર્વ સહન કર્યું, ને ચલિત થયા વગર, મુનિના મૃતકને નગર બહાર લઈ જઈ પરડોયું. ઉપાશ્રયે આંચા ત્યારે શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજે ખૂબ આશ્વાસન આપ્યું ને કહ્યું કે- 'લ્યો આ મોટું વજ્ર, ચોળપટ્ટો કાઠી નાખો.' વૃદ્ધ મુનિએ કહ્યું 'થવાનું હતું તે થઈ ગયું. ભરખબરમાં હું નગ્ન થયો. હવે શું? હવે તો જે છે એ જ ઠીક છે.' ત્યારથી તઓ પણ સર્વ સાધુઓની માફક વેષ ધારણ કરવા લાગ્યા, છતાં તેમને ભિક્ષા માંગવામાં શરમ લાગતી હતી. પિતા મુનિધર્મના એ આચરણથી પણ વચિત રહે તે શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજને ઠીક લાગતું નહોતું, માટે એક વખત તેમણે મુનિઓને શિખડાંયું કે- 'તમારે વૃદ્ધ મુનિને આહાર માટે મંડલીમાં ન બોલાવવા' ઇચ્છા વગર કયવા તે મને મુનિઓએ તે સ્વીકાર્યું' ને શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા. વૃદ્ધ મુનિને બે દિવસના ઉપવાસ થયા. બે દિવસે શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ પાછા પધાર્યા. વૃદ્ધ મુનિએ ક્ષરિયાદ કરી. મહારાજે મુનિઓને ખૂબ ઠપકો આપ્યો. મુનિઓએ કહ્યું, 'આપશ્રીના ગયા પછી અમને બિલકુલ ગમતું નહોતું, અમારું મન અસ્વસ્થ હતું તેથી અમે ભૂલી ગયા. અમારો આ અપરાધ ક્ષમા કરો.' આચાર્ય મહારાજે વૃદ્ધ મુનિને કહ્યું કે- 'એવી પરાધીન વૃત્તિથી સર્વ, લાભો હું ગોચરી લાવી આપું.' એમ કહી ઝાળી-પાત્રા તૈયાર કર્યાં. સહસા વૃદ્ધ મુનિ બોલી ઉઠ્યા, 'આપ રહેવા ઘો, હું લઈ આવું.' આચાર્ય મહારાજે તેમને જવા દીધા. ગૃહસ્થને ત્યાં ગયા. શરમથી

૧. સાધુઓમાં ત્યારથી કંદોરો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ થઈ, એવી પરંપરા છે.

આગળના દરવાજેથી ન જતાં પાછળના દ્વાર-બારણેથી અન્દર ગયા. ' ધર્મલાલ દીધો, શ્રાવકે પૂછ્યું, ' મહારાજ ! પાછલે બારણે કેમ પધાર્યા ? તેમણે ઉત્તર આપ્યો ' લક્ષ્મી કોઈ પણ દ્વારેથી પ્રવેશ કરે છે, તે કંઈ આગળ પાછળનો વિચાર કરતી નથી. ' આવા હાજરજવાબથી શ્રાવકને આનંદ થયો. ગોચરીમાં બત્રીશ મોદકનો લાલ મળ્યો. આચાર્ય મહારાજે પ્રથમ ગોચરીના શુકનથી બત્રીશ શિષ્યના લાલનું ફળ પ્રકાર્યું. એ પ્રમાણે મુનિધર્મના સર્વ આચારવિચારથી પરિચિત કરાવી પિતાને આત્મકલ્યાણ કરાવ્યું.

(૪)

શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજના ગરબમાં ત્રણ પુણ્યમિત્ર મુનિ હતા. ૧ ધૃતપુણ્યમિત્ર, ૨ વસ્ત્રપુણ્યમિત્ર અને ૩ દુર્બલિકા-પુણ્યમિત્ર. ત્રણેમાં જુદી જુદી લખિધઓ હતી. દુર્બલિકા પુણ્યમિત્રના કુટુંબિણઓ ઔદ્ધર્મી હતાં. તેઓ પૌષ્ટિક આહાર વાપરવા છતાં અધ્યયનમાં અપૂર્વ મહેનત કરતા, તેથી શરીર યુગ્મ ન થતું ને અત્યન્ત દુર્બલ રહેતા. એકદા તેમના સમ્બન્ધીઓએ આવી આચાર્યમહારાજને જણાવ્યું કે- ' અમારા પુત્રને તમે પૂરું ખાવા પણ નથી દેતા, તેઓ આટલા દુર્બલ કેમ રહે છે ? ' આચાર્યમહારાજે કહ્યું ' ઈચ્છા પ્રમાણે વાપરે છે, છતાં જ્ઞાનધ્યાનમાં લીન રહેવાને કારણે શરીર દુર્બલ જણાય છે. જો તમને પ્રતીતિ ન આવતી હોય તો તમે વહોરાવો ને એ તે વાપરે. પછી જોજો. ' અમુક કાળ સુધી એ પ્રમાણે થયું. દુર્બલિકા પુણ્યમિત્રના શરીરમાં કંઈ પણ ફેર ન પડ્યો. પછી આચાર્યમહારાજે થોડા દિવસ લાણવાની મહેનત ઓછી કરવા કહી. આયર્ષિબલ (લૂખો આહાર) કરવા જણાવ્યું. થોડા જ દિવસમાં શરીરમાં સ્થૂલતા આવી. સમ્બન્ધીઓ સંતોષ પામ્યા, ને જૈનધર્મમાં અભિરુચિવાળા થયા.

તે ગરુડમાં દુર્બલિકા પુખ્યમિત્ર, વિન્ધ્યમુનિ, કૃદ્ગુરક્ષિતજી અને ગોષ્ઠા માહિલ એમ ચાર સાધુઓ વિદ્વાન્ અને પ્રધાન હતા. એકદા વિન્ધ્ય મુનિએ આચાર્યમહારાજને વિનતિ કરી કે 'સાધુઓ મોટે સ્વરે સ્વાધ્યાય કરે છે તેથી મારો પાઠ હું તૈયાર કરી શકતો નથી, ને કેટલુંક વિસ્મરણ થઈ જાય છે.' મહાન્ બુદ્ધિમાન્ છતાં તેની અર્થવિસ્મૃતિ જોઈ આચાર્યમહારાજે તેમના અને ભાવિ મુનિઓના ઉપકાર માટે અનુયોગની વ્યવસ્થા કરી.

અત્યારસુધી પ્રત્યેક સૂત્રમાંથી ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મ-કથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ, એમ ચાર ચાર અર્થ સમજવવામાં આવતા, પણ આચાર્ય મહારાજે અંગ-ઉપાંગ-મૂલ અને છેદ સૂત્રોમાં ચરણકરણાનુયોગ પ્રધાનપણે રાખ્યો. શ્રી ઉત્તરાધ્યયન વગેરે સૂત્રોમાં ધર્મકથાનુયોગની સુખ્યતા, સૂર્યપ્રશસ્તિ વગેરેમાં ગણિતાનુયોગની વિશેષતા, અને દૃષ્ટિવાદ નામના ખારમા અંગમાં દ્રવ્યાનુયોગ સુખ્યતાએ રાખ્યો. જે માટે કહેવાય છે કે—

વિન્ધ્યાર્થમિતિ સૂત્રસ્ય, વ્યવસ્થા સ્મરિમિઃ કૃતા ॥

પુરા ચૈકત્ર સૂત્રેઽમ્—દનુયોગચતુષ્ટયમ્ ॥ ૧ ॥

એકદા શ્રી સીમન્ધરસ્વામીજી પાસે ઇન્દ્રે નિગોદનું સ્વરૂપ સાંભળ્યું ને પછી પૂછ્યું કે 'લગવન્ ! નિગોદનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવી શકે એવું કોઈ હાલ ભરતક્ષેત્રમાં છે ?' લગવાન સીમન્ધરસ્વામીજીએ શ્રી આર્યરક્ષિતજીને બતાવ્યા. ઇન્દ્રમહારાજ તેઓની પાસે આવ્યા અને નિગોદનું યથાવસ્થિત સ્વરૂપ સાંભળી ખુશી થયા. તેઓ વૃદ્ધ પ્રાક્ષણના વેષે આવ્યા હતા. પછીથી તેમણે પોતાનું આયુષ્ય પૂછ્યું. શ્રુતજ્ઞાનના બળે સાગરોપમનું આયુષ્ય છે એમ આચાર્યમહારાજે કહ્યું

એટલે ઇન્દ્ર મૂલ રૂપમાં પ્રકટ થયાં ને જ્ઞાનની પૂજા પ્રશંસા કરીને પોતે શાથી-કેવી રીતે આંચા વગેરે જણાવ્યું.

તે સમયે સાધુઓ ગોચરી ગયા હતાં. તેમની શ્રદ્ધા દૃઢ થાય માટે ઉપાશ્રયનું દ્વાર ફેરવીને ઇન્દ્ર સ્વર્ગમાં ચાલ્યા ગયા. મુનિઓ આંચા ત્યારે આચાર્ય મહારાજને સર્વ હકીકત કહી. મુનિઓને પશ્ચાત્તાપ થયો. આ પ્રસંગ મથુરામાં બન્યો હતો. શ્રી કાલિકાચાર્ય મહારાજને માટે પણ આવો જ પ્રસંગ થયો હતો.

મથુરાથી વિહાર કરી શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજ અન્ય સ્થળે પધાર્યા. ત્યારે ત્યાં મથુરામાં એક અક્રિયાવાદી નાસ્તિક વાદી આંચો. તેની સાથે વાદ કરવા માટે ગોષ્ઠા માહિલ ત્યાં આંચા ને વાદમાં તેને હરાવ્યો. શ્રાવકોએ અત્યંત આગ્રહથી તેમને ત્યાં ચાતુર્માસ રાખ્યા.

અહિં શ્રી આર્યરક્ષિતજી મહારાજે પોતાને અન્તિમ સમય નિકટ જાણી શિષ્ય સમુદાય સંમિલિત-ભેગો કર્યો. શિષ્યોના મનમાં હતું કે આચાર્ય મહારાજ પોતાની પાટે શ્રી કૃદ્ગુરક્ષિતજીને કે ગોષ્ઠા માહિલને સ્થાપન કરશે, કારણ કે તે બંને યોગ્ય વિદ્વાન્ અને મહારાજશ્રીના સમ્બન્ધી છે. એક સહોદર બન્ધુ થાય છે ને બીજા મામા થાય છે; પરંતુ આચાર્ય મહારાજે સર્વને જણાવ્યું કે-‘ત્રણ ઘડા છે. એકમાં વાલ ભર્યા છે, બીજામાં તેલ ભર્યું છે ને ત્રીજામાં ઘી ભર્યું છે. તે ત્રણેને બીજામાં ઠલવીએ તો વાલ બધા નીકળી જાય, તેલ થોડું ઘણું નીતરવા જેટલું જાય, અને ઘી તો ઘણું જ રહી જાય. તે પ્રમાણે હું દુર્બલિકા પુણ્યમિત્રને ભણાવવામાં વાલના ઘટ સમાન થયો છું; મારું સર્વ જ્ઞાન મેં તેને સમર્પ્યું છે. કૃદ્ગુમિત્રને માટે તેલના ઘડા તુલ્ય થયો છું ને ગોષ્ઠા માહિલને માટે ધૃતઘટ સમ થયો છું; માટે સર્વ રીતે યોગ્ય દુર્બલિકા પુણ્યમિત્રને હું મારી પાટ ઉપર સ્થાપન કરું છું. તમે સર્વ

મારા પ્રત્યે જેવો વિનય દાખવતા તેવો જ, તેથી પણ અધિક વિનય તેમના પ્રત્યે દાખવજો. ' શ્રી દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્રને પણ ગરુડ અને સંઘ સાચવવાની ને તેમનો પ્રેમ સમ્પાદન કરવાની સૂચનાઓ આપી તેઓ સ્વર્ગે સંચર્યા. દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્રે પણ પાટે આઠ્યા પછી સમુદાયને અને સંઘને વશ કરી લીધો, અને તેમનું સ્થાન ખૂબ દીપાવ્યું. ગરુડે પણ ખૂબ વિનય કર્યો ને શાસન વ્યવસ્થિત આલ્યું.

(૫)

ગોષ્ઠા માહિલના મનમાં તીવ્ર આકાંક્ષા હતી કે આચાર્ય મહારાજની પાટે તો હું જ આવીશ. મહારાજનો હું નિકટનો સમ્બન્ધી છું. હમણાં હમણાં વાદીની જીત કરી મેં મારી કીર્તિ ચારે તરફ ફેલાવી છે. વિદ્રતામાં કોઈપણ જાતની મારામાં ઊણપ નથી. શા માટે મને પદ્મનો અધિકાર ન મળે ? પણ તેમની તે અભિલાષા અપૂર્ણ જ રહી. મનની મનમાં જ રહી. તેથી તે આકાંક્ષાનું સ્થાન ઇર્ષ્યાએ અને વિદ્રેષે લીધું. ચોમાસું પૂર્ણ થયે તેઓ શ્રી દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્ર પાસે આવ્યા. વ્યવસ્થાને છિન્નભિન્ન કરવાની ઇચ્છાએ, ને દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્રમાં યોગ્યતા નથી એવું જણાવવાને જ્યારે તેઓ ત્યાં આવ્યા ત્યારે શ્રી દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્રે તેમની ઉચિતતા ખૂબ સાચવી, સારી રીતે આદર-સન્માન આપ્યા; પણ એ તો અતડા જ રહ્યા ને સામુદાયિક છિદ્ર જેવા લાગ્યા.

જ્યારે ગોષ્ઠા માહિલ દશપુરમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં અભ્યાસી મુનિઓને પૂર્વનું અધ્યયન સતત ચાલતું હતું. વાચના આપનાનો ને ગરુડ સાચવવાનો સર્વ ભાર પૂજ્ય દુર્ગલિકા પુણ્યમિત્રે ઉપાડી લીધો હતો. અધ્યયન કરનારાઓમાં પૂ. વિન્ધ્યમુનિ અભ્યાસી તીવ્ર સ્મરણશક્તિવાળા અને અંતિલા હતા. ચૌદ પૂર્વમાંથી છેલ્લા પાંચ પૂર્વો તો હુમપ્રાયઃ હતા. બાકી રહેલા

નવ પૂર્વોના વિચારો પણ અતિશય ગહન અને ગંભીર હતા. તે સમજવા ને સ્મરણુ રાખવા એ સહેલું કાર્ય ન હતું. પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ગોષ્ઠા માહિલને ત્યાં આવી મુનિઓના અધ્યયન-અધ્યાપનમાં સહાયભૂત થવું જોઈએ તેને બદલે ઇર્ષ્યા-અભિમાન-અહંતા-મહત્ત્વાકાંક્ષા અને મિથ્યા મોહને વશ બની તેઓ પોતાનો જુદો અદ્વૈ જમાવવા અને પટ્ટસ્થિત-આચાર્ય મહારાજને બતાવેલ સૂત્રોના અર્થોનું ચેતકેન પ્રકારેણ ખંડન કરવા, તેમાં શંકા-કુશંકા-વિપરીત વિચારણાઓ આગળ કરી શક્તિને વેડફી રહ્યા હતા.

તે સમયે આઠમા કર્મપ્રવાહપૂર્વની વાચના ચાલતી હતી. ગોષ્ઠા માહિલ તેમાં હાજર ન રહેતા પણ પૂ. વિન્દ્ય મુનિ પાસેથી શું ચાલે છે તે સર્વ વિષયોને સાંભળતાં.

કર્મનું ટૂંકમાં સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે-કર્મ એ એક જાતિના પુદ્ગલો છે. પુદ્ગલાસ્તિકાય વ્યવસ્થિત સમજાય માટે તેના આઠ વિભાગો કરવામાં આવ્યા છે, તેમાં કર્મ છેલ્લા વિભાગમાં આવે છે. દરેક વિભાગ વર્ગણાને નામે ઓળખાય છે.

ઓરાલ-વિડવાડહાર-તેઅ-માસાડ-ગુપાણ-મણ-કમ્મે ॥

(ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક-તૈજસ-ભાષા-અનુપ્રાણુ-મન અને કર્મ) એ આઠ વર્ગણાઓ છે. તેમાં પૂર્વ પૂર્વ કરતાં ઉત્તર ઉત્તર વર્ગણાઓમાં પુદ્ગલો વધારે હોય છે ને સ્થૂલતા ઓછી હોય છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કર્મવર્ગણા છે. તેનો સ્વભાવ આત્માના ગુણને દબાવવાનો છે. તે આત્માના આઠ ગુણને દબાવે છે માટે તે પણ આઠ વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે. ૧ જ્ઞાનાવરણીય, ૨ દર્શનાવરણીય, ૩ વેદનીય, ૪ મોહનીય, ૫ આયુષ્ય, ૬ નામ, ૭ ગોત્ર ને ૮ અંતરાય, એ તેનાં નામ છે. તે આઠ કર્મના ઉત્તર ભેદો ૧૫૮ થાય છે. તે અનુક્રમે આ

પ્રમાણે. ૫-૬-૨-૨૮-૪-૧૦૩-૨-ને ૫. તેમાંથી ૧૨૦ નો અંધ પડે છે. ૧૨૨ ઉદય અને ઉદ્ધીરણામાં ઉપયોગી થાય છે ને સર્વ લેદો સત્તામાં રહે છે.

મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય ને યોગ એ ચાર કારણથી કર્મનો અંધ પડે છે. સ્થિતિનો પરિપાક થવાથી, અબાધાકાળ પૂર્ણ થવાથી કર્મ ઉદયમાં આવે છે. આત્મા વિશિષ્ટ પ્રયત્નો-દ્વારા કર્મની ઉદ્ધીરણા કરીને પણ તેને ઉદયમાં લાવે છે, ને મુક્ત ન થાય ત્યાં સુધી સત્તામાં અખૂટ કર્મ રહ્યા જ કરે છે. પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ ને પ્રદેશ એમ બન્ધ ચાર પ્રકારે પડે છે. અંધાયેલ કર્મ આત્મા સાથે એકમેક થઈ જાય છે. લોહાના ગોળામાં જેમ અગ્નિ મળી જાય છે, દૂધમાં જેમ પાણી ભળી જાય છે તેમ આત્મામાં કર્મ તદ્રૂપ થઈને રહે છે. કર્મના બન્ધાદિમાં ગુણસ્થાનક લેદો લેદો પડે છે. ઉદ્વર્તના-અપવર્તના વગેરે આઠ કરણ પ્રયોગોથી કર્મની સ્થિતિ વગેરેમાં ફેરફાર થાય છે. આ કર્મ-વિચારણા ગહન અને ગંભીર છે. તેની વિશદ વિચારણા નવતત્ત્વ, ષટ્કર્મગ્રન્થ. પંચસંગ્રહ, કર્મપ્રકૃતિ, વગેરે ગ્રન્થોમાં સમજાવી છે. કર્મ વિષયક વિચારણા જ્ઞાન દર્શન સિવાય બીજે કોઈ પણ સ્થળે વ્યવસ્થિત અને સંગત નથી.

પૂ. વિન્ધ્યમુનિએ ગોષ્ઠા માહિલને કર્મપ્રવાહપૂર્વની વાચનામાં આલેલ સર્વ વિષયો કહ્યા ત્યારે તેમણે નીચે પ્રમાણે વિપરીત વિચારણા રજૂ કરી.

(૬)

ગોષ્ઠા માહિલ—આત્મા અને કર્મનો સમબન્ધ તમે જે ક્ષીરનીર જેવો જણાવ્યો તે યથાર્થ નથી. તેનો સમબન્ધ સર્પ ને કંચુકના સમબન્ધ જેવો છે.

વિન્દ્યમુનિ—સાપ ને કાંચળી જેવો સમ્બન્ધ આત્મા અને કર્મમાં કઈ રીતે ઘટી શકે ?

ગોષ્ઠા માહિલ—જેમ કાંચળી સાપથી જુદી છે, તેમ કર્મ પણ આત્માથી લિન્ન છે. સાપના શરીર પર રહેલ કાંચળી સાપના જેવી જ જણાય છે, તેમ આત્માની સાથે સમ્બન્ધ પામેલ કર્મ પણ આત્માના જેવું જણાય છે. જ્યાં જ્યાં સર્પ જાય છે ત્યાં ત્યાં કાંચળી પણ જાય છે, તેમ આત્માની સાથે કર્મ પણ જાય છે. જીર્ણ થયેલ કાંચળીને છોડીને જેમ સર્પ એકાકી ચાલ્યો જાય છે, તેમ જીર્ણ થયેલ કર્મને નિર્જરી આત્મા પણ સ્વચ્છ ને નિર્લેપ એકાકી મુક્તિમાં જાય છે; માટે આત્મા ને કર્મના સમ્બન્ધમાં સર્પ ને કંચુકનું ઉદાહરણ જ યથાર્થ છે.

વિન્દ્યમુનિ—આપનું કથન વિચારણીય છે. કાલે આ સમ્બન્ધમાં વિશેષ વિચાર ચલાવીશું.

પૂજ્ય શ્રી પુબ્યમિત્રસૂરિજી મહારાજને પૂ. વિન્દ્યમુનિએ ગોષ્ઠા માહિલ સાથે થયેલ સર્વ ચર્ચા સંલગ્નાવી, ને આત્મા ને કર્મનો સમ્બન્ધ સર્પ-કંચુક જેવો માનવામાં કયા કયા દોષો આવે તે સર્વ ખુલાસા મેળવ્યા. બીજે દિવસે ગોષ્ઠા માહિલને સર્વ સમન્વૈયું પણ તે સમજ્યા નહિં. ‘ પુબ્યમિત્ર ભૂલે છે ’ એમ જ કહેવા લાગ્યા. રોજ ને રોજ એ ચર્ચા ચાલવા લાગી ને એમ ને એમ આઠમા પૂર્વનું અધ્યયન પૂર્ણ થયું.

નવમા પૂર્વના અભ્યાસનો આરંભ થયો. તે પૂર્વનું નામ ‘ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વ ’ છે. તેમાં પરચક્રખાણના વિષયનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જેમ જેમ મુનિઓના અધ્યયનમાં વિકાસ થવા લાગ્યો તેમ તેમ ગોષ્ઠા માહિલના હૃદયમાં ઇર્ષ્યા ને દ્રેષ પણ વધતાં જ ચાલ્યા.

પચ્ચક્ષુખાણુના વિષયમાં પણ પૂ. વિન્દ્યમુનિ અને ગોષ્ઠા માહિલ વચ્ચે નીચે પ્રમાણે મતભેદ થયો.

ગોષ્ઠા માહિલ—તમે મને પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વના વિચારો દર્શાવ્યા તેમાં સંસારથી વિરક્ત થઈ મુનિ ધર્મને સ્વીકારતા આત્માઓને જે પ્રત્યાખ્યાન સૂત્ર સંલગ્નાવાય છે તેમાં તમારે ને મારે મતભેદ છે. તે સૂત્ર તમે આ પ્રમાણે કહો છો.

કરેમિ મન્તે ! સામાહયં, સઘ્વં સાવજ્ઞં જોગં પચ્ચક્ષ્વામિ,
જાવજ્ઞીવાણ, તિવિહં તિવિહેગં, મણેણં વાયાણ કાયેણં;
ન કરેમિ ન કારવેમિ કરન્તંપિ અન્નં ન સમણુજાણામિ,
તસ્સ મન્તે ! પઢિક્કમામિ નિન્દામિ ગરિહામિ અપ્પાણં વોસિરામિ॥

“ હે ભગવન્ ! હું સામાયિક કરું છું. સર્વ પાપ વ્યાપારનું પ્રત્યાખ્યાન (ત્યાગ પ્રતિજ્ઞા) કરું છું. **ન્યાં સુધી જીવું ત્યાં સુધી**, ત્રિવિધે ત્રિવિધે (ત્રણ ત્રણ પ્રકારે—તે આ પ્રમાણે). મન, વચન ને કાયાથી, (પાપ) કરીશ નહિ, કરાવીશ નહિ ને કરતા એવા અન્યને સારા માનીશ નહિ, હે ભગવન્ ! તેથી (પાપથી હું) પાછો ફરું છું. (તેને—પાપવાળા મારા આત્માને હું) નિન્દું છું—ગર્હું છું. (ને તેવા) આત્માને ત્યાગ કરું છું. ” તમે કહેલ આ સૂત્રમાં ‘ જાવજ્ઞીવાણ ’ પદ કહો છો તે ઉચિત નથી.

વિન્દ્યમુનિ—‘ જાવજ્ઞીવાણ ’ કહેવાથી શું દોષ આવે છે ? કે જેથી તમે તેનો નિષેધ કરો છો.

ગોષ્ઠા માહિલ—આગમમાં જે જે પ્રત્યાખ્યાનો બતાવ્યાં છે તે સમ્પૂર્ણ ફલ દેનારા ત્યારે જ થાય છે કે જે તે પૂર્ણ વિધિ-પૂર્વક પાળવામાં આવે. દૂષિત પ્રત્યાખ્યાનથી લાભને બદલે ગેરલાભ થાય છે. અપવાદ—છૂટ રાખવી, મર્યાદા—અમુક સમય

માટે જ કરવું, આશંસા-પૂરું થયે લોગો લોગવવા વગેરેની અભિલાષા રાખવી, વગેરે પ્રત્યાખ્યાનના દૂષણો છે. તેથી તે દૂષિત થાય છે ને કલ્યાણ કરનારું થતું નથી. 'જાવજીવાણ' પદથી પ્રત્યાખ્યાન મર્યાદિત-કાળની અવધિવાળું બને છે, ને તેથી કાળ પૂરો થયે લોગોની છૂટ થશે ને લોગો લોગવીશ એવી અભિલાષારૂપ આશંસા દોષ લાગે છે; માટે તે પદ ન જોઈએ.

પૂ. વિન્ધ્યમુનિએ આ વિષયનો પણ આચાર્ય મહારાજશ્રીને પૂછીને ખુલાસો જણાવ્યો. પણ ગોષ્ઠા માહિલ સમજ્યા નહિ ને પોતાના વિપરીત વિચારો ફેલાવવા લાગ્યા.

(૭)

પૂ. વિન્ધ્યમુનિએ ઘણી રીતે સ્પષ્ટ કરી સમજાવ્યું પણ ગોષ્ઠા માહિલ જરી પણ સમજ્યા નહિ, એટલે પૂજ્ય પુણ્યમિત્ર સૂરિજી મહારાજ પોતે શાસનના હિત ખાતર માનાપમાનનો વિચાર કર્યા વગર તેમને સમજાવવા ગયા. અને કર્મ તથા પ્રત્યાખ્યાનના સમ્બન્ધમાં વિશદ રીતે સર્વ કહ્યું.

પૂ. પુણ્યમિત્રસૂરિ—આત્મા અને કર્મના સમ્બન્ધમાં તથા પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં તમે જે વિપરીત વિચારણાઓ ધરાવો છો, તેનો તમારે ત્યાગ કરવો જોઈએ. તમારા જેવા સમજી માણુસને સર્વજ્ઞ-ભાષિત સત્ય અર્થોમાં અશ્રદ્ધા કરવી ઉચિત નથી. કદાચ તમને તેમાં ખુલાસાની-વિશેષ સમજણની આવશ્યકતા હોય તો પૂછો. હું તમને તેના ચથાર્થ ઉત્તરો આપીશ.

ગોષ્ઠા માહિલ—તમને ગમ્મનો સર્વ અધિકાર મળી ગયો માટે તમે જે કહો તે જ સાચું અને ખીલું જૂઠું એમ કેમ મનાય ? મને લાગે છે કે કર્મ તથા પ્રત્યાખ્યાનની વિચારણામાં

તમારી નરી ભૂલ છે. સમજવાની તમારે આવશ્યકતા છે. તમારે તમારી ભૂલ સુધારવી જોઈએ.

પૂ. પુણ્યમિત્રસૂરિ—આ વિચારણાઓ તમારા કે મારા ઘરની નથી. વીતરાગ પરમાત્માએ દર્શાવેલી છે. દોષ રહિત વિચારણા સર્વને આદરણીય હોય છે. તમે વીતરાગ વચનથી વિપરીત વિચારણામાં બદ્ધાગ્રહ થયા છો, તેમાં અનેક દોષો આવે છે. દૂષિત માન્યતા કેવી રીતે માન્ય થાય ? જુઓ આત્મા ને કર્મનો સમ્બન્ધ સર્પ ને કંચુક જેવો માનીએ તો નીચે પ્રમાણે દોષો આવે છે.

(૧) **વિલિન-આકાશપ્રદેશે આત્માને કર્મની સ્થિતિ માનવી પડશે.**

આત્મા જે આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને રહે છે, તે જ આકાશપ્રદેશોને અવગાહીને તેના કર્મ પણ રહે છે. આઠ પ્રદેશને છોડી-આત્માના પ્રદેશે પ્રદેશે કર્મ એકમેક થઈને રહેલ છે. સર્પ-કંચુકમાં એ પ્રમાણે નથી હોતું, તેમાં તો સર્પ જે આકાશપ્રદેશમાં રહેલ છે તેથી લિન-જુદા પ્રદેશો કંચુકે રોકેલા છે. કંચુક તો સર્પના ઉપરના ભાગમાં છે, પણ અન્દરના ભાગમાં નથી. સર્પ સાથે કંચુક એક-મેક થઈને નથી રહેતું; ઉપર ચોંટીને રહે છે માટે તે માની શકાય નહિં.

ગો. મા.—દૃષ્ટાન્ત એકદેશી હોય છે. સર્પ ને કંચુકનો જેમ સંયોગ-સમ્બન્ધ છે તેમ આત્મ-કર્મનો પણ સંયોગ-સમ્બન્ધ છે. આત્મ-કર્મ એકરૂપ જણાય છે પણ વાસ્તવિક જુદા છે તેમ સર્પ-કંચુક પણ જુદા છતાં તદ્રૂપ જણાય છે. સર્વ દેશે તો તમારું ક્ષીર-નીરતું દૃષ્ટાન્ત પણ ઘટતું નથી, માટે તમે તમારા કલ્પિત દૂષણો આપો છો ને તેમ તમને સત્તા મદ કરાવે છે.

શ્રી પુબ્યમિત્રસૂરિ—ખરેખર. દૃષ્ટાન્ત એકદેશી જ હોય, પણ જે દેશને આશ્રયીને આપણે દૃષ્ટાન્ત આપતા હોઈએ તે દેશ તો તેમાં સંભવવો જોઈએ ને ! સર્પ—કંચુક કરતાં ક્ષીરનીર કે લોહાનલનો સંયોગ આત્મ-કર્મને વિશેષે લાગુ પડે છે. તમે અભ્યાસી થઈને આવા શાસ્ત્રીય વિષયમાં શામાટે આગ્રહ ધરો છો તે જ વિચિત્ર છે. વિષયને સમજતા તેના જ ગુણ-દોષની વિચારણા કરવી એ જ ઉચિત છે. તેમાં અંગત આક્ષેપોની આવશ્યકતા નથી હોતી.

ક્ષીર-નીરના દૃષ્ટાન્તમાં સમ આકાશપ્રદેશ રોકવાની સ્થિતિ સારી રીતે સમજાય છે.

(૨) કર્માવૃત્ત આત્મા સર્વપ્રદેશે દુઃખ વેદે છે તે ઘટ્ટી શકે નહિ.

જો તમે સર્પકંચુક જેવો જ આત્માને કર્મનો સમ્બન્ધ છે એમ માની જેમ કંચુક, સર્પ ઉપર વીંટળાયેલ છે તેમ કર્મ પણ આત્મા ઉપર વીંટળાયેલ છે એમ માનશો તો, આત્મા જે સર્વ પ્રદેશે સુઃખ-દુઃખ વેદે છે તે સંભવશે નહિ. ન્યાં કાર્ય કરવું હોય ત્યાં કારણ અવશ્ય રહેવું જોઈએ.

ગો. મા. —પગમાં લાગેલ વિષકંટક જેમ મસ્તકમાં વેદના કરે છે. અંગવિશેષમાં જ થયેલ સ્ત્રીનો સ્પર્શ જેમ સમ્પૂર્ણ શરીરને રોમાંચિત કરે છે. વાસણ નીચે રહેલ અગ્નિ વાસણમાં રહેલ સર્વ પદાર્થને ઉષ્ણ કરે છે, તેમ આત્માની ઉપર રહેલ કર્મ પણ આત્માની અન્દર વેદના કરાવી શકે છે. તેમાં દોષ જેવું શું છે ?

પુ. મિ. સૂ. —કંટક કે સ્ત્રીસ્પર્શ તે તો નિમિત્ત કારણ છે એટલે તેઓ જો મસ્તકમાં કે સમ્પૂર્ણ શરીરમાં કર્મ ન હોય

તો કંઈ પણ વેદન-સંવેદન ન કરાવી શકે. ને અગ્નિની ઉબ્ધતા ધીરે ધીરે સર્વત્ર પ્રસરે છે માટે પ્રધું ઉબ્ધ થાય છે. જો એમ ન હોય તો અગ્નિ ઉપર પ્રદાર્થ મૂકતાની સાથે જ તે ઉબ્ધ થઈ જવો જોઈએ; પણ એમ બનતું નથી. એટલે આત્માના સર્વપ્રદેશોમાં વેદન કરવા માટે જો ત્યાં સુધી કર્મને માનશો તો તમારું દયાન્ત તેને અનુરૂપ થઈ શકશે નહિં.

(૩) પરલવ જતાં સર્વ આત્માઓને મુક્ત માનવા પડશે.

જો આત્માના પ્રદેશો પ્રદેશો કર્મ માનવામાં ન આવે તો જેમ કંચુક છોડી સર્પ ચાલ્યો બંધ છે તેમ કર્મનું ઝોળિયું મૂકી આત્મા પરલવ જશે. ને તે પ્રમાણે સર્વ આત્માઓને પરલવ જતાં કર્મ કંચુકથી મુક્ત માનશો તો સર્વને મુક્ત જ માનવા પડશે. કદાચ તમે કહેશો કે પરલવમાં આત્મા કમ-કંચુક સાથે લઈ બંધ છે, તો તે તમારું કથન ચુકિતસંગત થશે નહિ; કારણ કે પરલવ જતો આત્મા પોતાની સાથે જે પુદ્ગલો તદ્દ્રૂપ નથી થયાં તેને અહિં જ મૂકી બંધ છે. જે પ્રમાણે ઔદારિક-વૈક્રિય વગેરે શરીરો. તમારી માન્યતામાં કર્મનું તદ્દ્રૂપ થવાપણું આવતું જ નથી ને તદ્દ્રૂપતા માનો તો ક્ષીર-નીરસંયોગ જ સ્વીકારવો પડે.

(૪) સિદ્ધોને પણ કર્મજન્ય વેદનાનો પ્રસંગ આવશે.

ચૌદે રાજલોકમાં સર્વત્ર કર્મવર્ગણાના પુદ્ગલો વ્યાપ્ત છે. સિદ્ધના શ્રવે જે સ્થળે રહેલા છે તે સ્થળ પણ કર્મવર્ગણાથી વ્યાપ્ત છે. આત્મ-કર્મનો સર્પકંચુકવત્ સામાન્ય સંયોગ તો ત્યાં પણ છે, પણ વિશિષ્ટ સંયોગ નથી. તમારી માન્યતા પ્રમાણેના સંયોગમાં સિદ્ધ શ્રવેને પણ કર્મજન્ય વેદના માનવી જોઈએ.

(૫) એકનું કર્મ બીજાને પણ સુખ દુઃખ આપવા સમર્થ થશે.

એક આત્મા જ્યાં છે ત્યાં બીજા અનેક આત્માઓ અવગાહીને રહ્યા છે. એક આત્માના કર્મો જે પ્રમાણે તેને વીંટીને રહ્યા છે તે જ પ્રમાણે ત્યાં રહેલા અન્ય આત્માને પણ વીંટીને રહ્યા છે. એટલે જે પ્રમાણે તે કર્મો જેના છે તેને સુખ દુઃખ આપે છે તે પ્રમાણે ત્યાં સમ અવગાહનાએ અવગાહીને રહેલા અન્ય આત્માને પણ સુખ દુઃખ આપશે. કંચુકની જેમ વીંટળાઈને રહેવાપણું બંને માટે સમાન છે. તે જ પ્રમાણે અન્ય આત્માના કર્મનું તે આત્મા માટે પણ સમજવું.

લોહ ને અગ્નિની જેમ કે ક્ષીર-નીરવત્ આત્માને કર્મનો સમ્બન્ધ માનવામાં આ કોઈ દૂષણો લાગતાં નથી. તે સમ્બન્ધમાં તો તદ્રૂપતારૂપ વિશેષતા છે. તે વિશેષતા જેના જે કર્મો હોય તેની સાથે જ થાય. સિદ્ધિસ્થાનમાં રહેલા કર્મો સિદ્ધ જીવો સાથે તેવા વિશેષ સમ્બન્ધે નથી જોડાયાં. તેમજ એક સ્થળે સમાન અવગાહનાએ અવગાહીને આત્માઓનાં કર્મો તેની તેની સાથે જ તદ્રૂપ બનેલ છે એટલે અન્યને સુખ દુઃખ આપતા નથી, માટે આત્મ-કર્મનો સમ્બન્ધ ક્ષીર-નીર કે લોહાગ્નિ જેવો જ છે.

ગો. મા.—જે ક્ષીર-નીર જેમ આત્મ-કર્મને એકરૂપ માનીએ તો આત્મા સાથે એકમેક થયેલ કર્મ આત્મા જેમ નિત્ય છે તેમ નિત્ય થશે-કદી નાશ જ નહિ પામે. કાં તો તેના નાશને માટે આત્માનો નાશ માનવો પડશે, અને જે એમ નહિ માનો તો કોઈ પણ આત્માની મુક્તિ જ નહિ થાય માટે સર્પ-કંચુક જેવો સમ્બન્ધ માનવો ઠીક છે.

પુ. મિ. સૂ.—તમારું આ કથન આપાતરમણીય છે. સુવર્ણ ને માટી એક હોય છતાં પ્રયોગથી માટી જુદી કાઢીને

શુદ્ધ સુવર્ણ પૃથક્ કરી શકાય છે. તેમાં નથી સુવર્ણને મૃત્તિકા જેવું માનવું પડતું કે નથી મૃત્તિકાને સુવર્ણ સમાન માનવી પડતી. આત્મા સાથે એકમેક બનીને રહેલા કર્મોને પણ પ્રયોગથી તપશ્ચર્યા-શુકલધ્યાન વગેરેથી બુદ્ધા પાડીને નિર્જરી શકાય છે, વિશુદ્ધ આત્માને મુક્ત બનાવી શકાય છે, માટે દુરાચર્યથી સ્વકલ્પિત માન્યતાને વળગી રહેવા કરતાં શાસ્ત્રીય માન્યતાને સ્વીકારવામાં જ કલ્યાણ છે.

(૮)

આત્મા અને કર્મનો સમ્બન્ધ કેવો હોવો જોઈએ તે તમને શાસ્ત્રીય રીતે સમજાવ્યું. હવે પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં પણ તમે જે કહો છો તે અચુક્ત છે. પરિમાણ વગરનું પ્રત્યાખ્યાન કરવામાં ઘણા દોષો આવે છે.

અનન્ત કાળ છે. તેમાં જીવ ક્યારે કેવી સ્થિતિમાં મુકાશે તે છદ્મસ્થ આત્મા બાણુતો નથી. પ્રત્યાખ્યાન લીધા પછી તેને પૂર્ણપણે અવશ્ય પાળવું જોઈએ. પ્રત્યાખ્યાનની મર્યાદા ન બાંધી હોય તો તે પૂર્ણપણે પાળી શકાય જ નહિં. પાપપ્રવૃત્તિનો ત્રિવિધે ત્રિવિધે ત્યાગ કરીને જ્યારે આત્મા દેવલોક વગેરેમાં ઉત્પન્ન થાય ત્યારે ત્યાં તેનું સર્વથા સંયમ સચવાશે ? શું તે ત્યાંના ભોગો ભોગવવામાં આસક્ત નહિં થાય ? કાળની મર્યાદા જ નથી, તો તે દેવલોકાદિની સ્થિતિનો સમય શું તેમાં નથી આવતો ? 'દેવા વિસયપસત્તા' એ વચનથી દેવો વિષયાસક્ત હોય છે એ નિર્વિવાદ છે. દેવાયુષ્યનો કાળ પણ નિર્મર્યાદિત પ્રત્યાખ્યાનમાં આવી જાય છે. એટલે એ પ્રત્યાખ્યાન કરનાર આત્મા દેવલોકાદિમાં તેનો અવશ્ય ભંગ કરે છે. પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ એ ભયંકર આત્મવંચના છે. આથી ૧. અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કોઈ પણ રીતે પૂર્ણપણે પાળી શકાય નહિં, ને ૨ મરણ બાદ દેવલોકાદિમાં એ પ્રત્યાખ્યાનનો અવશ્ય ભંગ થાય-એ એ દોષો

પૂઠ પુષ્યમિત્ર સૂરિજી મહારાજે પ્રત્યાખ્યાનના વિષયમાં બતાવ્યા એટલે તેનો ઉદ્ધાર કરતાં ગોષ્ઠા માહિલે કહ્યું.

ગો. મા.—તમે જે દોષો બતાવો છો તે ત્યારે જ સંભવે કે જે પાપપ્રવૃત્તિનું ત્રિવિધ ત્રિવિધ પ્રત્યાખ્યાન કરી, યથાર્થ પાળી આત્મા સંસારમાં ભમે તો. પણ તે જ સંભવનું નથી. પૂર્ણ પ્રત્યાખ્યાનનું યથાર્થ પાલન કરનાર સંસારમાં જ ભમતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. ‘મન ઇવ મનુષ્યાણાં, કારણં વન્ધ-મોક્ષયોઃ’ વશીકૃત મન મોક્ષને માટે થાય છે. મનઃસંયમ થાય એટલે આત્મા શુકલધ્યાનની ધારાએ ચઢે ને અનાદિ કાળથી ચાલી આવતી કર્મસન્તતિને નિર્જરી મુક્ત બને. સિદ્ધિમાં ગયેલા આત્માએ પ્રવૃત્તિશૂન્ય જ હોય છે તો પાપ-પ્રવૃત્તિ તેઓને ન હોય તેમાં શું નવાઈ? એટલે અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કરનારને તેના ભંગનો સંભવ જ નથી. પૂર્ણપણે તેના પાલનમાં હરકત નથી. કદાચ કોઈ ત્રિવિધે ત્રિવિધે પ્રત્યાખ્યાન કરીને મુક્તિ સિવાય અન્ય ગતિમાં ઉત્પન્ન થાય તો તેને જે જન્મમાં પ્રત્યાખ્યાન કર્યું છે તે જન્મમાં યથાર્થ પાળ્યું નથી. પ્રથમથી જ તેનો ભંગ કરેલ છે. જેને પ્રત્યાખ્યાન કરી ભંગ કરવાનો છે તેને ‘જાવજીવાણ’ કહો તો તેથી પણ શું? માટે કાળની જેમાં મર્યાદા ન આવે તે જ પ્રત્યાખ્યાન શાસ્ત્રીય છે.

પૂ. પુષ્યમિત્ર—પૂર્વોક્ત બન્ને દોષોનું સમાધાન કરતાં તમે એ દોષોને દૂર કરી શક્યા નહિ ને બીજા દોષોને ઉત્પન્ન કર્યાં. મનઃકલ્પિત કથન કરતાં તમે અનેક શાસ્ત્રીય વાતોનો અપ-લાપ કરો છો. ખરેખર એક જૂઠું અનેક જૂઠાંને જન્મ આપે છે. એક તો સિદ્ધિમાં નહિં જનારા આત્માએ યથાર્થ પ્રત્યાખ્યાનનું પાલન કરતાં નથી. બીજું જેઓએ પૂર્વ અવસ્થામાં અર્થાત્ પ્રત્યાખ્યાન કર્યા પૂર્વે આયુષ્યનો બન્ધ પાડેલ છે તે આત્માએ પ્રત્યાખ્યાન કરી શકે જ નહિં. ત્રીજું મુક્તિગમન

યોગ્ય સંઘયણુ-કાળ વગેરે સામર્થી જે આત્માઓને પ્રાપ્ત ન થઈ હોય-અર્થાત્ પંચમ આરામાં જેઓ જનમ્યા હોય તેને તમારું પ્રત્યાખ્યાન હોય જ નહિ. આ સર્વ છતાં તમે સિદ્ધ-દશામાં પણ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ નથી થતો, ત્યાં ગયા પછી તે પૂર્ણપણે પળાય છે એ ક્યાંથી લાવ્યા? સિદ્ધાત્માઓને પ્રત્યાખ્યાન માનતાં તેમને સર્વસંયમ માનવું પડશે. જે તમે સિદ્ધોને પણ સંયમી માનશો તો સર્વજ્ઞપ્રણીત આગમનો સ્પષ્ટ અપલાપ કરવો પડશે; કારણ કે આગમમાં કહ્યું છે કે-‘ સિદ્ધે નો સંજણ, નો અસંજણ, નો સંજયાસંજણ. ’ (સિદ્ધો સંયમી નથી, અસંયમી નથી ને દેશસંયમી નથી.)

પૌરુષી-સાર્ધ પૌરુષી વગેરે પ્રત્યાખ્યાનો નિયતકાળવાળાં જ છે. તે પ્રત્યાખ્યાનો શાસ્ત્રવિહિત છે. અપરિમાણુ પ્રત્યાખ્યાનનો નિષેધ કરતાં તમારે સર્વ પ્રત્યાખ્યાનોનો નિષેધ કરવો પડશે. તે તે પ્રત્યાખ્યાનો નહિ માનો તો વ્યવહાર માર્ગનો લોપ થશે. તથા-વિધ તિર્યંચોને દેશવિરતિની સંભાવના છે તે પણ નહિં સંભવે.

વ્યવહાર ચલાવવા તે તે આત્માઓને પણ અપરિમાણુ પ્રત્યાખ્યાન કરાવશો તો ભવિષ્યમાં અવશ્ય ભંગ થવાનો છે એમ જાણવા છતાં અસંભવ-અપરિમાણુ પ્રત્યાખ્યાનનું ઉચ્ચારણુ કરવાથી પ્રકટ મિથ્યા ભાષણુ થશે.

વળી ‘ જાવજ્જીવાણ ’ (જીવું ત્યાં સુધી) એ પ્રમાણુના પ્રત્યાખ્યાનથી મરણુ પછી હું ભોગો ભોગવીશ એવી ઇચ્છા તેમાં આવતી નથી. તે પદથી તો પ્રત્યાખ્યાનની શક્યતા જ સૂચિત કરવામાં આવે છે, માટે તમે આ યુક્તિસંગત-શાસ્ત્રીય સત્ય માર્ગને અનુસરો ને તમારી મિથ્યા વિચારણાઓનો ત્યાગ કરો. તેમાં જ તમારું ને શાસનનું હિત છે.

ગો. મા.—મને તમારી વિચારણુઓ મિથ્યા લાગે છે ને મારી સત્ય સમજાય છે. તમારો ને મારો માર્ગ ભિન્ન છે. હું

કહું છું કે તમે ભૂલો છો, ને તમે કહો છો કે હું ભૂલું છું. એથી કાંઈ નિકાલ આવી શકે નહિ.

પૂ. પુબ્યમિત્ર—જે એમ જ હોય, તમને મારા કથન ઉપર પ્રતીતિ ન હોય, મને પદ્મ પર સ્થાપન કરવાથી તમને મારા પ્રત્યે અસૂચા હોય તો આપણે અન્ય ગરુડના સ્થવિર-અહુશ્રુત મુનિઓને આ વિચારણા જણાવીએ. તેઓ કહે તે પ્રમાણભૂત માની એકમત થઈએ.

(૯)

પૂજ્ય આર્ય પુબ્યમિત્રસૂરિજીએ અને ગોષ્ઠા માહિલે અન્ય ગરુડના શ્રુતસ્થવિર મુનિઓને પોતાની વિચારણા સમજાવી. તેઓએ આચાર્યશ્રી પુબ્યમિત્રસૂરિજી મહારાજ કહે છે તે જ સત્ય ને તથ્ય છે એમ કહ્યું એટલે ગોષ્ઠા માહિલ આવેશમાં આવી તે વૃદ્ધ મુનિઓ સામે જેમ તેમ ખેલવા લાગ્યા. સ્થવિરો માટે કાવે તેમ ખેલવા લાગ્યા. ‘તમે પક્ષપાતી છો. તમે અન્ય ગરુડના છો. તમે સમજો શું?’ વગેરે કહી સમજણમાં આવવાને બદલે ઊલટા વિશેષ આગ્રહમાં ખેંચાવા લાગ્યા.

પૂજ્ય પુબ્યમિત્રસૂરિજી મહારાજને અને સર્વ સ્થવિર મુનિઓને લાગ્યું કે ગોષ્ઠા માહિલ કોઈપણ ઉપાયે સમજી શકે તેમ નથી, એટલે તેઓએ શ્રી શ્રમણસંઘ એકઠો કર્યો. સર્વ સંઘે એકત્ર મળી વિચાર્યું કે ગોષ્ઠા માહિલનું કથન સર્વથા અસત્ય છે, છતાં એમ ને એમ તેને કાંઈપણ કરવામાં આવશે તો તે આપણને જૂઠા કહીને વગેરે, ને વાચાળ હોવાને કારણે પોતાના મતનો સવિશેષ પ્રચાર કરશે માટે આ વિષયમાં જનતાને ખાત્રી થાય ને તે તરફ વિશેષ ઘેરવાઈ ન જાય તે માટે શ્રી સીમન્ધરસ્વામીને પુછાવીએ કે કાણુ સત્ય છે? એમ વિચાર કરી શ્રી સંઘે કાયોત્સર્ગ (ધ્યાનવિશેષ) કરી

શાસનદેવીને ઝોલાવી. દેવી પ્રકટ થઇ. શ્રી સંઘે તેને સર્વ હકીકતથી વાકેફ કરી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોકલી. દેવી પાતાને માગમાં કોઈ પ્રતિપક્ષી ઉપદ્રવ ન કરે તે માટે શ્રી સંઘને કાર્યોત્સર્ગ-ધ્યાનમાં રહેવાનું સૂચવી પ્રભુ પાસે ગઇ.

શ્રી સ્ત્રીમન્ધરસ્વામીજી પાસેથી સર્વ વાતનો ખુલાસો મેળવીને દેવીએ અહિં આવી શ્રી સંઘને તે જણાવ્યા. તે આ પ્રમાણે 'શ્રી પુણ્યમિત્રસૂરિજી આદિ શ્રી સંઘ કહે છે તે સત્ય છે. ગોષ્ઠા માહિલ મિથ્યાભાષી છે, સાતમા નિહ્વ છે, તેના વચનો અસત્ય છે.'

આવું કથન સાંભળી ગોષ્ઠા માહિલ એકદમ ઉકળી ગયા ને પડતા પડતા પણ ટાંગ ઊંચી રાખવા કહેવા લાગ્યા કે- 'ગિચારી આ વ્યન્તરીનું શું ગળું કે એ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પ્રભુ પાસે જઈ શકે? એ અદ્વૈતક્રમિકને અદ્વૈતશક્તિવાળી દેવી પ્રભુ પાસેથી ખુલાસો લાવે એ અસંભવિત જ છે. આ સર્વ બનાવટી છે. ઊભું કરેલ તર્કટ છે.' ગોષ્ઠા માહિલ એ પ્રમાણે ઝોલતા રહ્યા ને શ્રી સંઘે તેને નિહ્વ જાણી કાર્યોત્સર્ગ પારી સર્વાનુ-મતે સંઘ બહાર કર્યા.

એ ગોષ્ઠા માહિલ છેવટ સુધી-જીવ્યા ત્યાં સુધી પોતાના મિથ્યા આગ્રહને વળગી રહ્યા. શ્રી સંઘે આંપતા ને કડક પગલાં લીધા હોવાથી તેમના મતનો વિશેષ પ્રચાર થયો નહિં.

*

*

*

પ્રભુશ્રી મહાવીર પરમાત્માના નિર્વાણ પછી ૫૮૪ વર્ષે દશપુર નગરમાં આ સાતમા નિહ્વ ગોષ્ઠા માહિલ થયા. શ્રી આવશ્યકનિર્યુક્તિ, શ્રીસ્થાનાંગ સૂત્ર વગેરેમાં ગણાવેલ સાત નિહ્વોની હકીકત અહીં પૂર્ણ થાય છે.

આ સાતે નિહ્વોની હકીકતો ઘણી ગહન અને ગૂઢ છે. શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુનાં ગંભીર વચનો સમજવા સહેલાં નથી. બહારના વિચારોનું દબાણ, મોહનીયનો ઉદય, મિથ્યાત્વનું જોર આત્માને એ વચનો યથાર્થ સમજવા દેતા નથી, શ્રદ્ધાને ડોળી નાખે છે, આત્માની વિવેકદૃષ્ટિને ઝાંખી પાડે છે અને તેથી આત્મા છતી શક્તિએ અને છતી ખુદ્ધિએ મિથ્યા વિચારોમાં ફસાઈ જાય છે.

આ નિહ્વોની વાતો ને વિચારણાઓ સમજી-વિચારી પોતાનો આત્મા એવી મિથ્યા વિચારણામાં ફસાઈ ન જાય માટે હંમેશા જાગૃત રહેવું. મિથ્યાત્વ એ આત્માનો ભયંકર શત્રુ છે. તેને યોગે આત્મા અધઃપતનને પામે છે. તેથી જ સંસારમાં ભમે છે, દુઃખી થાય છે. મળેલ શ્રદ્ધાને પણ મિથ્યાત્વના વિપરીત વચનો લૂંટી લે છે માટે તેના ભોગ ન જ બનતાં અવિચિત્તપ્રભાવશાલિ-ત્રિકાલાબાધિત શ્રીવીતરાગ પ્રભુના શાસનમાં અવિચલ શ્રદ્ધા ધારણ કરી, મળેલ મનુષ્ય જન્મને સાર્થક કરવો ને સદ્ગતિના ભાજન થવું.

इति निह्ववादः समाप्तः

सात निव्दवोनुं अष्टक.

: १८४ :

क्रम	नाम.	कारे थया.	मिथ्या विचारणा	मिथ्यात्तना कारणु.	विशेष इकीकत.
१	जभावि	१४ वर्षे प्रभुना इवभासान पड्डी	दीर्घकाणे वस्तुनी उत्पत्ति	ताव अते 'क्रियमाणं कडुं १ वंजरे वयते	प्रभुना ज्त्साष्ठ थय. अहेनना पुत्र थाय, छेवट सुधी पोतानी विचारणां यणगी रखा. प्रभुअे पोते समज्जन्था छतां न समज्जन्था.
२	निग्गुम	प्रभुना देवणा पड्डी १६ वर्षे	ज्जत्ता प्रदेशमां छवत्त	'आत्मप्रवाद' पुणुं अर्थयान	ऋषभापुरमां थया. छेवट आमसकट्ठपा नमरोमां मित्रशी श्रावकशी प्रतिभोध पाभ्या.
३	अपहायात्तना शिखी	२०४ वर्षे प्रभुना निवाणु पड्डी	अदिग्ग अुकि	येथो इवदन्ता प्रमंग	तंया अज्जत्तवादी पणु इहेवता. श्वेतिमां नगरीमां थया ते नज्जग्गुदमा अज्जत्तवादी भोध पाभ्या.

निव्दवोनुं अष्टक :

૪	અશ્વમેજ ૨૨૦ વર્ષે	ક્ષત્રિકવાદ	અનુપ્રવાદ પૂર્વનું અધ્યયન	મિથિલા નગરીમાં શક્યગીચક ચૈત્યમાં શ્રી મહાગિરિ-જના શિષ્ય આર્ય કોડિડનના શિષ્ય. રાજગુહમાં ખંડસ્લક શ્રાવકથી માત્રી સમજણથી પામ્યા.
૫	ગંગાચાર્ય ૨૨૮ વર્ષે	એક સમયે ઉપયોગવાળી એ ક્રિયા	નદી કિનારોનો એક પ્રસંગ	ઉલ્લુકા તીરમાં થયા. શ્રી મહાગિરિજ મહારાજના શિષ્ય શ્રી ધનગુપ્તસ્મરિજના શિષ્ય હતા. રાજગુહમાં મચિનાગ નામના વક્ત્રી સૂળ માર્ગે આવ્યા.
૬	રાહસ્ય ૫૪૪ વર્ષે	ત્રિરાશિની માન્યતા	પરવાદો સાથે વાદનો પ્રસંગ	અન્તરેજક નગરીમાં થયા. યજ્ઞશ્રી રાગ્નનો સભામાં જ માસ સુધી ચુર સાથે વાદ થયો. વિદ્યાપજનો ઉપયોગ તે વખતે વિશેષ હતો. છેવટે પથ્ય માન્યા નહિ. પહુલક-નૈયાયિક મતના પ્રસંગ.
૭	ગોળા માહિલ ૫૮૪ વર્ષે	કર્મ અને આત્માના સંબંધમાં અને પ્રત્યાખ્યાન વિષે	અસિમાન અને પદ્મીની લાક્ષણિકતા	દશપુરમાં થયા. શ્રી આર્યરક્ષિતસ્મરિજ મહારાજના સસારીપણે મામા યાચ. શ્રી સીમન્ધરસ્વામીજ પાસેથી પુત્રાસે આવ્યા છતાં મિથ્યારતને વળગી રહ્યા, સુધર્મા નહિ.

પરિશિષ્ટ પહેલું

(સર્વાવિસંવાદી, દિગંબર, આઠમા નિહવ)

[નિર્યુક્તિકારે શરુઆતમાં નિહવોનો નિર્દેશ કરતાં સાત નિહવોને સ્પષ્ટ જણાવી, ' ય ' શબ્દ મૂકેલ છે; તેથી દિગંબર મતના પ્રવર્તક શિવભૂતિને નિહવ તરીકે ગણવાના છે. તેની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.]

શિવભૂતિ

(૧)

પિતૃવન(શ્મશાન)પરીક્ષા—

પૃથ્વીના પટ ઉપર ધીરે ધીરે ગાઠ અન્ધકાર પ્રસરતું હતું. તેનો પ્રભાવ નષ્ટ કરવાને કરોડો દીપકો પ્રજ્વલિત થયા હતા. ગગનમાં તારલાઓ પણ તગમગ થતા હતા. શુભ્ર આકાશ-ગંગા ચમકતી હતી. ઝગમગ કરતાં દિવ્ય મણિઓ અને દિવ્ય ઔષધિઓ પણ પ્રકટ્યાં હતાં, પણ અન્ધકારનો પ્રભાવ રંચમાત્ર દૂર થતો ન હતો. વેગથી તે આગળ ધસતું હતું. આ પ્રચન્ડ તિમિરથી વારંવાર પરાજિત થયેલ નિશાનાથ પણ તેના આગમન અગાઉ જ પલાયન કરી ગયો હતો. ક્ષણમાત્ર ચમકીને વિજળી પણ ભય પામી પોતાના સ્વામીની ગોદમાં ધૂપાઈ જતી હતી. એક આદિત્ય સિવાય અન્ય કોઈ તેને દૂર કરવા સમર્થ ન હતું.

તે બિહામણા અન્ધકારની ભયંકરતા વધારવામાં કાળી-ચૌદશ મદદગાર બની હતી. આસો માસની એ કૃષ્ણ

ચતુર્દશીના તિમિરનો લાલ લેવા ભૂત-પ્રેત-વ્યન્તરે પણ ચાલી નીકળ્યા હતા.

દિવસે પણ ભયજનક એવા એક સ્મશાનમાં સંભળાતું કે રાત્રિએ ત્યાં ભૂતો ભમે છે, પિશાચો રાસ રમે છે ને માનવને ભરખી જાય છે. એ જ સ્મશાનના શૂન્ય માર્ગે એક કાળા માથાનો માનવી એકલો ચાલી નીકળ્યો છે. તે પણ દિવસે નહિ, રાતે. તેની સાથે પશુનું માંસ ને મદિરા છે. તેના કરમાં તીક્ષ્ણ ધારવાળી તરવાર છે. મગજમાં મદની મસ્તી છે. ઘેનઘેરાં લાલચોળ તેના લોચન છે. કાળી ચૌદશની ભીષણ રાત તેને સ્મશાનમાં પસાર કરવાની છે. ભીતિ ને ભયના સામ્રાજ્યમાં રહીને તે બન્નેને લગાડવાના છે. સ્મશાનમાં મધ્યરાત્રિએ, માતૃતર્પણ કરવાનો તેને આદેશ મળેલ છે. ભૂત-પ્રેતોને બલિ આપી ખુશ કરવાનો તેણે હુકમ ઉઠાવ્યો છે.

સાંજ પડીને તે ચાલી નીકળ્યો. તેની ચાલવાની ઢબ એવી હતી કે તેને જોતાં જ લલાલલા ગલરાઈ જાય. અનુક્રમે ચાલતાં ચાલતાં માર્ગ વટાવી તે નગરથી દૂર-સુદૂર જ્યાં ચકલું પણ ફરકતું ન હતું એવા સ્મશાનમાં આવી પહોંચ્યો.

સ્મશાનની એક તરફ ખળખળ ખળખળ કરતી નદી વહી રહી હતી. તેનો ઊછળતો પ્રવાહ આબુઆબુ વધેલા ઊંચા ઊંચા ભેખડો-નાની મોટી ખીણો-સ્મશાનની ભયંકરતામાં વધારો કરતા હતા. ખીણ આબુ ગાઠ જંગલ પથરાયેલ હતું.

તે સ્મશાનમાં આવી તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી. કેટલેક સ્થળે ચિતાઓ હજુ શાન્ત થઈ ન હતી. તેમાંથી વખતોવખત ભડકા થતા ને શમી જતા. હાડકા-ખોપરી વગેરે ફુટવાના અવાજો વારંવાર થતા હતા. ત્યાં તેણે એક સ્થળ પસંદ કર્યું. કુંડાળું કાઢીને તેની મધ્યમાં તે બેઠો.

સમય વધતો ગયો તેમ ત્યાં વિવિધ ઉપદ્રવોની શરુઆત થવા લાગી. શિયાળવાં રેવા લાગ્યાં. તેનાં ચિત્કારો સંભળાવા લાગ્યા. જંગલી પશુ-પક્ષીઓની ચીચીયારી ને ક્રીકીયારી થવા લાગી. કુંડાળાની ચારે તરફ નાના મોટા ભડકા થવા લાગ્યા.

થોડો વખત ગયો એટલામાં તે કુંડાળાથી થોડે દૂર એક શ્યામ આકૃતિ આવી અને તેણે અવાજ કર્યો એટલે ચારે તરફથી નાના મોટા અનેક આકારો ત્યાં એકઠા થઈ ગયા. તેઓ ભેગા મળી રાસ રમવા લાગ્યા. ખી-ખી કરી હસવા લાગ્યા. નાચી કૂદીને અટ્ટહાસ કરતા ધીરે ધીરે કુંડાળા તરફ ધસવા લાગ્યા. નજીકમાં આવી કોઈ તાડ જેવા લાંબા લાંબા થવા લાગ્યા, તે કોઈ પોતાનું શરીર પાછળ પોતાના મૂળ સ્થાન સુધી વધારવા લાગ્યા. તેમાંના કોઈ કોઈ તો ભડકો થઈ ક્યાંય અલોપ થઈ જતા.

આ સર્વ છતાં કુંડાળામાં એકલો માનવી જરી પણ ગભરાયા વગર બધાને જોઈ રહ્યો છે. પોતાની તરફ આવતા જોઈને તેણે ખોંખારો ખાધો, તૈયાર થયો ને તે સર્વ ઉપર એક વેધક દૃષ્ટિ ફેંકી. તેના અવાજથી અને દૃષ્ટિથી બધા તરત જ ચાલ્યા ગયા. દૂર જઈ મોટા મોટા ભડકા ને અવાજો કરવા લાગ્યા.

ઘડી એ ઘડી થઈ નહિં ત્યાં તો તે ટોણું પાછું ત્યાં આવી પહોંચ્યું. આ વખતે તો તેમનું સ્વરૂપ ઘણું જ ભયંકર-બિહામણું હતું. કોઈને માથે મોટા શિંગડા હતા. કોઈની દાઢો બહાર લાંબી લાંબી નીકળી હતી. કોઈની આંખોની ક્રીકીઓ ઘડીમાં ઊંધી તો ઘડીમાં ચર્ચી થતી હતી ને તેમાંથી વિચિત્ર પ્રકાશ ફેલાતો હતો. કોઈના કપાળમાંથી લાલ લાલ ને લીલો લીલો પ્રકાશ નીકળતો હતો, કોઈના પગ ઊંધા હતા. કોઈના આંગળા ને નખ ખૂબ વધેલા હતા. એમ અનેક પ્રકારના વિચિત્ર

આકારવાળા તે ટોળામાં એક યુવતી છાતી ફૂટતી હતી ને બેકાટ રૂદ્ધ કરતી હતી. તેનું માથું ખુદ્ધું હતું, તેના લાંબા લાંબા વાળ ઠેક પાની સુધી પહોંચ્યા હતા. તેના શરીર પર ખારીક વસ્ત્ર હતા. રોઈ રોઈને તેની આંખો સૂઝી ગઈ હતી. કોઈ બચાવો-કોઈ બચાવો એમ તે ખૂમ પાડતી હતી.

પ્રથમ તો આ કુંડાળામાં બેઠેલા માણસે તે ટોળાને આ સ્ત્રીને છોડી દેવા કહ્યું ને તેને રાજી કરવા માટે માંસ મદિરા આપવા માટે સૂચવ્યું.

ટોળું પણ આનંદમાં આવી ગયું. તાળીયો પાડવા લાગ્યું. તેણે માંસ મદિરા આપ્યા. ટોળાએ તે લઈ લીધા પણ સ્ત્રીને છોડી નહિં.

કુંડાળામાં રહેલો માણસ ક્રોધે ભરાયો. તેણે ત્રાડ પાડી એક બરછીનો ઘા તે ટોળા તરફ કર્યો. જેના હાથમાં સ્ત્રી હતી તેના તરફ તે બરછી આવી. તે ખસી ગયો છતાં તેના હાથે જરી ઇન્ન થઈ ને હાથમાંથી સ્ત્રી છૂટી ગઈ. સ્ત્રી ધબ દબને નીચે પડી ને પડતાંની સાથે ભડકે થઈ ગઈ. ટોળું વિખરાઈ ગયું.

ઘણો સમય ગયો છતાં તે ચારે તરફ ચકોર નજર ફેરવતો ટટ્ટાર બેઠો હતો. ફરી એ કાળા આકારો ન આવે તે માટે કુંડાળાની ફરતું કાંઈક છાંટી, કાંઈક બાપ ગણી તે સ્વસ્થ થયો.

એમ કરતા મધ્ય રાત્રિ વીતી ગઈ. આકાશમાં અશ્વિની નક્ષત્ર પણ પશ્ચિમ તરફ ઢળવા લાગ્યું. ‘ પાછલી રાતે પિશાચો-નું બળ ઘટી જાય છે ’ એ કથનના સંસ્કારે તેણે શાન્તિ અનુભવી. તેને લાગ્યું હવે કોઈ આ તરફ ફરકશે નહિં. અત્યાર સુધીના શ્રમથી તે પણ ભૂખ્યો થયો હતો. બળિ હેતાં વધ્યું હતું તે તેણે આરોગ્યું ને સ્વસ્થ થયો.

*

*

*

પ્રભાત થયું. કપડા ખંખેરીને તે ઊઠ્યો. વિજેતાની ઢબે ચાલતો ગામમાં આવ્યો. નહાઈ ઘોઈ તૈયાર થઈને તે રાજ-સભામાં ગયો.

દીવાળીનો દિવસ હતો રાજસભા ચિહ્નકાર ભરાયેલ હતી. ઉચિત આસને બધા બેઠા હતા. રાજા અનેક ભેટ આપતો ને સ્વીકારતો હતો.

પ્રસંગ આવ્યો એટલે શિવભૂતિને રાજાએ ખૂબ સત્કાર્યો, સન્માન્યો ને સાબાશી આપી કહ્યું.

“ શિવભૂતિ ! તું ખરેખર સહસ્રમણ્ણ છે. મારા કળાકુશળ માણસો પણ તારી આગળ હારી ગયા. તારી બહાદૂરી પાસે ડરાવવા માટે કરેલા તેમના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા. કાળી ચૌદશની ગમગીન રાત્રિ તેં એકલા સ્મશાનમાં પસાર કરી. તારા રોમમાં પણ ભયનો સંચાર ન થયો એ સામાન્ય વાત નથી. તું અહિં રહે. મારા રાજ્યની સેવા કર ને જીવનને સુખી બનાવ. તારા જેવાની રાજ્યને જરૂર છે. ”

“ મહારાજ ! આપે જેવા પ્રતાપી પુરુષો જ્યાં રાજ્ય કરતા હોય ત્યાં પ્રજાને ભય કેમ હોય ? ન જ હોય. આપની કૃપા છે તો હું પણ નેકીથી રાજ્યની સેવા કરવા તૈયાર છું. મારા યોગ્ય જે કોઈ કાર્યની આપ આજ્ઞા ફરમાવશો તે આ સેવક પ્રાણની પણ પરવા કર્યા વગર પાર પાડશે. ”

એ પ્રમાણે પ્રત્યુત્તર વાળી, નમન કરી, શિવભૂતિ પોતાને સ્થાને બેઠો. વળતી પ્રભાતથી તેણે રાજ્યમાં સારા અધિકાર-વાળી નોકરી સ્વીકારી લીધી.

(૨)

મથુરાનો વિજય ને સ્વચ્છન્દતા—

સ્થવીરપુરનો રાજા બહુ બલવાળો ન હતો પણ તેની

મહત્વાકાંક્ષા જબરી હતી. તેની રાજ્યવિસ્તાર વધારવાની તીવ્ર અભિલાષાને કારણે આબુખાબુના સીમાડાના રાજ્યો સાવધાન રહેતા. અવારનવાર નાના મોટા યુદ્ધો ચાલુ જ રહેતા. સહસ્રમદલ શિવભૂતિ જેવો સાહસિક યોદ્ધો મળ્યા પછી રાજની આકાંક્ષા વિશેષ સતેજ બની હતી.

એકદા તે રાજ્યે સૈનિકોને આજ્ઞા કરી કે “ જાવ, મથુરા ઉપર ચઢાઈ કરો ” સૈનિકોએ તૈયારી કરી મથુરાના વિજય માટે પ્રયાણ કર્યું. અમુક દૂર ગયા પછી સર્વે અટકી ગયા ને વિચાર કરવા લાગ્યા કે ‘ કઈ મથુરા હતવી ? ’

એકે કહ્યું—અહિં નજીકમાં નાની મથુરા છે, તેના ઉપર હુલો કરીએ; કારણ કે મહારાજ્યે સામાન્યપણે મથુરા હતવાનું કહ્યું છે. અમુક જ મથુરા એવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું નથી.

બીજાએ કહ્યું—સાચી વાત છે. પાંડુ મથુરા હતવી સહેલી નથી. ત્યાંનું સૈન્ય બળવાન અને કેળવાયેલું છે. આ નાની મથુરામાં ક્ષાવીશું તો પછી ત્યાંનો વિચાર !

એ પ્રમાણે વિચાર ચાલતો હતો ત્યાં શિવભૂતિએ આવીને કહ્યું કે—“ કેમ અટકી ગયા છો ? શું વિચાર કરો છો ? ”

સૈનિકોએ જણાવ્યું—“ મથુરા હતવા નિકળ્યા છીએ તો કઈ મથુરા હતવી તેની વાત ચાલે છે. એક સાથે જો તો હતી શકાય નહિં. તેમાં પણ પાંડુ મથુરા હતવી એ બાબત ખેલ નથી, માટે નાની મથુરા તરફ જવાનું નક્કી કરીએ છીએ. ”

“ તમે એવા નિર્બલ વિચાર કેમ કરો છો ? માણસ ધારે તે કરી શકે છે. આપણે પાંડુમથુરાને કેમ પહોંચી ન શકીએ ? ” શિવભૂતિએ જણાવ્યું.

“ તમારું કહેવું બરાબર છે પણ બળીયા સાથે બાથ

ભીડતા પહેલાં આપણે આપણી તાકાત તો જોવી જોઈએ ને ! ક્યાં આપણે મુઠીભર માણસો ને ક્યાં તે ? તેની પાસે નવનવી જાતના શસ્ત્રો છે. શું જાણી જોઈને ત્યાં મરવા જવું ? ” સૈનિકોએ સૂચવ્યું.

“ તમારી આવી સત્વહીન વાતો મને પસંદ નથી. હું તે સાંભળવા માગતો નથી. આપણે ઓછાં છીએ, આપણી પાસે સાધન નથી, બળ નથી વગેરે નિર્માલ્ય વાતો છે. માથાભારે એક માણસ હજારોને ભારે પડે છે માટે તૈયાર થઈ જાવ, આપણે બંનેને જીતીશું. ચાલો કૂચ કરો. ” શિવભૂતિએ પડકાર્યું.

સૈનિકોએ વળી પૂછ્યું કે “ તમે કહો છો પણ તે બંને કેવી રીતે ? વિચાર કરીને પગલું ભરીએ તો પાછું ફરવું ન પડે. સાહસ કરીને પરતાવા કરતા ધીરે ધીરે આગળ વધવું એ વ્યવહારુ છે. એટલે એક સાથે બંને મથુરાને જીતવી એ અશક્ય છે. ”

“ તમારી વ્યવહારુ વાતો તમારી પાસે રહેવા ઘો. મારે તેનું કામ નથી. જાવ તમે નાની મથુરા તરફ પ્રયાણ કરો. હું પાંડુમથુરા જઈ છું. ” શિવભૂતિએ સ્પષ્ટ સંભળાવી દીધું ને સૈન્ય આગળ વધ્યું.

*

*

*

પાંડુ મથુરા પહાડી પ્રદેશમાં વસી હતી. શિવભૂતિએ તે પ્રદેશને તપાસી લીધો ને એક વિકટ સ્થળે પોતાનો અટ્ટો જમાવ્યો. ધીરે ધીરે લાગ જોઈને તે મથુરાની આસપાસના પ્રદેશને વશ કરતો ગયો. લૂંટ કરી. ધાડ પાડી સબળ બનતો ચાલ્યો. આ કામ તે એવી રીતે કરતો કે મથુરામાં તેની જાણ ગંભીરપણે પહોંચતી નહિં.

પોતાના બળ ઉપર મુસ્તાક થયેલી મથુરા પ્રમાદમાં પડી હતી. અનેક શત્રુઓને પાછા પાડ્યા બદલ મથુરાના સૈનિકો મદમસ્ત બન્યા હતા. વિજયના ઘેનમાં ડોલતી મથુરા નિશ્ચિન્ત-પણે એશઆરામમાં મશગૂલ હતી.

શિવભૂતિએ આ સર્વ જાણી લીધું. એકદા અવસર જોઈને તે શ્રેણ સૈન્ય સાથે મથુરા ઉપર ત્રાટક્યો.

અચાનક હલ્લાથી મથુરાના કુશલ લડવૈયાઓ પણ ગભરાઈ ગયા. સૈન્યમાં નાસભાગ થવા લાગી.

મરણીયા બનેલા શિવભૂતિએ સહેલાઈથી મથુરાનો કબજો મેળવ્યો. વિજય વરી, સત્તા સ્થાપી, તે રથવીરપુર તરફ પાછો વળ્યો.

*

*

*

રથવીરપુરના રાજાએ શિવભૂતિના આ પરાક્રમની વાત સાંભળી ત્યારે તે ખૂબ ખુશ થયો. મોટી મથુરા-પાંડુ મથુરા પોતાના કબજામાં આવશે તે તો તેણે સ્વપ્નામાં ય નહોતું ધાર્યું. તે દાય સહેલાઈથી પતાવીને આવેલ શિવભૂતિનો રાજાએ આજીવનપૂર્વક પુરપ્રવેશ કરાવ્યો, ખૂબ સન્માનથી નવાજ્યો. મોટો ઇલકાબ અર્પ્યો ને કહ્યું :

“ શિવભૂતિ ! તારી આ બહાદુરી ને કાર્યકુશલતાથી હું તારા ઉપર પ્રસન્ન થયો છું. તું જે જોઈએ તે માંગી લે, તારે જે ઇચ્છા હોય તે આપવા હું ખુશી છું. ”

“ મહારાજ ! આપની કૃપાદષ્ટિ એ મારે મન સર્વસ્વ છે. બાકી મારા આ વિજયની પ્રાપ્તિ મને મળે ને હું સ્વસ્થપણે-સ્વતાંત્ર-પણે પ્રવૃત્તિ કરી શકું. મારી પ્રવૃત્તિમાં મને કોઈ રોકટોક ન કરે એટલું આપ કરો, એ જ મારી ઇચ્છા છે. ” શિવભૂતિએ પોતાની ઇચ્છા જણાવી.

“ જા તું જે લઈ આવેલ છે તે તને બક્ષીસ કરવામાં આવે છે. ને તને યથેચ્છ વિહરવાની છૂટ આપવામાં આવે છે. ”
રાજાએ તેની બન્ને માંગણી સ્વીકારી.

મથુરાની આવકને ભોગવતો શિવભૂતિ સ્વસ્થપણે વિહરે છે ને દિવસો પસાર કરે છે.

(૩)

માતાની ટકોર ને માનહાનિ—

સ્વચ્છન્દ એ ખૂરી ચીજ છે. સ્વચ્છન્દથી ધીન્દ્રયોના ઉન્માદ એકાબૂ બને છે. સ્વચ્છન્દીને કાર્યાકાર્યનો વિવેક રહેતો નથી. તે પોતાની જવાબદારીનું ભાન ગુમાવી એસે છે. તેને એક એવું મિથ્યા ગુમાન હોય છે કે મને કોઈ રોકનાર નથી. હું ગમે તેમ કરી શકું છું.

શિવભૂતિને મજેલ સ્વચ્છન્દતા તેવા જ પ્રકારની હતી. મન-કાવતું વર્તન કરવાની છૂટ મેળવ્યા પછી તેનું જીવન અતિશય અનિયમિત બન્યું હતું. ન તો તેના ખાવા-પીવાના કેકાણું હતું કે ન હતું એસવા સૂવાના કેકાણું. સમય એ સમયે તે ઘેર આવતો ને થોડાઘણા ઉત્પાત મચાવી ચાલ્યો જતો.

તેના ઘરમાં તેઓ ત્રણ જણા મુખ્યત્વે હતાં. એક તે પોતાં. બીજી તેની માતા ને ત્રીજી તેની કુળવતી ખાનદાન પત્ની.

પોતાના ગમે તેવા સ્વામીને તે સતી સ્ત્રી દેવ માની આરાધતી. રાત્રિએ તે ગમે ત્યારે-કોઈ વખત બાર વાગે તો કોઈ વખત એ વાગે આવે ત્યાં સુધી તે તેની પ્રતીક્ષા કરતી-રાહ જોતી એસી રહેતી. તેનું ધ્યાન ધરતી, ભોજન પણ કરતી નહિં. સ્વામીને જમાડીને જમતી.

સ્વચ્છંદે ચડેલા સ્વામીને આ સાધ્વી સ્ત્રીની સેવાની કાંઈપણ કિંમત ન હતી. ધમધમાટ કરતો તે આવતો, સ્ત્રીને ધમકાવતો, કાંઈપણ ભૂલ થાય તો મારતો ને ચાલ્યો જતો.

એ પ્રમાણે તેના અને તેના કુટુંબના દિવસો પસાર થતા હતા. દિનાનુદિન શિવભૂતિમાં એક પછી એક દુર્ગુણ ધર કરતા જતા હતા. મદિરાપાન ને દૂતખેલન તો તેના જીવનસાથી બન્યા હતા. સ્વચ્છંદે તેનું પતન કરાવ્યું હતું.

શિવભૂતિની પત્નીએ પરણ્યા પહેલાં-કુમારી અવસ્થામાં શિવભૂતિના બહાદૂરી-સાહસિકતા વગેરે સાંભળ્યા હતાં, તેથી તેણે પોતાના જીવનની બહાર માણવાના કોડ સેવ્યા હતા, અનેક અભિલાષો વિચાર્યા હતા, આશાના હવાઈ મહેલ ચણ્યા હતા; પણ પરણ્યા પછી-સાસરે આવ્યા બાદ બધું ય આથમી ગયું. મનની મનમાં જ રહી ગઈ. સ્વામીનો સ્નેહ એ શું સીજ છે? તેનો અનુભવ પણ તેને આંજવાના જળ જેવો જણાયો.

એ સર્વ છતાં તે સ્ત્રી અબળા પોતાની ફરજ અદા કરવામાં ચૂકતી નહિ એ ગજબ હતો. સ્વામીની પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત કરવા, તેને રાજી રાખવા તે આંખે પોતાનું શરીર નીચોવી નાંખ્યું હતું.

*

*

*

એકદા તે સ્ત્રી વસ્ત્રો બદલતી હતી-પહેરતી હતી. તેની કાયા ખુલ્લી હતી. સામે થોડે જ દૂર તેની સાસુ બેઠી હતી.

તેની નજર પોતાની પુત્રવધૂ પર પડી. સુકલ લકડી જેવું તેનું શરીર શિવભૂતિની માતાએ જોયું. તે વિચારમાં પડી ગઈ. આ શું? તેણે પોતાની પુત્રવધૂને પાસે બોલાવી બેસારીને પૂછ્યું: “ પુત્રી! ધનધાન્યથી ભરપૂર આ ઘરમાં શેની ખોટ છે કે તારું શરીર આટલું બધું ક્ષીણ ને દુર્બલ થયેલું જણાય છે ?

પ્રથમ તો સારુ હતું, હવે શું છે? શું તને કોઈ વ્યાધિ-રોગ થયો છે? શું કોઈ તરફથી કાંઈ દુઃખ પડે છે? કોઈ જાતની ચિન્તા વળગી છે? છે શું? જે હોય તે જણાવ-વાત કર તો તેનો ઉપાય થાય. શરમાવાની કાંઈ જરૂર નથી. ‘શરમાય તે કરમાય’ માટે જે હોય તે કહે. અહિં મને તું વાત નહિ કર તો કહીશ કેને? અહિં તારું ખીજું છે કોણુ?” આટલે દિવસે પોતાની સાસુના આવા સ્નેહાળ વચનો-પુત્રી જેવું સમ્બોધન-સુખદુઃખના પ્રશ્નો સાંભળી તેનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. તે રડી પડી. તેને પોતાની સાસુ આજ અનુપમ ભાસી. તે કાંઈ બોલી શકી નહિં.

તેનું રડતી જોઈને તેની સાસુએ તેના દુઃખનું કાંઈ ગંભીર કારણ કહ્યું. તેને વધુ પાસે ખેંચી, ગોઠમાં લીધી. વાંસે હાથ ફેરવ્યો ને વળી પૂછ્યું-“જોઈને! એવું તે તારે માથે શું છે? કે તું કાંઈ કહેતી નથી. આમ રોયા કરે છે. સ્વપ્ન વાત કર-મારી પાસે કંઈપણ છાનું રાખવાનું કારણ નથી.”

તે શાન્ત થઈ. ઘણા દિવસનું ભરાયેલ દુઃખ તેણે પોતાની માતા સમાન સાસુ પાસે ઠલવ્યું. તેણે જણાવ્યું—

“માતાજી! આપને હું શું કહું? અહિં મને ખાવાપીવાની, પહેરવા બોઢવાની કોઈ જાતની ખામી નથી. કામનો એવો બોજો નથી કે મારે દિવસ રાત તેનો ઢરડો કરવો પડે. આપના પુત્રના પ્રભાવથી મારી સામે કોઈ ઊંચી આંખ કરી જોઈ શકે એવું પણ નથી. પણ તેથી શું? આપ એક સ્ત્રી છો એટલે સમજી શકો કે સ્ત્રીહૃદયને શું જોઈએ. આપના પુત્રના પ્રેમ વગરના દુનિયાના રાજ્યને હું શું કરું? મારા કોઈ મોટા પાપે સ્વામીના સ્નેહથી હું તદ્દન વંચિત રહી છું. એક સન્તાન પણ હોત તો તેના પર મારું મન ઠરત. તેને જોઈને રમાડીને

રાજી થાત; પણ તે પણ નથી. પૂર્ણિમાના ચન્દ્રની પ્રતીક્ષા કરતી કુમુદિનીની માફક હું રાત્રિએ તેમની રાહ જોઈને રહું છું ત્યારે અન્ધારીયાના અન્તિમ દિવસોના ખંડિત ચન્દ્ર જેવા તેમનું પાછલી રાતે આગમન થાય છે ને અસ્ત થતાં વાર સાગતી નથી. કોઈ કોઈ વખત તો સૂર્ય સમા પ્રચંડ-તીક્ષ્ણ કિરણ ફેંટી મને કરમાવે છે. ભૂખ તરસ સહન કરતી તપસ્વિની સમી હું તેઓ શરદ્દના પૂર્ણ ચન્દ્ર બની મારા પર સુધા વરસાવે અટલું જ ધર્યું છું. દિનરાત એ જ ચિન્તવું છું. એમને પ્રસન્ન કરવા કોઈ પણ જાતની ભૂલ કરતી નથી. એવામાં ખડે પગે રહું છું. મારી અન્દરની આ વેદનાએ મને શોષી છે. મારી ક્ષીણતાનું કારણ એ એક જ છે. ”

પુત્રવધૂ પાસેથી પોતાના પુત્રની આવી વિષમ પરિસ્થિતિ જાણી શિવભૂતિ ઉપર તેની માતાને અત્યન્ત શોષ ઉપજ્યો. તેણે પોતાની વહુને આશ્વાસન આપ્યું ને કહ્યું—

“ પુત્રી ! તું ચિન્તા ન કર. આજે રાત્રે હું તેને ઠેકાણે લાવી દઈશ. આજે તારે જાગવાની જરૂર નથી, હું જાગીશ. ખારણા હું ઊઘાડીશ. તું નીરાંતે સૂઈ જાજે. મને ખબર નહિ કે વાત આટલી હદ સુધી પહોંચી છે. ઠીક હવે તેની વાત ! ”

*

*

*

“ ઝૌર એક દાવ ખેલીયેજી, કયા હેર હોતી હૈ ? અબી તો ખાર હી બજા હૈ. નસા ઉતર ગયા હો તો લીજીએ લહે-જત જરા શરાબદી જનાબ ! ”

એમ કહી એક ખેલાડીએ શિવભૂતિને જૂગારના રંગમાં લીધા. મદિરાની મસ્તીમાં ચડાવ્યો. ધરનું બાન ખૂલાવ્યું. રાતને દિવસ સમજાવ્યો.

રાત્રિના બે વાગ્યા એટલે જાગારમાં કેટલીયે હારજીત કરી. શ્રમિત બની તે ઘર તરફ આલ્યો. મદ્દ ઝરતાં ગજની માફક ડાલતો, ઘંઘૂરનયને તે ઘેર પહોંચ્યો.

સુન્દર આલિશાન તેનું ઘર હતું. ઘરને છાજે તેવી ઘરમાં ગૃહિણી હતી. છતાં તેને તે ગમતું ન હતું. તેને તે નહોતું ગમતું કારણકે તેને વ્યસન ગમતા હતા. વ્યસન ઘરમાં ન હતું; તે બહાર હતું. વ્યસનથી તે વિકૃત થયો હતો. ઘરમાં સંસ્કૃતિ હતી, વિકૃતિ ન હતી. ઘરમાં શૃંગાર હતો, વિકાર ન હતો. એટલે જ વિકારને વશ થયેલ તે ઘરમાં બાધુ ટકતો નહિં. વિકારની શોધમાં તે બહાર ભટકતો. તેને બહાર વિકાર મળતો ને તે રાજી થતો. નહટકે તે ઘેર આવતો ને આવ્યો તેવો આલ્યો જતો.

તે ઘેર આવ્યો, બહાર એટલા ઉપર ઘોડી વિદ્યાન્તિ લીધી ને પછી બારણા ખોલવા માટે સાંકળ ખખડાવી, પળુ બારણાં ઊઘડ્યા નહિં. તેણે ફરી જોરથી સાંકળ ખખડાવીને ખૂમ મારી.

“ શું કોઈ સાંભળતું નથી ! બધાં બહેરાં છે ? બહાર હું ક્યારનો ઊભો છું ને બારણા કેમ ખોલતા નથી ? ”

અવાજ અન્દર પહોંચ્યો, છતાં બારણા તે બંધ જ રહ્યા. અન્દરથી જવાબ મળ્યો.

“ કોણ છે તું ? આટલું બધું તું કોના જોરે ઓલો છે ? રાત આખી રખડી ભટકીને અત્યારે અહિં આમ આલ્યો આવે છે, તે શરમ નથી આવતી ! રોજ ને રોજ તારી રાહ જોઈ બેસી રહેવા કોણ નવરું છે ? બેશરમ ! કુલાંગાર ! તને ઘરનું કે કુલનું ય ભાન નથી. જા ! આલ્યો જા ! જ્યાં

ખારણા ઊઘાડા હોય ત્યાં પડ્યો રહેજે. આજે ખારણાં, નહિં ઊઘડે. અહિં આવવું હોય તો મર્યાદાપૂર્વક આઠ વાગ્યાની અન્દર આવી જજે. નહિં તો ભમ્યા કરજે. ”

શિવભૂતિની માતાએ શેષમાં ને શેષમાં તેને સખત સાંભળાવી દીધું.

સ્વચ્છન્દમાં ઉછરેલા શિવભૂતિએ આજ સુધી કોઈની ટકોર પણ સાંભળેલી નહિં. આજ તેને પોતાની માતાના વચન તીક્ષ્ણ મર્મવેધી બાણ જેવા લાગ્યા. પોતાનું સ્વમાન ઘવાતું લાગ્યું. જેની પ્રવૃત્તિને ખૂદ રાજ પણ અટકાવતા નથી તેને માતાનો ઉપાલંભ અસહ્ય જણાયો. જવાબ આપ્યા વગર જ તે ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

માનહાનિની વેદનાએ તેના જીવનમાં પરિવર્તન જગવ્યું. પરાધીન જીવનના હેતુભૂત સંસાર ઉપર કંટાળો ઉપજ્યો. આગારથી-ગૃહવાસથી ઉદ્વિગ્ન થઈ તેણે પોતાનો રાહ ફેરવવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ઘરને છોડી તે માર્ગ ઉપર આવ્યો. ધૂનમાં ને ધૂનમાં તે રસ્તો કાપવા લાગ્યો.

(૪)

દીક્ષાગ્રહણ ને રત્નકમ્બલની પ્રાપ્તિ--

યા નિશા સર્વભૂતાનાં, તસ્યાં જાગર્તિ સંયમી ॥

યસ્યાં જાગ્રતિ ભૂતાનિ, સા નિશા પश्यतो मुनेः ॥

અજ્ઞાની આત્માઓની જે રાત્રિ છે તેમાં સંયમી જાગે છે. જ્યાં અજ્ઞાનીઓ જાગે છે તે જ્ઞાની-જ્ઞાનલોચનથી વિશ્વને વિલોકતા મુનિને રાત્રી છે. આ ઉદ્વિગ્નને યથાર્થ ચરિતાર્થ

કરાવતા, મોહ મુંઝાયેલાને નહિં સૂઝતા મુક્તિમાર્ગમાં. વિચરનારા, માયાની મજા માણતા માણસોના સંસારને અન્ધાર માની તેથી દૂર દૂર રહેનારા મુનિઓ રથવીરપુરની બહાર આવેલા દ્વીપક નામના ઉદ્યાનમાં વિરાજતા હતા.

પૂજ્ય આચાર્યશ્રી આર્યકૃષ્ણસૂરિજી મહારાજના શાસનનું પાલન કરતાં મુનિઓ રાત્રિનો તૃતીય પ્રહર પૂર્ણ થવા આંચે એટલે શયનનો ત્યાગ કરી, આવશ્યક વિધિવિધાનમાં નિયુક્ત થયા. કેટલાએક યોગોદ્ગ્રાહી મુનિઓ યોગવિધાનો કરતા હતા. કોઈ ધ્યાનસ્થ રહી આત્મચિન્તનમાં મસ્ત હતા. કોઈ કાયોત્સર્ગમાં સ્થિર રહ્યા હતા. કોઈ માળા ફેરવી જાપ કરતા હતા. રાત્રિના નીરવ વાતાવરણમાં મુનિઓના પવિત્ર ક્રિયાકાંડોની પુણ્યપ્રભા ચારે તરફ પ્રસરતી ઉદ્યાનના અણુએ અણુને શાન્તિ અને લગ્નતા અર્પતી હતી.

શિવભૂતિ-માતાથી તિરસ્કાર પામેલો શિવભૂતિ ધીરે ધીરે માર્ગે આગળ ચાલ્યો. ઊઘાડા દ્વારની શોધમાં તે આગળ વધ્યો.

જગત્ નિદ્રામાં હતું. જગત્ લયમાં હતું. લવલયથી ભીત આત્માઓના બારણા બંધ હતા. તે જગત્ને લયમાં જ છોડી શિવભૂતિ દ્વીપક ઉદ્યાનમાં આવી પહોંચ્યો. શમ-શાન્તિના દિવ્ય વાતાવરણથી મહેકતા ઉદ્યાનમાં પગ મૂકતાં જ તેણે શાન્તિ અનુભવી, તેનો ઉકળાટ શમી ગયો.

શાન્તિના સામ્રાજ્યમાં આગળ વધતો તે અણુગારોનો જ્યાં વાસ હતો ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં બારણા ખુલ્લા હતાં, બંધ ન હતાં.

ઉપાશ્રયના દ્વાર આંકે પહોર, સાંકે ઘડી, ચોવીશે કલાક ઊઘાડાં જ રહે છે. ત્યાં ભીતિ જેવું કંઈ નથી હોતું કે બંધ કરવા પડે.

શિવભૂતિ ત્યાં પહોંચ્યો. ઉપાશ્રયની મધ્યમાં જ વિરાળેલા આચાર્ય મહારાજશ્રીના દર્શન કર્યાં. તેઓ પૂજ્યશ્રીના ચરણમાં નમન કરી મસ્તક ઝુકાવી તે ત્યાં બેઠો.

આચાર્ય મહારાજે તેને ધર્મોપદેશ આપ્યો.

શિવભૂતિએ તેઓ પૂજ્યશ્રીના મધુર વચનો હૃદયમાં ઉતાર્યાં. અન્તઃકરણમાં અજવાળું થતું હોય તેમ તેણે અનુભવ્યું. તેને શાન્તિનો સાચો રાહ સાધુધર્મમાં જ સમજાયો. સંયમ સ્વીકારવાની તેને વૃત્તિ થઈ. પોતાના જીવનને ટૂંકમાં જણાવી તેણે પૂજ્ય મહારાજશ્રીને કહ્યું—વિનતિ કરી :

“ ભગવન્ ! મને સંયમ આપી આપની છાયામાં રાખો—મારો ઉદ્ધાર કરો. ”

“ ભદ્ર ! આમ આવેશમાં દીક્ષા લેવા કરતાં તું સમર્થ છે એટલે તારા સ્વજનોને સમજાવીને આવ, તારા સ્વજનોની સહમતિથી સંયમ લઈશ તો સર્વની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ થશે. ”

આચાર્ય મહારાજશ્રીએ સમજૂતિથી કાર્ય કરવા કહ્યું.

મનસ્વી શિવભૂતિ ફરી ઘરે જાય ને સ્વજનોને સમજાવે એ શક્ય ન હતું. તેણે ત્યાં ને ત્યાં સ્વયં લોચ કરી વેષ ધારણ કર્યાં. આચાર્ય મહારાજે વિચાર્યું : હવે શું ? આ કૃત્યની જવાબદારી આપણા ઉપર જ આવશે માટે હવે તેનું પાલન કરવું જ ઉચિત છે. વિધિવિધાન કરાવી રાજ્યમાન્ય છે એટલે કદાચ ઉપદ્રવ થાય એમ વિચારી સીધા ત્યાંથી વિહાર કરી ગયા.

*

*

*

ઉપરના પ્રસંગને વર્ષો વીતી ગયાં. શિવભૂતિ મુનિ અનેક શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કરી વિદ્વાન બન્યા હતા. જનતાને સારી

રીતે સમજાવી શકવાની તેમણે તાકાત કેળવી હતી. વ્યાખ્યાન આપી લોકોનું આકર્ષણ કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. માણસો પર તેમનો પ્રભાવ પડતો. તેમની શક્તિની ખ્યાતિ ચોમેર પ્રસાર પામી હતી.

રથવીરપુરના રાજા ને પ્રજા અને તેમની નામનાથી ગૌરવ અનુભવતા હતા, અને ચિરસમય થયો એટલે શિવભૂતિને રથવીરપુરમાં લાવવા માટે લાવના સેવતા હતા.

રાજા અને પ્રજાની લાવભરી વિજ્ઞાપિથી પૂજ્યાચાર્ય મહારાજશ્રી સાથે શિવભૂતિ મુનિ રથવીરપુર પધાર્યા. જનતાએ સારો સત્કાર કર્યો. તેમની દેશનાથી સર્વે રંજિત થયા. દિનાનુદિન ત્યાં ધર્મલાવના-લક્ષ્મિ ને પુણ્ય કાર્યો વધતે ઉત્સાહે થવા લાગ્યા. એકદા રાજાએ શિવભૂતિ મુનિને-કર્મશૂર જેવા જ ધર્મશૂર નીકળેલ છે વગેરે વચનોપૂર્વક પ્રશંસા કરી પ્રેમપૂર્વક એક મહામૂલી રત્નકંબલ વહોરાવીને પોતાની લક્ષ્મિ વ્યક્ત કરી.

શિવભૂતિએ લાવપૂર્વક તે કંબલનો સ્વીકાર કર્યો. કંબલની પ્રાપ્તિ પછી શિવભૂતિના અહંત્વ અને મમત્વ વધ્યા. ધૂપાઈને રહેલી એ જોડલીએ તેમના હૃદય ઉપર કબજો મેળવ્યો.

પોતાના ઉપર એક સમ્રાટનો કેટલો સનેહલાવ છે તેના પ્રતીક તરીકે બહુમૂલ્ય તે કંબલને ક્ષણ પણ તેઓ વેગળી મૂકતા નહિ. રાત્રિએ વીંટીયામાં વીંટાળી મસ્તક નીચે જ રાખતા. રત્નકંબલે તેમના જીવનધ્યેયમાં-સંયમમાર્ગમાં પરિવર્તનના ખી વાગ્યા; અરેખર માયાની માયા અકળ છે.

(૫)

મમત્વ ત્યાગ માટે આચાર્યમહારાજશ્રીનું સમજાવણું ને શિવભૂતિનું વિમાર્ગગમન—

આચાર્ય મહારાજશ્રીએ જ્યારે જાણ્યું કે રથવીરપુરના રાજાએ શિવભૂતિને એક બહુમૂલ્ય રત્નકંબલ વહોરાવી છે, ને શિવભૂતિએ તેનો પોતાને પૂછ્યા સિવાય સ્વીકાર કર્યો છે ત્યારે તેઓશ્રીના હૃદયમાં શિવભૂતિના અધઃપતનની એક આશંકા જન્મીને શમી ગઈ.

શિવભૂતિ જ્યારે વન્દન કરવા માટે આવ્યા ત્યારે પૂજ્ય-શ્રીએ તેમને કહ્યું—

“ શિવભૂતિ ! આપણે નિર્ઝન્ય મુનિઓ કહેવાઈએ. આપણને આવી રત્નકંબલ જેવી મહામૂલ્ય વસ્તુ ગ્રહણ કરવી કલ્પે નહિં. તે વસ્તુઓ મમત્વોત્પાદક છે. તેથી મૂર્છા જન્મે છે. મૂર્છાથી પંચમ મહાવ્રતની વિરાધના થાય છે. તેવી ચીજોની સાચવણી માટે કાળજી રાખવી પડે છે. ઘડી પણ રેઠી મૂંઝીને જતા જીવ ચાલતો નથી. જ્ઞાનધ્યાનમાં તેથી વિદ્યેષે પહોંચે છે, માટે તેને તું શીઘ્ર ત્યજ દે. ”

“ ગુરુમહારાજ ! આપનું કહેવું યથાર્થ છે પણ મહારાજાએ પ્રસન્ન થઈ પ્રેમપૂર્વક ભક્તિ દર્શાવીને આ કંબલ વહોરાવી છે. તેવા મહાન રાજાઓ મુનિઓ ઉપર આવો અનુરાગ ધરાવે છે તે પ્રસિદ્ધિથી જનતા આર્દત ધર્મમાં વિશેષે જોડાય એ ઉદ્દેશથી મેં તે સ્વીકારી છે ને હું તેને સાચવું છું; કારણ કે તેવા પ્રતીકો લામ્બા કાળ સુધી રહે તો વધારે સારું. ” શિવભૂતિએ સમાધાન કર્યું.

“ તને મોહ કે મમત્વ નથી એ કહેવા માત્રથી કેમ મનાય ? એ વસ્તુઓ જ મમત્વજનક છે. આજ નહિં તો કાલ તેમાં મૂર્છા જન્મે. આપણને એ શોભે જ નહિં; માટે તારે તે છોડી દેવી જોઈએ. ” ગુરુમહારાજશ્રીએ ફરી કહ્યું.

*

*

*

શિવભૂતિના હૃદયમાં કાંબળ પ્રત્યે મમત્વ પ્રકટી ચૂક્યું હતું. એટલે ગુરુમહારાજશ્રીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા સિવાય તે પોતાને આસને આઠ્યા. એક બાબુ ડુંકર કામળને ત્યાગ અને બીજી બાબુ ગુરુમહારાજશ્રીને નિર્દેશ. એ બેની વચ્ચે તેમનું ચિત્ત ઝોલા ખાવા લાગ્યું. સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી પરિસ્થિતિમાં તે મૂકાયા.

શિવભૂતિના ગયા બાદ, આચાર્ય મહારાજશ્રીએ વિચાર્યું કે આ એક સાધુને આવી કિંમતી કામળ રાખવાની છૂટ આપવાથી બીજા મુનિઓ પણ તેનું અનુકરણ કરી કિંમતી વસ્તુઓ રાખતા થઈ જશે, ને એ રીતે અપરિચ્છેદી ગણાતા મુનિઓ ધીરે ધીરે પરિચ્છેદને વશ થઈ પતન પામશે. લંગોટી લેતા ખાવાની માફક જાળવણ વધારી મૂકશે. એવું ન બને માટે પ્રથમથી જ આ અટકાવવું જોઈએ.

એક વખત શિવભૂતિ બહાર ગયા હતા ત્યારે આચાર્ય મહારાજશ્રીએ તેનું વીંટીયું મંગાવ્યું. તેમાંથી રત્નકમ્બલ કાઢીને તેના આસનીયા કરી સાધુઓને વાપરવા આપી દીધા. શિવભૂતિ આઠ્યા ત્યારે તેમને એ વાતની ખબર પડી. મનમાં ને મનમાં તે સમસર્મા ગયાં. કાંઈ પણ બોલી શક્યાં નહિં.

*

*

*

આગમોનું અધ્યયન ચાલતું હતું. શિવભૂતિ પણ પઠન-પાઠનમાં રસ જામેલ હોવાથી અધ્યયન-ચિન્તન-મનન કરતાં હતાં પણ તેમના મનમાંથી કામલને માટે બનેલ પ્રસંગ ખસતો ન હતો. ગુરુ મહારાજશ્રી અપ્રમત્તભાવે શિષ્યોને શાસ્ત્રોના રહસ્યો સમજાવતા હતા.

એકદા આગમમાં જિનકલ્પનું વર્ણન આઠ્યું. વિશદ રીતે આચાર્ય મહારાજે તે કલ્પનું નિર્વચન કર્યું.

તે કલ્પની મર્યાદા આ પ્રમાણે છે—

સંયમમાં દૃઢતા-સહનશીલતા કેળવાયા બાદ, સ્થિતિર-કલ્પમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કર્યા પછી-સામાયિક સંયમ અને છેદોપસ્થાપન ચારિત્ર પરિણમ્યા પછી કેટલાએક મહા-પરાકર્મી પુરુષો, પ્રથમસંઘયણુ-વજ્રપભનારાય શરીર ધારણુ કરનારા મુનિઓ પરિહારવિશુદ્ધ ચારિત્રનો અનુભવ- કરી જિનકલ્પને આચરે છે.

જિનકલ્પનું આચરણુ અનેક પ્રકારે આરાધવામાં આવે છે. કેટલાએક ઉપધિ પાત્ર વગેરે ઉપકરણુ રાખે છે ને કેટલા-એક સર્વસ્વનો ત્યાગ કરે છે.

ઉપધિ પાત્ર વગેરે રાખનારાના આડ પ્રકાર છે.

૧. (૧) રજોહરણુ-(ઓઘો), (૨) મુહપત્તિ, (૩) પાત્ર, (૪) પાત્રબન્ધન, (૫) પાત્રસ્થાપન, (૬) પાત્ર-કેસરિકા, (પૂંજણી) (૭) પલ્લાં, (૮) ગુચ્છાં, (૯) પાત્ર-નિર્યોગ, ને (૧૦-૧૧-૧૨) ત્રણ કપડાં એમ બાર ઉપકરણુ રાખનારા.

૨. ત્રણ કપડાને બદલે એ કપડા રાખે તે ૧૧ ઉપકરણુધારી.

૩. એક જ કપડો રાખે તે ૧૦ ઉપકરણુવાળા.

૪. કપડાં સિવાયનું સર્વ રાખે તે ૯ ઉપકરણુવાળા.

૫. ૩ કપડાં, ઓઘો ને મુહપત્તિ એટલું જ રાખે ને પાત્ર વગેરે ન રાખે તે પાંચ ઉપકરણુધારી.

૬. એ કપડાં ને ઓઘો મુહપત્તિ રાખે તે ૪ ઉપકરણુવાળા.

૭. એક જ કપડો ને ઓઘો મુહપત્તિ રાખે તે ૩ ઉપકરણુવાળા.

૮. ફક્ત ઓઘો મુહપત્તિ જ રાખે તે એ ઉપકરણુવાળા.

આ આઠ પ્રકારના ઉપકરણધારી અને ઉપકરણ વગરના નવમા એ નવે જિનકલ્પી મુનિઓ અચલ ધૈર્યવાળા હોય છે. તેમને ઓછામાં ઓછું ન્યૂન નવ પૂર્વનું જ્ઞાન હોય છે. અતુલ સહિષ્ણુતા હોય છે. ગમે તે વ્યાધિનો તેઓ ઉપચાર કરાવતા નથી. શુદ્ધ આહાર ન મળે તો છ-છ મહિનાના ઉપવાસ કરે, શુદ્ધ સ્થાંડિલ પ્રાપ્ત ન થાય તો છ-છ માસ સુધી નિહારને રોડી રાખે. પોતાના આત્માનું જ શ્રેયઃ સાધવું એ એક જ નિર્ધાર હોય છે, તેથી તેઓ કોઈને દીક્ષા આપતા નથી. જનતા સમક્ષ સભામાં વ્યાખ્યાન હેતા નથી. ક્ષુદ્ર ત્રીજા પહોરમાં વિહાર-ગોચરી વગેરે કરે છે. ચોથા પ્રહરની શરુઆતથી બીજા દિવસના બીજા પહોર સુધી કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાને જ રહે છે. વનમાં કે નગરમાં, કાંટામાં કે કાંકરામાં ગમે ત્યાં હોય તો પણ ચોથા પ્રહર ખેસે કે તુરત જ ત્યાં ને ત્યાં કાઉસ્સગ્ગ ધ્યાને સ્થિર થઈ જાય છે.

આચાર્ય મહારાજશ્રીએ જિનકલ્પને સમજાવીને કહ્યું કે “ એ જિનકલ્પ જમ્બૂસ્વામીજી પછી વિચ્છેદ ગયો છે. પૂજ્યાર્ય મહાગિરિજી મહારાજે જિનકલ્પની તુલના કરી હતી.

આચાર્ય મહારાજશ્રીનું કથન સાંભળી શિવભૂતિ મુનિએ કહ્યું “ મહારાજ ! હું જિનકલ્પનું આચરણ કરવા સમર્થ છું. મારામાં ગમે તે સહન કરવાનું સામર્થ્ય છે. મારે માટે તે કલ્પનો વિચ્છેદ નથી. વાસ્તવિક મુનિમાર્ગ મને તેમાં જ સમજાય છે. આજથી હું આ ઉપકરણ વગેરે સર્વનો ત્યાગ કરું છું.” એમ કહીને શિવભૂતિ દિગમ્બરપણે ગુરુમહારાજ પાસેથી ચાલી નીકળ્યા ને ઉદ્યાનમાં કાઉસ્સગ્ગપણે રહ્યા.

*

/ *

*

શિવભૂતિની ખંડેન ઉત્તરાએ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી.

દિગમ્બરપણે શિવભૂતિ રહ્યા છે તે બાણી બન્ધુસ્નેહે ઉત્તરાચ્ચે પણ વસ્ત્રનો ત્યાગ કર્યો ને દિગમ્બરા થઈને ભાઈની પાછળ ગઈ.

ગોચરીનો સમય થયો એટલે ઉત્તરાચ્ચે નગ્નપણે જ નગરમાં ગોચરી માટે પ્રવેશ કર્યો. તેનું રૂપ અપૂર્વ હતું. સભ્યજનો તેને નગ્ન બેઠને જ્લાનિ અનુભવવા લાગ્યા. કામીજનો કુદૃષ્ટિથી તેને નીરખવા લાગ્યા.

તે સમયે છળમાં બેઠેલી એક વારાંગનાચ્ચે ઉત્તરાની આ સ્થિતિ ને તેથી ઉત્પન્ન થતું જનતાનું વાતાવરણ નીહાળ્યું. ગણિકાને લાગ્યું કે આવી તપસ્વિનીચ્ચે નગ્ન ભટકશે તે અનર્થ થશે. વેશ્યાચ્ચે પ્રત્યેની લોકોની અભિરુચિ ઓછી થઈ જશે.

ગણિકા ઉપરથી બેઠ રહી છે એટલામાં ઉત્તરા નીચી દૃષ્ટિથી ધીરે ધીરે ચાલતી તે છળ નીચે આવી ત્યારે ગણિકાચ્ચે ઉપરથી એક વસ્ત્ર તેના ઉપર નાખ્યું. દાસીને મોકલીને વસ્ત્ર પહેરાવ્યું. લજ્જાના ભારથી દબાયેલી તેણે આનાકાની કરતાં કરતાં પણ સ્વીકાર્યું-પહેર્યું.

ગોચરી લઈને શિવભૂતિ પાસે જઈને તેણે બનેલ સર્વ બનાવ સવિસ્તર કહી સંભળાવ્યો.

શિવભૂતિચ્ચે ઉત્તર આપતાં જણાવ્યું કે-

“ સ્ત્રીચ્ચે નગ્ન ન રહી શકે. તું વસ્ત્ર રાખ. સ્ત્રીને સમ્પૂર્ણ ચારિત્ર સંભવતુ જ નથી.”

ભાઈની અનુમતિથી ઉત્તરાચ્ચે વસ્ત્ર રાખવાનું સ્વીકાર્યું.

શિવભૂતિની સમજાવવાની શક્તિ સારી હતી એટલે તેણે એ શક્તિવાળા શિષ્યો કર્યા.

એક કોંડિન્ય અને બીજા કોટ્ટવીર. કોંડિન્ય એ જ કુન્દ-કુન્દાચાર્ય. તે બન્નેના અનેક શિષ્યો થયાં. એ પ્રમાણે પરંપરા ચાલી. આજ પણ તે પરંપરા ચાલુ જ છે.

એ પ્રમાણે અભિમાની ને ઉદ્ધત ગૃહસ્થ જીવન જીવી, સંયમ જીવનને અનુસરી, ગર્વવશ દ્વિગમ્બર મતની માન્યતાના બીજકો વાવી, તેના પ્રરૂપક બની શિવભૂતિ અનન્ત કાળ-પ્રવાહમાં તણાઈ ગયા.

*

*

*

નિર્યુક્તિકારે ત્રણ ગાથામાં આ હકીકત નીચે પ્રમાણે જણાવી છે—

છઠ્ઠાસસયાઈં નવુત્તરાઈં, તદ્દા સિદ્ધિ ગયસ્સ વીરસ્સ ।

તો બોડિયાણ દિઠ્ઠી, રહવીરપુરે સમુપ્પણા ॥ ૧ ॥

રહવીરપુરં નગરં, દીવગમુજ્જાણમજ્જકળ્હે ય ।

સિવભૂહસ્સુવહિમ્મિ, પુચ્છા થેરાણ કહણા ય ॥ ૨ ॥

બોડિયસિવભૂઈંઓ, બોડિયલિજ્જસ્સ હોઈ ઉપ્પત્તી ।

કોઢિન્ન કોટ્ટવીરા, પરંપરાફાસમુપ્પન્ના ॥ ૩ ॥

પરિશિષ્ટ બીજું

નયવાદ

[નિહત્તવાદમાં ચર્ચાયેલ વિષયો જુદા જુદા નયને આધારે છે. જેમકે જમાલિએ ઋણુસૂત્ર નયને આધારે કહેવાયેલ વચનોને વ્યવહારથી સમજવા પ્રયત્ન કર્યો તે ઋણુસૂત્રનો અપલાપ કર્યો. આર્ય અશ્વમિત્રે ઋણુસૂત્રની માન્યતાને મુખ્ય કરી ક્ષણિક વાદ સ્વીકાર્યો. રોહગુપ્તની ચર્ચામાં સમલિશ્દવું કાંઈક સ્વરૂપ લાગ લગવી ગયું. એટલે નિહત્તવાદને સમજવામાં નયોનું જ્ઞાન ખાસ અગત્યનું છે. સંક્ષેપમાં અહિં તે જણાવવામાં આવે છે.]

નયજ્ઞાનની આવશ્યકતા—

વિશ્વના વ્યવહાર માત્રમાં નયજ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે. નયજ્ઞાન સિવાય જો કોઈ પણ વિચારણા કે વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો તે વિચારણા યા વ્યવહાર પોતાનું વાસ્તવિક રૂળ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, એટલું જ નહિ પણ વિપરીત રૂળ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે નયજ્ઞાન દરેકે મેળવવું જોઈએ.

નયનું સામાન્ય સ્વરૂપ—

નયને સામાન્ય રીતે સમજવા માટે ‘ઢાલની એ બાબુ’-વાળું દષ્ટાન્ત સાચે પ્રકાશ પાડે છે, તે આ પ્રમાણે છે.

પૂર્વના સમયમાં શૂરવીરતા માટે મોટે ભાગે રજપુત જાતિ

વખણાતી. કોઈ પણ સંકટ આવે તો રજપુત પોતાના પ્રાણ આપીને પણ તે સંકટનું નિવારણ કરતો.

એક ગામ ઉપર એક પ્રસંગે કેટલાએક લૂંટારાઓએ લૂંટ ચલાવી. એક રજપુતે પોતાના પ્રાણનો ભોગ આપીને તે લૂંટારુઓથી ગામને બચાવ્યું. ગામવાળાઓએ તેના સ્મરણને માટે ગામને પાદરે તેની સ્મારક પ્રતિકૃતિ (પાળીયો) બનાવી અને તે વીરના હાથમાં એક તરવાર અને ઢાલ મૂક્યાં. તે ઢાલને બે બાજુ હતી. લોકોએ તેની એક બાજુ સોનાથી ને બીજી બાજુ રૂપાથી રસાવી હતી.

એક વખતે પરદેશી બે મુસાફરો તે ગામને પાદરે નીકળ્યા. વીર રજપુતના સ્મારકને જોઈને બંને તેના વખાણ કરવા લાગ્યા.

એકે કહ્યું—“ ધન્ય છે વીરને કે જેણે પરને માટે પ્રાણ પાથર્યા. ”

બીજાએ કહ્યું—“ ગામને પણ ધન્ય છે કે તેની કદર કરી પાળીયો બનાવ્યો કે સદાને માટે તેનું નામ ગવાયા જ કરે. ”

વળી પહેલાએ કહ્યું—“ પાળીયો તો બનાવ્યો પણ તેમાં તેની શૂરવીરતાની નિશાની તરીકે તરવાર ને ઢાલ આપ્યાં, ને ઢાલ પણ સાદી નહિ રૂપે રસેલી. ખરેખર આ ગામના લોકો કદરદાન છે. ”

બીજાએ કહ્યું—“ લાઈ ! જો તો ખરો ! ઘેનમાં ને ઘેનમાં કેમ બોલે છે ? ઢાલ તો સોને રસેલી છે ને તું રૂપાની કહે છે. ”

“ તું કાંઈ ધતુરોબતુરો પીઈને નથી આવ્યો ને ? કે તને ઘોળું ખારતા જેવું પણ પીળું લાગે છે. જરા આંખ ફાડીને ખરોખર જો એટલે ખબર પડશે ” પહેલાએ કહ્યું.

“ ધતુરો પીધો હશે તારા બાપે ! તારી આંખો જ પુટલી છે કે તને બધું ધોળું ધોળું દેખાય છે. નહિ તો ચોકળું પીળું સોનું છે તેંય ખબર ન પડે. ” બીજાએ કહ્યું.

એમ ને એમ એક બીજા ધોળા-પીળાને માટે ગાળાગાળી ને મારામારી ઉપર આવી ગયા. ગામના લોકોને ખબર પડી એટલે તેઓ આવ્યા ને ઠાઠા માણસોએ તે બંનેને સમજાવ્યું કે-ભાઈ તમે આ ધોળા ઉપર રહ્યા રહ્યા લડો છો શામાટે ? જરા નીચે ઉતરીને એક બીજા ઢાલની બીજી બાજુ જોઈ લો તો ખબર પડે. તમારા બંનેનું કહેવું સત્ય છે. આ ઢાલની એક બાજુ સોને રસી છે ને બીજી બાજુ રૂપે રસી છે.

પછી બંને મુસાફરોએ જોયું ત્યારે પોતે નકામા લડતા હતા તે સમજાયું. પોતાની મૂર્ખાઈનો અફસોસ કરતા ને ગામ-વાળાની પ્રશંસા કરતા આવ્યા ગયા.

એ પ્રમાણે જો કોઈ પણ વસ્તુને આપણે એક જ અપેક્ષાએ સમજીએ કે કહીએ એટલું જ નહિ પણ બીજી અપેક્ષાનો વિરોધ કરીએ તો સત્ય સમજાય નહિ ને વિરોધ જ વધી પડે. પણ જ્યારે બીજી અપેક્ષાને સમજીએ ત્યારે જ વસ્તુનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ સમજાય એટલે—બીજી અપેક્ષાઓનો વિરોધ કર્યા સિવાય એક અપેક્ષાએ વસ્તુને જાણવી કે કહેવી તેનું નામ નય.

નયના વિભાગ—

પ્રશ્ન—ઉપર જે નયનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું તે નય શું એક જ છે કે અનેક ?

ઉત્તર—ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નય અપેક્ષાને અવલમ્બે છે. અપેક્ષા એક જ નથી હોતી, એટલે નય એક નથી પણ

અનેક છે. વળી અપેક્ષા તો વ્યક્તિદીઠ ને વચનદીઠ જુદી જુદી હોય છે. એ રીતે જેટલી અપેક્ષાઓ છે તેટલા નયો છે. જે માટે વિશેષાવશ્યક લાભ્યમાં કહ્યું છે—

‘ જાવન્તો વચણપદ્ધા, તાવન્તો વા નયા વિસદ્દાઓ ॥ ’

(અથવા અપિ શબ્દથી-જેટલા વચનવ્યવહારો છે તેટલા નય છે.)

પ્રશ્ન—એ પ્રમાણે તો નયો ગણત્રી વગરના થયાં, તો તે સર્વાનું સ્વરૂપ-જ્ઞાન કઈ રીતે થઈ શકે ?

ઉત્તર—જે કે સર્વ નયોનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન સર્વજ્ઞ સિવાય અન્યને ન જ થઈ શકે, તો પણ નયોનું સ્વરૂપ સમજાય અને સત્ય વ્યવહાર ચાલે માટે જ્ઞાની ભગવંતોએ તે સર્વ નયોની જુદી જુદી વહેંચણુ કરીને તેઓનો મુખ્ય સાત નયમાં સમાવેશ કરેલ છે. એટલે તે સાત નયનું સ્વરૂપ સમજાયાથી નયનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.

પ્રશ્ન—તે સાત નય કયા ?

ઉત્તર—નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમ-ભિરૂઠ અને એવંભૂત એ પ્રમાણે તે સાત નયો છે.

*

*

*

નૈગમ નય

પ્રશ્ન—તે સાત નયોમાં પ્રથમ નૈગમ નય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર—નિગમ એટલે લોક અથવા સંકલ્પ, તેમાંથી જેની ઉત્પત્તિ છે તે નૈગમ નય, અર્થાત્ લોકપ્રસિદ્ધ અર્થોનો સ્વી-કારનાર નય તે નૈગમ નય છે. અથવા જે નયનો વસ્તુને

જાણવાનો માર્ગ એક નથી પણ અનેક? છે તે નૈગમ નય.

આ નય વસ્તુના ઊદ્ધમાં સામાન્ય ધર્મ અને વિશેષ ધર્મ એમ બન્ને ધર્મને પ્રધાન માને છે.

પ્રશ્ન—આ સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાય માટે કોઈ ઉદાહરણથી સમજાવો.

ઉત્તર—આ નયને માટે લાખ્યમાં ત્રણ ઉદાહરણ બતાવ્યા છે. એક નિલયનું, બીજું પ્રસ્થકનું ને ત્રીજું ગામનું, તે આ પ્રમાણે—

ઉદાહરણ પહેલું : ધરનું—

કોઈને પૂછવામાં આવે કે તમે ક્યાં રહો છો ? તો તે કહે કે લોકમાં. લોકમાં ક્યાં ? તો કહે મધ્ય લોકમાં. મધ્ય લોકમાં ક્યાં ? તો કહે કે જમ્બૂદ્વીપમાં જ, એમ ને એમ ભરતક્ષેત્રમાં, મધ્યખંડમાં, હિન્દુસ્તાનમાં, ગૂજરાતમાં, સુરતમાં, ગોપીપુરામાં, યૌષધશાલામાં, ને છેવટે મારો આત્મા છે તેટલા પ્રદેશોમાં.

આ સર્વ પ્રકારો-ઉત્તરો નૈગમ નયને આશ્રયીને છે. તે યથાર્થ છે. તેમાં પૂર્વ-પૂર્વ વાક્યો ઉત્તર-ઉત્તર વાક્યોની અપેક્ષાએ સામાન્ય ધર્મનો આશ્રય કરે છે.

ઉદાહરણ બીજું : પ્રસ્થકનું—

કોઈ સુધાર જંગલમાં જતો હોય, ને માર્ગમાં તેને કોઈ પૂછે કે શું લેવા જાવ છો ? ત્યારે તે કહે કે પ્રસ્થક લેવા જઉં

૧. ન વિદ્યતે एको गमो यस्य स नैगमः । नैगमने एदले નૈગમ એ પ્રમાણે સમાસમાં જે ક નો લોપ થયેલ છે તે વ્યાકરણના પૃષોદરાદિ ગણને આધારે છે.

૨. પ્રસ્થક-એટલે લાકડાનું ધાન્ય માપવાનું માપવિશેષ.

હું. જંગલમાં જઈને લાકડું કાપતો હોય ત્યારે પૂછે છે કે શું કાપો છો ? તો કહે કે પ્રસ્થક કાપું છું. લાકડું લઈને ઘર તરફ આવતો હોય ને પૂછે કે શું લાવ્યા ? તો કહે કે પ્રસ્થક લાવ્યો. છેવટે પ્રસ્થકનો આકાર બનાવતાં પણ પ્રસ્થક કહે ને બન્યા પછી પણ પ્રસ્થક કહે. અહિ, સુથાર જે લાકડાંને ચીરતાં, છોલતાં, ઘડતાં, એમ સર્વ કાર્ય કરતાં પ્રસ્થક શબ્દથી સંબોધે છે તે પણ નૈગમ નયને આશ્રયીને યથાર્થ છે. આ ઉદાહરણમાં વિશેષની પ્રધાનતા છે.

ઉદાહરણ ત્રીજું: ગામનું—

કેટલાએક મુસાફરો મુસાફરી કરતાં કરતાં સુરત તરફ જતા હોય, ત્યાં તેઓ સુરતની હદમાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેઓમાંથી કેઈ પૂછે કે આપણે ક્યાં આવ્યા ? જાણકાર કહે કે સુરતમાં. થોડું આગળ ચાલે અને ગામની બહારના બાગ-બગીચામાં પ્રવેશ કરે તે સમયે પૂછે તો પણ સુરતમાં આવ્યા એમ કહે. ગામના કિલ્લા પાસે આવે ત્યારે પણ સુરતમાં આવ્યા. ચૌટામાં, મહોલ્લામાં, શેરીમાં, ખડકીમાં, ઘરમાં અને આખર પોતાને ખેસવાના ઓરડામાં-ખેસવાની જગાએ આવે ત્યારે પણ સુરતમાં આવ્યા એમ કહે. વળી સુરતના પાંચ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો બહારગામ વિદ્વાન મુનિમહારાજને વિનતિ કરવા માટે જાય ત્યારે જે ગામમાં તેઓ ગયા હોય તે ગામના માણસો વાત કરે કે આજ તો સુરત વિનતિ કરવા માટે આવ્યું છે.

એ પ્રમાણે ઉપર બતાવેલ સર્વ સ્થળે સુરત સુરત, એવો જે વ્યવહાર થાય છે તે નૈગમ નયને આધારે છે.

જગતના સર્વ વ્યવહારોમાં નૈગમ નયની પ્રધાનતા છે.

પ્રશ્ન—નૈગમ નય પ્રમાણે વર્તનાર સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય કે મિથ્યાદષ્ટિ ?

ઉત્તર—નૈગમ નયને માનનાર અને તે પ્રમાણે ચાલનાર જે ખીલ નયોનો વિરોધ ન કરે તેા સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય અને નૈગમ નય સિવાય અન્ય નયોનો વિરોધ કરે તેા મિથ્યાદષ્ટિ કહેવાય.

પ્રશ્ન—જગતમાં અનેક દર્શનો છે. તેમાંથી કોઈ પણ દર્શન આ નયની માન્યતાને આધારે થયેલ છે ?

ઉત્તર—હા ! વૈશેષિક અને નૈયાયિક દર્શન આ નયને આધારે થયેલ છે. તે બંને દર્શનો વ્યવહારને ઉપયોગી પદાર્થોનું સારી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. તેમની માન્યતા નૈગમનયને આધારે માન્ય કરવા યોગ્ય છે, પરંતુ તેઓ અન્ય નયના વિચારોને મિથ્યા માનતા હોવાથી તે બંને દર્શનો મિથ્યા છે.

*

*

*

સંગ્રહ નય.

પ્રશ્ન—ખીલ સંગ્રહ નયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—અર્થાનાં સર્વેકદેશગ્રહણં સદ્ગ્રહઃ^૧ । [સર્વ સામાન્ય એક દેશવડે પદાર્થોનો જે સંગ્રહ કરવો તે સંગ્રહ]

અર્થાત્ પૂર્વે બતાવેલ નૈગમ નયમાં સામાન્ય અને વિશેષ બંનેની ઉપયોગિતા છે. તેમાંથી વિશેષને ગૌણ કરી ફક્ત સામાન્યને જ પ્રધાન માની તે સામાન્ય ધર્મવડે જે નય સર્વ વસ્તુઓનો એકમાં સમાવેશ કરે તે સંગ્રહનય

પ્રશ્ન—આ સ્વરૂપ સમજાય તે માટે કોઈ દષ્ટાન્ત આપો.

૧ સંગ્રહણાતીતિ સદ્ગ્રહઃ [જે સંગ્રહ કરે તે સંગ્રહ.]

ઉત્તર—કોઈ શ્રીમન્ત ગૃહસ્થ જમવા બેઠો હોય ને રસોઈયાને કહે કે ‘લોજન લાવો’ એટલે રસોઈયો લોજનમાં દૂધપાક, પુરી, રોટલી, દાળ, ભાત, શાક, પાપડ, ચટણી, અથાણું વગેરે વસ્તુઓ પીરસે એટલે ત્યાં લોજનમાં ખાવાની સર્વ વસ્તુઓનો જે સમાવેશ થાય છે તે સંગ્રહનયને આશ્રયીને છે.

એ જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાય કહેવાથી તેમાં આંબો, લીંબડો, વડ, બાવળ, આવળ, પીપર, પીપળો, ગુલાબ, ચમેલી વગેરે સર્વ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ થાય છે.

જીવાસ્તિકાય કહેવાથી તેમાં દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારક વગેરે સર્વ જીવો આવી જાય છે.

દ્રવ્ય કહેવાથી જીવ, અજીવ (પુદ્ગલ), ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, કાળ એમ સર્વ દ્રવ્યનો સંગ્રહ થાય છે.

એ પ્રમાણે સંગ્રહનય સર્વ વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે.

પ્રશ્ન—આ નયને આધારે કોઈ દર્શનની ઉત્પત્તિ છે ?

ઉત્તર—સાંખ્ય દર્શન અને (અદ્વૈત) વેદાન્ત દર્શન. આ નયના પ્રતીક રૂપ છે. સાંખ્ય દર્શન પાંચ ભૂતનો પાંચ તન્માત્રામાં સમાવેશ કરે છે. પાંચ તન્માત્રા વગેરે સોળ પદાર્થો અહંકારમાં આવી જાય છે. અહંકાર બુદ્ધિમાં સમાય છે. બુદ્ધિ પ્રકૃતિમાં શમી જાય છે. એ પ્રમાણે સમ્પૂર્ણ વિશ્વને તે પ્રકૃતિ અને આત્મામાં સંગૃહીત કરી લે છે. અદ્વૈત વેદાન્ત પણ જગતના સર્વ પદાર્થોને બ્રહ્મરૂપ માની ‘બ્રહ્મ સત્યં જગન્-મિથ્યા’ એ પ્રમાણે કહે છે. એ સર્વ સંગ્રહનયને અવલંબીને જ છે.

આ સિવાયના અન્ય નયોની માન્યતા આ બંને દર્શનોને માન્ય ન હોવાથી તે બંને દર્શનો અસત્ય છે, મિથ્યા છે.

*

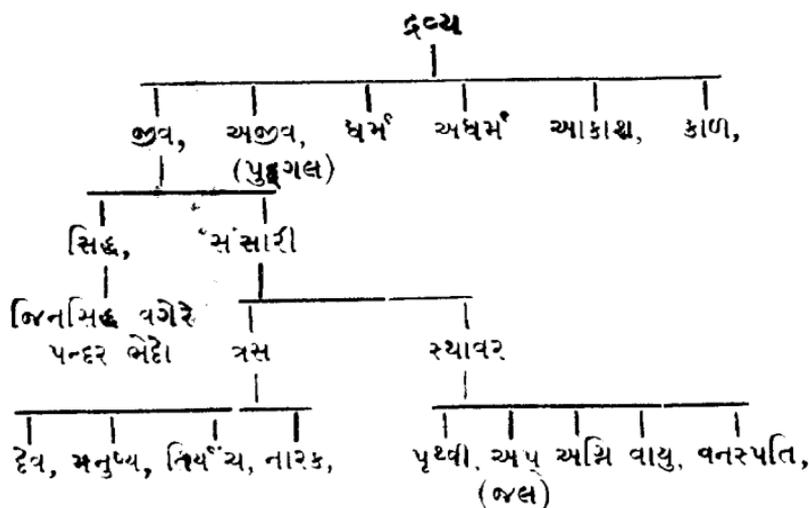
*

*

વ્યવહાર નય.

પ્રશ્ન—ત્રીજા વ્યવહાર નયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—ત્રિ-વિશેષેણ, અવહરતિ-પ્રરૂપયતિ, પદાર્થાન્નુ ઇતિ વ્યવહારઃ । વિશેષે કરીને જે પદાર્થોનું નિરૂપણ કરે છે તે વ્યવહાર નય કહેવાય છે. અર્થાત્ સંગ્રહ નય સામાન્ય ધર્મને સ્વીકારી સર્વને એક બીજામાં સમાવે છે ત્યારે તેનાથી વિપરીત વ્યવહાર નય વિશેષ ધર્મને મુખ્ય કરી દરેક પદાર્થોને છૂટા પાડી સમજાવે છે, તે આ પ્રમાણે.

એ પ્રમાણે આ નય સર્વ પદાર્થોને વિશેષે કરીને બતાવે છે. ચાર્વાકદર્શન આ નયને આશ્રયીને જ પાંચભૂત વગેરે વિશેષે માને છે.

નૈગમ=સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેને સ્વીકારે છે.

સંગ્રહ=ફક્ત સામાન્યને જ સ્વીકારે છે.

વ્યવહાર=કેવળ વિશેષનો જ ઉપયોગ કરે છે.

આ ત્રણે નયો લોક વ્યવહારમાં વિશેષ ઉપયોગી છે. દ્રવ્યને વિષય કરીને આ ત્રણે નયોનું સ્વરૂપ ચાલે છે માટે આ ત્રણે દ્રવ્યાર્થિક નયો કહેવાય છે.

પર્યાયાર્થિક નયની વ્યાખ્યા—

જગતમાં રહેલ દરેક વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને પર્યાય યુક્ત છે. તેમાં દ્રવ્ય એટલે ધર્મી અને પર્યાય એટલે ધર્મ. દરેક વસ્તુમાં અનંત પર્યાયો (ધર્મો) રહેલા છે. તેમાં જ્યારે ધર્મીની એટલે દ્રવ્યની પ્રધાનતાએ વિચારણા કરાય છે ત્યારે દ્રવ્યાર્થિક વિચારણા અથવા દ્રવ્યાર્થિક નય કહેવાય છે અને પર્યાયને પ્રધાન કરીને વિચાર કરાય તે પર્યાયાર્થિક નય કહેવાય છે. ગૌણતાએ દ્રવ્યાર્થિક નયમાં પર્યાયની અને પર્યાયાર્થિક નયમાં દ્રવ્યની અપેક્ષા તો રહે જ છે. જેમાં પર્યાય એટલે ધર્મની વિવક્ષા વિશેષ છે એવા પર્યાયાર્થિક નયો ચાર છે. ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવંભૂત.

*

*

*

ઋણુસૂત્ર નય

પ્રશ્ન—સાત નયમાંના ચોથા ઋણુસૂત્ર નયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—ઋજુ-પ્રાજ્ઞલં વર્તમાનક્ષણં સૂત્રયતીતિ ઋજુસૂત્રઃ । જે વિચારણા વર્તમાન કાળને ગુંથે તે ઋણુસૂત્ર નય, અથવા ઋણુ એટલે અવક-સરલપણે વસ્તુને જે નિરૂપે તે ઋણુસૂત્ર નય કહેવાય. ઋણુસૂત્રને સ્થાને કેટલીક વખત ઋણુશ્રુત શબ્દ વપરાયેલ જેવામાં આવે છે. ત્યાં તેનો અર્થ ઋણુ એટલે સરલ અને શ્રુત એટલે બોધ, અર્થાત્ સરલપણે જે બોધ કરે તે ઋણુશ્રુત કહેવાય.

પ્રશ્ન—આ નય સ્પષ્ટ સમજાય તેવું કોઈ વ્યવહાર ઉદાહરણ આપો.

ઉત્તર—જો કે મનુષ્યોને ભૂતકાળનો અને ભવિષ્યકાળનો વિચાર કર્યા સિવાય ચાલતું નથી તો પણ કેટલીક વખત ચાલુ પરિસ્થિતિને જ જુએ છે.

गते शोको न कर्तव्यो, भविष्यं नैव चिन्तयेत् ॥
वर्तमानेन योगेन, वर्तन्ते हि विचक्षणाः ॥

(ભૂતકાળમાં ગયેલાનો શોક ન કરવો. ભવિષ્યની ચિન્તા કરવી નહિ. વિચક્ષણ પુરુષો તો વર્તમાન કાળમાં વર્તતા યોગથી જ પ્રવર્તે છે.)

એ નીતિકથિત વચન પ્રમાણે સુજ્ઞ જનોને ભૂત ને ભાવીના સુખ-દુઃખના હર્ષશોક વર્તમાનમાં હોતા નથી, પરંતુ તેઓ તો ચાલુ કાળને જ અનુસરે છે. ભૂતકાળમાં રાજા હોય ને વર્તમાનમાં લિખારી હોય, વર્તમાનનો લિખારી ભવિષ્યમાં ભૂપતિ થવાનો હોય, તેથી તે રંક ચાલુ કાળમાં રાજાના સુખને અનુભવતો નથી.

એ જ પ્રમાણે પૂર્વ કાળમાં આત્મજ્ઞાનમાં તલ્લીન થયેલ આત્મા ચાલુ કાળમાં બાહ્ય વિષયોમાં આસક્ત હોય અને ચાલુ વિષયાસક્ત આત્મા ભવિષ્યમાં ધર્મધ્યાનમાં લીન આત્માની મસ્તી માણતો મહાયોગી બનવાનો હોય પરંતુ તેથી તે આત્મા વર્તમાનમાં આત્મજ્ઞાનની લીનતાના અનુપમ સુખના આસ્વાદને અનુભવી શકતો નથી. સાકર તો ખાય ત્યારે જ મીઠી લાગે છે. એ રીતે ઋણુસૂત્ર નય પણ ભૂત અને ભવિષ્યના પર્યાયોનો ત્યાગ કરીને વર્તમાન પર્યાયને જ સ્વીકારે છે.

આ ઋણુસૂત્ર નયના બે પ્રકારો છે: એક સ્થૂલ ઋણુસૂત્ર

અને ખીજે સૂક્ષ્મ ઋણુસૂત્ર. તેમાં સ્થૂલ ઋણુસૂત્ર વર્તમાન પર્યાય ઘણા સમય સુધી રહે છે એમ માને છે. જેમકે જીવના દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ ને નારક વગેરે પર્યાયો છે. તેમાં દેવ પર્યાયમાં જીવ ઉત્કૃષ્ટ તેત્રીશ સાગરોપમ સુધી રહે છે. મનુષ્ય પર્યાયમાં વધારેમાં વધારે ત્રણ પદ્યોપમ રહે છે. ઇત્યાદિ તે સ્વીકારે છે. પણ સૂક્ષ્મ ઋણુસૂત્ર કહે છે કે કોઈ પણ પર્યાય એક ક્ષણથી વિશેષ રહેતો જ નથી. ખીજે સમયે પર્યાયો બદલાય જાય છે માટે તે પર્યાય માત્રને ક્ષણસ્થાયી માને છે.

પ્રશ્ન—આ નયની માન્યતા કયા દર્શનને અભિમત છે ?

ઉત્તર—‘યદેવાર્યક્રિયાકારિ તદેવ પરમાર્ય સત્’ ।

જે અર્થક્રિયાને કરે છે તે જ વાસ્તવિક સત્ છે. દરેક પદાર્થને અનુરૂપ ક્રિયા થતી જ હોય છે. દરેક ક્ષણે નવા નવા વિષયને અનુકૂળ નવી નવી ક્રિયાઓ થાય છે, એટલે આ ક્ષણે જે ક્રિયા છે તે ખીજે ક્ષણે નથી, ખીજી ક્ષણે બુદ્ધી ક્રિયા છે માટે પદાર્થ પણ બુદ્ધો છે. એ પ્રમાણે દરેક પદાર્થ ક્ષણ માત્ર રહેવાવાળો છે. કહ્યું છે કે-‘યત્ સત્ તત્ ક્ષણિકમ્’ (જે સત્ છે તે ક્ષણ માત્ર સ્થાયી છે). એ પ્રમાણે બૌદ્ધ દર્શનની માન્યતા છે. તે આ સૂક્ષ્મ ઋણુસૂત્ર નયને આધારે છે. ઋણુસૂત્ર નય ખીજા નયોનું ખાંડન કે વિરોધ કરતો નથી. જ્યારે બૌદ્ધ દર્શન પોતાનું જ સત્ય છે, ખીજાનું મિથ્યા છે એમ માને છે માટે તે મિથ્યા છે.

પ્રશ્ન—આ નયના સમ્બન્ધમાં વિશેષ કાંઈ જાણવા યોગ્ય હોય તે સમજાવો.

ઉત્તર—આગમમાં એક સ્થાને ‘હજ્જુસુમસ્સ ઇને અણુવડસૈ ઇગં દઘ્વાવસ્સગં પુહ્સં જેચ્છહ ।’ એ પ્રમાણે સૂત્ર આવે છે.

તે સૂત્રનો વિરોધ ન થાય માટે શ્રી જ્ઞાનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ વગેરે પૂજ્યો ઋણુસૂત્ર નયને દ્રવ્યાર્થિક નયમાં ગણે છે. ને તે કારણે દ્રવ્યાર્થિક નય ચાર છે: નૈગમ, સંશ્રદ્ધ, વ્યવહાર અને ઋણુસૂત્ર. ને બાકીના શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવંભૂત એ ત્રણ નયો પર્યાયાર્થિક છે એમ માને છે.

મહાવાદી શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર વગેરે તાર્કિકો ઋણુસૂત્રને પર્યાયાર્થિકમાં ગણીને, પર્યાયાર્થિક નયના ચાર પ્રકાર અને દ્રવ્યાર્થિક નયના ત્રણ પ્રકાર છે એમ જણાવે કે જે સિદ્ધાન્ત હાલ વિશેષ પ્રચલિત છે.

જો કે પૂજ્ય જ્ઞાનલદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો અને મહાવાદી સિદ્ધસેન તાર્કિકનો દેખીતી રીતે વિરોધ ગણાય, છતાં આપણે પૂર્વે કહી ગયા તે પ્રમાણે દ્રવ્યાર્થિક નયમાં પર્યાયની અને પર્યાયાર્થિક નયમાં દ્રવ્યની ગૌણતા તો રહે જ છે. એ રીતે ઋણુસૂત્ર નય વર્તમાન પર્યાયની મુખ્યતાએ પર્યાયાર્થિક નય ગણાય, ને જ્યારે તે પર્યાયને મુખ્ય ન ગણીએ ને દ્રવ્યને મુખ્ય માનીએ ત્યારે તે નય દ્રવ્યાર્થિક નય ગણાય. એટલે તે અન્ને મતો એકની ગૌણતા ને બીજાની મુખ્યતા એ રીતિએ થયેલા હોવાથી ઉભયમત અવિરુદ્ધ છે.

શત ન્યાયગ્રન્થપ્રણેતા ન્યાયવિશારદ શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયજી મહારાજ નયરહસ્યમાં આ પ્રસંગનો ઉલ્લેખ કરતાં જણાવે છે જે- ‘**ઉક્તં સૂત્રં ત્વનુયોગાંશમાદાય વર્તમાન-વક્ત્ર્યકપર્યાયે દ્રવ્યપદોપચારાત્ સમાધેયમિતિ**’ । (ઉપર જણાવેલ સૂત્ર તો અનુયોગ-વ્યાખ્યાનના અંશને આશ્રયીને વર્તમાન આવશ્યકના પર્યાયમાં દ્રવ્ય પદનો ઉપચાર કરીને સંગત કરવું.)

શબ્દ નય

પ્રશ્ન—શબ્દ નય કોને કહેવાય ?

ઉત્તર—જગતના વ્યવહારો ભાષાને આધારે ચાલે છે. કંઈપણ કાર્ય હોય કે કોઈપણ પદાર્થનું નિર્વચન કરવું હોય તો શબ્દ સિવાય ઘંઈ શકતું નથી એટલે ‘શબ્દયતે વચનગોચરી ક્રિયતે વસ્તુ યેન સ શબ્દઃ ।’ (જેના વડે પદાર્થ વચનના વિષય-ભૂત કરાય તે શબ્દ નય.)

આ શબ્દ નય ભાવ નિક્ષેપને અભિમત વસ્તુઓનો મુખ્યત્વે યોધ કરે છે. જેમકે શબ્દ નય ‘જિન’ શબ્દથી જેમણે રાગદ્રેષ જાણ્યા છે, ભૂમિતલ ઉપર વિચરી રહ્યા છે એવા કેવળી ભગવંતોને સમજાવે છે, પરંતુ જે જીવો ભવિષ્યમાં જિન થવાના છે તે જીવો દ્રવ્યજિન કહેવાય છે. પ્રતિમામાં કે ચિત્ર-પટમાં જે જિનની સ્થાપના કરેલ હોય છે તે સ્થાપનાજિન કહેવાય છે. અને કોઈ વસ્તુનું જિન એવું નામ આપ્યું હોય તે નામજિન કહેવાય છે. જિન શબ્દ દ્રવ્ય જિન, સ્થાપના-જિન કે નામજિનને સમજાવતો નથી પણ ભાવ જિનને સમજાવે છે. અર્થાત્ જે શબ્દમાં જે વસ્તુને સમજાવવાની શક્તિ છે તે વસ્તુ માટે વાપરવામાં આવતો તે શબ્દ તેનું નામ શબ્દનય.

પ્રશ્ન—આ શબ્દમાં આ અર્થ-વસ્તુ સમજાવવાની શક્તિ છે એ શાથી સમજાય ?

ઉત્તર—આ શબ્દનો આ અર્થ છે. આ શબ્દથી આ વસ્તુ સમજાય છે. એવા પ્રકારનો શબ્દનો શક્તિગ્રહ ઘણે પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય આઠ કારણ છે, તે આ પ્રમાણે.

૧. વ્યાકરણ—કેટલાએક શબ્દોનો અર્થ વ્યાકરણથી સમ-

જાય છે. જેમકે ગચ્છતિ નો અર્થ જાણવો—તો તેમાં ગમ્ ધાતુને તિ પ્રત્યય છે. ગમ્ ધાતુના અર્થ માટે વ્યાકરણમાં લખ્યું છે કે ગમ્લંક-ગતૌ, એટલે ગમ્ ધાતુ ગતિ અર્થમાં છે. અને તિ-તસ્-અન્તિ, વગેરે પ્રત્યયો ત્રીજા પુરુષ માટે અનુક્રમે એક, બે ને ત્રણને અર્થે વાપરવામાં આવે છે. એથી તિ નો 'તે છે' એવો અર્થ થાય છે. હવે ગચ્છતિ નો સમ્પૂર્ણ અર્થ તે ગતિમાં છે, તે જાય છે, એવો થાય છે. એ પ્રમાણે બીજા શબ્દોનો પણ અર્થગ્રહ વ્યાકરણથી સમજાય છે.

૨. ઉપમાન—ઉપમાન એટલે સાદૃશ્ય, તે ઉપનામથી પણ કેટલાક શબ્દોનું અર્થજ્ઞાન થાય છે. જેમકે નાગરિકને ગવય (રોઝ) એ શું છે તેનું જ્ઞાન નથી. તેના જ્ઞાન માટે તેણે કોઈ વનવાસીને પૂછ્યું કે—'ગવય કોને કહેવાય?' વનવાસીએ કહ્યું—'ગાય જેવું જે પ્રાણી તે ગવય કહેવાય છે.' એકદા તે શહેરીને વનમાં જવાનું થયું ત્યાં તેણે ગવયને જોયું. એટલે પેલા વનવાસીનું વચન યાદ આવ્યું કે—'ગાય જેવું જે હોય તે ગવય કહેવાય.' આ પ્રાણી ગાય જેવું જ છે માટે આ ગવય છે. એ રીતે ગવય શબ્દનો અર્થ રોઝ પણ થાય છે એમ જે તે શહેરીને સમજાયું તે ઉપમાનથી અર્થજ્ઞાન થયું કહેવાય. એ પ્રમાણે અન્ય શબ્દો માટે પણ સમજવું.

૩. કોષ—કોષ પણ અર્થજ્ઞાન કરવામાં મુખ્ય કારણ છે. કોષો ઘણા પ્રકારના હોય છે. જેમકે કેટલાએક કોષ એકાક્ષરી હોય છે. તેમાં એકેક અક્ષરના જે શબ્દો છે તેનો જ અર્થ આપ્યો હોય છે. જેમ અ શબ્દનો અર્થ ધ્રુવા, વિષ્ણુ, નિષેધ ઇત્યાદિ થાય છે. ઇ નો અર્થ કામદેવ, દયા, નિન્દા વગેરે થાય છે. શ્રી સુધાકલશ મુનિની વિશ્વશસ્ત્રુ વગેરેની એકાક્ષરનામ-માલા આવા પ્રકારની છે.

બીજા કેટલાએક કોષ પર્યાયવાચક હોય છે, જેવા કે

અભિધાનચિન્તામણિ, અમરકોષ, ઘનજ્ઞયાનામમાલા, વગેરે, આવા કોષમાં એક શબ્દના અર્થમાં વપરાતા જેટલા શબ્દો હોય તેનો સંગ્રહ સુંદર રીતે કરવામાં આવ્યો હોય છે. જેમકે-

અર્હજિનઃ પારગતસ્રિકાલવિત્, ક્ષીણાષ્ટકર્મા પરમેષ્ઠ્યધીશ્વરઃ ।
શમ્ભુઃ સ્વયંભૂર્ભગવાન્ જગત્પ્રમુસ્તીર્થક્રુસ્તીર્થકરો જિનેશ્વરઃ ॥
સ્યાદ્વાદ્યભયદસાર્વાઃ, સર્વજ્ઞઃ સર્વદર્શિકેવલિનૌ ।
દેવાધિદેવબોધદ-પુરુષોત્તમવીતરાગાત્માઃ ॥

૧ અર્હન્ (ત્)	૧૪ જિનેશ્વરઃ
૨ જિનઃ ।	૧૫ સ્યાદ્વાદી(ઇન્)
૩ પારગતઃ	૧૬ અભયદઃ
૪ ત્રિકાલવિત્	૧૭ સાર્વઃ,
૫ ક્ષીણાષ્ટકર્મા (મન્)	૧૮ સર્વજ્ઞઃ
૬ પરમેષ્ઠી(ઇન્)	૧૯ સર્વદર્શી(ઇન્)
૭ અધીશ્વરઃ	૨૦ કેવલી(ઇન્)
૮ શમ્ભુઃ	૨૧ દેવાધિદેવઃ
૯ સ્વયમ્ભુઃ	૨૨ બોધદઃ
૧૦ ભગવાન્ (વત્)	૨૩ પુરુષોત્તમઃ
૧૧ જગત્પ્રમુઃ	૨૪ વીતરાગઃ
૧૨ તીર્થક્રુરઃ	૨૫ આત્મઃ
૧૩ તીર્થકરઃ	

આ ૨૫ શબ્દોનો અર્થ જિનેશ્વર ભગવાન્ એવો થાય છે. અહિં સર્વ શબ્દો પર્યાયવાચક છે.

કેટલાએક કોષો અનેકાર્થક હોય છે. તેમાં એક શબ્દના જેટલા અર્થો થતા હોય તે સર્વ અર્થો આપ્યા હોય છે. જેવાકે- અનેકાર્થસદ્બ્રહ્મઃ, મેદિની, વિશ્વ વગેરે.

કેટલાએક કોષો અકારાદિ અનુક્રમવાળા હોય છે. તેમાં અકારાદિ ક્રમે શબ્દો ગોઠવ્યા હોય છે. પછી તેનો અર્થ આપવામાં આવ્યો હોય છે. જેમકે-વાચસ્પતિ, શબ્દચિન્તામણિ, શબ્દસ્તોમમહાનિધિ, અભિધાનરાજેન્દ્ર વગેરે. આ કોષની પદ્ધતિ Dictionary (ડીક્ષનેરી) જેવી હોય છે. હાલમાં આવા કોષનો ઉપયોગ વિશેષ કરવામાં આવે છે. એ રીતે કોષથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

૪. આત્મવાક્ય—જે કે વાસ્તવિક રીતે રાગદ્વેષયોરાત્યન્તિક્ષયઃ આત્તિઃ, આત્તિર્યસ્યાસ્તીતિ આત્તઃ । (રાગ અને દ્વેષનો જે અત્યન્ત નાશ તેનું નામ આત્તિ અને આત્તિ જેને હોય તે આત્ત) અર્થાત્ રાગદ્વેષથી સદન્તર મુક્ત તેનું નામ આત્ત, તેમનું વચન તે આત્મવાક્ય. તે આત્મવાક્યથી અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. જેમકે આત્યન્તિકકર્મક્ષયો મુક્તિઃ (કર્મનો જે સર્વથા વિનાશ તેનું નામ મુક્તિ) એ પ્રમાણેના આત્મવચનથી મુક્તિ શબ્દનો અર્થ સમજાય છે, તે પછી વ્યવહારમાં ફલસાધનતાંશે આન્તિરહિતઃ પુરુષઃ આત્તઃ । કાર્ય સાધવામાં સન્દેહ (આન્તિ) વિનાનો પુરુષ તે આત્ત કહેવાય છે. તે વ્યાવહારિક આત્મપુરુષ જે વચન કહે તે આત્મવાક્ય. તેથી પછી શબ્દના અર્થનો ઓધ થાય છે. જેમકે તે કહે કે કોયલનો શબ્દ તે કૂજન કહેવાય. તેથી કૂજન શબ્દનો અર્થ કોયલનો શબ્દ એવું જ્ઞાન થાય છે. નાના બાળકોને તેમના માતાપિતાદિ જે શબ્દો શિખડાવે છે તે આત્મવાક્યનો જ એક પ્રકાર છે.

૫. વ્યવહાર—કેટલાક શબ્દોનું અર્થજ્ઞાન વ્યવહારથી થાય છે. જેમકે કોઈ આચાર્યમહારાજ એક શિષ્યને ફરમાવે કે ‘ સ્થાપનાચાર્યશ્ચ ’ લાવો, ત્યારે શિષ્ય ‘ સ્થાપનાચાર્યશ્ચ ’

લાવે. પુનઃ આજ્ઞા કરે કે ‘ રબ્દોહરણ્ણથી પુંજી નિષઘા પાથરો ’ શિષ્ય તે પ્રમાણે કરે. ગુરુના વચન પ્રમાણે વર્તન કરતા શિષ્યના વ્યવહારને નીરખી ત્યાં રહેલ નવદીક્ષિત બાળમુનિ ‘ સ્થાપનાચાર્ય ’ ‘ રબ્દોહરણ્ણ ’ ‘ નિષઘા ’ વગેરે શબ્દોના અર્થને જાણે, એ રીતે જે અર્થજ્ઞાન થાય છે તે વ્યવહારથી અર્થગ્રહ થયો કહેવાય છે. દરેકને પોતાની માતૃભાષાના શબ્દોનું અર્થજ્ઞાન મોટે ભાગે વ્યવહારથી થાય છે.

૬. વાક્યશેષ—વાક્યશેષ—એટલે અવશિષ્ટ વચન—બાકી રહેલ—આગળ આવતું વાક્ય. તેથી પણ્ણ યથાર્થ અર્થ સમજાય છે. અર્થનિર્ણય કરવાનો આ પ્રકાર વિશેષે કરીને આગમ, વેદ વગેરેના વાક્યોમાં ઉપયોગી થાય છે. જેમકે વેદમાં એક એવું વાક્ય આવે છે કે યવમયશ્ચરૂર્મવતિ (ચરુ યવમય થાય છે). આ વાક્યમાં યવ શબ્દનો અર્થ શું કરવો તેમાં મતભેદ છે. કેટલાક યવ નો અર્થ જવ કરે છે ને કેટલાક કાંગ કરે છે. જ્યાં સુધી એક અર્થનો નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી કાર્યમાં સંદેહ રહ્યા કરે. એક ખીજનો વિરોધ ઊભો રહે. એટલે અહિં સત્ય અર્થનો નિર્ણય કરવા માટે વાક્યશેષનો ઉપયોગ થાય છે. એટલે કે આ વાક્ય પછી આગળ એવું એક વાક્ય આવે છે કે યત્રાન્યા ઔષઘયો મ્લાયન્તેડથૈતે મોદમાના ઇવોત્તિષ્ઠન્તિ । (જ્યારે ખીજ વનસ્પતિઓ કરમાઈ જાય છે ત્યારે પણ્ણ ઘટે એટલે જવો વિકસિત જેવા જ ઊભા રહે છે.) સ્મૃતિમાં પણ્ણ એ પ્રમાણે વાક્યશેષ છે કે—

વસન્તે સર્વશસ્યાનાં, જાયતે પત્રશાતનમ્ ।

મોદમાનાશ્ચ તિષ્ઠન્તિ, યવા કણિશશાલિનઃ ॥

વસન્ત ઋતુમાં સર્વ વનસ્પતિઓના પાંદડા ખરી જાય છે અને મંજરીથી શોભતા જવો વિકસિત રહે છે.

આ બંને વાક્યશેષથી યવમયશ્ચરુર્ભવતિ એ સ્થળે યવ શબ્દનો અર્થ જવ કરવો પણ કાંગ ન કરવો એમ નિશ્ચિત થાય છે; કારણ કે વસન્તમાં કાંગ કરમાઈ જાય છે. એ રીતે વાક્યશેષથી શબ્દના સત્ય અર્થનું જ્ઞાન થાય છે.

૭. વિવૃત્તિ—વિવૃત્તિ એટલે વ્યાખ્યા, ટીકા, તેથી પણ અર્થજ્ઞાન થાય છે. જેમકે કોઈને વિદ્વાન સર્વત્ર પૂજયતે। એ વાક્યમાં આવતા શબ્દનો અર્થ શું છે તેની ખબર નથી. પછી તેની ટીકા જોવે કે—વિદ્વાન-પણ્ડિત; સર્વત્ર-સર્વસ્મિન્ સ્થાને, સ્થલે સ્થલે इतियावत्, પૂજયતે-પૂજામવાપ્નોતિ-બહુમાનં લભત इत्यर्थः। એ પ્રમાણે ટીકા જોઈને અર્થજ્ઞાન કરે કે ‘જ્ઞાની માણસ દરેક સ્થળે પૂજાય છે’ એ પ્રમાણે ખીજા શબ્દોનું પણ અર્થજ્ઞાન ટીકાથી થાય છે. સૂત્રો ને કાવ્યગ્રંથોમાં ટીકાથી અર્થજ્ઞાન મેળવવાનો પ્રચાર સુવિદિત છે.

૮ પ્રસિદ્ધ પદસન્નિધાન—‘ પ્રસિદ્ધ પદ ’ એટલે જે

૧. આગમ વાક્યોના અર્થ કરવામાં વાક્યશેષનું અનુસન્ધાન કર્યા સિવાય જો અર્થ કરવામાં આવે તો તદ્દન ઊંધો અર્થ થઈ જાય છે તે તેથી મહાન્ અનર્થ થાય છે. શ્રી ભગવતીજી સૂત્રસારમાં પટેલ ગોપાળદાસે ૧૫ માં શ્લોકમાં આવતા વનરપતિના અર્થવાળા કપોત-માર્जार-કુક્કુટ-વગેરે શબ્દોનો પૂર્વાપરના વાક્યશેષ વગેરેના અનુસન્ધાન વગર પશુ, પક્ષીના અર્થો એસારી ઘણા જ અનિષ્ટ અર્થ કરેલ છે. પાછળથી ‘ પ્રસ્થાન ’ માસિકમાં એક લેખ લખી પોતાના ભ્રમિત અર્થોને સત્ય દરાવવા પ્રયાત્ન કરેલ, પરંતુ ‘ જ્ઞૈન સત્ય પ્રકાશ ’ માસિકના ચોથા વર્ષના ૬-૭ અંકમાં ‘ માંસાહારનો પ્રશ્ન ’ વગેરે લેખોમાં યુક્તિપુરસ્સર તેનો યથાર્થ-અબાધિત અર્થ સમજાવવામાં આવેલ છે. જિજ્ઞાસુએ એ લેખો વિચારવા.

શબ્દોના અર્થ આપણે જાણીએ છીએ એવા પદો તેનું ' સન્નિ-
ધાન ' એટલે સાથે રહેવાપણું અર્થાત્ એક વાક્યમાં પાંચ-સાત
પદો આવે છે. તેમાંના એક, બે સિવાય બીજા શબ્દોના અર્થની
આપણને ખબર છે. એટલે તેને આધારે જેનો અર્થ નથી
આવડતો તેનો પણ અર્થ સમજી લેવો એ ' પ્રસિદ્ધપદસન્નિ-
ધાન ' થી અર્થજ્ઞાન થયું કહેવાય. જેમકે—પ્રમાતે પ્રાચીપ્રદેશે
પૂષા પ્રકાશં પ્રતનોતિ । એ વાક્યમાં ' પૂષન્ ' સિવાયના બીજા
શબ્દોના અર્થોનું જ્ઞાન છે તેથી પ્રકૃતમાં પૂષન્ શબ્દનો અર્થ
સૂર્ય થાય એમ સમજાય છે. એટલે તે વાક્યનો અર્થ બરા-
બર સમજાય છે કે—' સવારમાં પૂર્વદિશામાં સૂર્ય પ્રકાશને
વિસ્તારે છે ' એ રીતે પ્રસિદ્ધ પદોનું સાન્નિધ્ય અર્થજ્ઞાનમાં
કારણ છે.

આ આઠે શક્તિત્રહના કારણોને માટે પ્રાચીન નૈયાયિકોનું
એક સૂક્ત છે.

શક્તિગ્રહં વ્યાકરણોપમાન-કોશાસવાક્યાદ્ વ્યવહારતશ્ચ ।

વાક્યસ્ય શેષાદ્ વિવૃતેર્વદન્તિ, સાન્નિધ્યતઃ સિદ્ધપદસ્ય વૃદ્ધાઃ ॥

(શબ્દના અર્થનો શક્તિત્રહ--૧ વ્યાકરણ, ૨ ઉપમાન,
૩ કોષ, ૪ આસવાક્ય, ૫ વ્યવહાર, ૬ વાક્યશેષ, ૭ ટીકા
ને ૮ સિદ્ધપદસન્નિધાન-એમ આઠ પ્રકારે થાય છે, એમ
વૃદ્ધો કહે છે.)

એ પ્રમાણે જે શબ્દની જે અર્થને જણાવવાની શક્તિ
હોય તે જ અર્થને તે શબ્દ ઓદિત કરે-જણાવે એ શબ્દ-
નયનું સ્વરૂપ છે.

*

*

*

સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ બન્ને નયોતુ' સ્વરૂપ સમજતા પૂર્વે આપણે બાણુવું બોધએ કે તે બન્ને નયો એક રીતે શબ્દનયના જ લેહ છે. અર્થાત્ શબ્દનયની માન્યતા સાથે આ બન્ને નયોના સ્વરૂપને ગાઢ સમબન્ધ છે. કુક્ત ફેર એટલો જ છે કે શબ્દનયનો વિષય વ્યાપક એટલે વિસ્તારવાળો છે અને આ બન્ને નયોનો વિષય અનુક્રમે વ્યાપ્ય એટલે ઓછા વિસ્તારવાળો છે. આ બન્ને નયો સમજતાં પહેલાં આપણે શોડું શબ્દનુ' સ્વરૂપ વિશેષે સમજી લઈએ.

ચાર પ્રકારના શબ્દો—શબ્દનયમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શબ્દના અર્થનો નિશ્ચય આઠ પ્રકારે થાય છે પણ બે અર્થોનો આપણને નિશ્ચય થાય છે તે અર્થને જણાવનારા બે શબ્દો છે તેના ચાર પ્રકાર છે. તે આ પ્રમાણે—૧ યૌગિક શબ્દો, ૨ રૂઢ શબ્દો, ૩ યોગરૂઢ શબ્દો અને ૪ યૌગિક રૂઢ શબ્દો.

યૌગિક શબ્દોનું સ્વરૂપ—યોગ એટલે અવયવ, તેને અધીન બે શબ્દોની શક્તિ છે તે શબ્દો યૌગિક કહેવાય છે અર્થાત્ શબ્દનાં પ્રકૃતિ-પ્રત્યય-ઉપસર્ગ વગેરે અવયવો છે. તે અવયવો બે અર્થને સમબંધે તે જ અર્થને બે શબ્દો સમબંધે છે તે શબ્દો યૌગિક શબ્દો કહેવાય છે. જેમ કે પાચક શબ્દ છે. તેનો અર્થ રસોઈમાં થાય છે તે પાચક શબ્દમાં પચ્ ધાતુ પ્રકૃતિ છે ને એક પ્રત્યય છે તેમાં પચ્ ધાતુનો અર્થ દુપર્ચીણ પાકે (પચ્ ધાતુ પાક કરવા અર્થમાં છે) એ પ્રમાણે વ્યાકરણથી પકવવું-રસોઈ કરવી એવો થાય છે અને એક પ્રત્યયનો અર્થ કર્તા થાય છે એટલે પચતીતિ પાચકઃ એ પ્રમાણે નિરુક્તિથી બે પકાવકો હોય અર્થાત્ રસોઈ કરતો હોય તે પાચક કહેવાય. એટલે પાચક શબ્દના છૂટા છૂટા અવયવોનો અર્થ જ રસોઈ કરનાર થાય છે ને તે જ અર્થ

પાચક શબ્દ સમજાવે છે માટે પાચક શબ્દ યાગિક શબ્દ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ખીજા શબ્દો પણ જે અવયવર્થ અથવા નિરુક્તિથી અર્થને સમજાવતા હોય તે યૌગિક શબ્દો કહેવાય છે.

૩૯ શબ્દોનું સ્વરૂપ—૩૯ એટલે સમુદાય શક્તિ, તે સમુદાય શક્તિથી જે શબ્દો પોતાને અભિમત અર્થને સમજાવે તે શબ્દો ૩૯ કહેવાય છે. અર્થાત્ જે શબ્દો અવયવ શક્તિથી નીકળતા અર્થની અપેક્ષા રાખ્યા સિવાય સ્વતંત્રપણે પોતાના અર્થને સમજાવે છે તે શબ્દો ૩૯ કહેવાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ગો શબ્દ લઈએ. તેનો અર્થ વૃષભ થાય છે. ગો શબ્દના અવયવોમાં ગમ્ ધાતુ અને ડો પ્રત્યય છે. ગમ્લંક ગતૌ એ પ્રમાણે વ્યાકરણથી ગમ્ ધાતુનો અર્થ ગતિ કરવી એવો થાય છે ને ડો પ્રત્યયનો અર્થ કર્તા છે—કરનાર છે. એથી અવયવોથી ગો શબ્દનો અર્થ ગતિ-ગમન કરનાર થાય છે. પરંતુ ગો શબ્દ તે અર્થને સમજાવતો નથી, એટલે ગો શબ્દ એ અવયવર્થનો ત્યાગ કરીને પોતાને અભિમત ‘વૃષભ’ એવો અર્થ સમુદાય શક્તિથી સમજાવ્યો; માટે તે ૩૯ શબ્દ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે ખીજા પણ જે શબ્દો અવયવર્થની અપેક્ષા સિવાય જ સમુદાય શક્તિથી જે અર્થને સમજાવે તે ૩૯ શબ્દો સમજવા.

યોગ૩૯ શબ્દોનું સ્વરૂપ—યોગ૩૯ શબ્દ ‘યોગ’ અને ‘૩૯’ એમ બે શબ્દો મળીને બનેલ છે. તેમાં પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે ‘યોગ’ શબ્દનો અર્થ અવયવ શક્તિ અને ‘૩૯’ શબ્દનો અર્થ સમુદાય શક્તિજન્ય થાય છે. એટલે યોગ૩૯ શબ્દો તેને કહેવામાં આવે છે કે જે શબ્દોમાં અવયવશક્તિ અને સમુદાય શક્તિ એમ બંને શક્તિની અપેક્ષા

રહેતી હોય. યોગરૂઠ શબ્દોમાં આ બન્ને શક્તિઓ પોત-પોતાનો અર્થ સમજાવવા સાથે અર્થને સંકોચવાતું પણ કાર્ય કરે છે. યોગરૂઠ શબ્દના દષ્ટાન્ત માટે પક્કજ શબ્દ લઈએ. પક્કજ શબ્દ પક્ક અને જ એ બે શબ્દો મળીને થયેલ છે. તેમાં પક્ક શબ્દનો અર્થ કાદવ થાય છે ને જ શબ્દનો અર્થ જાયતે इति જ: એ પ્રમાણે જન્મ પામવાના અર્થવાળા જન્મ ધાતુ ઉપરથી જન્મ લેનાર થાય છે. પક્કે-જ: પક્કાજ્જાયત इति વા પક્કજ: અર્થાત્ કાદવમાં-કાદવથી જન્મ લેનાર એ પક્કજ શબ્દનો અવ-યવર્થ છે. કાદવથી ઉત્પન્ન થનાર કમળ છે એટલે પક્કજ શબ્દ અવયવશક્તિથી કમળને સમજાવે છે. સમુદાય શક્તિ-રૂઠિ પણ પક્કજ શબ્દનો અર્થ કમળ જ કરે છે. હવે બન્ને શક્તિઓ પરસ્પર અર્થ સંકોચ કરે છે તે તપાસીએ ઉપર પ્રમાણે પક્કજ શબ્દનો અવયવર્થ તો કાદવમાં ઉત્પન્ન થનાર એટલો જ થાય છે. એટલે અવયવશક્તિથી પક્કજ શબ્દ કાદવમાં જે જે જન્મ લેતા હોય તે સર્વને સમજાવે પરંતુ રૂઠ શક્તિ સાથે હોવાથી તેમ થવા દેતી નથી. તે સંકોચ કરીને કાદવમાં ઉત્પન્ન થતાં દેડકાં, સેવાલ, પોયણાં (કુમુદ) વગેરેને બાદ કરી કમળ ને જ સમજાવે છે. એ પ્રમાણે રૂઠિથી પક્કજનો અર્થ કમળ થાય છે; પણ કમળ એક પ્રકારનાં નથી. જળ-કમળ, રથજ-કમળ, શતપત્ર, સહસ્રપત્ર, સૂર્યમુખી-એમ અનેક પ્રકારનાં છે. રૂઠિ પક્કજ શબ્દથી બધા કમળોને જણાવવા પ્રયત્ન કરે પણ યોગશક્તિ સાથે હોવાથી રૂઠિને તેમ કરવા ન દે, તે તેનો પણ સંકોચ કરાવીને કાદવમાં જન્મ લેતાં કમળને સમજાવે એટલે એ બન્ને શક્તિથી પક્કજ શબ્દ કાદવમાં થતાં કમળને જ સમજાવે છે. એ પ્રમાણે બીજા પણ જે અવયવશક્તિ અને સમુદાયશક્તિ એમ બન્ને શક્તિથી એક જ અર્થને સમજાવે છે, તે સર્વ શબ્દો યોગરૂઠ શબ્દો કહેવાય છે.

યૌગિક રૂઢ શબ્દોનું સ્વરૂપ—યોગરૂઢ શબ્દની માફક યૌગિક રૂઢ શબ્દ પણ એ શબ્દથી બનેલ છે. તેમાં યૌગિક અને રૂઢ એમ બે શબ્દો આવે છે. યૌગિક એટલે અવયવ શક્તિજન્ય અને રૂઢ એટલે સમુદાય શક્તિજન્ય એટલે જે શબ્દ યૌગિક પણ છે અને રૂઢ પણ છે તે યૌગિકરૂઢ કહેવાય છે. યોગરૂઢ અને યૌગિકરૂઢમાં ફેર એટલો જ છે કે યોગરૂઢ શબ્દ અવયવ શક્તિથી અને સમુદાય શક્તિથી એક જ અર્થને સમજાવે છે. જ્યારે યૌગિકરૂઢ શબ્દમાં અવયવશક્તિથી જે અર્થ સમજાય છે તે અર્થ અને સમુદાયશક્તિથી જે અર્થ સમજાય છે તે અર્થ એ બંને જુદા હોય છે એ વાત સ્પષ્ટ સમજાય માટે જ યોગરૂઢ શબ્દમાં ‘યોગ’ અવયવશક્તિ-એવો સામાન્ય શબ્દ છે. અને યૌગિક રૂઢમાં ‘યૌગિક’ અવયવ શક્તિજન્ય એમ વિશેષ શબ્દ છે. ઉદ્ગિદ્ શબ્દ યૌગિકરૂઢ શબ્દનું ઉદાહરણ છે. તે આ પ્રમાણે—ઉદ્ગિદ્ શબ્દ મિદ્ ધાતુ ને ઉત્ ઉપસર્ગથી બનેલ છે એટલે ઉત્ ઋષ્વે મિનત્તિ ઇતિ મિદ્ અર્થાત્ ઉપરના તલને લેદીને જે બહાર નીકળે તે ઉદ્ગિદ્ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે અવયવવર્થથી ઉદ્ગિદ્ શબ્દનો અર્થ વૃક્ષ થાય છે, કારણ કે ભૂમિના ઉપરના તલને લેદીને બહાર નીકળે છે. સમુદાય શક્તિથી ઉદ્ગિદ્ શબ્દનો અર્થ ઉદ્ગિદ્ નામનો યજ્ઞ થાય છે. તેમાં અવયવ શક્તિની અંશે પણ અપેક્ષા નથી. વેદમાં પશુકામ ઉદ્ગિદા યજેત (પશુની ઇચ્છાવાળો ઉદ્ગિદ્ નામનો યજ્ઞ કરે) એ પ્રમાણે એક જ ઉદ્ગિદ્ શબ્દ અવયવ શક્તિથી વૃક્ષરૂપ અર્થને અને સમુદાય શક્તિથી યજ્ઞરૂપ અર્થને એમ જુદા જુદા અર્થને સમજાવતો હોવાથી તે શબ્દ યૌગિકરૂઢ શબ્દ કહેવાય છે. એ પ્રમાણે બીજા શબ્દો પણ જે યૌગિક શક્તિથી સ્વતંત્ર અર્થને અને રૂઢ શક્તિથી સ્વતંત્ર અર્થને સમજાવતા હોય તે સર્વ યૌગિક રૂઢ જાણવા.

*

*

*

સમભિરૂઢ નય.

પ્રશ્ન—શબ્દનું સ્વરૂપ તો સારી રીતે જાણ્યું. હવે તે શબ્દની સાથે સમ્બન્ધ ધરાવતાં સમભિરૂઢ નયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—સં-સમ્યક્પ્રકારેણ અભિ-સમીપં (અર્થસ્ય) રોહ-તીતિ સમભિરૂઢઃ । સારી રીતે (અર્થની) સમીપે જે જાણ છે તે સમભિરૂઢ નય કહેવાય છે. અર્થાત્ ઉપર જે ચાર પ્રકારના શબ્દો બતાવ્યા તેમાંથી પ્રથમ પ્રકાર સિવાયના ત્રણ પ્રકારને છોડી દઇને યૌગિક શબ્દોની જે રીતિ છે તે રીતિએ દરેક શબ્દોનો જે અવયવવાર્થ નીકળતો હોય તે અવયવવાર્થને જ પ્રધાન માની શબ્દનો વ્યવહાર કરનાર નય તે સમભિરૂઢ નય છે.

પ્રશ્ન—સમભિરૂઢ નયને ઉદાહરણ આપી સમજાવશો ?

ઉત્તર—શબ્દ નયમાં આપણે જોયું કે જિન-અર્હત્-તીર્થકર વગેરે જિનેશ્વર પ્રભુ માટે વપરાતા પર્યાય શબ્દો છે. એ પ્રમાણે કોષથી નક્કી થયેલ છે. સમભિરૂઢ નય જિન-અર્હત્-તીર્થકર વગેરે શબ્દો જિનેશ્વર ભગવાન માટે શા માટે વાપરવામાં આવે છે તે સમ્બન્ધી વિચારણા કરતાં તે શબ્દોના અર્થ તપાસે છે ને પછી કહે છે કે જયતિ રાગાદીન્ इति જિનઃ (રાગ વગેરે અભ્યન્તર શત્રુને જીતે છે માટે જિન કહેવાય છે) અર્હતિ પૂજામિત્યર્હન્ (પૂજાને યોગ્ય હોવાથી અર્હત્ કહેવાય છે) તીર્થ^૧ ચતુર્વિધસહ્કં પ્રથમગણધરં વા કરોતિ સ્થાપ-

૧. તિથ્યં મંતે ! તિથ્ય, તિથ્યયરે તિથ્યં ! ગોચમા ! અરિહા તાવ નિચમા ।

તિથ્યંકરે, તિથ્યં પુણ ચાહવણ્ણે સમણસંધે પઢમગણહરે વા ॥

(ભગવંત ! તીર્થ એ તીર્થ છે કે તીર્થંકર તીર્થ છે ? ગૌતમ ! અરિહંત તો નિશ્ચયે તીર્થંકર છે. તીર્થ તો ચતુર્વિધ શ્રમણ સંધ અથવા પ્રથમ ગણધર છે.)

યતીતિ તીર્થકરઃ । (તીર્થને, ચતુવિધ સંઘને અથવા પ્રથમ ગણધરને કરતા હોવાથી અર્થાત્ સ્થાપન કરતા હોવાથી તીર્થકર કહેવાય છે) આ પ્રમાણે ખીજ શબ્દો પણ સમજવા. સમલિઙ્ઠ નય અર્થની પ્રધાનતાએ વ્યવહાર કરે છે.

પ્રશ્ન—શબ્દ નયમાં અને સમલિઙ્ઠમાં ફેર શું છે ?

ઉત્તર—એક જ અર્થને સમજાવનારા શબ્દોને શબ્દનય પર્યાય શબ્દ માને છે, અને એ રીતે જિન-અર્હત્-તીર્થકર-વગેરે પર્યાય શબ્દો છે. જ્યારે સમલિઙ્ઠ નય એક જ પદાર્થને સમજાવે તે શબ્દો પર્યાય શબ્દ છે એમ માનતો નથી. તે કહે છે કે ઘટથી પટ શબ્દ જેમ તદ્દન ભિન્ન છે તેમ જિન-અર્હત્-તીર્થકર વગેરે શબ્દો પણ તદ્દન જુદા છે. જળને ધારણ કરતો હોય તે ઘટ કહેવાય અને આચ્છાદન કરતો હોય તે પટ કહેવાય. પછી જલને ધારણ કરવાની ક્રિયા અને આચ્છાદન કરવાનું કાર્ય એક જ વસ્તુથી થતું હોય તેથી ઘટ અને પટ એ બંને શબ્દો પર્યાય શબ્દ થતા નથી. એ પ્રમાણે રાગાદિને છૂતતા હોવાથી જિન કહેવાય છે, પૂજને યોગ્ય હોવાથી અર્હત્ કહેવાય છે, તીર્થને પ્રવર્તાવતા હોવાથી તીર્થકર કહેવાય છે. આ ત્રણે કાર્ય એક જ આત્માથી થતા હોય તેથી તે ત્રણે શબ્દોનો એક જ અર્થ કે પરસ્પર પર્યાયવાચકતા છે એમ કહેવાય નહિ. એ પ્રમાણે શબ્દ નયથી સમલિઙ્ઠ નયની ભિન્નતા છે.

*

*

*

એવંભૂત નય.

પ્રશ્ન—અન્તિમ એવંભૂત નયનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર—एवम् એટલે એ પ્રકારે મૂત એટલે યથાર્થ અર્થાત

જે શબ્દોનો આપણે જે અર્થમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ તે અર્થને તે પદાર્થ તે સમયે યથાર્થ અનુભવતો હોય તો જ તેને માટે તે શબ્દ વાપરવો એવી જે નયની માન્યતા છે તેને એવંભૂત નય કહેવામાં આવે છે.

જેમકે જિન ત્યારે જ કહેવાય કે જ્યારે શુદ્ધધ્યાનની ધારાએ ચઢી રાગાદિ શત્રુને છૂતતા હોય, જ્યારે સુરાસુર નરેન્દ્ર પૂજા કરતા હોય ત્યારે જ અર્હત્ કહેવાય અને સમ-વસરણમાં વિરાજી ચતુર્વિધ શ્રમણ સંઘની અને પ્રથમ ગણ-ધરની સ્થાપના કરતા હોય ત્યારે તીર્થંકર કહેવાય.

પરંતુ જ્યારે ઉપર્યુક્ત ક્રિયા ન ચાલતી હોય ત્યારે તે શબ્દો વપરાય નહિં.

તીર્થની સ્થાપના કરતા હોય ત્યારે ડોઠ કહે છે ઇન્દ્ર મહારાજ જિનને નમે-પૂજે છે તો તે વાક્ય એવંભૂત નય ખરોખર ન કહે. આ નય તો કહે-અત્યારે તીર્થંકરને ઇન્દ્ર નમે છે એમ કહો. એ પ્રમાણે એવંભૂત નયનું સ્વરૂપ છે.

*

*

*

**ઘટના દષ્ટાન્તથી શબ્દ, સમલિરૂઢ અને એવંભૂત
નયનું સ્પષ્ટીકરણ.**

શબ્દનય—જેમાં પાણી ભરી શકાય, ગોળ આકારવાળો, મોટા પેટવાળો, સાંકડા મુખવાળો જે પદાર્થ તે ઘટ કહેવાય છે. ઘટ-કલશ-કુંભ વગેરે તેના પર્યાય શબ્દો છે.

સમલિરૂઢ નય—પાણી ભરાય તે-જલાધાર કહેવાય, શબ્દ કરે તો જ ઘટ કહેવાય, પૃથ્વીને પૂરે તો જ કુંભ કહેવાય

એ પ્રમાણે ઘટ-કલશ-કુંભને એક જ વસ્તુ માટે વપરાતા પણ લિન્ગાર્થક શબ્દો માને છે.

એવાંભૂત નમ—ચંચલ નેત્રવાળા પનીહારી સ્ત્રીની કેડ ઉપર પાણીથી ભરેલો જે સમયે હોય ને છલકાતા છલકાતા અવાજ કરતો જતો હોય ત્યારે જ તે ઘટ કહેવાય છે. જ્યારે પૃથ્વીને પૂરતો હોય ત્યારે જ કુંભ કહેવાય છે પણ ઘરના ખૂણામાં કે કુંભારના નીલાડામાં પડ્યો હોય ત્યારે ઘટ કે કલશ કહેવાતો નથી.

એ પ્રમાણે સાત નયોની વિચારણા કરવામાં આવી છે.

પરિશિષ્ટ ત્રીજું

આત્મવાદ

[ખીજા નિહવ તિબ્બગુમાચાર્ય અને ચોથા નિહવ અશ્વમિત્રના વાદો આ આત્મવાદથી વિશદ રીતે સમજ સકાશે.]

આત્માના સમ્બન્ધમાં જુદી જુદી અનેક વિચારણાઓ ચાલે છે. ચાવઠિા આત્મતત્ત્વને સ્વીકારતા જ નથી. ખૌદો એકાન્ત ક્ષણિક ને જ્ઞાનસન્તાનમય જ માને છે. વેદાન્તીઓ એકાન્તનિત્ય (કુટસ્થનિત્ય) અને કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ એક સ્વીકારે છે. નૈયાયિકો વ્યાપક, મુક્ત થયે છતે જડ અને જીવાત્મા પરમાત્માધીન છે એમ માને છે. સાંખ્યો નિત્યનિર્ગુણી કહે છે. આ સર્વ વિચારણાઓ દ્વિપિત છે. સ્યાદ્વાદી તે તે વિચારણાઓ કઈ રીતે દ્વિપિત છે તે જણાવી શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ શું છે ? તે ખતાવશે.

તેમાં પ્રથમ આત્મસિદ્ધિ આ પ્રમાણે છે. ' આત્મા છે ' એ સમજવા માટે કેશિ ને પ્રદેશી વચ્ચેનો સંવાદ ઘણો જ મુન્દર ને સચોટ છે.

પ્રકરણ પહેલું (આત્મસિદ્ધિ)

કેશિ-પ્રદેશીસમાગમ—

(૧)

ઘણા ક્રૈકાઓ પૂર્વે આ ભરતમાં પ્રવેતાગ્નિકા નગરીમાં નાસ્તિકશેખર પ્રદેશી રાજાનું શાસન પ્રવર્તતું હતું. તે રાજ્યમાં રાજાના વિચારને અનુકૂલ ચિત્ર નામનો મુખ્ય મંત્રી હતો.

તે સમયે ભારતના ભગ્યાત્માઓના ભાગ્યશી આ ભૂમિતલને, ચાર જ્ઞાનની સમ્પત્તિવાળા શ્રી કેશી ગણુધર મહારાજ પાવન કરી રહ્યા હતા.

એકદા શ્રી કેશી ગણુધર મહારાજ વિહાર કરતા કરતા શ્રાવસ્તી નગરીમાં પધાર્યા. ત્યાં તેઓશ્રીના દર્શન, વન્દન ને ધર્મશ્રવણ કરવા માટે અનેક લોકો આવવા લાગ્યા.

તે જ સમયે પૂર્વાજન્મના કોઈ અપૂર્વ પુણ્યના યોગે પ્રવેતાગ્નિકાથી ચિત્ર મંત્રી પણ શ્રાવસ્તીપુરીમાં રાજ્યકાર્યને માટે આવ્યો હતો.

લોક લોકને અનુસરે છે. તે મુજબ ઘણા લોકોને કેશિ ગણુધર ભગવંત પાસે જતાં જોઈને કુતૂહલથી ચિત્ર મંત્રી પણ ત્યાં ગયો.

ધર્મથી વિમુખ ને નાસ્તિક વિચારનો જાણીને શ્રી કેશી ગણુધર મહારાજે તેનો તિરસ્કાર ન કરતાં ધર્મ સન્મુખ કરવા માટે તેને મધુર વચને જોલાવ્યો, ને તેના મનોગત વિચારો કહ્યા; તેથી ચિત્ર મંત્રી ખૂબ આશ્ચર્ય પામ્યો. તેને ગુરુ મહારાજ ઉપર અહુમાન ઉત્પન્ન થયું. તેણે શાન્તિપૂર્વક

ધર્મશ્રવણ કયું. તેને ધર્મશ્રદ્ધા થઈ અને સમ્યક્ત્વમૂલ ધર્મ સ્વીકાર્યો.

પોતાને સમજાયેલ સારા માર્ગને પોતાના સમ્બન્ધિઓ પાસે અનુસરે એવી ભાવના ને પ્રયત્નો સજ્જનો સદા કરે છે. મંત્રીને પણ સાચો રાહ સમજાયા પછી રાજાને ધર્મમાર્ગ પર લાવવાની તીવ્ર ભાવના જાગૃત થઈ. તેણે ગુરુમહારાજને વિનવ્યું—

“ ભગવંત! આપ તો વિશ્વવત્સલ છો, પણ અમારી નગરી અને રાજ્ય નાસ્તિક રાજાના સખત શાસનને લીધે આપ સમા ગુરુમહારાજના આવાગમનથી વંચિત રહે છે. કૃપા કરી આપ શ્વેતાંબિકા નગરી પધારશો તો આપની અપૂર્વ શક્તિ, જ્ઞાન અને લબ્ધિના પ્રભાવથી અમારો નાસ્તિક રાજા આસ્તિક બનશે. ત્યાં ધર્મનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તશે, ને ઘણા જીવંતે ઉપકાર થશે. ” “ જેવી ક્ષેત્ર સ્પર્શના-વર્તમાનયોગ’ એમ કહી શ્રી કેશિ મહારાજે અનુકૂળતાએ તે તરફ વિહરવા ભાવના દર્શાવી.

ચિત્ર મંત્રી આનન્દિત થયો. શ્રાવસ્તિનું કાર્ય સમાપ્ત કરી તે નિજ નગરે આવ્યો. આવીને તેણે ઉદ્યાનપાલક(માળી)ને સમજાવ્યું કે “ જ્યારે કોઈ પણ ગુરુમહારાજ અહિં પધારે ત્યારે પ્રથમ મને ખબર આપજે. ” મંત્રીના મનમાં હતુ કે જે પહોંચેથી રાજાને ખબર પડશે તો મહારાજશ્રીનું અપમાન કરશે ને તેમને અહિં રહેવાનો પણ પ્રતિબંધ મૂકશે. એમ ન બને માટે માળીને સૂચના કરી.

x

x

x

શ્રી કેશિ ગણધર કાળાન્તરે વિહાર કરતા કરતા શ્વેતાંબિકા નગરીના ઉદ્યાનમાં સમવસર્યા. પૂર્વે મંત્રીએ સંકેત કર્યા પ્રમાણે ઉદ્યાનપાલકે ગુરુમહારાજશ્રીના આગમનના

સમાચાર ગુપ્ત રીતે મંત્રીને પહોંચાડયા. ધર્મ પ્રભાવના કરતા કરતા મહોત્સવપૂર્વક ગુરુમહારાજને વંદન કરવા જવાની મંત્રીને ઉત્કટ ભાવના હતી, પણ ‘કોઈ સાધુ આવ્યા છે’ એ વાત રાજા જાણે તો અવજ્ઞા કરે—મહારાજનું અપમાન કરાવી કાઢી મુકાવે ને તેથી લાલ થવાને બદલે ઊલટું નુકશાન થાય એટલે મંત્રીએ સમાચાર જાણી પોતાને સ્થાને રહીને ગુરુ-મહારાજશ્રીને ભાવ વંદન કર્યું.

મંત્રીએ વિચાર્યું કે—હવે ગુરુમહારાજના આગમનની જાણ રાજાને ખીજે કોઈ ન કરે તે પહેલાં જ હું કોઈપણ યુક્તિથી તેને ગુરુમહારાજશ્રી પાસે લઈ જઉં. વિચાર ગોઠવીને મંત્રી રાજા પાસે આવ્યો ને કહ્યું—

“દેવ ! અશ્વક્રીડા કરવાનો સમય આજ ઘણો અનુકૂળ છે. ઋતુરાજ વસન્તનું આગમન થયું છે. વાયુ પણ સુંદર વાય છે. ઝાડપાન, ફલફૂલ વગેરેથી વનભૂમિ વિહાર કરવા યોગ્ય બની છે. જો આપનો આદેશ હોય તો અશ્વપાલકને અશ્વ સજ્જ કરવા આજ્ઞા કરું.”

મંત્રીના વચનથી રાજાને અશ્વક્રીડા કરવાની ભાવના જાગૃત થઈ અને તેણે મંત્રીને અશ્વો તૈયાર કરાવવા કહ્યું.

મંત્રી ધીરે ધીરે રાજાને અશ્વક્રીડા કરાવતો કરાવતો જે ઉદ્યાનમાં શ્રી કેશિ ગણુધર મહારાજ મધુર ધ્વનિથી દેશના દેતા હતા તે ઉદ્યાન તરફ લઈ ગયા. રાજા ને મંત્રી પરિશ્રમ દૂર કરવા એક એક વૃક્ષની સુંદર છાયામાં બેઠા. ચિત્ત શાન્ત થયું એટલે રાજાએ મહારાજશ્રીનો મધુર ધ્વનિ સાંભળ્યો ને મંત્રીને પૂછ્યું કે—

“આ સુંદર ધ્વનિ કોનો છે ને ક્યાંથી આવે છે ?”

“મહારાજ ! મને ખબર નથી, ચાલો આપણે ઉદ્યાનની

મનોરમતા નિહાળીએ ને જોઈએ કે આ અવાજ કોનો છે ?”

મંત્રીએ ખબર છતાં રાજાને મહારાજશ્રી પાસે લઈ જવા એ પ્રમાણે કહ્યું. રાજા ને મંત્રી વનની સુંદરતા જોતાં જોતાં શ્રી કેશિ ગણધર જ્યાં ધર્મવ્યાખ્યાન કરતા હતા ત્યાં આવ્યા. એકાએક સાધુમહારાજને જોઈને રાજા મંત્રીને કહેવા લાગ્યો—

“ મંત્રિન ! આ મૂંડો શું ખરાડે છે ? આપણા દેશમાં આ લૂંટારો ક્યારે આવ્યો ? આ લુચ્ચા લોકો આંગળી ખતાવે પહોંચો કરડી ખાય એવા હોય છે, માટે હમણાં ને હમણાં આ ખાવાને આપણી હદ બહાર કાઢી મૂકો કે જેથી બીજા દેશની જેમ આપણા દેશને પણ તે ન ખગાડે. ”

મંત્રી બુદ્ધિમાન ને કુશલ હતો. રાજાના હુકમ પ્રમાણે કરવા માટે તુરત જ તે થોડે દૂર ગયો ને વળી પાછો વળીને રાજાને કહેવા લાગ્યો.

“ દેવ ! આ પ્રમાણે આપણે આને આપણા દેશ બહાર કાઢી મૂકશું તો તે અહીંથી બીજા દેશમાં જઈને લોકોની આગળ આપણી નિન્દા કરશે ને કહીશે કે— ‘ પ્રવેતાગ્નિકાનો રાજા પ્રદેશી મૂર્ખનો સરદાર છે, કંઈપણ જાણતો નથી ને ગુણી પુરુષોનું અપમાન કરે છે ’ માટે આપ તેની સાથે વાદ કરો ને તેને નિરુત્તર બનાવો કે જેથી માનરહિત થઈ તે પોતે સ્વયં અહીંથી ચાલ્યો જાય. વળી વાદવિવાદમાં આપની સામે ઉત્તર આપવા માટે ખૂદ બૃહસ્પતિ પણ સમર્થ નથી તો આ બિચારાનું શું ગળું ? ”

મંત્રીના કથનથી રાજાને ઉત્સાહ ચડ્યો. તે શ્રી કેશિ ગણધર પાસે જઈને કહેવા લાગ્યો.

“ હે આચાર્ય ! તું અહિં ક્યારે આવ્યો છે ? ”

મહારાજે કહ્યું—‘ હમણાં જ. ’ પછી રાજા ને મંત્રી ઉચિત આસને બેઠા.

એ પ્રમાણે કુશલ ચિત્ર મંત્રીએ શ્રી કેશિમહારાજ સાથે પ્રદેશી રાજાને સમાગમ યુક્તિથી કરાવી આપ્યો.

(૨)

રાજા પ્રદેશીનું નાસ્તિકક ગીતિનું કથન—

શ્રી કેશિગણુધર મહારાજ પાસે બેઠા પછી પ્રદેશી રાજા ઉદ્ધતાઈથી કહેવા લાગ્યો—

“ હે આચાર્ય ! તેં કઈ કઈ જાતની ધૂર્ત વિદ્યાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે કે જેથી આ ભોળા લોકોને ભરમાવે છે ? વળી તારું મુખારવિન્દ જોતાં તું કોઈ રાજપુત્ર હો એમ લાગે છે, તો આ ભોગ ભોગવવાના ખરા સમયમાં આ બધું પાખંડ શું આદર્યું છે ? અશક્તિમાન મેવન્ સાધુઃ (બળહીન બાવા બને) માટે છાંડ આ બધું ને ચાલ મારા માંડલિક રાજા થઈ જા. આ ઉત્તમ જાતિના મારા અશ્વ પર સવાર થઈ જા, મારા દેશને તારી ઇચ્છા મુજબ ભોગવ ને જન્મને સાર્થક કર. ફોગટ તપ-જપનાં કાંઈ કરવાથી શું ? કદાચ તને એમ હોય કે આ કષ્ટ ક્રિયાકાંડો કરવાથી આત્માનું કલ્યાણ થાય, આત્માનો ઉદ્ધાર થાય; પણ તે તારા નર્યો જામ છે. તને કોઈએ સમજાવ્યું હોય તો તને છેતર્યો છે; કારણ કે—આત્મા નામની આ વિશ્વમાં કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ; તો તેના ઉદ્ધારની વાત શી ? તેને માટે કાંઈપણ દરવું એ વાંઝણીને છોકરો ઉત્પન્ન કરવા માટે મહેનત કરવા જેવું છે. ”

‘ આત્મા નથી ’ એ સમ્બન્ધમાં પ્રદેશીનું મંડન—

“ વળી હે આચાર્ય ! ‘ આત્મા નથી ’ એમ જે હું કહું છું

એ વગર વિચારે—એમ ને એમ દીધે રાખું છું એમ ન સમજતો. મેં આત્માની ખૂબ ખોજ કરી છે. આત્માને જોવા માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, છતાં કોઈપણ સ્થાને કોઈપણ રીતે આત્મા ન જ મળ્યો એટલે મેં નિર્ણય કર્યો કે ‘આત્મા છે’ એમ જે કહેવાય છે તે મિથ્યા છે.’

“ સાંભળ!—આત્મા માટેની મારી મહેનત—તપાસ આ પ્રમાણે હતી—”

(૧) મારી માતા ધર્મિષ્ઠ શ્રાવિકા હતી, તે મારામાં ધર્મના સંસ્કાર પાડવા માટે ઘણો જ પ્રયત્ન કરતી ને મારા પિતા નાસ્તિક હતા. તેમને ‘ધર્મ વગેરે સર્વ હુંબગ (Humbug) જૂઠું છે.’ એમ કહીને ધર્મથી વિમુખ બનાવવા યત્ન કરતા. માતા ને પિતા બન્નેને હું ખૂબ પ્રિય હતો.

“ જ્યારે મારી માતા મરણ પામી ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે— ‘હે મા ! તેં દયામૂલક ધર્મની આરાધના ખૂબ કરી છે તેથી તું અવશ્ય સ્વર્ગમાં જઈશ, માટે ત્યાં ગયા પછી મને પ્રતિ-ખોધ કરવા માટે આવજો કે જેથી હું ધર્મ પર શ્રદ્ધાલુ બની અહિંસામય ધર્મની સેવના કરીશ. ’

“ મારા પિતાના અવસાન સમયે પણ મેં તેમને જણાવ્યું હતું કે— ‘હે પિતા ! તમે વાસ્તવિક તો કંઈ પણ ધર્મ કર્યો નથી એટલું જ નહિં પણ કેવળ ધર્મની નિન્દા કરી કરીને પાપ જ ઉપાર્જન કર્યું છે, માટે તમે નિશ્ચયે નરકે જવાના છો તો ત્યાં ગયા બાદ મને કહેવા આવજો કે ‘પાપ કરવાથી હું નરકમાં દુઃખ ભોગવું છું’ જેથી હું નાસ્તિક ન બનતા ધર્મિષ્ઠ બની સ્વર્ગમાં જઈશ. ’

“ તે બન્નેના મૃત્યુ પછી ઘણો કાળ મેં તેમના આગમન-

ની પ્રતીક્ષા કરી, પરંતુ ઘણો સ્નેહ દેખાડતાં એ બન્નેમાંથી કોઈપણ આભ્યું નહિં, એટલે મેં બાણ્યું કે—‘ ધર્મ કરવાથી પુણ્ય થાય છે ને તેથી આત્મા સ્વર્ગે જાય છે, અધર્મ કરવાથી પાપ બંધાય છે ને પાપનો ભાગી જીવ નરકે પીડાય છે ’ એ સર્વ જાણ છે.

(૨) “ આત્માની શોધ માટે મેં એક વખત દેહાન્ત-દંડની શિક્ષા પામેલા એક ચોરના જીવન્ત શરીરના નાના નાના ટુકડા કરાવીને તે દરેક ટુકડામાં આત્માની ઘણી તપાસ કરાવી પણ એકેમાં આત્મા મળ્યો નહિં. એટલે મને લાગ્યું કે ‘ આત્મા નથી. ’

(૩) “ બીજી વખત મેં એવા જ એક ચોરનું જીવતા વજન કરાવ્યું, ને પછી તેને મારીને તેનું વજન કરાવ્યું તો તે બન્ને વખતના વજનમાં અંશમાત્ર ફેર પડ્યો નહિં. જો આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુ ચાલી ગઈ હોય, દેહમાંથી ચોઈ થઈ હોય તો તેનું વજન પણ ચોઈ થવું જોઈએ. પરંતુ તેમ ન થયું એટલે મેં નક્કી કર્યું કે તેમાંથી એવી કોઈ પણ ચીજ ઘટી નથી, માટે ‘ આત્મા નથી. ’

(૪) “ ફરી એક ચોરને મેં વજનમય પેટીમાં પૂરાવ્યો ને પછી તે પેટી સજ્જડ બંધ કરાવી દીધી. કેટલાએક દિવસો બાદ તે પેટી ખોલાવી, તો તેમાંથી તે ચોરનું મૃતક નીકળ્યું ને તે કલેવરમાં અનેક કૃમીઓ ઉત્પન્ન થયા હતા. જો તે પેટીમાંથી આત્મા બહાર નીકળ્યો હોય તો તે પેટી તૂટી જવી જોઈએ. અથવા જ્યાંથી તે ગયો હોય ત્યાં તેનું છિદ્ર થવું જોઈએ પરંતુ પેટીમાં તેવું કાંઈ થયું ન હતું માટે મેં નિશ્ચય કર્યો કે ‘ આત્મા નામની કોઈ પણ વસ્તુ નથી. ’

(૫) “ વળી મને કોઈ પૂછતું કે જો આત્મા નથી તો

આ બધા બોલે છે, ચાલે છે, ખાય છે, પીયે છે, ને મરણ પછી એવું શું થાય છે કે જેથી બોલતા ચાલતા નથી ? ત્યારે હું કહેતો કે પાંચ ભૂતના આ વિચિત્ર સંયોગથી બોલવા, ચાલવા વગેરેની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ શરીરમાં ચામડી, હાડ વગેરે પૃથિવી છે, પ્રવાહી આંસુ, મૂત્ર વગેરે જળ છે, જઠર વગેરે અગ્નિ છે, શ્વાસોચ્છ્વાસ વગેરે વાયુ છે, ને ખાલી સ્થાન આકાશ છે.

“ એ પાંચ ભૂતના વિચિત્ર સંયોગરૂપ આ દેહ ખાવા પીવા વગેરેથી પુષ્ટ થાય છે. સ્વચ્છ વાયુ, સૂર્યના આતપ વગેરેથી અને ખુલ્લા સ્થાનમાં રહેવાથી સચવાય છે. તેનો ઉપયોગ સારી રીતે આ ભૌતિક પદાર્થોને ભોગવવા એ જ છે. જ્યારે આ પાંચના સંયોગમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થાય છે ત્યારે દેહ નરમ પડે છે. કોઈનો પણ સંયોગ સર્વથા છૂટો પડે છે ત્યારે બોલવા ચાલવા વગેરેની શક્તિનો નાશ થાય છે. પછી ભલે તે ઓછાશ શસ્ત્રના આઘાતથી, અપચ્ચ સેવનના વિકારથી કે બંધ સ્થાને ગોંધાઈ રહેવાથી થઈ હોય. જ્યારે આ ભૂતમાં બોલવા ચાલવાનું સામર્થ્ય નાશ પામે છે ત્યારે તે તદ્દન નકામું-નિર્રથક થઈ જાય છે; માટે જ તેને બાળી નાખવામાં, દાટી દેવામાં કે નદી સમુદ્રમાં પધરાવવામાં આવે છે.

“ એ પ્રમાણે ઘણા પ્રયોગોથી ને ઘણા વિચારોથી મેં નિર્ણય કર્યો છે કે ‘આત્મા નથી’ માટે હું જે કહું છું તે અવિચારિત નથી. હે આચાર્ય ! હું કહું છું તે માની જ ને મારો આજ્ઞાકિત માંડલિક રાજા થઈ ભૌતિક ભોગો ભોગવ.”

(૩)

શ્રી કેશિગણધર મહારાજનો ઉત્તર—

“ હે રાજા ! તે આત્માને માટે ઘણા પ્રયત્નો કર્યા હશે,

પણ તારા એ સર્વ પ્રયત્નો ઊંધા હતા. એટલે તને આત્મા ન મળ્યો. તને આત્મા ન મળ્યો માટે આત્મા નથી એ તારું કહેવું યથાર્થ નથી.

“ વળી હું પણ આ સંયમ, તપ, જપ વગેરે કરું છું તે વિચાર ‘વગર’ કરું છું એમ ન સમજતો. એના ઘણા કાયદાઓ મેં વિચાર્યાં છે, ને મને તે સર્વ સત્ય સમજાયાથી મેં આ પન્થ ગ્રહણ કર્યો છે.

“ જગત્માં જન્મીને ઉદ્ધરપૂર્તિ તો પશુઓ પણ કરે છે, મનુષ્યો કરતાં તિર્યંચો વિષયસેવન વિશેષે કરી શકે છે. તિર્યંચોને શારીરિક નીરાગિતા ને સમ્પત્તિ મનુષ્યોથી સારી હોય છે. અર્થાત્ માનવજન્મ પામીને શરીર પુષ્ટ કરવું, વિષયોમાં આસક્ત થવું અને પેટ ભરવું એ જ જો કર્તાવ્ય હોય તો માનવજન્મ કરતાં પશુજન્મ વિશેષ ઇચ્છનીય છે; પરંતુ મનુષ્ય જન્મ પામવાનું કર્તાવ્ય એ જ છે કે તે પામી તત્ત્વને સમજવાં, સમજીને તત્ત્વમાર્ગે આચરણ કરવું ને અન્તે પરમ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું.

“ સંસારમાં આધિભૌતિક સુખની મારે તારી માફક બિલકુલ ન્યૂનતા ન હતી, પરંતુ મને એ સર્વ સુખો ક્ષણિક ને અપૂર્ણ સમજાયાં ત્યારે તત્ત્વપ્રાપ્તિને માટે આ માર્ગ મને સમજાયો. આ માર્ગે અનેક આત્માઓએ પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે, એમ મેં જાણ્યું—વિચાર્યું; મને વિશ્વાસ આવ્યો એટલે મેં પણ આ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે.

“ હે રાજન્! જે વસ્તુને જે સ્વભાવ હોય તે સ્વભાવે તે વસ્તુને સમજીએ તો જ તે વસ્તુ સમજાય છે, પરંતુ તેના સ્વભાવ કરતાં વિપરીત રીતે તેની તપાસ કરીએ તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિ. પવન આંખવડે દેખી શકાતો નથી. જે

કોઈ કહે કે આંખે નથી દેખાતો માટે પવન નથી, તો તે કહેનારનું કથન સત્ય નથી, તે જ પ્રમાણે આત્મા નથી એ તારું કહેવું યથાર્થ નથી. આત્મા અરૂપી છે માટે તે દેખી શકાય નહિં. આંખ સિવાય સ્પર્શેન્દ્રિયથી ને અનુમાનથી જેમ પવન છે એ મનાય છે તે જ પ્રમાણે મનથી અને અનુમાનથી આત્મા પણ સિદ્ધ થાય છે.

તારાં માતાપિતા ન આઠ્યાં એટલે સ્વર્ગ-નરક નથી એ અસત્ય—

“ હે નૃપ ! તેં કહ્યું કે ‘ મારા પર અત્યન્ત સ્નેહ રાખતાં મારાં માતાપિતા મને અહિં પ્રતિબોધ કરવા માટે ન આઠ્યાં એટલે મેં નિશ્ચય કર્યો કે આત્મા, પુણ્ય, પાપ, સ્વર્ગ, નરક વગેરે કંઈ નથી ’ એ તારી માન્યતા યોગ્ય નથી; કારણ કે તેઓ ન આઠ્યાં માટે તે વસ્તુ જ નથી એમ ન કહી શકાય. તેઓના ન આવવાના બીજા અનેક કારણો હોઈ શકે છે.

(૪)

માતાના સ્વર્ગથી ન આવવા સમ્બન્ધી એક દરિદ્રનું દષાન્ત

“ કોઈ એક વખત મુસાફરી કરતાં કરતાં તને કોઈ એક દરિદ્ર મનુષ્યનો કોઈ એક નગરમાં સમાગમ થયો હોય. તે સમાગમ દરમીયાન તેની સાથે તારે ગાઢ સ્નેહ બંધાયો હોય. તેં તેની દરિદ્રતાના નાશ માટે અને તેનો ઉદ્ધાર કરી સારી સ્થિતિમાં મૂકવા માટે તેની સાથે વિચાર્યું હોય ને કહ્યું હોય કે હું એક મોટો રાજા છું, મારી પાસે અખૂટ સમ્પત્તિ છે, વિપુલ લશ્કર છે, ઘણા દેશ છે, હું તને સુખી કરીશ. એવી વાતચીત પછી બીજે દિવસે તું તારે માર્ગે અને તે દરિદ્ર માનવ તેને રસ્તે ચાલ્યો જાય. ઘણે કાળે પણ તું તારા રાજ્ય-

વ્યવસાયને કારણે તે દરિદ્રનો ઉદ્ધાર કરી શકે નહિ, ને તેની સાથે થયેલ સમાગમ-વાતચિત ને તેના ઉદ્ધાર માટે કરેલ વિચાર એ સર્વ વિસરી બન્ય. તે દરિદ્ર દારિદ્ર્યના દુઃખમાં સળગ્યા કરે ને વિચારે કે તે દિવસે તે ગામમાં કોઈએક માણસ મળ્યો હતો, ધૂળ સ્નેહ બતાવતો હતો ને કહેતો હતો કે મારે મોટું રાજ્ય વગેરે છે, હું તને સુખી કરીશ. પરંતુ તે માણસ કહેતો તે સર્વ જાહું જણાય છે. આટલા દિવસો થયા છતાં તેમાંનું કાંઈ જણાયું નહિ. આવી દરિદ્રની માન્યતા તે જેમ અયોગ્ય ને ઉપહસનીય છે તે જ પ્રમાણે હે રાજન્! તારી માતા સ્વર્ગથી ન આવી મારે સ્વર્ગ જ નથી એવી તારી માન્યતા પણ અનુચિત ને અયોગ્ય છે.

દેવ-સ્વર્ગનું વર્ણન—

“સ્વર્ગ સ્વાભાવિક સુંદર છે. તેમાં દેવો દેવીઓ સાથે ગીત-નૃત્ય-નાટકાદિ લોગવિલાસમાં આસક્ત હોય છે. એક એક નાટક હજારો વર્ષ સુધી ચાલે છે. આનન્દમાં ને સુખમાં પોતાનો સમય કયાં બન્ય છે તેની પણ તેઓને ખબર પડતી નથી. એાછામાં એાછું દશ હજાર વર્ષનું તેમનું આયુષ્ય હોય છે. આયુષ્ય પરિપૂર્ણ થયેથી જ તેઓનું ત્યાંથી રચવન થાય છે. તેટલા નાના આયુષ્યવાળા દેવોને પણ એકાન્તરે આહારની ઈચ્છા થાય છે. ભોજનને માટે તેઓને ચૂલો પુક-વાની-રાંધવાની કડાકૂટ કરવી પડતી નથી, ઈચ્છા થવાની સાથે જ તેમને તૃપ્તિ થઈ જાય છે. આપણે ૪૯ વખત ધ્યાસ લઈએ ત્યારે તેઓ એક વખત ધ્યાસ લે છે. ઉત્કૃષ્ટ ૩૩ સાગરોપમનું ત્યાં આયુષ્ય હોય છે. એક સાગરોપમના

૧. આ સાગરોપમની સમજ આ પ્રમાણે છે. એક યોજન લાંબા પહોળા ને ઊંડા પ્રમાણવાળા એક પદ્ય-કૂવામાં દેવકુર ને ઉત્તરકુર

આયુષ્યવાળા દેવો તેત્રીશ હજાર વર્ષે આહાર અને તેત્રીશ પખવાડીએ શ્વાસ લે છે. કેશ, રોમ, નખ, હાડ, ચામ, માંસ, લોહી, ચરબી, મળમૂત્ર વગેરે દુર્ગન્ધનીય પદાર્થોથી રહિત તેઓનો દેહ ઘણો જ નિર્મલ હોય છે. તેઓનો શ્વાસોશ્વાસ પણ સુગન્ધી હોય છે. પ્રસ્વેદ (પસીનો) તેઓને કદી પણ થતો નથી. મનુષ્ય અને પશુઓની માફક તેઓને નવનવ માસ સુધી ગર્ભાવાસનાં દુઃખો ભોગવવા પડતાં નથી. ત્યાં ઉત્પન્ન થવાની સાથે અન્તર્મુહૂર્તમાં તો તેઓ સર્વ ઇન્દ્રિયોથી પૂર્ણ યુવાન નર જેવા, પ્રત્યેક અંગમાં આભૂષણથી સહિત,

ક્ષેત્રના સાત દિવસના ઘેટાના એક આગળ માપના એક એક વાળના ૨૦૯૭૧૫૨ કટકા ફરીને તે વડે ફૂવો ઠાંસીઠાંસીને એવો ભરવો કે તે ફૂવા ઉપર થઇને ચક્રવર્તીની સેના ચાલી જાય તો પણ વાંધો આવે નહીં. ગંગાનો પ્રવાહ પણ તેમાં અવકાશ-જગ્ગા મેળવી શકે નહિં. એવી રીતે ભરીને પછી તેમાંથી સમયે સમયે એક એક કટકો કાઢવો. જ્યારે તે ફૂવો ખાલી થાય ત્યાંસુધીમાં થયેલ જેટલા સમયો તેટલા કાળને આદર ઉદ્ધાર પદ્યોપમ કહે છે. હવે જે કટકા ભર્યા છે તે એક એક કટકાના આદર પૃથ્વીકાય અપર્યાપ્ત જીવના એક શરીરના પ્રમાણવાળા અસંખ્યાત કટકા કરવા, ને તે કટકાઓથી ફરી તે ફૂવો ભરવો. સમયે સમયે એક એક કટકો કાઢવો. જેટલા કાળે ખાલી થાય તેટલા કાળને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્યોપમ કહે છે. તે સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્યોપમવડે દ્વીપ સમુદ્ર ગણાય છે. હવે આદર ઉદ્ધાર પદ્યોપમના સ્વરૂપમાં ખતાવેલ કટકાને સમયે સમયે ન કાઢતાં સો સો વર્ષે કાઢીએ અને જેટલા વર્ષે ફૂવો ખાલી થાય તેટલા વર્ષને આદર અઢા પદ્યોપમ કહે છે, ને સૂક્ષ્મ ઉદ્ધાર પદ્યોપમના સ્વરૂપમાં જણાવેલ કટકાને સો સો વર્ષે કાઢીએ અને જેટલા વર્ષે ખાલી થાય તેટલા વર્ષને સૂક્ષ્મ અઢા પદ્યોપમ કહે છે. તે સૂક્ષ્મ અઢા પદ્યોપમથી આયુષ્ય મપાય છે. કોડને કોડે ગુણીએ તેને કોડાકોડ કહે છે, તેવા દશ કોડાકોડ સૂક્ષ્મ અઢા પદ્યોપમનો એક સાગરોપમ થાય છે.

વૃદ્ધાવસ્થાથી વિરહિત ને રોગ વગરના શરીરવાળા થાય છે. તેઓની આંખ કદી પણ મીચાતી નથી. મનમાં જે ઇચ્છા થાય તે તેઓ પૂર્ણ કરી શકે છે. તેમની પુષ્પશય્યા ને માળા કદી પણ કરમાતી નથી. ભૂમિથી તેઓ ચાર આંગળ ઊંચે જ રહે છે. દેવો મનુષ્ય લોકમાં ઓછા આવે છે તેમાં કારણ—

‘ સંકંતિ દિવ્વપેમા, વિસયપસત્તાડસમત્તકત્તવા ।

અળહીણમણુઅકજ્ઞા, નરભવમસુહં ન હંતિ સુરા ॥

ચત્તારિપંચજોયણ-સયાહં ગંધો ય મણુઅલોગસ્સ ।

ઉદ્દં વચ્ચઈ જેણં, ન હુ દેવા તેણ આવંતિ ॥ ૧ ॥ ’

“ હે રાજન્! સુન્દર સ્વર્ગના દિવ્ય પ્રેમમાં આસક્ત, વિષયોમાં લીન, પોતાના કાર્યોમાંથી જ નહિ પરવારેલા, કાંઈ ને કાંઈ કાર્યવાળા, મનુષ્યને અનધીન કાર્યવાળા, મનુષ્યને પરાધીન નહિ એવા સ્વતાંત્ર દેવતાઓ અશુભ એવા આ મનુષ્ય લોકમાં આવતા નથી. વળી મનુષ્ય લોકમાં દુર્ગન્ધ પુષ્કળ છે. ૧ચારસો પાંચસો યોજન સુધી ઊંચે તે દુર્ગન્ધ ઊડે છે તેથી દેવો આ મનુષ્ય લોકમાં આવતા નથી. તીર્થ-કરોનાં વ્યવન-જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન ને મોક્ષ વગેરે પ્રસંગે તેમના અલૌકિક પુણ્યથી આકર્ષાઈને, કોઈ તપસ્વી મુનિઓના તપ-પ્રભાવથી, ને કોઈ લાગ્યશાલી આત્માના આરાધનથી પ્રસંગે પ્રસંગે દેવો અહિં આવે છે, પરંતુ પ્રયોજન સિવાય અહિં આવતા નથી; માટે દેવસુખમાં આસક્ત થયેલ તારી માતા

૧. જે કે ગન્ધના પુદ્ગલો નવ યોજનથી અધિક ઊંચે જઈ શકતા નથી, તેપણુ નવ યોજન સુધી ગયેલા પુદ્ગલો ખીજ પુદ્ગલોને વાસિત કરે છે ને તે પુદ્ગલો ખીજને એમ યાવત ઉત્કટ ગન્ધવાળા પુદ્ગલો પાંચસો યોજન સુધીના પુદ્ગલોને દુર્ગન્ધમય કરે છે.

આરંધન સિવાય તારા અલ્પ પુણ્યના કારણે તને પ્રતિબોધવા ન આવી. પણ અમે વર્ણન કર્યું એવું સ્વર્ગ તો છે. જ ને તે પુણ્ય કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(૫)

પિતા નરકમાંથી ન આવ્યા તે વિષયમાં એક શેઠનું ઉદાહરણ—

“ રાજન્! તારા રાજ્યમાં કોઈ એક શેઠ રહેતો હોય. તે કુટુંબ પરિવારથી પરિવરલો ને સુખી હોય. કુટુંબનું પરિપાલન સારી રીતે કરતો હોય, તેથી કુટુંબનો તેના પ્રત્યે ઘણો સારો પ્રેમ હોય, પરંતુ તે વ્યસનને પરાધીન હોય ને તે કારણે તારા રાજ્યના કાયદા વિરુદ્ધ આચરણ કરીને રાજ્યનો મહાન ગુન્હેગાર થાય. રાજ્યરક્ષકે પુરુષો તે શેઠને ગુન્હેગાર તરીકે પકડી બાંધીને તારી પાસે લાવે, તે સમયે તેના કુટુંબીજનો તેને કહે કે—તમે તરત જ પાછા આવજો ને અમારું પાલનપોષણ કરજો કે જેથી અમને સુખ થાય. પણ આજીવન જેલખત્રાને પામેલ એ ગુન્હેગાર પોતાના કુટુંબીઓને મળી પણ શકતો નથી. એ જ પ્રમાણે તારા પિતા તારા પ્રત્યે ઘણા પ્રેમવાળા હોવા છતાં પણ કર્મરાજના મહાન ગુન્હેગાર થઈને નરકરૂપ કારાગારમાં—જેલમાં પૂરાયા પછી તને મળી શકે નહિં. તેથી આત્મા, પાપ, નરક વગેરે નથી એમ કહી શકાય નહિં.

નરકનું વર્ણન—

“ આ પૃથ્વીની નીચે સાત નરકો છે. ત્યાં રહેલા જીવો સ્વાભાવિક રીતે ખૂબ દુઃખી હોય છે. તેમના શરીર પારા જેવાં વિકલ ને અસ્તવ્યસ્ત બંધાયેલ હોય છે. તેઓનાં ચાલ-આકૃતિ-

રૂપ-રસ-શબ્દ વગેરે સર્વ અશુભ હોય છે. નરકમાં દુર્ગન્ધ એટલી છે કે જે તે દુર્ગન્ધનો એક પણ અંશ આ મનુષ્ય ક્ષેત્રના કોઈ નગરમાં નાખવામાં આવે તો ત્યાં રહેલા સર્વ જીવો મૃત્યુ પામે. તીક્ષ્ણ કાંટાની શય્યા પર સુઈએ, તરવાર યા કરવતની ધાર પર રહીએ, તે કરતાંયે અધિક દુઃખ ત્યાંની તીક્ષ્ણ અને કઠિન પૃથ્વી પર રહેતાં થાય છે. ત્યાં શીત એવી હોય છે કે કોઈ ખળવાન લુહાર પન્દર દિવસ સુધી અગ્નિમાં મોટા લોઠામા ગોળાને સતત તપાવે ને પછી જે તે ગોળો નરકની ઠંડીમાં મૂકે તો ક્ષણમાત્રમાં તે ઠંડો થઈ જાય એટલું જ નહિ પણ તેના સર્વ પુદ્ગલો શીર્ષીવિશીર્ષી થઈ વિખરાઈ જાય. ત્યાં જીવો ગરમીનું દુઃખ એવું સહન કરી રહ્યા છે કે જે તે જીવોને આ મનુષ્ય લોકમાં જ્યાં વધારેમાં વધારે અસહ્ય ગરમી પડતી હોય તે ઉષ્ણ ક્ષેત્રમાં સ્લાવવામાં આવે તો તેમને એવો આનન્દ થાય કે જેવો આનન્દ શ્રીધ્મના તીવ્રતાપથી અકળાયેલ હાથીને શીતળતાના આવાસરૂપ પુષ્કરણી વાવમાં સ્નાન કરતાં થાય.

“ પ્રથમની ત્રણ નરકમાં જીવોને પરમાધામી દેવો દુઃખ આપે છે. તીવ્ર શસ્ત્રથી છેદે છે. લોહી-ચરબી ને હાડકા વગેરે અશુચિ પદાર્થોથી ભરેલી વૈતરણી નદીમાં સ્નાન કરાવે છે. શરીરના નાના નાના ટુકડા કરીને તપાવેલ તેલમાં તળે છે. કરવતથી કાપે છે, વજના માર મારીને દેહનું ચૂર્ણ કરે છે. ખાણ અને લાલાથી પણ અતિ તીક્ષ્ણ અણીવાળા કાંટા, છાલ ને પાનવાળા શાદમલીવૃક્ષ ઉપર ચડાવે છે. નાના ઘડામાં પૂરીને પછી અંદર ગરમ સીસું ભરે છે. લોહની પૂતળાને તપાવીને તે સાથે આલિંગન કરાવે છે. આકાશમાં ઊછાળીને તલવાર કે લાલા ઉપર ઝીલે છે. નાક-કાન-જીભ છેદે છે, આંખો ફેડી નાંખે છે. ગરમ કરેલ રેતીમાં ચણાની માફક શેકે છે. આવી

અસહ્ય વેદના સહન કરતાં જીવો કારમી ચીસો પાડે છે, પરંતુ તેનું ત્યાં કોઈ સાંભળનાર નથી, તેઓને કોઈ બચાવનાર નથી, ફક્ત પરમ કારુણિક પ્રભુના જન્મ વગેરે વિશિષ્ટ કલ્યાણુક પ્રસંગે તેઓ શાન્તિ અનુભવે છે.

“ તે જીવો ભૂખથી એવા રીખાતા હોય છે કે આપણા સર્વ ધાન્યોના ઢગલા તેઓને ખાવા આપીએ તો પણ તેમને સંતોષ થાય નહિં. વળી સર્વ સાગરના જળ જો તે જીવોને પીવા માટે આપવામાં આવે તો પણ તેઓની તરસ ધીપે નહિં. એવું ભૂખ ને તરસનું તેમને દુઃખ હોય છે. થોડો પણ અન્ધકાર આત્માને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે તો નરકના જીવો સદૈવ નિળિડ અન્ધકારમાં જ સખડ્યા કરે છે.

“ ત્રણ નરક પછી નારકીના જીવો જો કે પરમાધામીનાં દુઃખો ભોગવતા નથી તો પણ તેથી અધિક કામ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ-ધર્મ્યા વગેરેની અત્યન્ત તીવ્ર લાગણીથી તેઓ દુઃખી થાય છે. તે લાગણીઓને તેઓ દબાવી શકતા નથી. લાગણીવશ તે જીવો નવી નવી સેના વિકુર્વીને પરસ્પર લડે છે, મોટાં યુદ્ધ કરે છે ને ખૂબખૂબ દુઃખી થાય છે.

**નરયા દસવિહવેયણ-સી-ઉસિણ-ખુહ-પિવાસ-કંહૂહિં ।
પરવસ્સં જર-દાહં, મય-સોગ ચેવ વેયન્તિ ॥**

નરકાત્માઓ ઠંડી-ગરમી-ભૂખ-તરસ-રોગગ્રસ્ત કંડુયુક્ત શરીર-પરતંત્રતા-વૃદ્ધાવસ્થા-દાહ-ભય ને શોક એમ દશ પ્રકારની વેદના વેદે છે. આ સર્વ દુઃખો-નરકગતિ આત્માને ત્યારે મળે છે કે જ્યારે જીવ પંચેન્દ્રિયનો વધ કરે છે, માંસલંક્ષણુ કરે છે, મહાઆરંભમાં આસક્ત બને છે, મહાપરિગ્રહને વધારવામાં જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે પાપથી પાછો હઠતો નથી.

“ જાણવા છતાં જીવો આવા પાપો કરે ત્યારે તેમની સ્થિતિ
દીવો લઈને કૂવામાં પડવા જેવી થાય છે.

કેવળજ્ઞાની જિનવરદેવે, સર્વ લોકના ભાવ કહાય,
સર્વ સત્ય સદ્દતો પણ તું શાને સંસારે મૂઝાય ?
દીવો હાથ છતાં પણ અમૃત ! શાને ઊંડે કૂપ પડાય ?
એ દુઃખ નરકતણાં હે ચેતન ! કહીનેતુજથી કેમ ખમાય ?

લોકલોકના સર્વ ભાવોના પ્રકાશક વીતરાગ પ્રભુએ આ
સર્વ સ્વરૂપ કહ્યું છે, માટે મિથ્યા નથી. તેવી નરકમાં અત્યંત
દુઃખથી રીખાતો તારો પિતા અહીં આવી ન શકે માટે નરક
નથી એમ ન સમજતો.

પુણ્ય-પાપ અને આત્માની સિદ્ધિ—

“ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સુખથી ભરપૂર સ્વર્ગ અને
દુઃખથી વ્યાપ્ત નરક છે એ નિશ્ચય થયો ત્યારે દુઃખ પાપાત્
સુખ ધર્માત્ થાય છે એ પણ નિશ્ચિત છે. એટલે સ્વર્ગને માટે
ધર્મની-પુણ્યની આવશ્યકતા છે ને નરકને માટે પાપની
જરૂર છે. પુણ્ય પાપ પણ એ જ પ્રમાણે માનવા જોઈએ.

“ પુણ્ય પાપ સિદ્ધ થયાં એટલે તેને કરનાર, બાંધનાર,
સાચવનાર, છોડનાર અને તેનાં કૃષ્ણને ભોગવનાર સચેતન
આત્મા માનવો જ જોઈએ; માટે હે રાજન્ ! આત્મા-પુણ્ય-
પાપ-સ્વર્ગ ને નરક વગેરે છે. તેમાં શ્રદ્ધા રાખ ને સુખ મેળા-
વવા ધર્મ કર.

(૬)

દેહના ટુકડામાં આત્મા ન દેખાએ માટે તેનાથી
તેનું ખંડન—

“ રાજન્ ! તે આત્માની ખોજ માટે એ ત્રણ ચોરના પ્રયોગો

ક્યાં ને તે ન મળ્યો માટે નથી એમ માની લીધું એ બરોબર નથી. શરીરના કકડા કરાવવા ને તેમાં તપાસ કરવી એ કાંઈ આત્મપ્રાપ્તિનો ઉપાય નથી. તેની પ્રાપ્તિના વિશિષ્ટ ઉપાયો જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યા છે, તેથી જ તે મેળવી શકાય છે. જેમ કોઈ એક શીશીમાં ખૂબ સલવાઈ ગયું હોય, ખૂબ ન નીકળતું હોય અને દવા પણ ન નીકળતી હોય. તેમાંથી દવા કઢવા જે શીશીને ફેડી નાખવામાં આવે તો દવા ઢોળાઈ જાય ને શીશી પણ કુટી જાય. તેમ દેહનો નાશ કરવાથી આત્મા અને દેહ બન્નેનો વિનાશ થાય છે, પરંતુ કુશળ માણસ જેમ શીશીને ફેડ્યા વગર યુક્તિથી ખૂબ કઢીને દવા મેળવે છે ને શીશીને પણ અખંડ રાખે છે, તેમ આત્માથી દેહના નાશ સિવાય જ આત્મદર્શન કરી શકે છે.

“તું જેમ દેહના નાશથી આત્મા ન મળ્યો માટે નથી એમ માને છે, તેમ મને પણ એક વસ્તુનો અનુભવ થયો છે તે સાંભળ—

શ્રુત્વાગ્નિમરણેઃ કાષ્ટે, તન્મયા સ્વપ્નશઃ કૃતમ્ ॥

ન ચ દૃષ્ટો મહારાજ ! તન્મધ્યે ક્વાપિ પાવકઃ ॥ ૧ ॥

મૂર્તિમન્તોઽપિ સન્તોઽપિ, દૃશ્યન્તેઽર્થા ન યન્નૃપ ! ॥

તદમૂર્તસ્ય જીવસ્યા—દર્શને કિં વિરુદ્ધયતે ? ॥ ૨ ॥

વિશિષ્ટજ્ઞાનયોગેન, પરં દૃશ્યેત સોઽપિ હિ ॥

મથનાદરણેઃ કાષ્ટેઽપ્યનલો નૃપતે ! યથા ॥ ૩ ॥

“રાજન્ ! મેં એક વખત સાંભળ્યું હતું કે અરણિના લાકડામાં અગ્નિ હોય છે. (જે કે દરેક કાષ્ટમાં અગ્નિ હોય છે પણ અરણિમાં એવો અગ્નિ હોય છે કે તેને ઉત્પન્ન કરવા માટે બીજા અગ્નિની આવશ્યકતા રહેતી નથી) તે અગ્નિ તેમાં

જોવાને મેં તે લાકડાનો ઝીણામાં ઝીણો ચૂરો કરાવ્યો ને તેમાં ખૂબ તપાસ કરી પણ અગ્નિ મળ્યો નહિં. જ્યારે આંખથી દેખી શકાય તેવા સત્પદાર્થો પણ આ રીતે દેખાતા નથી તો હું નૃપ ! ચક્ષુથી ન જોઈ શકાય તેવો અરૂપી આત્મા તને ન દેખાય તેમાં શું ? જેમ પરસ્પર ઘસવાથી અરણિમાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે ને દેખાય છે તેમ આત્મા પણ જ્ઞાનધ્યાન-ક્રિયાકાંડ વગેરેના સતત મર્ષણ ચાલે એટલે દિવ્ય પ્રકાશમાં દિવ્ય ચક્ષુથી સાક્ષાત્ દેખાય છે.

વજનમાં ફેર ન પડવાથી આત્મા નથી તે અસત્ય—

“ રાજન્ ! જીવતા શરીરનું ને મૃત શરીરનું સમાન વજન થવાથી આત્મા નામનો કોઈ પદાર્થ નથી એમ તેં માની લીધું, પણ એક રખરની કોથળી ખાલી ને પવનથી ભરેલીનું વજન કરી જો તો તે પણ સમાન થશે. એટલે શું ખાલી ને પવન ભરેલી કોથળી સરખી માની શકાશે ? ભરેલીમાં પવન નથી એમ કહી શકાશે ? ”

“ વજન એ શું છે ? મેં તે કોનામાં રહે છે ? એ સમજાયાથી તને લાગશે કે આવી રીતે આત્મા નથી એમ માનવું અયુક્ત છે. ”

“ વજન (ગુરુત્વ) એ એક પુદ્ગલનો ગુણ છે. તેનો સમાવેશ સ્પર્શમાં થાય છે. સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે. શીત-જિષ્ણુ, સ્નિગ્ધ-રુક્ષ, મૃદુ-ખર, લઘુ-ગુરુ. આ આઠે સ્પર્શો પુદ્ગલમાં રહે છે. પુદ્ગલો પણ આઠ પ્રકારના છે. ૧ ઔદારિક-વૈક્રિય-

---

૧. મનુષ્યના અને તિર્યંચના શરીરમાં વપરાતા જે પુદ્ગલો તે ઔદારિક. ૨. દેવ, નારક વગેરેના શરીરમાં ઉપયોગી પુદ્ગલો તે વૈક્રિય. ૩. યૌદ્ધૌર્ધ્વર મુનિ આહારક લિપ્ધિથી શ્રી કેવલી ભગવંતને પ્રશ્ન પૂછવા માટે જે શરીર કરે, તેમાં ઉપયોગી જે પુદ્ગલો તે આહારક.

આહારક-તૈજસ-લાષા-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન ને કર્મ. આ આઠે પ્રકારના પુદ્ગલોમાં એક પછી એક વધારે સૂક્ષ્મ હોય છે. તેમાં પ્રથમના ચાર પ્રકારના (ઔદારિક-વૈક્રિય-આહારક ને તૈજસ) પુદ્ગલોમાં આઠે સ્પર્શો રહે છે, ને છેલ્લા ચાર પ્રકારના (શબ્દ-શ્વાસોચ્છ્વાસ-મન અને કર્મ) પુદ્ગલોમાં પ્રથમના ચાર (શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ ને રૂક્ષ) સ્પર્શ જ રહે છે; છેલ્લા ચાર રહેતા નથી, તેથી તે પુદ્ગલો અશુરુલઘુ કહેવાય છે. ”

“ વજન (ગુરુત્વ) એ એક સ્પર્શ છે તે સહેજે સમજી શકાય તેમ છે. તેને જાણવા માટે સ્પર્શનેન્દ્રિય સિવાય અન્ય કોઈ ઇન્દ્રિય ઉપયોગી નથી. તે સામર્થ્ય રૂક્ત સ્પર્શનમાં જ છે. હાથમાં લેતાં તરત જ ખબર પડે છે કે આ ભારે છે, આ હલકું છે; માટે તે સ્પર્શ છે. સ્પર્શનેન્દ્રિયથી જ જે ગુણનું જ્ઞાન થાય તે સ્પર્શ. પુદ્ગલો સિવાય બીજામાં સ્પર્શ નથી માટે વજન પણ અન્યમાં નથી; પુદ્ગલમાં જ છે. વજન (ગુરુત્વ) જે પુદ્ગલો આંખથી જોઈ શકાય છે ને સ્પર્શનથી જાણી શકાય છે તેવા પુદ્ગલોમાં પ્રકટપણે રહે છે. પ્રકાશ અને વાયુમાં વજન હોવા છતાં પ્રકટ સ્પર્શ અને પ્રકટ રૂપ નહિં હોવાને કારણે વ્યક્ત જણાતું નથી. ”

“ આત્મા અને પુદ્ગલ એ બંને પરસ્પર અત્યન્ત વિરુદ્ધ

૪. આહારને પચાવવામાં હેતુભૂત તથા શીત લેશ્યા અને તેજોલેશ્યામાં વપરાતા જે પુદ્ગલો તે તૈજસ. ૫. શબ્દ જે ઉત્પન્ન થાય છે તેમાં જે પુદ્ગલો વપરાય છે તે લાષા. ૬. શ્વાસોચ્છ્વાસમાં કામમાં આવતા પુદ્ગલો તે શ્વાસોચ્છ્વાસ. ૭. વિચાર કરવાની શક્તિ આપનારા પુદ્ગલો તે મન. ૮. જેનાથી આત્માને સારા નરસા ફળ મળે છે ને જે સમયે સમયે સંસારી આત્મા સાથે જોડાય છે તે કર્મ.

પદાર્થ છે. પુદ્ગલ જડ છે જ્યારે આત્મા ચેતન છે. આત્માનો એક પણ ગુણ પુદ્ગલમાં રહેતો નથી, તેમ પુદ્ગલનો એક પણ ગુણ આત્મામાં રહેતો નથી. તેથી આત્મામાં વજન પણ નથી. જો કે સાંસારિક આત્માઓ સદૈવ કર્મ અને તૈજસ પુદ્ગલોથી યુક્ત જ હોય છે, પણ કર્મના પુદ્ગલો વજન વગરના છે અને તૈજસ પુદ્ગલોમાં અવ્યક્ત વજન છે તેથી સજીવ શરીરનું અને મૃત શરીરનું વજન એક સરખું થાય, તેમાં ફેર પડે નહિં માટે આત્મા માનવો જોઈએ.”

પેટીને છિદ્ર ન પડ્યું માટે આત્મા નથી તે મિથ્યા—

“નૃપ ! વજ્રમય પેટીમાં પૂરેલ ચોર મરી ગયો ને પેટીને છિદ્ર ન પડ્યું માટે આત્મા ન માનવો જોઈએ એમ તેં જે કહ્યું તે પણ પદાર્થોના સ્વભાવોની તેં વિચારણા કરી હોત તો તને પોતાને તે મિથ્યા લાગત.”

“વિશ્વમાં દરેક પદાર્થો એક જ સ્વભાવના નથી હોતા. દરેકના જુદા જુદા સ્વભાવો હોય છે. કેટલાક પદાર્થોના જ તેવો સ્વભાવ હોય છે કે તે છિદ્ર, માર્ગ કે દ્વાર વગર કોઈ પણ સ્થળે આવ-જા કરી શકે છે. નિર્મળ કાચમાંથી પ્રકાશનાં કિરણો જા-આવ કરે છે, પણ કાચમાં છિદ્ર કે દ્વાર હોતું નથી. ચારે તરફથી બંધ-જેમાં વાયુ પણ પ્રવેશી ન શકે તેવી મોટી પેટીમાં પેસી કોઈ જોરથી શંખ વગાડે તો તેનો શબ્દ બહાર સંભળાય છે તેથી પેટીમાં નથી છિદ્ર પડતું કે તે તૂટી નથી જતી.”

“પ્રકટ સ્પર્શવાળા પદાર્થો પ્રકટ સ્પર્શવાળા પદાર્થોને આવ-જા કરવામાં ઘણુંખરું રોકાણ કરે છે. તે સિવાયના પદાર્થો દરેક સ્થળે જઈ શકે છે. જ્યારે આત્મા તદ્દન સ્પર્શ વગરનો છે, તે દ્વાર કે છિદ્ર વગર ગમે ત્યાં આવે જાય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? એક પેટીમાંથી એમ ને એમ આત્મા નીકળી જાય

એમાં તો શું? પણ આત્મા, પાણી કે પત્થર, લોહ કે વજ્ર, વન કે પર્વત, નગર કે સાગર, આકાશ કે પાતાળ, કોઈ પણ સ્થળે ગમે તેવા આવરણો હોય તો પણ તેને ભેદીને અવ્યાહત ગતિએ રોકાયા સિવાય જઈ શકે છે; માટે હે રાજન્! આત્મા છે. ”

(૭)

**બોલવા ચાલવા વગેરેનો નિર્વાહ થાય છે
માટે આત્મા ન માનવો એમ નહિં.**

“ભૂય ! જેમ માદક પદાર્થો એકઠા કરવાથી તેમાં જેમ માદક શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ પંચભૂતના મળવાથી બોલવા ચાલવા વગેરેની શક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે ને જગત્ના તમામ વ્યવહારો જાહે છે; માટે આત્મા માનવાની જરૂર નથી એમ જે તે જણાવ્યું તે પણ ઠીક નથી.”

“અમુક અમુક જાતના પુદ્ગલો મળવાથી બોલવા ચાલવા વગેરેની શક્તિ થાય છે તે ઠીક છે. એકેન્દ્રિય જીવો જેવા કે આડ, પાન, ફળફૂલ, પાણી, પત્થર વગેરે અમુક પુદ્ગલો નહિ. મળવાને કારણે બોલીચાલી શકતા નથી. બેઠન્દ્રિય જીવો શંખ, કોડા, જળો, અળસીયા વગેરે સુંઘવાની શક્તિવાળા પુદ્ગલો નહિ મળવાને કારણે સૂંઘી શકતા નથી. ત્રિ-ઇન્દ્રિય જીવો કીડી, મકોડી, ઈયળ, કુંથુ વગેરેને દેખવાની શક્તિના પુદ્ગલો ન મળવાથી તેઓ દેખી શકતા નથી. ચતુરિન્દ્રિય જીવો માખી, ભમરી, ભમરા, વીંછી, તીડ વગેરે દેખી શકે છે પરંતુ સાંભળી શકતા નથી; કારણ કે તેઓને સાંભળવાની શક્તિવાળા પુદ્ગલો મળ્યા નથી. કેટલાક અમનસ્ક પંચેન્દ્રિય જીવો એવા હોય છે કે જેઓ બોલીચાલી સૂંઘી દેખી ને સાંભળી શકે છે; પણ સમજી શકતા નથી, વિચાર કરી શકતા નથી.

સમનસ્ક પંચેન્દ્રિય જીવોને સર્વશક્તિવાળા પુદ્ગલો મળવાથી તેઓ સમજવા-વિચાર કરવા સુધી સર્વ કરી શકે છે.”

“એ પ્રમાણે જુદા જુદા પુદ્ગલોમાં જુદી જુદી શક્તિઓ રહેલી હોય છે પરંતુ તેથી આત્માની જરૂર નથી એમ નથી. જહ પદાર્થોમાં રહેલી શક્તિઓ સ્વયં વ્યવસ્થિત કાર્ય કરી શકતી નથી. જહ પદાર્થો હંમેશા એકસરખું કાર્ય કર્યા કરે છે તેમાં સ્વયં ફેરફાર કરવાની તાકાત નથી હોતી.”

“કોઈ પણ સચેતન પદાર્થ માનવામાં ન આવે ને કેવળ પંચભૂતના સંયોગથી જ બોલવાચાલવા વગેરેનો વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો જેમ ચૂડીવાળું (Gramophone) બોલે જ ન્તય છે તેમ આ પુદ્ગલ પણ એકસરખું-સતત બોલ બોલ જ કરે. યંત્રના પૈડાની માફક ચાલ ચાલ જ કરે. કયે સમયે શું બોલવું? કયે સમયે બોલતા અંધ થવું? કયારે ચાલવું? કયારે વિશ્રાન્તિ લેવી-અટકી જવું? વગેરે વ્યવસ્થિત વ્યવહારને માટે તે પંચભૂતોની શક્તિ ઉપર સચેતન નિયંત્રાણની જરૂર છે.”

“નિયંત્રાણ (driver) વગરની ગાડી જેમ સમુદ્રમાં કે જંગલમાં જ્યાં ત્યાં ભટકાય ને અહ્યકાળમાં નાશ પામે તેમ ચેતનની સત્તા વગરના પુદ્ગલો પણ અહીં-તહીં અથડાઈને અન્તે અસ્તો વ્યસ્ત થની વિનાશ પામે પણ તે સર્વ શક્તિઓ ઉપર જ્ઞાનવાળા ને વિચારશક્તિવાળા આત્માનો પૂર્ણ કાબૂ છે માટે જ તેઓ વ્યવસ્થિત કામ કરે છે.”

“સુંદર વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે આત્માની આસ જરૂર છે માટે આત્મા માનવો જોઈએ.”

પ્રદેશીના અન્તિમ ઉદ્દગાર—

શ્રી કેશિગણધર મહારાજનું યુક્તિયુક્ત પ્રવચન શ્રવણ કરી

પ્રદેશી રાજા હુર્ષિત થયો. તેનો મિથ્યા મોહ નાશ પામ્યો. તેને સત્યમાર્ગનું જ્ઞાન થયું. તે મહારાજશ્રીને કહેવા લાગ્યો.

સ્વામિન્ ! મોહપિશાચોડયં નષ્ટોડય પ્રવલોડપિ નઃ ।

માંત્રિકસ્યેવ મત્રેણ, તાઙ્ગમાનો ભવદ્ધિરા ॥ ૧ ॥

અજ્ઞાનતિમિરાક્રાન્તે, મમાઘ્યાન્તરલોચને ।

ઉદ્ઘાટિતે પ્રમુઘ્યાઝયા-સુધાઙ્ગનશલાકયા ॥ ૨ ॥

જ્ઞાતં સ્વામિન્ ! મયા ધર્મો, જૈનધર્માત્ પરો નહિ ।

યથાદિત્યાત્ પરો નાન્યઃ, પ્રત્યક્ષસ્તેજસાં નિધિઃ ॥ ૩ ॥

પ્રભો ! માંત્રિકના મંત્રથી જેમ પિશાચ ચાલ્યો જાય તેમ આપની વાણીથી હણાયેલો અમારો મોહપિશાચ પ્રબલ હતો છતાં આજ નાશ પામ્યો છે. અજ્ઞાનાન્ધકારથી ભરેલા મારા અન્તર ચક્ષુઓ આપના વ્યાખ્યાનરૂપી અમૃત સળીથી આજ ઊઘડ્યા છે. ભગવન્ ! આજ મેં જાણ્યું કે જેન ધર્મથી અઢિયાતો બીજો કોઈ ધર્મ નથી. સૂર્ય સિવાય બીજો કોઈ પ્રકટ પ્રકાશનો નિધાન નથી.

પછીથી પ્રદેશીરાજાએ સમ્યક્ત્વ મૂલ આરવત ગ્રહણ કર્યાં, ધર્મનું વિધિપૂર્વક આરાધન કર્યું અને દેવલોકમાં સૂર્યાભિ નામે દેવ થયા.

॥ इत्यात्मवादे आत्मसिद्धिनाम प्रथमं प्रकरणम् ॥

પ્રકરણ પીઞ્ઞં.

(આર્વાક મતખંડન)

(૧)

કોઈએક ઉપવનમાં એક સ્યાદ્વાદી વિહરતા હતા, તેવામાં ત્યાં એક આર્વાક નાસ્તિક આવી ચડ્યો. સ્યાદ્વાદીએ તેને પૂછ્યું કે ‘ કેમ ભાઈ ! તારો આત્મા તો આનન્દમાં છે ? ’ તે સાંભળી આર્વાકે કહ્યું કે ‘ આત્મા એ શું છે ? મને તો વિશ્વમાં આત્મા જેવી કોઈ વસ્તુની હસ્તિ જણાતી નથી. મારી પાસે તો તે કાંઈ નથી તો તમે મને ‘ તારો આત્મા તો આનન્દમાં છે ને ? ’ એમ કેમ પૂછો છો ? બાકી મારું કુટુંબ, શરીર, બાળબચ્ચાં આદિ સર્વ મળમાં છે. ’ તેનું આવું વિચિત્ર કથન સાંભળી સ્યાદ્વાદીએ પૂછ્યું—

સ્યાદ્વાદી૦—આત્મા નથી એમ તું શાથી કહે છે ?

આર્વાક૦—આત્મા પ્રમાણસિદ્ધ પદાર્થ નથી.

‘ પ્રમાણોપવન્નં વસ્તુ સત્ ’ જે પદાર્થ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે જ વાસ્તવિક છે, પણ જે માનવાને કોઈ પ્રમાણ નથી તે વસ્તુ નથી. આત્માને માટે કોઈપણ પ્રમાણ નથી, માટે તે અસત્ છે. આત્મા માનવાને કોઈ પ્રમાણ હોય તો બતાવો.

સ્યા૦—આત્મા આગમપ્રમાણથી સિદ્ધ છે.

પ્રમાણો અનેક છે તેમાં આગમ-આપ્તવચન પણ એક પ્રમાણ છે. આગમમાં સ્થાને સ્થાને આત્માનું પ્રતિપાદન કરેલ છે. 'જીવો અણાદ્ગિનિદ્વજો નાણાવરણાદ્કમ્મસંજુતો' (અનાદિ અનન્ત અને જ્ઞાનાવરણ વગેરે કર્મોથી યુક્ત એવો જીવ છે.) વગેરે આગમવચનો આત્માને સમજાવે છે; માટે આત્મા છે.

ચા૦—આગમ પ્રમાણ માનવાને પ્રમાણ નથી.

આગમથી આત્મા ત્યારે જ સિદ્ધ થાય કે જો તે પ્રમાણ હોય. પણ, આગમને પ્રમાણ માનવાને કોઈ સબળ પ્રમાણ નથી. અમે તો માનીએ છીએ આગમ એ પ્રમાણ જ નથી.

ચા૦—આગમ પ્રમાણ વ્યવહારસિદ્ધ છે.

જો આગમને પ્રમાણ ન માનવામાં આવે તો ચાલતા સર્વ વ્યવહારો જ અટકી પડે. દુન્યવી અને આધ્યાત્મિક સર્વ વ્યવહારો આગમથી જ ચાલે છે. નાના બાળકને તે તે વસ્તુનું જ્ઞાન વૃદ્ધ વચનથી થાય છે. શિષ્ટ વચનના પ્રામાણ્ય વગર ગોળ ને પહોળા પેટવાળા, ચપટા તળિયાવાળા ને સાંકડા કાંઠલાવાળા પદાર્થને ઘડો કહેવો. વગેરે સત્ય ભાન ને વ્યવહાર કઈ રીતે ચાલશે ?

લોકોત્તર—આધ્યાત્મિક વ્યવહારનો આધાર તો આગમ ઉપર જ છે. આત્મવાક્યમ્—આગમઃ । આ પ્રવચન અંગીકાર્ય છે; માટે આગમ એ પ્રમાણભૂત છે.

ચા૦—આત્મપુરુષ તમે કોને કહો છો ?

કેવા પુરુષને તમે આત્મ કહો છો કે જેનું વચન પ્રમાણ-ભૂત માની સર્વ વ્યવહાર ચલાવવા માટે જણાવે છે. અમુક એક પુરુષને આત્મ માનવો ને તેના વચન પર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવો એ અમારા મતે મિથ્યા છે.

સ્થા૦—રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત પુરુષ આત્મ છે.

રાગ અને દ્વેષ બળવાન અભ્યન્તર શત્રુઓ છે. તેને લઈને જ વિશ્વમાં અનેક અનિચ્છનીય પ્રવૃત્તિઓ પ્રવર્તે છે. તેને વશવર્તી લોકો મિથ્યા આચરણો કરે છે. તે મહાન રિપુનો જેમણે સદન્તર વિનાશ કરેલ છે તે આત્મ કહેવાય છે. જે માટે કહ્યું છે કે 'રાગદ્વેષયોરાત્યન્તિક્ષય આત્તિઃ । આત્તિર્યસ્યાસ્તીતિ આત્તઃ ।' એવા કોઈ હોય તે જિનવર પરમાત્મા છે. તેમણે અપૂર્વ વીર્યેદલાસથી રાગ ને દ્વેષનો મૂળથી નાશ કરી વીતરાગ દશા પ્રાપ્ત કરી છે. તેમનાં વચનો એ જ આગમ છે. તે વિશ્વસનીય છે.

સ્થા૦—રાગ ને દ્વેષનો સર્વથા નાશ થઈ શકતો નથી.

જગત્માં હું જેના જેના પરિચયમાં આવ્યો છું તે સર્વે ઓછેવત્ત અંશે રાગ ને દ્વેષથી યુક્ત જ મને જણાય છે, માટે મારું માનવું છે કે રાગ ને દ્વેષ જેનામાં જરી પણ ન હોય એવો પુરુષ વિશ્વમાં કોઈ છે જ નહિ. રાગ દ્વેષનો સદન્તર નાશ જ થતો નથી, માટે તમારું કથન યુક્ત નથી.

સ્થા૦—અદષ નાશવાળા પુદ્ગલોનો સર્વથા નાશ થાય છે.

રાગ અને દ્વેષનો સર્વથા નાશ થઈ શકે છે, કારણ કે જે પુદ્ગલોનો થોડોથોડો-અંશે અંશે નાશ દેખતા હોય છે તેનો સર્વથા નાશ થાય છે. ખાણમાંથી જ્યારે સોનું કાઢવામાં આવ્યું ત્યારે તે માટી સરખું જ લાગતું હતું પણ પ્રયોગથી તેનો કચરો-મેલ થોડે થોડે દૂર કરતાં શુદ્ધ સોનું બન્યું. અગ્નિમાં તપાવીને તેની મલિનતા સદન્તર દૂર થઈ ને તે સો ટચનું શુદ્ધ-તદ્દન નિર્મળ કચન બન્યું. કોઈ કહે કે એકદમ શુદ્ધ સોનું હોતું જ નથી તો તે જેમ અનભિજ્ઞ ગણાય તેમ આન્ત-

રિક શુદ્ધતા કોઈનામાં હોતી જ નથી એમ કહેનાર પણ બાર્લિશ ગણાય છે. રાગદ્રેષની વિષમતા-ઓછાવત્તાપણું તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. એકને પુત્ર પર પ્રેમ છે તે બીજાને ધન પર; એકને સ્ત્રી પર અત્યન્ત રાગ છે તે બીજાને શરીર પર. આમ રાગ કે દ્રેષણું ઓછાવત્તાપણું વ્યવહારમાં અનુભવાય છે તે કેમ એવો કોઈ પુરુષ ન હોય કે જેને કોઈપણ પદાર્થ પ્રત્યે રાગ કે દ્રેષ કાંઈ જ ન હોય.

(૨)

ચા૦—રાગી ન નીરાગીનો ભેદ જાણી શકાતો નથી—

કદાચ રાગ ને દ્રેષ સદન્તર દૂર કરી શકાતા હોય તે પણ તે કોઈએ દૂર કર્યાં હોય તે માની શકાતું નથી. તે કાંઈ આંખે દેખી શકાય એવી વસ્તુ નથી કે જેથી કહેવાય કે આમાં છે ને આમાં નથી. તમે શાથી કહો છો કે જિનેશ્વરોમાં રાગદ્રેષ હોતા નથી ?

સ્થા૦—રાગ-નીરાગીનો ભેદ તેના કારણોથી જાણી શકાય છે.

આંખે ન જોઈ શકાય એવી ચીજોનું જ્ઞાન જ ન થાય એવું નથી. એક માણસ આનન્દમાં છે ને બીજો શોકમાં છે. આનન્દ ને શોક જોઈ શકાય એવા નથી છતાં તે તે માણસની પ્રવૃત્તિ-મુખ પર અંકિત થયેલી રેખાઓ ઉપરથી તે સમજી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે રાગ અને દ્રેષણું લાન થઈ શકે છે. તેના આચાર અને વિચારથી જાણી શકાય કે આ રાગી છે અને આ નીરાગી છે.

જગતમાં રાગનું પ્રબલ સ્થાન સ્ત્રી છે. જેટલા રાગીજન છે તે સર્વ સ્ત્રીના પાશમાં ફસાયા છે. ' ન મીલે નારી તે બાવા

બ્રહ્મચારી ' જેવા કેટલાક રાગીઓ બહારથી સ્ત્રીથી દૂર હોય, તો પણ તેઓ વચન ને મનથી સ્ત્રીની વાર્તા ને ચિન્તનમાં રસવાળા જ હોય છે. અર્થાત્ જે કોઈ રાગના સાધનો પ્રત્યે રસ ધરાવતા હોય તે રાગી છે તે કલ્પી શકાય છે. એ જ પ્રમાણે દ્વેષ-શત્રુનું અનિષ્ટ કરવાની પ્રવૃત્તિથી જાણી શકાય છે. પોતાનું સ્નેહ પણ કોઈ અનિષ્ટ કરે કે તરત જ દ્વેષી તેનો બદલો લેવા તત્પર બને છે. પ્રતિકાર કરવા અશક્ત હોય તેથી શત્રુનું અનિષ્ટ ન કરે ને શાન્ત રહે એટલે તે નિર્દોષી છે એમ ન મનાય; કારણ કે તેની માનસિક વિચારણા તો નિરંતર શત્રુનું અહિત કરવા તરફ જ રહે છે—જે ક્ષમાશીલ ન હોય તો. માટે જ કહ્યું છે કે—રાગોઽક્કનાસક્કમનાનુમેયો, દ્વેષો દ્વિષદારણહેતિસાધ્યઃ। અમે જે મહાપુરુષને રાગદ્વેષથી સર્વથા રહિત કહીએ છીએ તેમનામાં રાગજનક સ્ત્રી વગેરે પદાર્થોનો નથી મનવચનકાયાથી અંશે પણ સંસર્ગ કે નથી પોતાને કષ્ટ કરનારનું પણ અહિત કરવાની વૃત્તિ માટે તેવા પુરુષને આત્મ માની તેમના વચનને પ્રમાણભૂત સ્વીકારવું જોઈએ.

ચા૦—નીરાગી પણ અજ્ઞાનથી અસત્ય ભાષે છે.

રાગ-દ્વેષ વગરના પણ જે વસ્તુ ન જાણતા હોય તેનું સ્વરૂપ કહે તો તે સત્ય કેમ મનાય? જેમકે હું સ્વર્ગ કે નરક નથી માનતો તેથી તે પ્રત્યે મને રાગ કે દ્વેષ નથી. તેમ તેનું મને જ્ઞાન પણ નથી. એવી સ્થિતિમાં હું કહું કે સ્વર્ગ આવું હોય છે, નરકનું સ્વરૂપ આવું હોય છે, તો તે સત્ય ન જ કહેવાય. એ જ પ્રમાણે જિનેશ્વરોનું કથન અજ્ઞાનમૂલક નથી તેમાં શું પ્રમાણ?

ચા૦—અલ્પજ્ઞાનો વચનવ્યવહાર રાગદ્વેષમિશ્રિત હોય છે.—

કારણ વગર કાર્ય બનતું જ નથી, માટે જ્યાં અજ્ઞાન છે છતાં વચનવ્યવહાર ચાલે છે ત્યાં સમજવું જોઈએ કે આ બોલવામાં કાંઈક પ્રયોજન-કારણ છે. વસ્તુસ્વરૂપના અનભિજ્ઞ મિથ્યાભિનિવેશથી માને છે કે હું સર્વ જાણું છું. જગત એમ ન સમજે કે આને કાંઈ નથી આવડતું તે માટે તે પોતાને જેનું ભાન ન હોય તેને માટે અગડાંગગડાં હાકે રાખે છે. મુખમસ્તીતિ વક્તવ્યં દશહસ્તા હરીતકી-મોહું છે માટે કહેવું કે હરડે દશ હાથની હોય છે, એવી તેમની સ્થિતિ હોય છે.

તું પણ સ્વર્ગ કે નરકનું સ્વરૂપ કહેવા તત્પર બને છે. ત્યાં તને તે વસ્તુ પ્રત્યે રાગદ્વેષ નથી એમ નથી, કારણ કે તું તે માનતો જ નથી-તને તેનું જ્ઞાન નથી છતાં તું તેનું વર્ણન કરીશ તો તેમાં તે વસ્તુ હશે તેના કરતાં ખરાબ વર્ણવીશ તારો મતાગ્રહ તને તેમ કરાવશે. અને એ જ રાગદ્વેષની છાયા છે. જેમના રાગદ્વેષ મૂળથી નાશ પામ્યા હોય છે તેમનું અજ્ઞાન પણ નાશ પામ્યું જ હોય છે. સર્વ પદાર્થોનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન તેમને હોવાથી તેઓ કદી પણ વસ્તુસ્વરૂપના કથનમાં ફેરફાર કરતા નથી. જે જેવું હોય તેવું જ જણાવે છે, માટે જ તેમના વચન પ્રમાણભૂત છે.

(૩)

ચા૦—વીતરાગને વચનવ્યવહારનું કાંઈ કારણ નથી.

તમે જે રાગદ્વેષ વગરના અને સમ્પૂર્ણ જ્ઞાની મહાપુરુષનું સ્વરૂપ જણાવો છો, તેવા મહાપુરુષને બોલવાનું કાંઈપણ પ્રયોજન નથી. વચનવ્યવહાર રાગદ્વેષથી જ થાય છે, અર્થાત્ વીતરાગતા અને વચનવ્યવહાર એ બંને પરસ્પરવિરુદ્ધ છે; માટે જો વચનવ્યવહાર હોય તો તેઓ વીતરાગ જ નથી અને વીતરાગ છે તો તેમનું વચન જ સાંભવતું નથી એટલે આગમને પ્રમાણપણે સ્વીકારાય નહિં.

સ્થા૦—રાગદ્વેષ વિના કરુણા વગેરેથી પણ વચન-
વ્યવહાર થાય છે.

વચનવ્યવહાર રાગદ્વેષથી જ થાય છે ને તે સિવાય થતો નથી એવો નિયમ નથી. લૌકિક ઉદાહરણો જોઈએ તો પણ એ સમજી શકાય છે. એક ન્યાયાધીશ પ્રમાણિકપણે ન્યાય આપવામાં કોઈની પણ શરમ રાખતો નથી, તેને ચોર પ્રત્યે કે શાહુકાર પ્રત્યે કંઈ રાગદ્વેષ નથી. પણ સત્ય ન્યાય આપવો તે તેનું કર્તવ્ય છે. વાદસભામાં મધ્યસ્થને વાદી કે પ્રતિવાદી પ્રત્યે પ્રેમ કે અપ્રેમ-પક્ષપાત જેવું કંઈ નથી છતાં તે એકનો વિજય અને બીજનો પરાજય જાહેર કરે છે. એક ભૂલા પડેલા વટેમાર્ગને દશ વર્ષનો નાનો બાળક સીધો માર્ગ બતાવે છે. તેમાં તેને મુસાફર તરફ રાગ કે દ્વેષ નથી. જે પ્રમાણે વિના રાગદ્વેષ પણ આ વચનવ્યવહારો ચાલે છે તે જ પ્રમાણે શ્રી ત્રિનેશ્વર ભગવંતો ત્રિજગજ્જનના ઉદ્ધાર માટે સત્ય સ્વરૂપ ઉપદેશો છે. તીર્થંકરનામકર્મતા ઉદયથી તે પૂજ્યો એકાન્ત હિતકર ઉપદેશ આપે છે. અગિલાણાણ ધમ્મદેસણાણ એ વચનથી ગ્લાનિ વગર ધર્મદેશના દેવાથી તીર્થંકરનામકર્મ વેદાય છે માટે આગમ માનવું જોઈએ.

સ્થા૦—આગમ પરસ્પર વિરોધી હોવાથી પ્રમાણ નથી.

તમારા કહેવા પ્રમાણે આગમ માનીએ તો પણ તેને પ્રમાણ તો ન જ મનાય; કારણ કે પ્રમાણ કદી વિસંવાદી ન હોય. આગમમાં તો ખૂબ વિસંવાદ છે. એક આગમ એક વસ્તુની સત્તા બતાવતું હોય છે તો અન્ય આગમ તેનો જ નિષેધ કરતું હોય છે. એક અમુક વસ્તુ કરણીય કહે છે તો બીજું તેને અકરણીય-અનાચરણીય જણાવે છે. એક કહે છે કે મારું કથન સત્ય છે. બીજું કહે છે તે મિથ્યા છે, આ સત્ય છે.

આમ આગમ જ અવિશેષી નથી ને લડે છે, તો તે પ્રમાણ-
ભૂત કેમ માની શકાય ?

આ આત્માના સમ્બન્ધમાં જ આગમ વિચારીએ તો
આર્હત આગમ કહે છે કે-જીવો અણાઈનિહણો નાણાવરણાઈ-
કમ્મસંજ્જુતો । ઈત્યાદિ. શ્રુતિ કહે છે કે નહિ વૈ સશરીરસ્ય
પ્રિયાપ્રિયયોરપહતિરસ્તિ, અશરીરં વા વસન્તં પ્રિયાપ્રિયે ન
સ્પૃશતઃ । અગ્નિહોત્રં જુહુયાત્ સ્વર્ગકામઃ । વગેરે. સાંખ્ય
દર્શન પ્રવર્તક કપિલ મુનિનું આગમ કહે છે-અસ્તિ પુરુષોઽકર્તા
નિર્ગુણો ભોક્તા ચિદ્રૂપઃ । ઈત્યાદિ બુદ્ધા બુદ્ધા આગમો આત્માનું
અસ્તિત્વ જણાવે છે. આની સામે તે અને બીજા આગમો
આત્માનું નાસ્તિત્વ કહે છે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે-પૃથિવ્યપ્તેજો-
વાયુરિતિ ભૂતાનિ । તત્સમુદાયેષુ શરીરેન્દ્રિયવિષયસંજ્ઞા ।
વિજ્ઞાનઘન પૈવૈતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્યેવાનુવિનશ્યતિ ન
પ્રત્યેયસંજ્ઞાસ્તિ । અમારા વૃદ્ધો કહે છે કે—

* ઇતાવાનેવ લોકોઽયં, યાવાનિન્દ્રિયગોચરઃ ।

મદ્રે ! વૃકપદં પશ્ય, યદ્વદન્તિ બહુશ્રુતાઃ ॥

* કોઈએક નારિતકની સ્ત્રી અસ્તિક હતી. જ્ઞાની પુરુષોના વચ્ચે
પ્રમાણભૂત માની ધાર્મિક વર્તન કરતી હતી. આવા કબ્જેડાને હંમેશા
ધાર્મિક આખતમાં વિવાદ ચાલતો હતો. નારિતક પોતાની સ્ત્રીને આચર
વચન મિથ્યા છે-કદિપત છે એમ સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કરતો પણ
સ્ત્રી માનતી નહિ. સ્ત્રીના વિચારો ફેરવવા એક વખત નારિતકે એક
યુક્તિ રચી. રાત્રિએ સર્વે સુઈ ગયા પછી તે પોતાની સ્ત્રીને લઈને
ગામ બહાર ગયો. ત્યાં તેણે પૃથ્વી ઉપર ધૂળમાં કળાયી આખાદ વચ્ચે
પગલાં ચિતર્યાં. ઠેક ગામના આંખા સુધી એવું ચિત્રણ કરી આવીને સુઈ
ગયો. સવારે ગામને પાદરે લોકો ભેગા થયા ને વાતો કરવા લાગ્યાં કે-
રાત્રે ગામમાં વરુ આવ્યું હતું. આ રહ્યાં તેના પગલાં. કોઈએ કહ્યું કે-

આ પ્રમાણે આગમની આખી વિચિત્ર સ્થિતિ હોવાથી તેને પ્રમાણભૂત કઈ રીતે માની શકાય ?

સ્વા૦—યુક્તિશૂન્ય આગમજ ન મનાય ને યુક્તિયુક્ત આગમમાં વિરોધ જ ન હોય—

તું જે એકબીજા આગમોમાં વિરોધો બતાવે છે તે આગમ-પ્રમાણતું રહસ્ય સમજ્યા 'વગરનું' છે. અમે તને જે આગમો પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારવા કહ્યું તેમાં વિરોધ છે જ નહિં. કષ-છેદ ને તાપથી જેમ કાંચનની પરીક્ષા થાય છે તેમ ત્રણ પ્રકારે આગમની પણ પરીક્ષા થાય છે. ત્રિકોટિશુદ્ધ આગમ જ પ્રમાણભૂત મનાય છે. તે બતાવેલ વિરોધો તે સર્વ આગ-મના નથી. તે તો અદ્વૈતજ્ઞોના કલ્પિત વચનોના છે ને કેટલાએક વિરોધો તેના વાસ્તવિક અર્થો ન સમજ્યાથી થયેલા છે.

તે તે આગમોના કહેવાના આશયો જે યથાર્થ સમજાય તો વિરોધ જેવું રહે જ નહિં; માટે આગમસિદ્ધ આત્મા માનવો જોઈએ.

હા, તેની રાડ પણ સંભળાતી હતી. વળી એકે કહ્યું કે—અમુકનું બંધન પણ લઈ ગયું છે. નાસ્તિક પોતાની સ્ત્રીને લઈને ત્યાં આવ્યો હતો. લોકચર્યાને અંતે તેણે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે—જે મારી આ એક સાધારણ રચના પાછળ લોકો આટલા ભ્રમમાં પડે છે તે સાચું માને છે, તે નિપુણ પુરુષોના કલ્પેના અમુક વિચારો પાછળ માણસો ઘેલા અને તેમાં શું નવાઈ? માટે શાસ્ત્રો એ તો અમુક લોકોએ પોતાની મહત્તા વધારવા માટે કલ્પેલા છે, તેમાં તથ્ય જેવું કંઈ નથી. આ જેટલો ઈન્દ્રિયથી જણાય છે તેટલો જ લોક છે. માટે—

શિવ સ્વાદ ચ ચારુલોચને ! યદતીતં વરગાત્રિ ! તન્ન તે ॥

નહિ મીરુ ! ગતં નિવર્તસે, સમુદયમાત્રમિદં કલેવરમ્ ॥૧॥

એમ કહી તેને પણ પોતાના વિચારના કરી.

(૪)

સ્યાદ્રાદ્દી અને ચાર્વાકને પ્રથમ ચર્ચા થયાને બે માસ થઈ ગયા. હવે તો ઉપવનમાં સ્યાદ્રાદ્દીની સલા જામતી જાય છે. નવા નવા અનેક પ્રશ્નો છણાય છે. અનેક દર્શનના વિચારો ચર્ચાય છે. એક વખત સ્યાદ્રાદ્દી સલા ભરીને બેઠા છે. શરદ્દુઃક્રતુનો સમય છે. ધરતી લીલીછમ થઈ ગઈ છે. આકાશમાં વાદળાંઓ જગત્ ઉપર ઉપકાર કરીને જાણે વિશુદ્ધ યશ કમાયા હોય તેમ ઉજ્જવળતા ધારણુ કરીને વિચરી રહ્યાં છે. તે વાદળોને ભેદીને ઉત્તરાચિત્રાનો તાપ જનતાને ખૂળ આકુળ-વ્યાકુળ કરી રહ્યો છે. એ તાપથી અત્યન્ત ઉદ્દિગ્ન થઈ કૃષીકર્મ કરતાં કૃષીવલોને પણ ગૃહ-સંસારથી વિરક્ત થવાની ભાવના થઈ આવે છે. એવે સમયે એક શીતળ તરુની શાન્ત છાયામાં સ્યાદ્રાદ્દી સાથે અનેક વિચારકો વિચારણા ચલાવી રહ્યા છે. પ્રસંગ પામી ચાર્વાકે પૂછ્યું.

ચા૦—અન્ય કોઈ પ્રમાણથી આત્મા સિદ્ધ થાય છે ?

આપે પ્રથમ આગમપ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ કરી હતી, પણ એ સિવાય આત્માને માનવામાં કાંઈ પ્રમાણ કે યુક્તિ છે ?

ચા૦—અનુમાન પ્રમાણ ને તેથી આત્મસિદ્ધિ—

આગમ સિવાય અનુમાન પ્રમાણથી પણ આત્મા સિદ્ધ થાય છે. અનુમાન એક પ્રમાણ છે. જંગલમાં ફરતા ફરતા દૂરથી પર્વત ઉપર મૂળમાંથી નીકળતો ધૂમાડો જોવાથી સમજાય છે કે આ સામેના પર્વતમાં અગ્નિ છે. રસોડામાં, લુહાર વગેરેની ભઠ્ઠીમાં વારંવાર જોવાથી એવો એક નિયમ ગ્રહણ થાય છે કે જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો હોય ત્યાં ત્યાં અવશ્ય અગ્નિ હોય છે. એ

પ્રમાણે અમુક હોય ત્યાં અમુક હોવું જ જોઈએ એવા નિયમને વ્યાપ્તિ કહે છે. એ વ્યાપ્તિજ્ઞાનથી જે નિશ્ચય થાય તેને અનુમાન કહે છે. પર્વતમાં અગ્નિ છે. તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન થતું નથી, માટે તે અગ્નિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ નથી. જ્ઞાન થાય છે તે સત્ય છે, માટે તે જ્ઞાન કરાવનાર પ્રમાણુ તે અનુમાન છે ને તેથી થતું જ્ઞાન પ્રમાણુભૂત છે.

ચા૦—અનુમાનનું ખ ડન—

વિશેષેડનુગમાભાવાત્, સામાન્યે સિદ્ધિસાધનાત્ ॥

તદ્વતોડનુપપન્નત્વા-દનુમાનકથા કુતઃ ? ॥

અનુમાનને પ્રમાણુ ત્યારે જ માની શકાય કે જ્યારે નિયમ-ગ્રહ-વ્યાપ્તિજ્ઞાન યથાર્થ થઈ શકે, પણ તેજ સંભવતું નથી. રસોડામાંથી ને ભઠ્ઠીમાંથી નીકળતો ધૂમાડો રસોડાનો અને ભઠ્ઠીનો છે એટલે તેનાથી થતું જ્ઞાન તે રસોડાના અને ભઠ્ઠીના અગ્નિનું છે. ધૂમવિશેષ અને અગ્નિવિશેષનો નિયમ પર્વતમાં નકામો છે. પર્વતીય ધૂમ અને પર્વતીય અગ્નિ છે જે ચાલુ છે તેનો નિયમ પૂર્વે જાણ્યો નથી એટલે તેથી અનુમાન પ્રવર્તે નહિ. સાધારણુ રીતે ધૂમ છે માટે અગ્નિ છે એવું જ્ઞાન તે નકામું છે. અમે પણ માનીએ છીએ કે વિશ્વમાં ધૂમ અને અગ્નિ એ બંને છે, તેને માટે અનુમાનની આવશ્યકતા નથી માટે અનુમાન પ્રમાણુ નથી.

ચા૦—અનુમાન પ્રમાણુની સિદ્ધિ.

પર્વતમાં દૂરથી ધૂમાડો જોવાથી અગ્નિનું જ્ઞાન થાય છે એ નિઃશંક છે. એ થતાં વાસ્તવિક જ્ઞાનને જો ધૂમને અગ્નિના નિયમજન્ય ન માનીએ તો તેને માટે જરૂર નવી કલ્પના કરવી પડશે. ખીજી સર્વ કલ્પનાઓ કરતાં ધૂમાગ્નિના નિયમથી

એ થાય છે એમ માનવામાં સરલતા ને લાઘવ છે. ખીજું નિયમ સાધારણ રીતે સામાન્ય હોય છે, તેમાં વિશેષને નાખવાની આવશ્યકતા હોતી નથી. રસોડામાં કે ભઠ્ઠીમાં દેખાતા ધૂમાડો ને અગ્નિ જે નિયમ બતાવે છે તે ધૂમાગ્નિના નિયમને જણાવે છે, તેમાં રસોડાને કે ભઠ્ઠીને કાંઈ લાગતું વળગતું નથી. નિયમગ્રહમાં બંને નકામા છે. નકામી વસ્તુ વધારીને નિયમને ભારે બનાવી અનુમાનનું ખંડન કરવું નકામું છે. જે સિવાય જે પદાર્થ ન રહી શકે તે બંને વચ્ચે નિયમ બંધાય છે. ધૂમ અગ્નિ વગર રહેતો નથી માટે તે બે વચ્ચે નિયમ છે. રસોડાને કે ભઠ્ઠીને તેમાં શું? એટલે અનુમાન-પ્રમાણ માનવું જોઈએ.

(૫)

ચા૦—અનુમાનથી આત્મસિદ્ધિ કઈ રીતે થાય ?

તમે બતાવો છો તે પ્રમાણે કદાચ અનુમાન પ્રમાણ હોય નો પણ તેથી આત્મા કઈ રીતે સિદ્ધ થાય છે ?

સ્વા૦—અનુમાનથી આત્માની સિદ્ધિ.

કુહાડીથી કાષ્ટ કપાય છે. કાષ્ટને કાપનાર કુહાડી છે, પરંતુ એકલી કુહાડીમાં કાષ્ટને કાપવાનું સામર્થ્ય નથી, તેને વાપરનાર-અકાવનાર કોઈ માણસ હોય તો જ તે કાપે છે. એ જ પ્રમાણે સ્પર્શનથી શીત ઊંચળુ વગેરે સ્પર્શોતું જ્ઞાન થાય છે, જિહ્વાથી તીળા મીઠા સ્વાદ જણાય છે, નાસિકાથી સારો નરસો ગંધ પરખાય છે, આંખથી કાળુ ઘોળું રૂપ દેખાય છે ને કાનથી નાનો મોટો શબ્દ સંભળાય છે. એ પ્રમાણે સર્વ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાનાં કાર્યો કરે છે. પણ કેવળ ઇન્દ્રિયોમાં તે તે વિષયો જાણવાની તાકાત નથી. કુહાડીને વાપરનારની જરૂર રહે છે

તેમ ઇન્દ્રિયોને પણ ઉપયોગમાં લેનારની આવશ્યકતા રહે છે. ઇન્દ્રિયોને ઉપયોગમાં લેનાર જે છે તે આત્મા.

ચા૦—ઇન્દ્રિયોથી સ્વયં જ્ઞાન થાય છે, આત્માની જરૂર નથી.

કેવળ દૃષ્ટાન્તથી કોઈ વસ્તુની સિદ્ધિ થઈ શકે નહિં, તેની પાછળ પ્રબળ કોઈ પુરાવો હોય તો જ દૃષ્ટાન્ત તેને પોષક બને છે. કુહાડીના વિઠાહરણથી કાંઈ ઇન્દ્રિયોને સ્વયંજ્ઞાન કરાવવામાં અસમર્થ માની શકાય નહિં. અમે કહીએ છીએ કે ઇન્દ્રિયોથી યતાં સર્વ જ્ઞાનમાં બીજા કોઈની જરૂર નથી, ઇન્દ્રિયો તે કરાવી શકે છે: માટે આત્માની તેને માટે આવશ્યકતા નથી.

સ્વા૦—મૃત શરીરથી જ્ઞાન નથી થતું માટે ઇન્દ્રિયો સ્વતાંત્ર જ્ઞાન કરાવી શકે નહિં.

જે ઇન્દ્રિયોમાં સ્વયં અન્ય કોઈ પણ પદાર્થની અપેક્ષા વગર સ્વતાંત્ર જ્ઞાન કરાવવાની શક્તિ હોય તો જે પ્રમાણે આહુ-જીવતા શરીરથી જ્ઞાન થાય છે તે પ્રમાણે મૃતક-મરણ પામેલ શરીરથી પણ થવું જોઈએ. મૃતક શરીરમાં સર્વ ઇન્દ્રિયો કાયમ છે છતાં જ્ઞાન થતું નથી માટે જ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયો તો કેવળ નિમિત્તભૂત છે. જ્ઞાન પ્રહણ કરનાર તો કોઈ અન્ય જ છે. વળી ઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન જ્ઞાતા ન માનીએ તો નાન્યદૃષ્ટં સ્મરત્યન્યઃ બીજાનું અનુભવેલ બીજા કોઈને યાદ આવતું નથી. દેવદત્તે કાંઈપણ જોયું હોય તે કાંઈ જિનદત્તને સાંભરતું નથી. એટલે ઇન્દ્રિયોને જે સ્વતાંત્રપણે જાણનાર માનવામાં આવે તો તે તે ઇન્દ્રિયો જૂઠી પડી ગયા પછી, તેનો નાશ થયા પછી જે યાદ આવે છે તે કેને ? આમડીથી થયેલા સ્પર્શોનું જ્ઞાન આમડી જૂઠી પડી ગયા પછી, જીભથી લીધેલા સ્વાદો જીભ છેદાયા બાદ, નાસિકાથી

સૂંઘેલ ગન્ધ નાક કપાયા બાદ કે નિરુપયોગી થયા પછી, આંખે જોયેલું રૂપ અંધાપો આવ્યા પછી, કાને સાંભળેલ શબ્દો બહારાશ થયા પછી પણ યાદ આવે છે. અનુભવ કરનાર ઇન્દ્રિયો નથી છતાં જે યાદ આવે છે તે આત્મા વગર સંભવી શકે નહિં. અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોથી અનુભવ ગ્રહણ કરનાર તો આત્મા જ છે. ને તેનો નાશ નથી થયો માટે તેને સર્વ યાદ આવે છે માટે આત્મા માનવો જોઈએ.

ચા૦—પ્રાણવાયુથી આત્માની જરૂરીયાત રહેતી નથી.

જ્યાં સુધી આ શરીરમાં પ્રાણવાયુ છે ત્યાં સુધી જ ઇન્દ્રિયો કાર્ય કરી શકે છે. પ્રાણવાયુ આવ્યા પછી કાર્ય થતું નથી. જીવતા શરીરમાં ને મૃતકમાં ફેર પણ તેટલો જ હોય છે. મૃતકમાં પ્રાણવાયુ નહિં હોવાને કારણે છતી ઇન્દ્રિયોથી જ્ઞાન થતું નથી. બીજું ઇન્દ્રિયો સાથે પ્રાણવાયુ પણ સર્વ અનુભવો ગ્રહણ કરે છે ને તે મનદ્વારા સર્વ સ્મરણમાં લાવે છે. એટલે ઇન્દ્રિયોના નાશ પછી પણ જે યાદ આવે છે તે પણ અસંભવિત કે અજ્ઞાતું નથી, એટલે આત્મા સિવાય પણ સર્વ વ્યવસ્થા ચાલે છે, તો શામાટે આત્મા માનવો જોઈએ ?

(૬)

સ્થા૦—બાળકરુદન ને સ્તન્યપાનથી આત્મસિદ્ધિ.

જન્મતાંની સાથે બાળક રુદન કરે છે ને ભૂખ લાગતાં તરત જ સ્તન્યપાન કરવા લાગે છે. એ પ્રમાણે કરવાનું કોઈએ પણ બાળકને શિક્ષણ આપ્યું નથી, છતાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. એ પ્રવૃત્તિમાં કંઈપણ કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ. પૂર્વજન્મના સંસ્કાર વગર એવી પ્રવૃત્તિઓ સંભવે નહિં માટે પૂર્વજન્મ અને સંસ્કાર ગ્રહણ કરનાર કોઈ તત્ત્વ અવશ્ય

માનવું નેઈએ. પ્રાણવાયુનાં એ સંસ્કાર બ્રહ્મ કરવાનું સામ-
ર્થ્ય નથી. જન્મ જન્માન્તરમાં એક જ પ્રાણવાયુ સંચરતો
નથી. શરીરો જેમ જુદા જુદા પ્રાપ્ત થાય છે તેમ પ્રાણવાયુ
પણ જુદો જુદો હોય છે. એટલે આત્મા એક એવી શાશ્વત
વસ્તુ છે કે જે વિવિધ સંસ્કારવશ નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ
કરે છે, સુખદુઃખ વેઠે છે ને વિચરે છે.

**ચા૦—ભૂતોના વિચિત્ર સ્વભાવથી જ પ્રવૃત્તિઓ
ચાલે છે.**

જન્મતાંની સાથે બાળક રુદ્ધ કરે છે કે ભૂખ લાગતાં
સ્તન્યપાન કરવાનું ધાવવા લાગે છે તેથી આત્મા માનવો નેઈએ
એવું કાંઈ નથી. પંચભૂતોના સમ્મિશ્રણમાં એવો સ્વભાવ છે
કે તેથી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. અગ્નિર્દહતિ નાકાશં
ક્ષાડત્ર પર્યનુચ્યુતે । અગ્નિ આકાશને કેમ બાળતો નથી ?
એવો પ્રશ્ન ટોઈ કરતું નથી કારણ કે તેનો સ્વભાવ જ કાષ્ટ
દિને રહવાનો છે. આકાશને બાળવાનો નથી. એ પ્રમાણે
ભૂતોની અચિન્ત્ય શક્તિ છે, તેથી સર્વ દેખાતી પ્રવૃત્તિઓનો
નિર્વાહ થાય છે. તો શામાટે આત્મા માનવો નેઈએ ? આત્મા,
પરમર, ત્યાં બ્રહ્મ કરત સંસ્કાર, તેનો અહિં ઉદ્દ્યોધ, તે
ઉદ્યોધના નિમિત્તો, કાળાન્તરે સંસ્કારોનો વિનાશ વગેરે
લાંબુ લાંબુ માનવામાં કેટલું બધું ગૌરવ છે માટે આત્મા
માનવામાં કાંઈ પ્રબલ કારણ છે નહિ.

ચા૦—જાતિ-સ્મરણથી આત્માની સિદ્ધિ.

વિદ્યમાં ચાલતી સર્વ પ્રવૃત્તિઓને જો કોઈના સ્વભાવ ઉપર
છાંઈ દેવામાં આવે તો કાર્યકારણની જે વ્યવસ્થા છે તે
નાશ પામે ને તે વ્યવસ્થાના લોપ સાથે જ વ્યવહાર માત્ર
સ્થગિત થઈ જાય. સંભવિત કારણો કે ઉપાયો જ્યાં કારગત
ન થતાં હોય ત્યાં જ છેવટે સ્વભાવનું શરણ સ્વીકારવું પડે

છે, માટે ચાલતા વ્યવહારોને અખંડિત રાખવા માટે આત્મા વગેરે માનવામાં ગૌરવ જેવું કંઈ છે જ નહિં. વ્યવહારની અવ્યવસ્થા કરતાં તેની વ્યવસ્થા માટે માનવામાં આવતી યુક્તિસિદ્ધ વસ્તુઓ સ્વીકાર્ય જ છે.

ખીજું કેટલીક વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને પૂર્વાનુભૂત સ્થળ વગેરે જેવાથી પૂર્વજન્મના સ્મરણ થાય છે, જેને શાસ્ત્રીય ભાષામાં જ્ઞતિસ્મરણ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. જ્ઞતિસ્મરણથી આ જન્મમાં નહિં અનુભવેલ અને નહિં જોયેલ હકીકતો તેઓ કહે છે. લોકો આશ્ચર્ય પામે છે ને તપાસ કરતાં સર્વ સત્ય નીકળે છે. જો પૂર્વજન્મ-ત્યાં સંસ્કાર ગ્રહણ કરનાર નિયત-ચૈતન્યવાળો પદાર્થ ન હોય તો આ સર્વ કંઈ રીતે સંગત થાય ? માટે આત્મા છે ને તેથી સર્વ વ્યવસ્થા ચાલે છે.

ચા૦—જ્ઞતિસ્મરણ વગેરે મિથ્યા છે.

તમે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ થાય છે માટે આત્મા માનવો જોઈએ એમ જે કહે છે તે અમારી માન્યતા પ્રમાણે માની શકાય નહિં. એમ તો કહીએ છીએ કે એક આંધળો માણસ ગોખલામાં ઘણા પત્થર ફેંકે તેમાં ઘણાખરા તો નીચે જ પડે ને કોઈ એક પત્થર ગોખમાં પડી જાય, તેથી તે કંઈ દેખતો છે એમ કહી શકાય નહિં. એ જ પ્રમાણે કેટલીએક વ્યક્તિઓ પોતાનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે મને પૂર્વજન્મનું જ્ઞાન થયું છે એમ કહે છે. તેમાં કોઈ એક વ્યક્તિની કેટલીક હકીકતો મળતી આવે તેથી પૂર્વજન્મ, આત્મા વગેરે છે એમ માની શકાય નહિં, માટે અનુમાનથી સિદ્ધ થતો આત્મા ખરી રીતે તો અસિદ્ધ જ છે. આત્મા પ્રત્યક્ષથી મનાતો હોય તો દર્શાવો.

ચા૦—પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ.

આ વસ્તુ મારી છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તેમાં તે વસ્તુ અને મારી છે એમ કહેનાર એ બંને ભુલા હોય છે.

એ જ પ્રમાણે આ શરીર મારું છે, એ સ્થાને પણ શરીર અને મારું છે એમ કહેનાર બંને બુદ્ધાંજ માનવા જોઈએ. શરીરથી બુદ્ધો મારું છે એમ કહેનાર જે છે તે જ આત્મા છે. 'હું છું' એવું લાન પણ શરીરથી બુદ્ધો જે પદાર્થ છે તેને જ થાય છે. દરેકને પોતાના આત્માનું વ્યક્ત કે અવ્યક્ત પ્રત્યક્ષ હોય છે. વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી ખીબ આત્માઓ ને તેમાં યતાં પરિવર્તનો પણ પ્રત્યક્ષ બાણી શકાય છે.

અવગ્રહ, ઇહા, અપાય ને ધારણા એ ચાર જ્ઞાનની ભૂમિકાઓ છે.* જ્ઞાન સ્વસંવેદન પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાન એ ગુણ છે. ગુણી સિવાય ગુણ કદી પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી. જ્ઞાન એ શરીરનો કે જડનો ગુણ નથી એ નિશ્ચિત છે. એટલે જ્ઞાન ગુણનો આધાર આત્મા છે. જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે એટલે તેનો આધાર આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ જ છે.

એ પ્રમાણે આત્મા આગમ, અનુમાન અને પ્રત્યક્ષ એમ ત્રણે પ્રમાણોથી સિદ્ધ થાય છે, એ સ્યાદ્રાહીએ સમન્વયું એટલે ચાર્વાક ચૂપ થઈ ગયો.

ઈત્યાત્મવાદે ચાર્વાકમતખંડનાખ્યં દ્વિતીયં પ્રકરણમ્.

* જેનો નિર્દેશ કરી શકાય નહિં એવા સામાન્ય જ્ઞાનને અવગ્રહ કહે છે. વસ્તુમાં નહિં રહેલ ધર્મો ગ્રહણ ન કરવા અને રહેલા ધર્મો ગ્રહણ કરવા એવું જે જ્ઞાન થાય છે તેને ઇહા કહે છે. ગ્રહણ થયેલા ધર્મો તે વસ્તુમાં છે જ ને નહિં ગ્રહણ થયેલા ધર્મો તેમાં નથી જ એવું જે ચોક્કસ જ્ઞાન થાય છે તેને અપાય કહે છે. ધારણાના ત્રણ ભેદ છે. અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ. તેમાં અપાય થયા બાદ અનતમુહૂર્ત સુધી તે જ્ઞાનનો જે ઉપયોગ રહે તે અવિચ્યુતિ કહેવાય છે, સંખ્યાતા કે અસંખ્યાતા કાળ સુધી તે જ્ઞાનનો જે સંસ્કાર રહે તેને વાસના કહે છે, જે જ્ઞાન થયું છે તેના સદૃશ પદાર્થનાં દર્શન વગેરે થવાથી સંસ્કારનો ઉદ્ભોધ થઈને જે જ્ઞાન થાય છે તેને સ્મૃતિ કહે છે.

પ્રકરણ ત્રીજું

ઔદ્ભતખંડન

(૧)

સ્યાદ્રાદીની સલામાં આત્માનું સ્વરૂપ સુન્દર ચર્ચાતું તેમાં અનેક જિજ્ઞાસુઓ આવતા ને રસ લેતા હતા. આત્મા છે, એ નક્કી થયું એટલે તે કેવો છે? તેની ચર્ચા શરૂ થઈ. તેમાં પ્રથમ ઔદ્ધે પ્રશ્ન કર્યો.

ઔદ્ધ—આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે.

આત્મા છે એ નક્કી છે પણ તે વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે. અમે અનેક રીતે તેને તે સ્વરૂપે સિદ્ધ કરેલ છે. તમે તે રીતે માનતા હો તો ચર્ચાને કંઈ સ્થાન નથી ને તેમ ન હોય તેનું શું સ્વરૂપ છે તે દર્શાવો.

સ્યાં—આત્મા કેવળ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ નથી.

આત્માનું વિજ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ માન્યતા સત્ય છે, પણ આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે તે મિથ્યા છે. વિજ્ઞાન સિવાયના આત્માના બીજા પણ અનેક સ્વરૂપો છે.

ઔ—વિજ્ઞાન સિવાય અન્ય કંઈ નથી માટે આત્મા વિજ્ઞાનરૂપ જ છે.

વિશ્વમાં વસ્તુમાત્ર વિજ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. જગત્ વિજ્ઞાન-

મય છે, માટે આત્મા પણ વિજ્ઞાનમય જ છે. વિજ્ઞાનથી અતિરિક્ત કોઈ બીજી વસ્તુ સંભવતી હોય તો ને?

સ્થા૦—વિજ્ઞાનથી જુદા ઘટ, પટ વગેરે છે.

વિશ્વને વિજ્ઞાનમય જ માનવામાં આવે તો ચાલતો વ્યવહાર માત્ર અટકી જાય. વિશ્વમાં વિજ્ઞાનથી કિન્ન ઘટ, પટ વગેરે સંખ્યાતીત વસ્તુઓ છે. દેખાતા ઘટ, પટાદિ વિજ્ઞાનસ્વરૂપ નથી, જલ છે.

ઐ૦—ઘટ, પટાદિ પ્રમાણુસિદ્ધ નથી.

દેખાતા ઘટ, પટાદિ વિજ્ઞાનથી જુદા ત્યારે જ મનાય કે પ્રથમ તેની વાસ્તવિકતા પ્રમાણુસિદ્ધ થાય. પણ તે જ નથી. ઘટ-પટાદિ પરમાણુરૂપ છે કે અવયવીસ્વરૂપ? પરમાણુસ્વરૂપ તે નથી સંભવતા. પ્રત્યક્ષ કે અનુમાન એ બે પ્રમાણુમાંથી કોઈ પણ રીતે પરમાણુ માની શકાતો નથી.

પરમાણુ કોઈપણ ઈન્દ્રિયથી પ્રત્યક્ષ થતો નથી તે તમને પણ માન્ય છે. યોગીઓને પરમાણુ પ્રત્યક્ષ જણાય છે એમ કહેવું એ તો વંચનામાત્ર છે. અમે કહીએ કે નથી જણાતો એટલે તેમાં વળી બીજા પ્રમાણુ શોધવા પડે.

પરમાણુને સિદ્ધ કરતો એવો કોઈ અવ્યભિચારિહેતુ નથી એટલે અનુમાન પ્રમાણુ પણ તેની સિદ્ધિ કરી શકતું નથી. પરમાણુરૂપ અવયવ જ સંભવતો નથી એટલે તેથી બનતો અવયવી પણ સિદ્ધ થતો નથી માટે ઘટ, પટાદિ કોઈ પણ પ્રકારે માની શકાય નહિં.

સ્થા૦—ઘટ, પટાદિ પ્રમાણુસિદ્ધ છે.

પ્રત્યક્ષ ઉપલબ્ધ થતાં ઘટ, પટ વગેરે પ્રમાણુસિદ્ધ થતા

નથી એમ કહેવું તે મહાઅસત્ય છે. પરમાણુની સત્તાધીન ઘટપટની સત્તા છે ને પરમાણુ સિદ્ધ થતો નથી માટે ઘટ, પટાદિ નથી તે વિચારબ્રમ છે. આપણે સ્થૂળ ચક્ષુથી પરમાણુને ન નીરખી શકીએ તેથી તે નથી એમ કેમ મનાય? ઘટ, પટ વગેરેની સત્તા સ્વયંસિદ્ધ પ્રત્યક્ષ છે. તે પ્રત્યક્ષ દેખાતા કાર્યો જ તેના અન્તિમ કારણ તરીકે પરમાણુને સિદ્ધ કરે છે. યોગીઓના પ્રત્યક્ષને મિથ્યા માનવામાં શું પ્રમાણ છે? યોગીઓ કહે છે કે ‘અમને પરમાણુ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે’ તે કથનમાં તેઓને કોઈપણ જાતનો સ્વાર્થ નથી, માટે તે પ્રમાણભૂત માનવું જોઈએ. એટલે પરમાણુ પણ પ્રમાણસિદ્ધ છે; માટે વિજ્ઞાનથી ભિન્ન ઘટ, પટાદિ અનેક પદાર્થો પ્રમાણસિદ્ધ છે.

ઐ૦—ઘટ, પટ વગેરે સર્વ મિથ્યા છે.

તમારા કહેવાનો મૂળ આશય આ દેખાતા ઘટ, પટ વગેરેને આધારે પરમાણુને સિદ્ધ કરવાનો છે. આ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે તેનો તમે અપલાપ કરી શકતા નથી, પરંતુ આ દેખાય છે એ જ વાસ્તવિક નથી. અનાદિકાળની મિથ્યા વાસનાથી વિજ્ઞાન તે આકારે પરિણત થાય છે ને ઇન્દ્રિયોદ્વારા અન્તઃકરણમાં તેના પ્રતિબિम्બો પાડે છે. તાત્વિક રીતે ઘટ, પટાદિ કોઈપણ પદાર્થ હુસ્તી ધરાવતો નથી છતાં ઝાંઝવાના જળની માફક દેખાય છે. સ્વપ્નમાં કોઈપણ નથી હોતું છતાં સર્વ અજ્ઞાનથી કલ્પાય છે ને દેખાય છે. જાગૃતિમાં આપણે સમજીએ છીએ કે સ્વપ્નમાં દેખેલ સર્વ મિથ્યા છે. એ જ પ્રમાણે બાહ્ય પરિસ્થિતિ છે. માટે વિજ્ઞાન એક જ સત્ય ને પ્રમાણસિદ્ધ છે.

(૨)

સ્થા૦— વિજ્ઞાન છે તો બીજા પદાર્થો પણ છે જ જ્ઞાન-વિજ્ઞાન એ સવિષયક પદાર્થ છે. વિષય વગરનું

વિજ્ઞાન સંલવતું નથી. વિજ્ઞાનમય વિશ્વને માનવામાં આવે તો, વિજ્ઞાનને કાં તો નિર્વિષયક માનવું પડે નહિ તો પરસ્પરાશ્રય-અનવસ્થા વગેરે મહાદોષોના ભોગ થવું પડે. ચેતન્ય-સ્વરૂપ જ્ઞાન અને જડ ઘટ, પટાદિને બુદ્ધિ વાસ્તવિક માનતા કાંઈપણ દોષ સંલવતો નથી માટે અન્ય પદાર્થો માનવા ભોધએ.

બૌદ્ધ—વિષય વગરનું વિજ્ઞાન છે.

વિજ્ઞાનના વિષય તરીકે ઘટ, પટાદિની સિદ્ધિ યુક્ત નથી. વિજ્ઞાનના વિષય તરીકે જણાતા ઘટ, પટાદિ તેના જ કલ્પેલા આભાસો-આકારો છે. બીજું વિજ્ઞાનને વિષય હોવો જ ભોધએ એવો નિયમ નથી. ઘણા વિજ્ઞાનો વિષય વગરનાં જણાય છે. કેટલીએ વખત આકાશમાં કાંઈ પણ નથી હોતું છતાં ઝીણી ઝીણી દોરીઓ લટકતી હોય એવું જ્ઞાન થાય છે, જેને આકાશકેશજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. તે જ્ઞાન તદ્દન નિર્વિષય છે. વળી સ્વપ્નામાં જે જ્ઞાન થાય છે તેને કાંઈપણ વિષય હોતો જ નથી, માટે વિજ્ઞાનમય વિશ્વને માનવામાં કાંઈપણ આપત્તિ નથી.

સ્થાવર—વિષય વગરનું વિજ્ઞાન હોતું જ નથી.

વિજ્ઞાનને નિર્વિષયક માનવું એ તો ઘણું જ ભયંકર છે. આકાશકેશજ્ઞાન કે સ્વપ્નજ્ઞાન જેવાં ભ્રમાત્મક જ્ઞાનોને દષ્ટાંત તરીકે જણાવી જ્ઞાનને વિષય વગર સમજાવવું એ પણ એક મહાભ્રમ છે; કારણ કે આકાશકેશજ્ઞાન નિર્વિષય નથી. આકાશમાં ફેલાયેલા પ્રકાશના તેવા પ્રકારના કિરણવિસ્તારમાં આકાશકેશનો ભ્રમ થાય છે. તે ભ્રમ પણ તેને જ થાય છે કે જેને સાચા કેશનું જ્ઞાન હોય છે. સ્વપ્નમાં દેખાતા પદાર્થો તો અનુભવેલ પદાર્થોના મનમાં પડેલા સંસ્કારોનું અર્ધનિદ્રા-તન્દ્રા અવસ્થામાં સ્મરણ થવાથી જણાય છે. વાત, પિત્ત ને કફના વિકારથી

સ્વપ્રસૂષ્ટિ ખડી થાય છે. કોઈ કોઈ વખત દેવતાઓ દિવ્યા-
નુભાવથી સ્વપ્રમાં નહિ અનુભવેલ પદાર્થો દેખાડે છે. એટલે
સ્વપ્રમાં દેખાતી વસ્તુઓ તદ્દન અવાસ્તવિક હોતી જ નથી;
જેમ આંખ મીંચીને વિચાર કરવાથી દૃઢ સંસ્કાર પડેલ
પદાર્થો સામે આવીને ખડા થાય છે તે જ પ્રમાણે વિશ્વમાં
વિદ્યમાન પદાર્થો જ સ્વપ્રમાં ખડા થાય છે.

ભાષ્યકારે પણ સ્વપ્રનાં નિમિત્તો જણાવતા ખાસ કરીને
અભાવની કારણતાને નિષેધી છે.

અણુહૃયદિદ્ધચિન્તિય—સુયપયઈવિચારદેવયાણુહવા ।

સુમિણસ્સ નિમિત્તાઈં, પુણ્ણં પાવં ચ નાભાવો ॥

માટે સ્વપ્ર જે પ્રમાણે તદ્દન નિર્વિષય નથી તે જ પ્રમાણે
વિજ્ઞાન પણ તદ્દન વિષય વગરનું સંભવતું નથી.

ઐ૦—આ દેખાય છે તે સર્વ બ્રમ છે

તમે કહો છો તે ઠીક છે, પરંતુ સ્વપ્રમાં જેમ કાલ્પનિક
સૂષ્ટિ ખડી થાય છે તે જ પ્રમાણે આ બાહ્ય દેખાતા ઘટ, પટ
વગેરે પદાર્થો કલ્પનાથી જ થયેલ છે. પ્રખર તાપથી તપેલાને
રેતીના રણમાં મૃગજળ-અંબવાના જળની બ્રાન્તિ થાય છે તેમ
આ સર્વ બ્રાન્તિ જ છે. વાસ્તવિક કોઈ હોય તો તે એક
વિજ્ઞાન જ છે.

સ્યા૦—બ્રમ છે તો સત્ય પદાર્થ છે જ

બ્રમ કે બ્રાન્તિનું સ્વરૂપ જ સત્ય પદાર્થને સમજાવે છે.
બ્રાન્તિ એટલે જે વસ્તુ જ્યાં ન હોય ત્યાં તે વસ્તુનું ભાન
થવું. જેમ છીપ એ રૂપું નથી છતાં તેને રૂપા તરીકે સમજવી
તે બ્રાન્તિ છે. પણ જેને રૂપાનું વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી તેને

છીપ કે કોઈ પણ પદાર્થમાં રૂપાનો ભ્રમ થતો નથી. વાસ્તવિક રૂપું ને તેનું સત્ય જ્ઞાન છે માટે તેનો ભ્રમ થાય છે. કોઈને પણ આ આકાશનું કૂલ છે કે વાંઝણીનો છોકરો છે એવું મિથ્યા જ્ઞાન પણ થતું નથી, માટે આ સ્પષ્ટ દેખાતા પદાર્થોને ભ્રમાત્મક માનતા અન્ય કોઈ સ્થળે તેને સાચા માનવા જ પડશે. બીજું ભ્રમાત્મક પદાર્થથી કોઈ પણ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વપ્નમાં જણાતા પદાર્થો કોઈ પણ પ્રકારના કામમાં આવતા નથી. ઝાંઝવાના જળથી તરસ છીપતી નથી. એ પ્રમાણે આ દેખાતા પદાર્થો પણ કાલ્પનિક માનવામાં આવે તો તેથી પણ કંઈ પણ કાર્ય થાય નહિં. ત્યાં પણ એમ કહેશે કે કાંઈપણ કાર્ય થતું જ નથી, દેખાતા કાર્યો પણ ભ્રમ છે, તો તમારી વિચારણાનો છેડો જ નહિં આવે. સર્વ વિચારણાઓ અન્યવસ્થિત થઈ જશે. સ્વપ્નમાં બનતા પદાર્થો અને બાહ્ય દશામાં મળતા પદાર્થો બન્ને એક સરખા ભ્રમરૂપ છે તો બન્નેથી એક સરખા ફલ કેમ નથી નીપજતા? સમાન ક્ષણ થવા જોઈએ. જે માટે કહ્યું છે કે—

આશામોદકવૃક્ષા યે, યે ચાસ્વાદિતમોદકાઃ ।
રસવીર્યવિપાકાદિ, તુલ્યં તેષાં પ્રસજ્યતે ॥

વિશેષ તો શું પણ બાહ્ય વસ્તુને ભ્રમાત્મક સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરતા તમને કોઈ કહેશે કે વિજ્ઞાન પણ નથી, તે પણ એક ભ્રમ છે તો તેનો પ્રતીકાર પણ નહિં કરી શકો, કારણ કે તમે પોતે જ ભ્રમરૂપ છો, તમારાથી સત્ય વસ્તુ માની શકાય નહિં એ રીતે તમારે આખર શૂન્યવાદનું શરણુ સ્વીકારવું પડશે એટલે ઘટ, પટાદિ સર્વ વાસ્તવિક પ્રમાણસિદ્ધ છે એમ માનવું જોઈએ.

(૩)

સ્થાન-આત્મા સુખ, વીર્ય વગેરે સ્વરૂપ છે.

પૂર્વે જણાવ્યું તેમ વિજ્ઞાનથી ઘટ, પટ વિગેરે જે પ્રમાણે જુદા છે તે પ્રમાણે સુખ, વીર્ય (બળ) વગેરે પણ જ્ઞાનભિન્ન છે. એટલે જે રીતે આત્મા વિજ્ઞાનસ્વરૂપ માનવામાં આવે છે તે જ રીતે તેને સુખાત્મક, વીર્યાત્મક વગેરે સ્વરૂપ પણ માનવો જોઈએ.

આત્મા તે તે સ્વરૂપે આ પ્રમાણે છે. જે વસ્તુ જેનાથી જુદી પડી શકતી નથી તે તે સ્વરૂપ છે. વસ્ત્ર, તાંતણાથી જુદું ગ્રહણ થતું નથી માટે તાંતણારૂપ છે. એ જ પ્રમાણે જ્ઞાન વગરનો આત્મા અતિરિક્ત-જુદો રહી શકતો નથી માટે જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. નિશ્ચય દષ્ટિએ ગુણ ગુણી બંને પરસ્પર અભિન્ન છે એટલે આત્માથી જ્ઞાન જુદું નથી ને જ્ઞાનથી આત્મા જુદો નથી.

વ્યવહારમાં પણ ઉપચારથી આત્મા જ્ઞાનમય માની શકાય છે. જે પ્રમાણે જ્ઞાનરૂપ છે તે જ પ્રમાણે સુખ ગુણવાળો આત્મા સુખરૂપ અને વીર્ય ગુણ યુક્ત આત્મા વીર્યરૂપ માનવામાં આવે છે. એમ અનન્ત ગુણનો આશ્રય આત્મા અનન્તરૂપ છે પણ કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ નથી.

ઐત્-સુખ, બળ વગેરે જ્ઞાનથી જુદા નથી.

ઘટ, પટ વગેરે કદાચ વિજ્ઞાનથી જુદા સંલવે પણ સુખ, બળ વગેરે આત્મગુણો તો જ્ઞાનરૂપ છે. એટલે આત્માને જ્ઞાનરૂપ માનવાથી જ તેમાં બળ, સુખ વગેરે સર્વ સમાઈ જાય છે. તેને જુદા માનવામાં કંઈપણ પ્રમાણ નથી.

સ્થાન-જ્ઞાનથી સુખાદિ જુદા છે તે પ્રમાણસિદ્ધ છે.

સુખ વગેરેને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ માનવામાં આવે તો અનેક

અનુભવોનો અપલાપ કરવો પડે. એક આત્મામાં જ્ઞાનની માત્રા તદ્દન અલ્પ છે છતાં સુખ અને બળ વિશેષ છે. બીજામાં જ્ઞાન ઘણું હોવા છતાં સુખ કે બળની અલ્પતા જણાય છે. જે ત્રણે એક જ હોય તો જ્ઞાનના પ્રમાણે સુખ, વીર્ય વગેરેની માત્રા રહેવી જોઈએ; એમ નથી બનતું માટે દરેકને જુદા માનવા જોઈએ. જ્ઞાન, સુખ અને બળના કારણો પણ જુદા છે. જુદા જુદા કારણથી નીચજતા કાર્યો એક કેમ હોઈ શકે !

આ સર્વ હકીકત નિશ્ચય રીતે કહી. વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો આત્મા તે તે ગુણોનો આશ્રય છે. જે એમ ન હોય તો ગુણના નાશે ગુણીનો પણ નાશ થાય, પણ એમ બનતું નથી. આત્મા તો નિત્ય છે માટે તે તે ગુણોનો આશ્રય આત્માને માનવો. એ પ્રમાણે આત્માનું કોઈ એક જ સ્વરૂપ નથી પણ ઘણા સ્વરૂપો છે.

ઐ૦—આત્માને ઘણા સ્વરૂપ માનતા દુઃખરૂપ પણ માનવો જોઈએ.

તમે આત્માને અનેક પ્રકારનો જણાવો છો તે રીતે તમારે આત્માને દુઃખરૂપ કે દુઃખનો આશ્રય પણ માનવો જોઈએ; કારણ કે જે પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાની, સુખી, બલવાન વગેરે કહેવાય છે તે જ પ્રમાણે દુઃખી પણ કહેવાય છે. જ્ઞાનરૂપ જ આત્મા માનીએ એટલે તેવા કોઈ પ્રકારે રહેતા જ નથી.

સ્થા૦—દુઃખ એ આત્માનો ગુણ નથી.

જે કોઈ પદાર્થનો કોઈ ગુણ માનવામાં આવે છે તે તેમાં સ્વાભાવિક રહેતો હોય તો જ માનવામાં આવે છે. શુદ્ધ-ઉજ્જ્વલ વજ સ્ફટિકની પાછળ લાલ કે કાળી વસ્તુ મૂકવાથી તે લાલ કે કાળું દેખાય તેથી તેમાં લાલ રંગ કે શ્યામ રૂપ છે એમ

માની શકાતું નથી. એ પ્રમાણે શુદ્ધ આત્મામાં જ્ઞાન, સુખ, વીર્ય વગેરે સ્વાભાવિક રહે છે. દુઃખ વગેરે તો કર્મ-પુણ્યલક્ષ્ય સંસર્ગથી આવેલા છે. ઉપાધિથી આવેલા તે આત્માના ગુણ તરીકે મનાય નહિં.

બો-૦—જો દુઃખ એ આત્માનો ગુણ નથી તો સુખ પણ નથી.

જો પ્રમાણે કર્મ વગેરેના સંસર્ગથી દુઃખ આત્મામાં આવે છે તે જ પ્રમાણે સુખ પણ કર્મસંસર્ગથી જ આવે છે, માટે સુખને પણ આત્માનો ગુણ માનવો ન જોઈએ, માટે જ કહેવાય છે કે.

કર્મણ એવ સામર્થ્ય-મેકો દુઃખ્યપરઃ સુખી ॥

એટલે જો સુખ આત્મગુણ છે તો દુઃખ પણ છે; ને નથી તો બન્ને નથી.

સ્વા-૦—ઉપાધિથી થતું સુખ એ સુખ નથી પણ સુખ જુદું છે.

દુઃખ ઉપાધિથી થાય છે પણ સુખ ઉપાધિથી થતું નથી. કર્મના સરખાવથી આત્મા દુઃખી થાય છે પણ સુખી થતો નથી, કારણ કે કર્મ ન હોય તો જ આત્મા સુખી છે. શુભ કર્મથી સુખનાં સાધનો મળે છે અને તેથી આત્મા સુખી થાય છે એ જ જણાય છે તે બરોબર-વાસ્તવિક નથી; કારણ કે પુણ્યકર્મથી દુઃખનાં સાધનો મળતાં નથી અને દુઃખ દૂર કરવાનાં સાધનો મળે છે. એટલે તે સાધનોથી જેટલે જેટલે અંશે દુઃખ દૂર થાય છે તેટલે અંશે આત્મા પોતાને સુખી સમજે છે. અર્થાત્ ત્યારે તેને દુઃખના નાશમાં સુખનો આરોપિત-બ્રમ થાય છે પણ વાસ્તવિક સુખ તો જુદું જ છે.

જેમ કોઈ માણસને માથે ખૂબ ઓળે હોય અને સખત ત્રાપમાં થઈને તે આવતો હોય ત્યારે તેને માથેથી તે ઓળ લઈ લેવામાં આવે ને શીતળ છાયામાં વિશ્રામ લે ત્યારે તેને હું સુખી થયો, મને સુખ મળ્યું એવું લાગે છે. પણ તે સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે. દુઃખ દૂર થયું તેને સુખ માની લીધું છે, તેથી જ કહેવાય છે કે ‘ મારાદ્યપગમે સુખી સંવૃત્તોઽહમ્ ઉપચારાત્ ’ વળી કોઈને ખુબલી થઈ હોય ને ખૂબ ચળ આવતી હોય ત્યારે તેને ખણવામાં આવે તો સુખ થતું હોય એમ લાગે છે, પણ તે સુખ નથી. ખુબલીથી તીવ્ર ચળતું દુઃખ કાંઈક દૂર થાય છે, અને વિશેષ ખણવામાં આવે તો તે જ દુઃખ વધારી મૂકે છે. એટલે કર્મસંયોગથી આત્માને દુઃખ અને તેની અંશે અંશે ઉપશાન્તિ થયા કરે છે. દુઃખમાં દુઃખી ને તેની અંશથી થતી શાન્તિમાં સુખી લાગે છે; માટે કહ્યું છે કે—

તૃષ્ણા શુષ્યત્યાસ્યે પિબતિ સલિલં સ્વાદુ સુરભિ,
ક્ષુધાર્તઃ સન્ શાલીન્ કવલયતિ માંસ્પાકવલિતાન્ ॥

પ્રદીપ્તે કામાગ્નૌ દહતિ તનુમાશ્લિષ્યતિ વધું,
પ્રતીકારો વ્યાધેઃ સુખમિતિ વિપર્યસ્યતિ જનઃ ॥

જો અન્ય વાસ્તવિક સુખ ન જ હોય તો તેનો આરોપ કે જ્ઞાન ન થઈ શકે માટે આત્માનો સુખ નામનો એક ગુણ સ્વાભાવિક છે ને દુઃખ નથી.

એ જ રીતે વીર્ય, જ્ઞાન વગેરે આત્માના સ્વાભાવિક ગુણો છે પણ નિર્બળતા-અજ્ઞાન વગેરે કર્મથી થતા હોવાથી આત્માના ગુણો નથી. એટલે આત્મા એક પ્રકારનો નથી પણ અનેક પ્રકારનો છે.

(૪)

જૌ-આત્મા ક્ષણિક છે.

આત્માનું સ્વરૂપ ગમે તે હોય પણ તે ક્ષણ માત્ર સ્થાયી-ક્ષણિક છે. વિશ્વમાં સર્વ પદાર્થો ક્ષણિક છે. ‘યત્ સત્ ક્ષણિકમ્’ માટે આત્મા પણ સત્ હોવાથી ક્ષણિક છે. વસ્તુ માત્ર ક્ષણિક છે તે પ્રમાણથી સિદ્ધ છે માટે સ્વીકારવું જોઈએ. જુઓ—

ઘટ, પટ વગેરે પદાર્થો નાશને પામે છે—સદાકાળ રહેતા નથી તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. એટલે ઘટ, પટાદિ વિનાશસ્વભાવવાળા હોય છે તે ચોક્કસ છે. હવે તેમાં બે વિકલ્પ છે: એક તો તેઓ એક ક્ષણ રહી બીજી ક્ષણે નાશ પામવારૂપ વિનાશી છે કે અમુક ચોક્કસ કાળ રહી પછી નાશ પામવારૂપ વિનાશવાળા છે. જે પ્રથમ પક્ષ હોય તો અમારી માન્યતા સિદ્ધ થાય છે, ને તેમ ન હોય તો જે ચોક્કસ કાળ નક્કી કર્યો છે ત્યાં સુધી તે તે પદાર્થો અવશ્ય રહેવા જોઈએ. વચમાં તેમાં કંઈ પણ પરિવર્તન ન થવું જોઈએ. વચમાં તેને નાશ કરવા માટે ગમે તેવા પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ તે નાશ ન પામવા જોઈએ.

પણ તેમ બનતું નથી. ગમે ત્યારે ગમે તે તેનો નાશ કરી શકે છે. નાનો બાળક પણ એક કાંકરી મારી ઘડાને ફેડી શકે છે, માટે અમોને અભિમત પ્રથમ પક્ષ જ આદરણીય છે અર્થાત્ જે કોઈ સત્ છે તે ક્ષણવિનાશી છે.

સ્થા-ક્ષણ વિનાશમાં કોઈ કારણ ન હોવાથી તે મિથ્યા છે.

વિનાશકારણ કાર્ય બનતું નથી. વિનાશ એ એક કાર્ય છે.

તેના કારણે મળે ત્યારે જ તે કાર્ય થાય છે. ઘટ, પટાદિના નાશ માટે પણ જ્યારે વિનાશક કારણો પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે નાશ પામે છે એમ માનવામાં કોઈ પણ પૂર્વોક્ત આપત્તિ આવતી નથી. જ્યાં સુધી વિનાશની સામગ્રી મળતી નથી ત્યાં સુધી તે સ્થિર રહે છે. એટલે સન્માત્રને ક્ષણસ્થાયી જ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી.

ઐ૦—પદાર્થ માત્રનો નાશ કાળ કરે છે.

પદાર્થના નાશમાં તમે જે કોઈ કારણો સ્વીકારશો તેમાં કાળ પણ એક કારણ માનવું પડશે. કાળ સિવાયના બીજા કારણો ખરું જોતાં નકામા છે. સેંકડો વખત દેખાય છે કે વસ્તુના નાશનો સમય નથી હોતો ત્યારે તેના નાશ માટે ગમે તેટલા પ્રયત્ન પ્રયત્નો કરવામાં આવે તો પણ તે એમ ને એમ રહે છે. અને કંઈ પણ કારણ ન હોવા છતાં લાંબે કાળે દઢ ને મજબૂત વસ્તુ પણ નાશ પામી જાય છે. એટલે નાશનું ખરું કારણ કોઈ હોય તો તે કાળ જ છે. દરેક ક્ષણે તે કાળરૂપ નાશક વિદ્યમાન છે માટે પદાર્થ માત્રનો ક્ષણે ક્ષણે નાશ થાય છે માટે સર્વ ક્ષણિક જ છે.

સ્થા૦—કાળને જ નાશક માનવામાં જગતની અસંભાવના.

કાળથી જો પદાર્થ માત્ર દરેક ક્ષણે નાશ પામે છે, એમ માનવામાં આવે તો પદાર્થ માત્ર એક ક્ષણે નાશ પામી ગયા પછી કંઈપણ ઉપલબ્ધ થવું ન જોઈએ. પ્રત્યક્ષ જણાતા સર્વ પદાર્થો એ રીતે તમારે મતે નહિં સંભવે. દેખાતા ભાવોને સ્થિર કરવા તમે કાળને ઉત્પાદક પણ માનશો તો પણ કાળ માટે તે પ્રશ્નો કાયમ જ રહેશે. કાળ પણ ક્ષણિક છે, તો તેનો નાશક કોણ? તેને માટે નવીન કલ્પનો કરશો તો અનવસ્થા

થશે. અને જો કાળના ઉત્પત્તિ ને વિનાશ સ્વયં માનશે તો અન્ય પદાર્થોના પણ ઉત્પત્તિ ને વિનાશ સ્વયં કેમ ન માનવા? પદાર્થ માત્રના ઉત્પત્તિ, વિનાશ વિના કારણ સ્વયં માની લેશે તો કોઈપણ સ્થળે કાર્યકારણભાવની વ્યવસ્થા રહેશે નહિં.

બીજું કાળથી નાશ માનો કે સ્વયં નાશ માનો તો પણ પ્રત્યક્ષ જણાય છે કે પ્રથમ ક્ષણે જણાતો પદાર્થ અન્ય ક્ષણે પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. અને કેટલાક કાળ પછી તે સર્વથા ઉપલબ્ધ નથી થતો ત્યાં શું?

ક્ષણે ક્ષણે થતા નાશમાં ઉત્તરોત્તર નવીન ઉત્પન્ન થતા પદાર્થમાં સંસ્કાર આપવાની શક્તિ કદપશે તો તેમાં પણ ક્ષણિક-અક્ષણિકત્વની વિચારણા ચાલુ રહેશે.

માટે પદાર્થમાત્રમાં ક્ષણે ક્ષણે જે પરિવર્તન થાય છે તેટલે અંશે તેનો નાશ, જે રૂપે તે કાયમ રહે છે તે રૂપે તેનો અવિનાશ અને નવીન રૂપ જે ઉત્પન્ન થાય છે તે રૂપે ઉત્પત્તિ માનવામાં કોઈપણ બાધા આવતી નથી. સર્વથા ક્ષણિકત્વ તો કોઈ પણ રીતે સંભવતું નથી, માટે તમારી એ વિચારણા અસત્ય ને ત્યાજ્ય છે.

(૫)

બૌં—આત્મા તો ક્ષણિક જ છે.

અન્ય પદાર્થો ક્ષણિક હો કે અક્ષણિક તે સાથે અમારે નિરખત નથી. અમે તો જ્ઞાનસ્વરૂપ જે આત્મા છે તેને સર્વથા ક્ષણિક માનીએ છીએ. આત્મા ક્ષણે ક્ષણે જુદા જુદા જ્ઞાનરૂપે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. જો ક્ષણિક ન હોય તો તેમ કેમ બને? માટે આત્માને તો ક્ષણિક જ માનવો જોઈએ.

સ્વાં—આત્માને ક્ષણિક માનતા આવતા પાંચ ટોષો.

આત્માધીન વિશ્વની વ્યવસ્થા છે. આત્માને જે સર્વથા ક્ષણિક માનશે તો મહાભયંકર પાંચ દોષો ઉપસ્થિત થશે. તે આ પ્રમાણે—

કૃતપ્રણાશાકૃતકર્મભોગ-ભવપ્રમોક્ષસ્મૃતિભક્તદોષાન્ ॥

ઉપેક્ષ્ય સાક્ષાત્ ક્ષણમજ્જમિચ્છ-ન્નહો મહાસાહસિકઃ પરસ્તે ॥

૧. કરેલ કર્મનો નાશ—આત્મા જે કાંઈ શુભાશુભ કર્મ કરે છે તેનો તેને ભોગ કરવો પડે છે. કર્મ પોતાનું કૃણ ઉત્પન્ન કરીને પછી નાશ પામે છે, ક્ષણિકવાદમાં તે નહિં ઘટે. કરેલ કર્મો ને તે કર્મવાળો આત્મા બંને સર્વથા નાશ પામી ગયા છે એટલે કૃતકર્મની વિકલતારૂપ પ્રથમ દોષ ક્ષણિકાત્મવાદમાં આવે છે.

૨. નહિં કરેલ કર્મનો ભોગ—આત્મા સુખ યા દુઃખ અનુભવતો હોય છે, તે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે. સુખદુઃખની વ્યવસ્થા કર્માધીન છે. આત્માને ક્ષણિક માનતા પૂર્વે કરેલ શુભાશુભ કર્મ અને તે આત્મા બંને નાશ પામ્યા છે. ચાલુ જે વેદન થાય છે તે કયા કર્મથી થાય છે? ઉદાસીન કોઈપણ નહિં કરેલ કર્મનું તે ફલ માનવું પ્રહશે અથવા કર્મને અને આત્માને સ્થાયી સ્વીકારવા પડશે. એટલે એ રીતે અકૃતકર્મભોગ નામનો ખીજો દોષ લાગે છે.

૩. સંસારનો નાશ—સંસાર એટલે લવની પરંપરા. આત્માને ક્ષણિક માનતા તે ઘટી શકતી નથી. પ્રથમ તો ક્ષણિકાત્મવાદમાં પરલોક જ સંભવતો નથી. કૃતકર્માનુસાર પરલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મ અને આત્મા બંને સર્વથા નાશ પામ્યા પછી કોણ કોને આધારે અન્ય લવમાં જાય? કદાચ પરલોક અને લવપરંપરા માટે તમે એવી કલ્પના કરશો કે

એકચિત્ત બીજા ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે. તે ત્રીજા ચિત્તનું અનુસંધાન કરે છે. એમ યાવત્ મરણ પર્યાન્ત ચિત્તનું અનુસંધાન ચાલે છે. અને એક ચિત્તે શ્રદ્ધા કરેલ સંસ્કાર અને કર્મ તે અન્ય ચિત્તને સોંપે છે. તે રીતે પરલોક અને ભવપરમ્પરા સંભવે છે, તે પણ વાસ્તવિક નથી.

ચિત્તના અનુસંધાન થવા અને એક બીજાના કર્મો અને સંસ્કારની આપલે કરવી તે એક બીજાને માનીએ તો જ સંભવે. ક્ષણે ક્ષણે સર્વથા નાશ પામતા પદાર્થો એકબીજા સાથે સંબંધ જ પામતા નથી તો લેવડદેવડ કરવાની વાત જ ક્યાં? ને એ રીતે સંસાર-ભવપરમ્પરાની અસંભાવનારૂપ ત્રીજો દોષ સંભવે છે.

૪. મોક્ષની અસંભાવના—ક્ષણિકાત્મવાદમાં મુક્તિ સંભવતી નથી. ફરી કર્મબંધન થાય અને રહેલ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. મોક્ષ એ સર્વને અભિલષિત છે. જ્યાં પોતાને કાંઈપણ લાભ ન થતો હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી. આત્માને સર્વથા ક્ષણિક માનનારને મતે કાંઈપણ આત્મા મોક્ષને માટે પ્રયત્ન કરશે નહિ; કારણ કે પ્રયત્ન કરનાર તો સર્વથા નાશ પામે છે. એટલે તે મુક્ત થતો નથી, મુક્ત થનાર તો કાંઈ અન્ય જ રહે છે. એવો કોણ મૂખ હોય કે જે પોતાના વિનાશને નોતરી બીજાને દુઃખમુક્ત કરાવવા પ્રયત્ન સેવે. બીજું બંધવ્યવસ્થા જ ક્ષણિકાત્મ મતમાં ઘટતી નથી. જ્યારે કાંઈને બંધન જ નથી તો મોક્ષની વાત જ ક્યાં? એ રીતે મોક્ષની અસંભાવનારૂપ ચોથો દોષ છે.

૫. સ્મરણની અસંભાવના—આત્માને ક્ષણિક જ માનનારને સ્મરણ પણ સંભવે નહિ. દેવદત્તે ખાધું હોય તેનો સ્વાદ યજ્ઞદત્તને આવતો નથી. જો એકનો અનુભવ અન્યને

પણ થતો હોય તો એકના સર્વજ્ઞ થવાની સાથે વિશ્વમાત્રને સર્વજ્ઞપણું થઈ જવું જોઈએ. એમ બનતું નથી, માટે જેણે અનુભવ્યું હોય તેને જ સ્મરણ થાય છે. આત્માને ક્ષણિક માનતા, અનુભવનાર અને સ્મરણ કરનાર બંને જુદા છે એ નિર્વિવાદ માનવું પડશે. અને એમ માનતા અનુભવ કોઈને થાય અને સ્મરણ કોઈને થાય એ કેમ બને ? માટે સ્મરણની અસંભાવના ક્ષણિકવાદમાં થાય છે. જ્યારે સ્મરણ સંભવતું નથી ત્યારે વિશ્વના ચાલતા વ્યવહારોની અવ્યવસ્થા ઊભી થાય છે.

વળી બુદ્ધે પોતે જે કહ્યું હતું કે—

इत एकनवतेः कल्पे, शक्त्या मे पुरुषो हतः ॥

तेन कर्मविपाकेन, पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ॥

વગેરે વચનો મિથ્યા માનવા જોઈએ.

તમારામાંના કેટલાએક પદાર્થને ચાર ક્ષણ સ્થાયી માને છે ને કહે છે કે--(૧) પ્રથમ ક્ષણ ઉત્પત્તિ નામનો છે, તેમાં દરેક પદાર્થ ઉત્પન્ન થાય છે. (૨) બીજા ક્ષણ સ્થિતિ નામનો છે, તેમાં પદાર્થ સ્થિર રહે છે. (૩) ત્રીજા ક્ષણ અણુતા (જરા) નામનો ક્ષણ છે, તેમાં પદાર્થો અણુ થાય છે-અવાઈ જાય છે. (૪) ને ચોથા ક્ષણ વિનાશ નામનો છે. તેમાં સર્વ નાશ પામે છે. તે પણ તેમનું કથન અવાસ્તવિક છે. તેમાં પણ આ ઉપર બતાવેલ પાંચે દોષો કાયમ રહે છે, માટે આત્મા કે કોઈપણ પદાર્થ સર્વથા ક્ષણિક માની શકાય નહિ; પણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રોવ્યરૂપ માનવામાં આવે તો વ્યવસ્થા ચાલે છે.

इत्यात्मवादे बौद्धमतखण्डनाख्यं तृतीयं प्रकरणम्

પ્રકરણ ચોથું

વેદાન્તી નૈયાયિક અને સાંખ્યમતનું ખંડન

(૧)

વેદાન્તી—આત્મા એક અને કૂટસ્થ નિત્ય છે.

તમોએ આત્મા ક્ષણિક નથી એમ જે સમજાવ્યું તે બરાબર છે, પરંતુ વિશ્વનો વાસ્તવિક રીતે વિચાર કરતાં આ દેખાતું સર્વે મિથ્યા છે. એક ચિન્મય-બ્રહ્મ જ વાસ્તવિક છે. એટલે આત્મા પણ નિત્ય સચ્ચિદાનન્દમય એક ને કૂટસ્થ છે. માયાને યોગે વિવિધ પ્રકારનો ભાસે છે. કહ્યું છે કે—

एक एव हि भूतात्मा, भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव, दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

સ્થા—આત્મા અનેક છે ને પ્રપંચ પણ વાસ્તવિક છે.

તમે જે ચિદદ્રૈતવાદને આધારે આત્માનું એકત્વ જણાવો છો તે કોઈ પણ રીતે સંભવતું નથી. ગગનકુસુમ જેવા મિથ્યા પદાર્થોથી કાંઈ પણ કાર્ય થઈ શકે નહિ. પ્રપંચને તેવા પ્રકારનો માનવામાં આવે તો તેથી થતાં કાર્યો જે પ્રત્યક્ષ જણાય છે તેનું શું? એકાન્ત ક્ષણિકવાદીને જે દોષો આવે છે તે દોષો પણ એકાન્ત નિત્યવાદને માનતા કાયમ જ રહે છે. માટે જ કહ્યું છે કે—

માયા સતી ચેદ્વ્યતત્ત્વસિદ્ધિ-રથાસતી હન્ત ! ક્રુતઃ પ્રપશ્ચઃ॥
માયૈવ ચેદર્થસહા ચ તર્ત્કિ, માતા ચ વન્ધ્યા ચ ભવત્પરેષામ્॥

માટે પ્રપંચને વાસ્તવિક માનવો એ જ યુક્ત અને દોષ-મુક્ત છે. પ્રપંચ માનો એટલે તેમાં જે વૈવિધ્ય જણાય છે તે સર્વ અનેક આત્માઓ માનવામાં આવે ત્યારે જ સંભવે. અન્યથા એકબીજાનું સમિશ્રણ, એકને દુઃખે અન્ય દુઃખી, એકને સુખે બીજા સુખી થઈ જવો જોઈએ. ઇત્યાદિ દોષના નિવારણ માટે નવાનવા ઉપાયો ચિન્તવવા તે કેવળ બુદ્ધિની વિડમ્બના કરવા માત્ર છે. વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે સર્વ પોતાને જ બંધનકર્તા થાય છે માટે અમે આગળ બતાવીશું તે પ્રકારે આત્માનું સ્વરૂપ માનવું એ જ ઉચિત છે.

(૨)

નૈયાયિક—આત્મા વ્યાપક. સુક્રિામાં જડ અને પર-માત્માને આધીન છે.

આત્મા બે પ્રકારનો છે: એક પરમાત્મા અને બીજા જીવાત્મા.

૧. તેમાં જગત્ અને જીવાત્મા પર પરમાત્માની પૂર્ણ સત્તા છે. તે પરમાત્મા એક જ છે. તેને આધીન વિશ્વનું સર્વ તંત્ર ચાલે છે. કોઈને સુખી કે દુઃખી કરવો એ સર્વ ઇશ્વરને હાથ છે. આ દુનિયાના સર્જક પણ ઇશ્વર છે. વિશેષ તો શું? પણ ઇશ્વરની શક્તિ કે ઇચ્છા સિવાય ઝાડનું એક પાંદડું પણ ફરકી શકતું નથી.

૨. જીવાત્મા અનેક છે. જેટલાં શરીરો જણાય છે તે દરેકમાં એકએક જીવાત્મા રહેલ છે. તે સર્વ જીવાત્માઓ આ વિશ્વને વ્યાપી રહ્યા છે, કારણ કે વિશ્વમાં કોઈ પણ કાર્ય

જીવાત્માના અદૃષ્ટ કે ભાગ્ય વગર બનતું નથી. જે કાર્ય જે જીવાત્મા માટે બને છે તે કાર્યમાં તે જીવાત્માનું ભાગ્ય કારણ છે. ભાગ્ય અથવા અદૃષ્ટ એ આત્માનો ગુણ છે. ગુણ ગુણી સિવાય રહી શકતો નથી. એટલે શરીર બહાર જે આત્માને માટે જે કાંઈ કાર્ય થાય છે તે સ્થાને તે આત્માનું અદૃષ્ટ પણ રહેલ છે, એથી તે સ્થળે તે આત્મા પણ રહેલ છે એમ માનવું જોઈએ; માટે સર્વે આત્માઓ વ્યાપક છે.

૩. સુખદુઃખનું મૂળ જ્ઞાન છે. જ્ઞાન શરીરધારીઓને જ થાય છે. એટલે સુખદુઃખ પણ શરીરધારીને જ થાય છે. આત્મા જ્યારે બંધનોથી મુક્ત થાય છે ત્યારે દેહનો ત્યાગ કરે છે. વિષયો સાથે તેને કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રહેતો નથી એટલે તેનામાં સુખ, દુઃખ, જ્ઞાન, દ્રેષ, ઈર્ષ્યા, પ્રયત્ન, પુણ્ય, પાપ, સંસ્કાર એ ગુણો રહેતા નથી અર્થાત્ મુક્તાત્મા સંસાર-સંગ રહિત, નિબંધિત ને વિશેષ ગુણ વિનાનો હોય છે.

સ્થા૦—પરમાત્મા જગત્થી અલિપ્ત છે ને જીવાત્મા શરીરઠ્ઠાપી અને સર્વદા સગુણ છે.

૧. જગતનો સર્જક અને સર્વતંત્રને ચલાવનાર જે પરમાત્મા તમે માનો છો તે દેહયુક્ત છે કે દેહમુક્ત? રાગી છે કે વીતરાગ? કૃપાળુ છે કે કૂર? સ્વતન્ત્ર છે કે પરતન્ત્ર? સર્વજ્ઞ છે કે અદ્વૈજ્ઞ? કહેશો કે—દેહવાળો, સરાગ, કૂર, પરતન્ત્ર ને અદ્વૈજ્ઞ છે, તો તેમાં જીવાત્મા કરતાં કંઈ પણ વિશેષતા ન રહી; માટે તે પરમાત્માપદને જ અયોગ્ય છે. એવા જો પરમાત્મા મનાતા હોય તો કોણ પરમાત્મા નથી? અને જો કહેશો કે તે દેહમુક્ત, વીતરાગ, કૃપાળુ, સ્વતન્ત્ર ને સર્વજ્ઞ છે, તો તેને આવું અપૂર્ણ અને અનેક દોષોથી પૂર્ણ જગત બનાવવાનું શું પ્રયોજન છે? પ્રયોજન વગર મન્દ પણ

પ્રવૃત્તિ કરતો નથી, તે પછી સર્વજ્ઞ-સ્વતન્ત્ર પરમાત્મા તે કેમ પ્રવર્તે? માટે જ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજી મહારાજે કહ્યું છે કે:—

અદેહસ્ય જગત્સર્ગે, પ્રવૃત્તિરપિ નોચિતા ।
 ન ચ પ્રયોજનં કિશ્ચિત્, સ્વાતન્ત્ર્યાન્ન પરાજ્ઞયા ॥
 ક્રીડયા ચેત્ પ્રવર્તેત, રાગવાન્ સ્યાત્ કુમારવત્ ।
 કૃપયાઽથ સૃજેત્તર્હિ, સુખ્યેવ સકલં સૃજેત્ ॥
 દુઃખદૌર્ગત્યદુર્યોનિ-જન્માદિક્લેશવિહ્વલમ્ ।
 જનં તુ સૃજતસ્તસ્ય, કૃપાલોઃ કા કૃપાલુતા ? ॥
 કર્માપેક્ષઃ સ ચેત્તર્હિ, ન સ્વતન્ત્રોઽસ્મદાદિવત્ ।
 કર્મજન્યે ચ વૈચિત્ર્યે, કિમનેન શિશ્વણ્ડિના ? ॥
 અથ સ્વભાવતો વૃત્તિ-રવિત્કર્યા મહેશિતુઃ ।
 પરીક્ષકાણાં તર્હ્યેષ, પરીક્ષાશ્ચેપહિણ્ડિમઃ ॥

માટે તેવા પ્રકારનું પરમાત્માનું નિર્વચન તે પરમાત્માને જ વિડમ્બિત કરવા જેવું છે, પરન્તુ ખરા પરમાત્માઓ તે જોવાત્માઓ સકલ કર્મ વિમુક્ત બની પૂર્ણ જ્ઞાની, અવ્યા-બાધ સુખમાં લીન, સ્વસ્વરૂપમાં તન્મય બની પરમપદ પામે છે તે જ છે. તેની ઉપાસનાથી આ જીવાત્મા તેમના તુલ્ય બને છે. વિશ્વને સમ્પૂર્ણ આદર્શ ચરિત્ર બને પરમ સુખના માર્ગનું દર્શન કરાવવાપૂર્વક કોઈની પણ અવનતિ કે કષ્ટમાં કારણભૂત ન થવું ને અન્તિમ ભવ ભોગવી સિદ્ધશિલામાં શાશ્વત થવું એ જ વાસ્તવિક પરમાત્મપણું છે.

૨. શરીરની બહાર વિશ્વવ્યાપી આત્મા માનવો તે પણ ઉચિત નથી. શરીરની બહાર આત્માને માટે કાર્ય થાય

છે, માટે ત્યાં તેનું લાગ્ય છે ને તેથી ત્યાં આત્મા છે એ તો કેવળ કાલ્પનિક સૃષ્ટિ જેવું છે. વાસ્તવિક જ્યાં જેનો ગુણ દેખાય ત્યાં જ તે વસ્તુ હોય છે. જ્ઞાનાદિ આત્માનાં ગુણો શરીરમાં ઉપલબ્ધ થાય છે, માટે આત્મા પણ શરીરમાં જ છે. જે માટે કહ્યું છે.

यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र, कुम्भादिवमिप्रतिपक्षमेतत् ।

तथापि देहाद्बहिरात्मतत्त्व—मतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ॥

લોહચૂમ્બક દૂરથી પણ લોહને ખેંચે છે તે જ પ્રમાણે શરીરમાં રહેલ આત્માનું લાગ્ય દૂર દૂર પણ તેને માટે કૃણ ઉત્પન્ન કરી શકે છે. એ પ્રમાણે કોઈપણ દૂષણ આવતું નથી. બિલકુલ આત્માને વિશ્વવ્યાપી માનતા તેમાંથી ઉત્પન્ન થતાં દૂષણોના નિવારણ માટે નવી નવી મિથ્યા ભાંજગડમાં ઉતરવાની પંચાત કરવી પડશે.

૩. જ્ઞાન શરીરધારીઓને જ થાય છે તે તો તમને પણ માન્ય નથી. ઇશ્વર શરીરમુક્ત છતાં જ્ઞાની છે, માટે મુક્ત જીવાત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણમુક્ત હોય છે તેમ માનવું મિથ્યા છે. જ્ઞાન, સુખ, વીર્ય વગેરે આત્માના સ્વતઃ સિદ્ધ ગુણો છે. કમં તેને દેખાવે છે. ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન કે વિષયોથી મળતું સુખ મુક્તાત્માને ન માનવા કોઈપણ વિરોધ નથી પણ વાસ્તવિક જ્ઞાન અને શાશ્વત સુખાદિ તો મુક્તાત્માને પણ છે. જો એ ન માનવામાં આવે તો મુક્તાત્મા અને જડ એ બેમાં ફેર કોઈપણ રહે માટે મુક્તાત્મા અનન્ત, અવ્યાપાધ, અનન્ય જ્ઞાન-સુખ-વીર્યાદિમુક્ત છે.

(૩)

સાંખ્ય—આત્મા નિત્યનિર્ગુણી છે ને બન્ધમોક્ષ પ્રકૃતિને થાય છે.

અમારે મતે આત્માનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે—

અમૂર્તશ્ચેતનો મોગી, નિત્યઃ સર્વગતોઽક્રિયઃ ।

અકર્તા નિર્ગુણઃ સૂક્ષ્મ, આત્મા કાપિલદર્શને ॥

કપિલ (સાંખ્ય) દર્શનમાં આત્મા અમૂર્ત, ચેતન, લોકતા, નિત્ય, સર્વવ્યાપી, ક્રિયાવગરનો, અકર્તા, ગુણુશૂન્ય ને સૂક્ષ્મ છે. વ્યવહારના સર્વતન્ત્રને ચલાવનાર પ્રકૃતિ છે. તેનું સ્વરૂપ આ છે—‘ સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ ’ આ પ્રકૃતિ બંધાય છે. પુરુષ-આત્મા બંધાતો નથી. પુરુષ ને પ્રકૃતિનો પાંગળા ને આંધળા* જેવો સંયોગ છે. પ્રકૃતિના બંધ મોક્ષ માટે કહ્યું છે કે—

રક્તસ્ય દર્શયિત્વા, નિવર્તતે નર્તકી યથા નૃત્યાત્ ।

પુરુષસ્ય તથાત્માનં, પ્રકાશ્ય વિનિવર્તતે પ્રકૃતિઃ ॥

સલાજનોને નાચ બતાવીને જેમ નટી ચાલી જાય છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પુરુષને ખોતાને બતાવીને છૂટી થાય છે.

સ્થા૦—આત્મા સગુણ-કર્તા ને નિત્યાનિત્ય છે. બંધમોક્ષ પણ આત્માને જ થાય છે.

અચેતન પદાર્થ કર્તા માની શકાય નહિ. કર્તા વગર વિશ્વનો

* જેમ પાંગળો ચાલી શકતા નથી અને આંધળો દેખી શકતો નથી. પણ પાંગળો અને આંધળો અને ભેગા થાય અને આંધળો રાંજળાને ઉપાડી લે, પછી પાંગળો માર્ગ બતાવે તેમ આંધળો ચાલે ને ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચે. તેમ પુરુષ પાંગળો (અકર્તા) છે પણ ચેતન છે અને પ્રકૃતિ આંધળી (ચેતન્યશૂન્ય) છે પણ કર્તા છે. એટલે અનેના સહકારથી સર્વ વ્યવસ્થા ચાલે છે.

વ્યવહાર ચાલતો નથી માટે ચેતનને જ કર્તા માનવો જોઈએ. કર્મનો કર્તા આત્મા નથી તો ભોક્તા પણ ન હોવો જોઈએ. તમે ભોક્તા તો આત્માને માનો છો, માટે કર્તા પણ માનવો જોઈએ. આત્મા સર્વવ્યાપી નથી તે અમે પૂર્વે નૈયાયિક અને વેદાન્તીને કહ્યું છે. આત્મા શુણ્યશૂન્ય છે તે તો તમારું સસ-લાને શિંગડાવાળો સમજવા જેવું મહાસાહસ છે. દ્રવ્ય કદી શુણ્યશૂન્ય હોતું જ નથી. આત્મા એક દ્રવ્ય છે, માટે તેમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો અનુભવસિદ્ધ છે તે માનવા જોઈએ, તેનો અપલાપ કોઈ રીતે થઈ શકે નહિં. એકાન્ત નિત્ય અને સૂક્ષ્મ માનવામાં પૂર્વે જણાવેલ અનેક દોષો કાયમ રહે છે, માટે તેને નિત્યાનિત્ય ને શરીરબાધી-મહાન્ માનવો ઉચિત છે.

પ્રકૃતિ બંધાય છે ને મુકાય છે. પણ આત્માના બંધમોક્ષ થતા નથી. એ તો સર્વ કરતાં ઉર્ધ્ધુ છે. બંધન અન્યને થાય ને તેનાથી નીપજતા કૃણ અન્ય ભોગવે તે પણ ઘણું વિચિત્ર છે, માટે બંધન અને મોક્ષ પણ આત્માને જ થાય છે.

એ પ્રમાણે સ્યાદ્વાદીએ સર્વ દર્શનો જે આત્માના સમ્બન્ધમાં વિપરીત વિચારણા ધરાવતા હતા તે ચુકિતપૂર્વક ફેર કરી

इत्यात्मवादे वेदान्तन्यायसाङ्ख्यमतसङ्गनास्य
चतुर्थे प्रकरणम् ॥

પ્રકરણ પાંચમું.

જૈનદર્શન પ્રમાણે આત્માનું ટૂંક સ્વરૂપ.

સ્વાદ્વાદી—આત્મા નામનો એક પદાર્થ છે તે નક્કી થયું અને તેના સમ્બન્ધમાં જુદી જુદી વિચારણાઓ ધરોળર ન હોતી તે સમન્વયું એટલે આત્માનું ધરું સ્વરૂપ શું છે તે સમજવું જોઈએ. તે આ પ્રમાણે છે—

૧. આત્મા નાનો નથી તેમ મોટો નથી, પણ આત્મા જેટલા પ્રમાણનું શરીર ગ્રહણ કરે છે તેટલા પ્રમાણવાળો હોય છે. જેમ દીપ ઉપર જેટલું આચ્છાદન (ઢાંકણ) મૂકવામાં આવે તેટલા વિસ્તારમાં તેની પ્રભા હોય છે તેમ આત્મા પણ શરીર જેટલા પ્રમાણવાળો હોય છે.

૨. આત્મા એક નથી અનેક છે. અનેક તો શું પણ જેની ગણતરી ન થઈ શકે, જેનો પાર ન પારી શકાય તેટલા અનન્તાનન્ત છે. જે તેટલા ન માનવામાં આવે તો કોઈ સમય એવો આવે કે સંસાર આત્મશૂન્ય થઈ જાય. ગણતરીવાળા પદાર્થોનો વિનાશ અનિવાર્ય હોય છે, માટે કહ્યું છે કે—

**મુક્તોઽપિ વાઙ્મ્યેતુ ભવં ભવો વા, મલસ્થશૂન્યોઽસ્તુ મિતાત્મવાદે ।
વહ્જીવકાયં ત્વમનન્તસહ્જ્વલ્ય-માલ્યસ્તથા નાથ ! યથા ન દોષ :**

૩. આત્મા જ્યાંસુધી સંસારમાં છે ત્યાંસુધી કર્મથી

આવૃત છે. તે કર્મને લઈને તેની જ્ઞાનશક્તિ-દર્શનશક્તિ-ચારિત્રશક્તિ-વીર્યશક્તિ વગેરે દબાયેલ છે. કેાઈ પૂછે કે આત્મા ને કર્મનો સમ્બન્ધ ક્યારથી થયો? તેના ઉત્તરમાં એમ જ કહી શકાય કે તે અનાદિ છે. કેટલાએ પદાર્થો જ એવા હોય છે જેની શરુઆત હોતી જ નથી, પરમ્પરા ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. સોના ને માટીના સમ્બન્ધમાં પણ વ્યવહારમાં એ જ પ્રમાણે કહેવાય છે. અને જે પ્રમાણે જેની આદિ જાણવામાં નથી એવા સોનાને પણ માટીથી જુદું પાડી શુદ્ધ બનાવી શકાય છે તે જ પ્રમાણે આત્મા પણ અનાદિ કર્મ સંયુક્ત હોવા છતાં તેથી છૂટો કરી શકાય છે.

૪. આત્માને સંસારમાં રહેવાના સુખ-દુઃખમય સ્થાનોનીચે પ્રમાણે છે. સૂક્ષ્મનિગોદ-બાહરનિગોદ (સાધારણુવનસ્પતિ) એ સ્થળે આત્મા અત્યન્ત દુઃખી હોય છે. એક સાથે એક જ શરીરમાં અનંત જીવો સાથે રહેવું પડે છે. વારંવાર જન્મ મરણ ચાલુ જ હોય છે. ત્યાંથી પછી સૂક્ષ્મ ને બાહર પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુકાયમાં એક સાથે અસંખ્યાત જીવો સાથે રહેવું પડે છે. ત્યારબાદ ક્રમશઃ જીવને રહેવાને શરીરનો વિકાસ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યેક વનસ્પતિમાં એક શરીરમાં એક જ જીવ રહે છે. પછી અનુક્રમે બેઈન્દ્રિય, ત્રિ-ઈન્દ્રિય, ચૌરિન્દ્રિય, નારક, તિર્યંચપંચેન્દ્રિય, મનુષ્ય ને દેવ, તેમાં તિર્યંચ સુધી આત્માને ઘટતું પણ વિશેષ દુઃખ હોય છે. મનુષ્યોમાં સુખદુઃખ સમાનતા રહે છે. જ્યારે દેવોમાં વિશેષ સુખ અને અહ્ય દુઃખ હોય છે. આ સર્વ છતાં તેમાં શાશ્વતસુખ મેળવવાનો અધિકાર કેવળ મનુષ્યને જ છે.

૫. આત્માનો સંકોચ વિકાસ સ્વયં નથી થતો અર્થાત આત્મા નાનો યા મોટો જે થાય છે તે કર્મને યોગે થાય છે.

એટલે આત્મા જ્યારે મુક્ત થાય છે ત્યારે જે શરીરનો તે સદાને માટે ત્યાગ કરે છે તેમાંથી ૬ લાગ ન્યૂન થઈ ૬ લાગે ઘન થઈને સિદ્ધિમાં રહે છે. ૬ લાગ ઘટવાનું કારણ તે છે કે માનવ શરીરમાં ૬ લાગ પોલાણુ લાગ હોય છે. ત્યાં આત્મા હોતો નથી. કર્મમુક્ત થયા બાદ તે લાગ પૂરાઈ જાય છે.

૬. આત્માના વિલાગ કરવામાં આવે અર્થાત્ આત્મામાંથી નાના નાના અણુઓ છૂટા પાડવામાં આવે તો તેવા અણુઓ અસંખ્યાતા નીકળે છે. જે કે તે અણુઓ છૂટા પડી શકતાં નથી માટે તે દરેક લાગને પ્રદેશ કહેવામાં આવે છે. ને તેથી આત્મા અસંખ્યાત પ્રદેશવાળો છે, તે સર્વ પ્રદેશોથી પરિપૂર્ણ આત્મા જ આત્મા કહેવાય છે. કેવળી સમુદ્ઘાતના યોગે સમયે વિશ્વવર્તી આકાશના પ્રદેશે પ્રદેશે આત્મા પોતાના પ્રદેશો ભરી દે છે.

૭. આત્મા એક પરિણામી પદાર્થ છે. તે કોઈ વખત સુખી તો કોઈ વખત દુઃખી હોય છે. કોઈ સમય જ્ઞાની તો કોઈ સમય અજ્ઞાની, કોઈ સમય પુરુષ, સ્ત્રી, યા નપુંસકરૂપે હોય છે એમ અનેકવિધ પરિણામને અનુભવે છે. મુક્તાત્માને તેવા પ્રકારના વિશ્વના વિવિધ પરિણામો હોતા નથી. એથી કોઈ એમ માનતું હોય કે એક વખતનો મૂર્ખ તે મૂર્ખ જ, દુઃખી તે દુઃખી જ, પુરુષ તે પુરુષ જ, સ્ત્રી તે સ્ત્રી જ ને પશુ તે પશુ જ રહે છે તે મિથ્યા છે; અસત્ય છે.

૮. આત્માઓના સ્વભાવો જુદા જુદા હોય છે ને તેને આધારે તેની જુદી જુદી જાતિઓ પણ સ્વયં સિદ્ધ છે. કેટ-

૧. પદાર્થમાંથી છૂટે ન પડી શકે તેવા નાનામાં નાનો લાગ તે પ્રદેશ કહેવાય છે ને છૂટે પડી શકે તે પરમાણુ કહેવાય છે.

લાએ આત્માઓને ધર્મ-મોક્ષ વગેરે પદાર્થો પ્રત્યે રુચિ થાય છે, તો કેટલાએકને રુચિ થતી જ નથી. જ્યારે કેટલાએક આત્માઓ એવી સ્થિતિમાં જ મુકાયા હોય છે કે જેઓને રુચિ થવાનો યોગ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી. કેટલાએકને તો છતે યોગે દુર્લભ્ય રહે છે, તેથી તે તે સ્વભાવને કારણે તેઓ ભવ્ય, અભવ્ય, જાતિભવ્ય ને દુર્લભ્યને નામે ંવહારાય છે. ભવ્ય આત્મા સામગ્રી પામીને ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધતો આખર પર-આત્મા બને છે, આ સર્વ આત્માઓનું લક્ષણ આ છે—

યઃ કર્તા કર્મમેદાનાં, મોક્તા કર્મફલસ્ય ચ ।

સંસર્તા પરિનિર્વાતા, સ દ્યાત્મા નાન્યલક્ષણઃ ॥

બતાવેલ આત્માના સ્વરૂપ માટે નીચે પ્રમાણે કથન છે.

આત્માસ્તિ પરિણામી, બદ્ધઃ સ તુ કર્મજા વિચિત્રેણ ।

મુક્તશ્ચ તદ્વિયોગા-દ્વિસાઽર્હિસાદિ તદ્દેતુઃ ॥

આત્માનો યથાર્થ આનન્દ મેળવવા માટે તક્ય આત્મસ્વ-રૂપનું અહોનિશ શ્રવણ-મનન કરેા ને અનાવૃત આત્મસ્વરૂપ મેળવેા એ જ.

इत्यात्मवादे जैनदर्शनाभिमतार्मस्वरूपविवेचनाव्यं
पञ्चमं प्रकरणम् ॥

આત્મવાદઃ સમ્પૂર્ણઃ ॥

વિચારસૌરભ.

[આ અંકમાં પ્રસંગે પ્રસંગે આવેલા
મનનીય ને યોગ્ય વાક્યોનો સંગ્રહ.]

નિહવવાદ—

- ૧ જૈન સાહિત્યમાં તત્ત્વજ્ઞાનના અનેક અરણ્યો વહે છે.
- ૨ મિથ્યા આગ્રહથી સંત્ય વસ્તુને ધૂપાવનાર—ઓળવનાર
'નિહવ' કહેવાય છે.
- ૩ જેથી તત્ત્વનિર્ણય થાય એવી વાદી પ્રતિવાદી વચ્ચે
થયેલા કથા તે વાદ કહેવાય.
- ૪ અનિષિદ્ધમ્ અનુમતમ્ .
- ૫ સર્વ પ્રમાણો કરતાં બલવત્તર-વધારે બળવાન પ્રમાણ
પ્રત્યક્ષ છે.
- ૬ મહાન્તોઽપિ સ્વલન્તિ હિ-મોટા પણ ભૂલે છે.
- ૭ યુક્તિ, તર્ક ને વ્યવહારસિદ્ધ હોય તે જ માનવું જોઈએ.
- ૮ જગત્ના સર્વ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ એકઠા થાય તો પણ
ગણેડાને ઘોડો બનાવી શકે નહિં.
- ૯ કાર્યાન્તા ક્રિયા ક્રિયા કાર્ય સુધી જ રહે છે.
- ૧૦ સર્વજ્ઞ પરમાત્માના વચનો કદી મિથ્યા હોતા નથી.
- ૧૧ સમર્થઃ ક્ષણમપિ વિલમ્બં ન સહતે । સમર્થ પદાર્થ
કાર્ય કરવામાં ક્ષણ પણ વિલમ્બને સહન કરતો નથી.

૧૨ અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરેકસ્વભાવં નિત્યમ્ ।

૧૩ ભલે મૂર્ખ જગત્ મારી માન્યતાને માન્ય ન કરે પણ તેથી તે મિથ્યા છે એમ કહી શકાય નહિ. જે વિચારણા સુક્તિસંગત હોય તે માન્ય કરવી જ જોઈએ.

૧૪ અવયવીના એક એક અવયવમાં જે ન હોય તે અવયવના સમુદાયમાં પણ ન હોય.

૧૫ ઉપચાર કંઈક ન્યૂન પદાર્થમાં કરાય છે.

૧૬ સત્ય માર્ગે ટકી રહેવા કરતાં ઉર્ધ્વે માર્ગે ગયા પછી પાછું વળવું એ વિશેષ દુઃકર છે.

૧૭ સાચે જ મોટાની મોટાઇ અપ્રમત્તભાવે ઉદ્ધમશીલ રહેવામાં જ સમાયેલી છે.

૧૮ માનવ શરીર અમુક પરિશ્રમ બાદ વિશ્રામ માંગે છે.

૧૯ સજ્જનોનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે તેઓ કોઈ પણ કાર્ય પોતે પાર પામી શકે તેમ ન હોય તો તેની શરૂઆત કરતાં નથી, અને કદાચ શરૂ કરે તો તેને પ્રાણાન્તે પણ અધવચમાં અપૂર્ણ મૂકતા નથી.

૨૦ શાસ્ત્રાજ્ઞા ન પળાયાથી ઘણો જ અનર્થ થશે.

૨૧ રાણકપુર જેવી બાંધણી ખીજે કોઈ સ્થળે નથી.

૨૨ દોષના લાગી થવા કરતાં લાભ ઓછો માય તે વધારે ઉત્તમ છે.

૨૩ સડેલ પાન ગમે તેવું સુંદર હોય તો પણ ત્યજી દેવું જોઈએ, નહિં તો ખીબ અનેકને બગાડે છે.

૨૪ આચારબ્રહ્મ કરતાં વિચારબ્રહ્મ આત્મા વિશેષ ભયંકર છે.

૨૫ પુષ્કરાવર્તનો મેઘ વરસ્યા પછી હજારો વર્ષ સુધી જમીનમાં રસકસ કાયમ રહે છે ને નવા નવા ધાન્યો ઉત્પન્ન થયા કરે છે.

૨૬ ધાર્મિક આત્માઓને (ધર્મ) વ્યવસ્થામાં જરા પણ અસ્તોવ્યસ્ત સ્થિતિ થાય તો તે આઘાત પહોંચાડે છે.

૨૭ અમે અન્ય પર વિશ્વાસ ન રાખીએ તો અમારા પર ખીજ કેમ વિશ્વાસ રાખે ?

૨૮ મુનિઓ કદી અસત્ય કહે નહિં.

૨૯ છન્નસ્થના જ્ઞાનથી કંઈપણ નિર્ણય થઈ શકે નહિ.

૩૦ પરોક્ષ જ્ઞાનથી થતું જ્ઞાન પણ પરોક્ષ જ રહે છે. અનિશ્ચિત જ રહે છે.

૩૧ તપ જપ કરવાથી, લોચ વગેરે કાયકષ્ટ સહન કરવાથી આત્મા શુદ્ધ થાય છે.

૩૨ બાહ્યપરિણતિથી, વિષયોમાં રાચવામાચવાથી ભવ-બ્રમણ થાય છે.

૩૩ જેઓ સર્વથા જીવહિંસા ન કરતા હોય, જૂઠ ન ખોલતા હોય, ચોરી ન કરતા હોય, પ્રક્ષયર્થ પાલન કરતા હોય, પરિ-અહી ન હોય, રાત્રિભોજનનો જેમને ત્યાગ હોય, આવશ્યક નિયમોમાં ને શુદ્ધ આચાર-વિચારના પાલનમાં જેઓ તત્પર હોય તેઓ મુનિ કહેવાય છે.

૩૪ દૂધથી દાઝેલા છાશને પણ કૂંડી કૂંડીને પીવે છે.

૩૫ પ્રવૃત્તિ હંમેશા મોટા સંવાદ ઉપર ચાલે છે.

૩૬ કેવળ નિશ્ચયને વળગીને વ્યવહારનો ભોપ કરવો તે મિથ્યાત્વ છે.

૩૭ છાન્નસ્થોની ક્રિયા વગેરે સર્વ વ્યવહાર નયને અનુસરી-
ને ચાલે છે.

૩૮ વિશુદ્ધ મનથી અબળણતા કંઈક અશુદ્ધ આચરણ થાય
તો પણ તે વિશુદ્ધ જ છે.

૩૯ અશુદ્ધ મને વિશુદ્ધ આચરણ તે અશુદ્ધ છે.

૪૦ વિચાર કર્યા વગર હા-એ-હા કરી ચલાવવામાં આવે
તો ઘણી વખત મોટા ભૂલતા હોય તો તે ભૂલની પરંપરા
એમ ને એમ જ ચાલુ રહે છે.

૪૧ ઘણી વખત સમજી પણ આગ્રહવશ માર્ગ ચૂકી
જાય છે.

૪૨ જીવ એવી વસ્તુ છે કે તે પકડ્યા પછી છોડવી બહુ
મુશ્કેલ છે.

૪૩ સ્યાદ્રાદી એટલે ‘ આ પણ સાચું ને તે પણ સાચું,
આથે ખરું ને તેથે ખરું ’ એમ અવ્યવસ્થિત નથી.

૪૪ સ્યાદ્રાદ એક દષ્ટિને દૂર કરીને અનેક દષ્ટિએ વસ્તુને
જોવાનું કહે છે.

૪૫ સ્યાદ્રાદ જેમ મિથ્યા આગ્રહને છોડાવે છે, તેમ સંશય-
વાદનો પણ નિરાસ કરે છે.

૪૬ સ્યાદ્રાદને સ્વીકાર્યા સિવાય એવકારથી (જકારથી)
વાત કરનાર ક્ષણવારમાં ચૂપ થઈ જાય છે.

૪૭ સંસાર ક્ષણિક છે એમ સર્વ કોઈ માને છે. ત્યાગ
કરવા યોગ્ય છે તે પણ સર્વસમ્મત છે.

૪૮ કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર રાગ-દ્રેષ ન કરતાં સમભાવ કેળવવો એ જ પરમપદ પામવાનો પવિત્ર પન્થ છે.

૪૯ ઘણી વખત મોટાઓ એમ માને છે કે પોતે જે કાંઈ જાણતા કે કહેતા હોય તે સર્વ યથાર્થ જ છે.

૫૦ શાસ્ત્ર વિરુદ્ધ જઈને શાસનની અલ્પજીવી શોભા વધારવાથી શું ?

૫૧ આચાર-વિચારની સારી છાપ પડશે તો જ આપણા પક્ષમાં જનતા દોરવાશે.

૫૨ ગુણદોષ સમજ્યા વગર ક્રિયાઓમાં રસ લાંબો કાળ ટકતો નથી.

૫૩ જેટલો પ્રમાદ અલ્પ હોવાય તેટલો લાલ છે.

૫૪ મૂળમાંથી સડો ન નીકળે ત્યાંસુધી ઉપર ઉપરના ઉપચારથી શું વળે ?

૫૫ અસમજસ આચાર કરતાં અસમજસ વિચાર શું ઝોછો ભયંકર છે ?

૫૬ મનુષ્ય માત્ર ભૂલને પાત્ર છે.

૫૭ શક્તિ સરલતાથી શોભે છે.

૫૮ નમ્રતા વિદ્વત્તાને દીપાવે છે.

૫૯ લઘુતાથી પ્રભુતા પ્રકાશે છે.

૬૦ વિનય સકલ ગુણનું ભૂષણ છે.

૬૧ ભૂલને ભૂલ તરીકે સમજવી, સમજ્યા પછી તેને સર્વ સભા સમક્ષ કબૂલ કરી સુધારવી, ને પ્રાયશ્ચિત્તપૂર્વક પવિત્ર થવું એ સરલતા સિવાય કદી ન બને.

૬૨ 'સમ્મમેવ મે' એ બપ જેણે જાપ્યો છે તે કદી મિથ્યા આશ્રહમાં ન ફસાય.

૬૩ ધર્મની અવહેલના થાય એવું વિષમ વાતાવરણ થાય એ ખિલકુલ અભીષ્ટ નથી.

૬૪ માનહાનિ સહન કરવા કરતાં દૂર રહેવું ઠીક છે.

૬૫ એકાન્ત ક્ષણિકવાદ મિથ્યાવાદ છે.

૬૬ સર્વજ્ઞભાષિત આગમની મિથ્યાવાદના સમર્થનમાં સમ્મતિ કેમ હોઈ શકે ?

૬૭ બુદ્ધિના વિકાસને દબાવીને હા-એ-હા કરવી એ શું મહત્વની વાત છે ?

૬૮ તર્ક અને યુક્તિઓ એવી હોવી જોઈએ કે જેમાં સિદ્ધાન્તનો નાશ ન થતો હોય.

૬૯ સિદ્ધાન્ત પુષ્ટ થાય એવી કોઈપણ દલીલ કરવામાં કોઈ વિરોધ ન કરે.

૭૦ અવિચ્છિન્ન પ્રભાવશક્તિ-ત્રિકાલાબાધિત શ્રી વીતરાગ શાસનમાં સહજ પણ સંકલેશ શોભે નહિ.

૭૧ વગર મનનું કરેલું ટકે ક્યાં સુધી? એ તો એક નહિં તો ખીજે રૂપે ભભૂકી નીકળે.

૭૨ હૃદય પરિવર્તન થતાં આપોઆપ બધું ઠીક થઈ જશે.

૭૩ વ્યવહારને નિષેધી નિશ્ચયને જ અનુસરવું એ મિથ્યાત્વ છે.

૭૪ કેવળ પ્રતિભાનો વિજય એ સત્ય વસ્તુનો વિજય નથી.

૭૫ સર્વજ્ઞ વીતરાગ પ્રભુના શાસનમાં એક જ વિચારણા

હોય. એ તો જેઓને પોતાના ધરતું કહેવું છે, તેઓમાં મત-લેદ ને પક્ષાપક્ષી હોય. આપ નિઃસ્પૃહ મુનિઓમાં એ સહજ પણ ન શોભે.

૭૬ સંઘના વિશિષ્ટ કાર્યો કરવા-કરાવવા વગેરેમાં પ્રમાદ કે સંકોચ રાખવો નહિં.

૭૭ શરીરમાં જ્યાં જ્યાં અનુભવ કરી શકાય છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર મન રહેલ છે.

૭૮ શરીરવ્યાપી આત્માની માફક મન પણ શરીર-વ્યાપી છે.

૭૯ એક ઉપયોગમાં તલ્લીન મન સામે રહેલ વિશાળ પદાર્થને પણ અવલોકી કે જાણી શકતું નથી.

૮૦ સ્વભાવ સામે બીજું કાંઈ કહી શકાય નહિં.

૮૧ વિચારપ્રવાહ જ એવો છે કે તે વહેતો થયા બાદ રોકવો અશક્યપ્રાય: બને છે.

૮૨ અતિશય જવરના ઉપતાપથી, તૃષાથી, દુઃખથી, અપમાનથી, અતિશય પૌદ્ગલિક સુખાનુભવથી, કે તેવા કોઈ-પણ પ્રસંગથી આકુલ થયેલ માનવી પોતાની ચાહુ પ્રકૃતિ સમતા-સમજ ગુમાવી એસે છે અને અર્થનો અનર્થ કરે છે.

૮૩ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી બલવત્તર પ્રમાણ અન્ય કોઈ નથી. શાસ્ત્રનું કોઈપણ વિધાન પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ ન હોવું જોઈએ.

૮૪ જે જ્ઞાન સબળ હોય છે તેમાં બીજા નિર્બળ જ્ઞાનો દબાઈ જાય છે.

૮૫ સૂર્યનો ઉદય હોય ત્યારે તારાઓ નથી હોતા એમ

નહિં, પણ સૂર્યની પ્રભામાં તે અંબઈ ગયા હોવાથી દેખી શકાતા નથી.

૮૬ છદ્મસ્થોના અનુભવો સર્વ સત્ય જ હોય એમ કેમ કહેવાય ?

૮૭ મળેલાં સત્યમાર્ગમાં શ્રદ્ધા રાખવી એ જ માનવજન્મનું શ્રેષ્ઠ ફળ છે.

૮૮ અનુભવથી વિપરીત વિષયમાં શ્રદ્ધા ધરાવવામાં પણ મિથ્યાત્વનો અંશ છે.

૮૯ એરતું ઝાઢ પણ વાવીને પોતાને હાથે જ ઉખેડી નાંખવું એ ઠીક નથી.

૯૦ ડાહ્યા પુરુષો અંગીકાર-સ્વીકાર કરેલાને સારી રીતે પાળે છે.

૯૧ કારણ અને સંયોગો પામીને અજીવ પણ ચેષ્ટા કરે છે.

૯૨ ખરેખર પ્રતિવાસુદેવનું ચક્ર પોતાનું જ વિનાશક થાય છે.

૯૩ વગરવિચાર્યું મિથ્યાભિમાન માણસને જાણે ચલાવીને એવું તો નીચે પછાડે છે કે તેનું નામોનિશાન પણ રહેવા દેતું નથી.

૯૪ વાદમાં ચર્ચાયેલ વાત કાંઈ કોઈ સાચી જૂઠી માને નહિ.

૯૫ કોઈના મિથ્યા વિચારોમાં નિમિત્તભૂત થઈએ તે ઓછું પાપકારણ નથી.

૯૬ સૌ સત્યની શુભ્રતા કરતા એક અસત્યની મલિનતા વધારે ગાઢ છે.

૯૭ વાદમાં વિજય તો બુદ્ધિનો થાય છે, સત્ય સિદ્ધાન્તનો થોડો થાય છે ?

૯૮ અસાધારણ ધર્મ લક્ષણ કહેવાય છે.

૯૯ એક નયને જે અભીષ્ટ હોય તે કાંઈ સર્વ નય-સમ્મત ન થઈ શકે.

૧૦૦ જ્યાંસુધી ખીબ નયોનો વિરોધ હોય ત્યાંસુધી તે વિચાર સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારી શકાય નહિં.

૧૦૧ સિદ્ધાન્ત તો અન્ય નયોના અવિરોધે જ મનાય.

૧૦૨ જુઓને કાળની કેવી વિષમતા છે. કાંઈ માનવનું ધાર્યું થોડું જ થાય છે.

૧૦૩ શ્રી વર્ધમાન જિનપતિનું શાસન વિજયવંત વર્તે છે.

૧૦૪ અધ્યયન તો ગુરુવાસમાં વસીને કરવું જોઈએ.

૧૦૫ પૂજ્ય સ્થવિર ભગવંત કદી મિથ્યા ન કહે.

૧૦૬ હિંસાના ઉપદેશથી ભરેલ ને નરકમાં લઈ જનાર વિદ્યા ભણવાથી શું ?

૧૦૭ રાબની માફક ગુરુની પાસે પણ જેમ તેમ જવું એ પરિચિતને પણ યોગ્ય-ઉચિત નથી.

૧૦૮ સાવધ કાર્ય પાપપ્રવૃત્તિ જેણે ક્ષણ માત્ર પણ પૂર્વે ત્યજી છે તે પછીનાને માટે અભિવંદનીય છે.

૧૦૯ આમ્નાયને બુદ્ધિમાન માણસ પણ શિક્ષણ વગર ક્યાંથી બાણી શકે ?

૧૧૦ શું શરીરધારીઓ નવાનવા ભાવ-પરિણામને ન પામી શકે ?

૧૧૧ મારા મનોરથ પૂરવાને કામધેનુ કલ્પ દીક્ષા મને કંઈ હુકર નથી.

૧૧૨ દીક્ષા લીધા વગર સાધુ સાથે ચિરકાળ રહેવું ઉચિત નથી.

૧૧૩ માતા-પિતા-ભાઈ-ભગિની-સ્ત્રી-પુત્ર-પુત્રી વગેરે તિર્યંચોને-પશુઓને પણ ભવોભવમાં થાય છે; તેથી કયો આનન્દ છે ?

૧૧૪ એવી પરાધીન વૃત્તિથી સર્ચું.

૧૧૫ લક્ષ્મી કોઈ પણ દ્વારેથી પ્રવેશ કરે છે, તે કંઈ આગળ પાછળનો વિચાર કરતી નથી.

૧૧૬ આત્મા વિશિષ્ટ પ્રયત્નોદ્વારા કર્મની ઉદીરણા કરીને પણ તેને ઉદયમાં લાવે છે.

૧૧૭ મુક્ત ન થાય ત્યાંસુધી સત્તામાં અખૂટ કર્મો રહ્યા જ કરે છે.

૧૧૮ ક્ષમામાં જેમ પાણી ભળી જાય છે તેમ આત્મામાં કર્મ તદ્રૂપ થઈને રહે છે.

૧૧૯ કર્મ વિષયક વિચારણા જૈન દર્શન સિવાય બીજે કોઈપણ સ્થળે વ્યવસ્થિત અને સંગત નથી.

૧૨૦ દોષરહિત વિચારણા સર્વને આદરણીય હોય છે.

૧૨૧ દ્વાનન્ત એકદેશીય હોય છે.

૧૨૨ વિષયને સમજતા-વિચારતા તેના જ ગુણદોષની વિચારણા કરવી એ જ ઉચિત છે. તેમાં અંગત આક્ષેપોની આવશ્યકતા નથી હોતી.

૧૨૩ જ્યાં કાર્ય કરવું હોય ત્યાં કારણ અવશ્ય રહેવું જોઈએ.

૧૨૪ આત્મા સાથે એકમેક બનીને રહેલા કર્મોને પણ પ્રયોગથી, તપશ્ચર્યા-શુકલધ્યાન વગેરેથી બુદ્ધિ પાડીને નિર્જરી શકાય છે.

૧૨૫ પ્રત્યાખ્યાન લીધા પછી તેને અવશ્ય પૂર્ણપણે પાળવું જોઈએ.

૧૨૬ પ્રત્યાખ્યાનનો ભંગ એ ભયંકર આત્મવંચના છે.

૧૨૭ અપરિમાણ પ્રત્યાખ્યાન કોઈપણ રીતે પૂર્ણપણે પાળી શકાય નહિં.

૧૨૮ પૂર્ણ પ્રત્યાખ્યાનનું યથાર્થ પાલન કરનાર સંસારમાં ભમતો જ નથી.

૧૨૯ વશીકૃત મન મોક્ષને માટે થાય છે.

૧૩૦ સિદ્ધિમાં ગયેલા આત્માઓ પ્રવૃત્તિશૂન્ય જ હોય છે.

૧૩૧ ખરેખર એક જૂઠું અનેક જૂઠાને જન્મ આપે છે.

૧૩૨ શ્રી જિનેશ્વર પ્રભુનાં ગંભીર વચનો સમજવા સહેલાં નથી.

૧૩૩ બહારના વિચારોનું દબાણ, મોહનીયનો ઉદય, મિથ્યાત્વનું જોર આત્માને એ વિચારો યથાર્થ સમજવા હેતા નથી, શ્રદ્ધાને ડાળી નાખે છે, આત્માની વિવેકદૃષ્ટિ ઝાંખી પાડે છે અને તેથી આત્મા છતી શક્તિએ અને છતી બુદ્ધિએ મિથ્યા વિચારોમાં ફસાઈ જાય છે.

૧૩૪ મિથ્યાત્વ એ આત્માનો ભયંકર શત્રુ છે. તેને યોગે

આત્મા અધ:પતનને પામે છે. તેથી જ સંસારમાં ભજે છે-
હુ:ખી થાય છે.

૧૩૫ મજેલ શ્રદ્ધાને પણ મિથ્યાત્વના વિપરીત વચનો
ઢૂંટી લે છે.

૧૩૬ મિથ્યાત્વના ભોગ ન બનતાં અવિચ્છિન્ન પ્રભાવશાલિ-
ત્રિકાલાબાધિત શ્રી વીતરાગ પ્રભુના શાસનમાં અવિચલ શ્રદ્ધા
ધારણુ કરી, મજેલ મનુષ્યજન્મને સાર્થક કરવો ને સદ્-
ગતિના ભાજન થવું.

* ** *

શિવભૂત—

૧ પાછલી રાતે પિશાચોનું બળ ઘટી ભય છે.

૨ પ્રતાપી પુરુષો જ્યાં રાજ્ય કરતા હોય ત્યાં પ્રજાને ભય
કેમ હોય ?

૩ માણસ ધારે તે કરી શકે છે.

૪ બળીયા સાથે બાથ ભીડતાં પહેલાં આપણે આપણી
તાકાત તો જ્ઞેવી જ્ઞેઈએ.

૫ આપણે ઓછા છીએ, આપણી પાસે સાધન નથી,
બળ નથી વગેરે નિર્માલ્ય વાતો છે.

૬ માથાભારે એક માણસ હજારોને ભારે પડે છે.

૭ વિચારીને પગલું ભરીએ તો પાછું ફરવું ન પડે.

૮ સાહસ કરીને પસ્તાવા કરતા ધીરે ધીરે આગળ વધવું
એ વ્યવહારુ છે.

૯ સ્વચ્છન્દ એ ખૂરી ચીજ છે.

૧૦ સ્વચ્છન્દથી ઇન્દ્રિયોના ઉન્માદ એકાબ્ધ બને છે.

૧૧ સ્વચ્છન્દીને કાર્યાકાર્યનો વિવેક રહેતો નથી.

૧૨ સ્વચ્છન્દી પોતાની જવાબદારીનું ભાન ગુમાવી એસે છે. તેને એક એવું મિથ્યા ગુમાન હોય છે કે મને કોઈ રોકનાર નથી. હું ગમે તેમ કરી શકું છું.

૧૩ સ્વચ્છન્દે તેનું પતન કરાવ્યું હતું.

૧૪ શરમાય તે કરમાય.

૧૫ તેને તે (ધર) નહોતું ગમતું કારણ કે તેને વ્યસન ગમતા હતા.

૧૬ વ્યસનથી તે વિકૃત થયો હતો.

૧૭ ધરમાં સંસ્કૃતિ હતી વિકૃતિ ન હતી, ધરમાં શૃંગાર હતો વિકાર ન હતો; એટલે જ વિકારને વશ થયેલ તે ધરમાં બહુ ટકતો નહિ; વિકારની શોધમાં તે બહાર ભટકતો.

૧૮ અજ્ઞાની આત્માઓની જે રાત્રિ છે તેમાં સંયમી જાગે છે.

૧૯ જ્યાં અજ્ઞાનીઓ જાગે છે તે જ્ઞાની-જ્ઞાનલોચનથી વિશ્વને વિલોકતા મુનિને રાત્રિ છે.

૨૦ રાત્રિના નીરવ વાતાવરણમાં મુનિઓના પવિત્ર ક્રિયા-કાંડોની પુણ્યપ્રભા ચારે તરફ પ્રસરતી; ઉઘાનના આણુએ આણુને શાન્તિ અને લવ્યતા અર્પતી હતી

૨૧ લવલયથી ભીત આત્માઓના ખારણા બંધ હતા.

૨૨ ઉપાશ્રયના દ્વાર આઠે પહોર-સાઠે ઘડી ચોવીશે કલાક ભિલાડાં જ રહે છે, ત્યાં ભીતિ જેવું કાંઈ નથી હોતું કે બંધ કરવા પડે.

૨૩ ખરેખર માયાની માયા અકળ છે.

૨૪ મૂર્છાથી પંચમ મહાવ્રતની વિરાધના થાય છે.

૨૫ આ એક સાધુને આવી કિંમતી કામળ રાખવાની છૂટ આપવાથી ખીજા મુનિઓ પશુ તેનું અનુકરણ કરી કિમતી વસ્તુઓ રાખતા થઇ જશે, ને એ રીતે અપરિચ્છાદી ગણાતા મુનિઓ ધીરે ધીરે પરિચ્છાદને વશ થઇ પતન પામશે.—લંગોટી લેતા ખાવાની માફક જન્મળ વધારી મૂકશે.

* ** *

નયવાદ—

૧ વિશ્વના વ્યવહાર માત્રને નય જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહે છે.

૨ નયજ્ઞાન સિવાય જો કોઈ પણ વિચારણા કે વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે તો તે વિચારણા યા વ્યવહાર પોતાનું વાસ્તવિક ફળ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી, એટલું જ નહિં પણ વિપરીત ફળ ઉત્પન્ન કરે છે, માટે નયજ્ઞાન દરેકે મેળવવું જોઈએ.

૩ જો કોઈપણ વસ્તુને આપણે એક જ અપેક્ષાએ સમજીએ કે કહીએ એટલું જ નહિં પણ ખીજા અપેક્ષાનો વિરોધ કરીએ તો સત્ય સમજાય નહિં ને વિરોધ જ વધી પડે.

૪ ખીજા અપેક્ષાઓનો વિરોધ કર્યા સિવાય એક અપેક્ષાએ વસ્તુને જાણવી કે કહેવું તેનું નામ નય.

૫ જેટલા વચનવ્યવહારો છે તેટલા નય છે.

૬ નૈગમ સામાન્ય અને વિશેષ બન્નેને સ્વીકારે છે.

૭ સંચ્છાદ ફક્ત સામાન્યને જ સ્વીકારે છે.

૮ વ્યવહાર કેવળ વિશેષનો જ ઉપયોગ કરે છે.

૯ જગતમાં રહેલ દરેક વસ્તુઓ દ્રવ્ય અને પર્યાય-યુક્ત છે.

૧૦ ભૂતકાળમાં ગયેલાનો શોક ન કરવો, ભવિષ્યની ચિન્તા કરવી નહિ, વિચક્ષણ પુરુષો તો વર્તમાન કાળમાં વર્તતા યોગથી જ પ્રવર્તે છે.

૧૧ ભૂતકાળમાં રાજા હોય ને વર્તમાનમાં લિખારી હોય, વર્તમાનનો લિખારી ભવિષ્યમાં ભૂપતિ થવાનો હોય તેથી તે રંક ચાલુ કાળમાં રાજાના સુખને અનુભવતો નથી.

૧૨ પૂર્વકાળમાં આત્મજ્ઞાનમાં તદ્દલીન થયેલ આત્મા ચાલુ કાળમાં બાહ્ય વિષયોમાં આસક્ત હોય અને ચાલુ વિષયાસક્ત આત્મા ભવિષ્યમાં ધર્મધ્યાનમાં લીન આત્માની મસ્તી માણતો મહાયોગી બનવાનો હોય પરંતુ તેથી તે આત્મા વર્તમાનમાં આત્મજ્ઞાનની લીનતાના અનુપમ સુખના આસ્વાદને કરી શકતો નથી.

૧૩ સાકર તો ખાય ત્યારે જ મીઠી લાગે છે.

૧૪ જગતના વ્યવહારો ભાષાને આધારે ચાલે છે.

૧૫ રાગ અને દ્વેષનો જે અત્યંત નાશ તેનું નામ આસિ અને આસિ જેને હોય તે આસ, અર્થાત્ રાગ દ્વેષથી સદંતર મુક્ત તેનું નામ આસ.

૧૬ કર્મનો જે સર્વથા વિનાશ તેનું નામ મુક્તિ.

૧૭ કાર્ય સાધવામાં સન્દેહ (બ્રાન્તિ) વિનાનો પુરુષ તે વ્યવહારમાં આસ કહેવાય છે.

૧૮ જ્ઞાની માણસ દરેક સ્થળે પૂજાય છે.

૧૯ આગમ વાક્યોના અર્થ કરવામાં વાક્યશેષનું અનુ-
સંધાન કર્યા સિવાય જો અર્થ કરવામાં આવે તો તદ્દન ઊંધો
અર્થ થઈ બંધ છે.

૨૦ રાગ વગેરે અભ્યન્તર શત્રુને જિતે છે માટે જિન
કહેવાય છે.

૨૧ પૂજને યોગ્ય હોવાથી અર્હત્ કહેવાય છે.

૨૨ તીર્થને-ચતુર્વિધ સંઘને અથવા પ્રથમ ગણધરને કરતા
હોવાથી અર્થાત્ સ્થાપના કરતા હોવાથી તીર્થકર કહેવાય છે.

* **

આત્મવાદ —

૧ લોક લોકને અનુસરે છે.

૨ પોતાને સમજાયેલ સારા માર્ગને પોતાના સમ્બન્ધીઓ
પણ અનુસરે એવી ભાવના ને પ્રયત્નો સજ્જનો સદા કરે છે.

૩ તેં દયામૂલ ધર્મની આરાધના ખૂબ કરી છે તેથી તું
અવશ્ય સ્વર્ગમાં જઈશ.

૪ હું ધર્મ પર શ્રદ્ધાળુ બની અહિંસામય ધર્મની સેવના કરીશ.

૫ તમે વાસ્તવિક તો કંઈપણ ધર્મકાર્યો કર્યાં નથી
એટલું જ નહિં પણ કેવળ ધર્મની નિન્દા કરી કરીને પાપ જ
ઉપાર્જન કર્યું છે માટે તમે નિશ્ચયે નરકે જવાના છો.

૬ ધર્મ કરવાથી પુણ્ય થાય છે ને તેથી આત્મા સ્વર્ગે બંધ છે.

૭ અધર્મ કરવાથી પાપ બંધાય છે ને પાપનો ભાગી જીવ
નરકે પીડાય છે.

૮ તને આત્મા ન મળ્યો માટે આત્મા નથી એ તારું કહેવું યથાર્થ નથી.

૯ જગત્માં જન્મીને ઉદરપૂર્તિ તો પશુઓ પણ કરે છે.

૧૦ મનુષ્યો કરતા તિર્યંચો વિષયસેવન વિશેષે કરી શકે છે.

૧૧ તિર્યંચોને શારીરિક નીરોગીતા ને સમ્પત્તિ મનુષ્યોથી સારી હોય છે.

૧૨ માનવ જન્મ પામીને શરીર પુષ્ટ કરવું, વિષયોમાં આસક્ત થવું અને પેટ ભરવું એ જ જો કર્તાવ્ય હોય તો માનવ-જન્મ કરતાં પશુજન્મ વિશેષ ઇચ્છનીય છે.

૧૩ મનુષ્ય જન્મ પામવાનું કર્તાવ્ય એ જ છે કે તે પામી તત્ત્વને સમજવા, સમજીને તત્ત્વમાર્ગે આચરણ કરવું ને અન્તે પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું.

૧૪ જે વસ્તુનો જે સ્વભાવ હોય તે સ્વભાવે તે વસ્તુને સમજીએ તો જ તે વસ્તુ સમજાય છે. પરંતુ તેના સ્વભાવ કરતાં વિપરીત રીતે તેની તપાસ કરીએ તો તે વસ્તુ પ્રાપ્ત થઈ શકે નહિં.

૧૫ સ્વર્ગ સ્વાભાવિક સુન્દર છે.

૧૬ તીર્થંકરોના ચ્યવન-જન્મ-દીક્ષા-જ્ઞાન ને મોક્ષ વગેરે કલ્યાણક પ્રસંગે તેમના અલૌકિક પુણ્યથી આકર્ષાઈને, કોઈ તપસ્વી મુનિઓના તપઃપ્રભાવથી, ને કોઈ ભાગ્યશાલી આત્માના આરાધનથી પ્રસંગે પ્રસંગે દેવો અહિં આવે છે; પરંતુ પ્રયોજન સિવાય અહિં આવતા નથી.

૧૭ નરકમાં દુર્ગન્ધ એટલી છે કે જો તે દુર્ગન્ધનો એક-

પણ અંશ આ મનુષ્ય ક્ષેત્રના કોઈ નગરમાં નાખવામાં આવે તો ત્યાં રહેલા સર્વ જીવો મૃત્યુ પામે.

૧૮ નરકાત્માઓ ઠ^૧ડી-ગર^૨મી-ભૂખ^૩-તરસ^૪-રોગ^૫અસ્ત-કંડુ-ચુક્ત-શરીર-પરંતંત્રતા-વૃદ્ધાવસ્થા-દાહ-ભય ને શોક એમ દશ પ્રકારની વેદના વેઠે છે.

૧૯ નરકગતિ આત્માને ત્યારે મળે છે કે જ્યારે જીવ પચેન્દ્રિયનો વધ કરે છે, માંસભક્ષણ કરે છે, મહાઆરંભમાં આસક્ત બને છે, મહાપરિશ્રદ્ધને વધારવામાં જ પ્રયત્નશીલ રહે છે. તે પાપથી પાછો હઠતો નથી.

૨૦ આત્મા પણ જ્ઞાન ધ્યાન ક્રિયાકાંડ વગેરેના સતત ઘર્ષણ ચાલે એટલે દિવ્ય પ્રકાશમાં દિવ્ય ચક્ષુથી સાક્ષાત દેખાય છે.

૨૧ વિશ્વમાં દરેક પદાર્થો એક જ સ્વભાવવાળા નથી હોતા!

૨૨ સુંદર વ્યવહારની વ્યવસ્થા માટે આત્માની ખાસ જરૂર છે માટે આત્મા માનવો જોઈએ.

૨૩ જૈનધર્મથી ચઢીઆતો બીજો કોઈ ધર્મ નથી, સૂર્ય સિવાય બીજો કોઈ પ્રકટ પ્રકાશનો નિધાન નથી.

૨૪ જે પદાર્થ પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય તે જ વાસ્તવિક છે.

૨૫ જો આગમને પ્રમાણ ન માનવામાં આવે તો ચાલતા સર્વ વ્યવહારો જ અટકી પડે.

૨૬ દુન્યવી અને આધ્યાત્મિક સર્વ વ્યવહારો આગમ-ધીન ચાલે છે.

૨૭ લોકોત્તર-આધ્યાત્મિક વ્યવહારનો આધાર તો આગમ ઉપર જ છે.

૨૮ રાગ અને સર્વથા ને દ્રવનાશ થઈ શકે છે.

૨૯ રાગદ્રેષની વિષમતા-ઓછાવત્તાપણું તો પ્રત્યક્ષ જણાયછે.

૩૦ તેવા આચાર અને વિચારથી બાણી શકાય કે આ રાગી છે અને આ નીરાગી છે.

૩૧ જગતમાં રાગનું પ્રબલ સ્થાન સ્ત્રી છે.

૩૨ જેટલા રાગી જન છે તે સર્વ સ્ત્રીના પાશમાં ફસાયા છે.

૩૩ જે કોઈ રાગના સાધનો પ્રત્યે રસ ધરાવતા હોય તે રાગી છે, તે કલ્પી શકાય છે.

૩૪ કારણ વગર કાર્ય બનતું જ નથી.

૩૫ વસ્તુસ્વરૂપનો અનભિન્ન મિથ્યાભિનિવેશથી માને છે કે હું સર્વ બાણું છું.

૩૬ વચન વ્યવહાર રાગદ્રેષથી જ થાય છે ને તે સિવાય થતો નથી એવો નિયમ નથી.

૩૭ ન્યાયાધીશ પ્રમાણિકપણે ન્યાય આપવામાં કોઈની શરમ રાખતો નથી.

૩૮ શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતો ત્રિજગજ્જનના ઉદ્ધાર માટે સત્ય સ્વરૂપ ઉપદેશે છે. તીર્થંકરનામકર્મના ઉદયથી તે પૂજ્યો એકાન્ત હિતકર ઉપદેશ આપે છે.

૩૯ કષ, છેદ અને તાપથી જોમ કાંચનની, પરીક્ષા થાય છે તેમ ત્રણ પ્રકારે આગમની પણ પરીક્ષા યાય છે.

૪૦ ત્રિકોટીશુદ્ધ આગમ જ પ્રમાણભૂત મનાય છે.

૪૧ નકામી વસ્તુ વધારીને નિયમને ભારે બનાવી અનુ-
માનનું ખંડન કરવું નકામું છે.

૪૨ જે સિવાય જે પદાર્થ ન રહી શકે તે બંને વચ્ચે
નિયમ બંધાય છે.

૪૩ અન્યે અનુભવેલ અન્યને યાદ આવતું નથી.

૪૪ આત્મા એક એવી શાશ્વત વસ્તુ છે કે જે વિવિધ
સંસ્કારવશ નાના પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ કરે છે.

૪૫ ભૂતોની (પૃથ્વી-જલ-તેજસ્-વાયુ-આકાશ) અચિન્ત્ય
શક્તિ છે.

૪૬ સંભવિત કારણો કે ઉપાયો જ્યાં કારગત ન થતાં
હોય ત્યાં જ છેવટે સ્વભાવનું શરણુ સ્વીકારવું પડે છે.

૪૭ વ્યવહારની અવ્યવસ્થા કરતા તેની વ્યવસ્થા માટે
માનવામાં આવતી યુક્તિસિદ્ધ વસ્તુઓ સ્વીકાય જ છે.

૪૮ જાતિસ્મરણથી આ જન્મમાં નહિ અનુભવેલ અને
નહિ જોયેલ હકીકતો પણ જાણી શકાય છે.

૪૯ ‘હું છું’ એવું ભાન શરીરથી જુદો જે પદાર્થ છે
તેને જ થાય છે.

૫૦ વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી ખીજા આત્માઓ અને તેમાં થતા
પરિવર્તનો પણ પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય છે.

૫૧ જ્ઞાન એ શરીરનો કે જડનો ગુણુ નથી, એ નિશ્ચિત છે.

૫૨ સ્વપ્નમાં દેખાતી વસ્તુઓ તદ્દન અવાસ્તવિક હોતી
જ નથી.

૫૩ એક દુઃખી ને ખીજે સુખી થાય છે એ કર્મની જ બલિહારી છે.

૫૪ દુઃખ ઉપાધિથી થાય છે પણ સુખ ઉપાધિથી થતું નથી.

૫૫ કર્મના સમ્બન્ધથી આત્મા દુઃખી થાય છે પણ સુખી થતો નથી.

૫૬ કર્મ ન હોય તો જ આત્મા સુખી છે.

૫૭ વિના કારણ કાર્ય બનતું નથી.

૫૮ વિનાશ એ એક કાર્ય છે.

૫૯ પદાર્થ માત્રમાં ક્ષણે ક્ષણે જે પરિવર્તન થાય છે તેટલે અંશે તેનો નાશ, જે રૂપે તે કાયમ રહે છે તે રૂપે તેનો અવિનાશ અને નવીન રૂપે જે ઉત્પન્ન થાય છે તે રૂપે ઉત્પત્તિ માનવામાં કોઈપણ ખાધા આવતી નથી.

૬૦ ફરી કર્મબન્ધ ન થાય અને રહેલ કર્મનો સર્વથા ક્ષય તેને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

૬૧ મોક્ષ એ સર્વને અલિલપિત છે.

૬૨ જ્યાં પોતાને કંઈપણ લાલ ન થતો હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી.

૬૩ એવો કોણ મૂર્ખ હોય કે જે પોતાના વિનાશને નોતરી ખીજને દુઃખમુક્ત કરાવવા પ્રયત્ન સેવે.

૬૪ દેવદત્તે ખાધું હોય તેનો સ્વાહ યજ્ઞદત્તને આવતો નથી.

૬૫ એકનો અનુભવ અન્યને પણ થતો હોય તો એકના સર્વજ્ઞ થવાથી વિશ્વમાત્રને સર્વજ્ઞપણું થઈ જવું જોઈએ.

૬૬ જેણે અનુભવ્યું હોય તેને જ સ્મરણ થાય છે.

૬૭ કોઈપણ પદાર્થ સર્વથા ક્ષણિક માની શકાય નહિ, પણ ઉત્પાદવ્યયમૌવ્યરૂપ માનવામાં આવે તો જ વ્યવસ્થા ચાલે.

૬૮ વસ્તુસ્થિતિથી વિરુદ્ધ જે કાંઈ કલ્પના કરવામાં આવે તે સર્વ પોતાને જ અન્ધનકર્તા થાય છે.

૬૯ ગુણ ગુણી સિવાય રહી શકતો જ નથી.

૭૦ જે કહેશે કે પરમાત્મા દેહમુક્ત-વીતરાગ-કૃપાગુ-સ્વતાંત્ર ને સર્વજ્ઞ છે, તો તેને આવું અપૂર્ણ અને અનેક દોષોથી પૂર્ણ જગત્ ખનાવવાનું પ્રયોજન શું છે?

૭૧ પ્રયોજન વગર મન્દ પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી.

૭૨ ખરા પરમાત્માઓ તો જે જીવાત્માઓ સકલ કર્મ વિમુક્ત બની-પૂર્ણજ્ઞાની, અવ્યાખાધ સુખમાં લીન, સ્વસ્વરૂપમાં તન્મય બની પરમ પદ પામે છે તે જ છે.

૭૩ વિશ્વને સમ્પૂર્ણ આદર્શ ચરિત્ર અને પરમ સુખના માર્ગનું દર્શન કરાવવાપૂર્વક કોઈની પણ અવનતિ કે કષ્ટમાં કારણભૂત ન થવું ને અન્તિમ પણ ભોગવી સિદ્ધશિલામાં શાશ્વત થવું એ જ વાસ્તવિક પરમાત્મપણું છે.

૭૪ મુક્ત જીવાત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણમુક્ત હોય છે એ માનવું મિથ્યા છે.

૭૫ ઇન્દ્રિયોથી થતું જ્ઞાન કે વિષયોથી મળતું સુખ મુક્તાત્માને ન માનવામાં કોઈપણ વિરોધ નથી.

૭૬ વાસ્તવિક જ્ઞાન અને શાશ્વત સુખાદિ તો મુક્તાત્માને પણ છે.

૭૭ અચેતન પદાર્થ કર્તા માની શકાય નહિ.

૭૮ કર્તા વગર વિશ્વનો વ્યવહાર ચાલતો નથી.

૭૯ આત્મા જ્યાં સુધી સંસારમાં છે ત્યાં સુધી કર્મથી આવૃત્ત છે.

૮૦ આત્મા અનાદિ કર્મ સંયુક્ત હોવા છતાં તેથી છૂટો કરી શકાય છે.

૮૧ શાશ્વત સુખ મેળવવાનો અધિકાર કેવળ મનુષ્યને જ છે.

૮૨ આત્મા એક પરિણામી પદાર્થ છે.

૮૩ લવ્ય આત્મા સામગ્રી પામીને ક્રમે ક્રમે વિકાસ સાધતો આખરે પરમાત્મા બને છે.

૮૪ આત્માનો યથાર્થ આનન્દ મેળવવા માટે તથ્ય આત્મ-સ્વરૂપનું અહોનિશ શ્રવણ-મનન કરે ને અનાવૃત્ત આત્મ-સ્વરૂપ મેળવે.

પ્રાતઃ પાઠ કરવા યોગ્ય
શ્રુતાધિષ્ઠાયી શ્રી સરસ્વતી દેવીની સ્તુતિ

માત હે ભગવતિ ! આપ મુજ મનમહીં,
જ્યોતિ જિમ ઝગમગે તમસ જાયે ટળી;
કુમતિ મતિ વારિણી કવિ મનોહારિણી,
જય સદા શારદા સારમતિદાયિની....૧.

શ્વેતપદ્માસના શ્વેતવસ્ત્રાપૃતા
કુન્દ શશી હિમ સમા ગૌરદેહા;
સ્ફટિકમાળા વીણા કર વિષે સોહતા,
કમળ પુસ્તકધરા સર્વમન મોહતા.....૨.

અબુધ પણ કૈંક તુજ મહેરને પામીને,
પામતા પાર શ્રુત સિન્ધુનો તે;
અમ પર આજ તિમ દેવી કરુણા કરો,
જેમ લહીયે મતિ વિભવ સારો.... ૩.

હંસ તુજ સંગના રંગથી ભારતી,
જિમ થયો ક્ષીર નીરનો વિવેકી;
તિમ લહી સાર નિઃસારના ભેદને,
આત્મહિત સાધું કર મુજ પર મહેરને....૪.

દેવી તુજ ચરણમાં શિર નમાવી કરી,
એટલું યાચીએ વિનય ભાવે કરી;
યાદ કરીએ તને ભક્તિથી જે સમે,
બુભ પર વાસ કરજે સદા તે સમે.....૫.

રચયિતા : આ. વિજયદેવસૂરિ મહારાજના
શિષ્યરત્ન
આ. વિજય હેમચન્દ્રસૂરિ